

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№4(149)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редактор: Ахмедьянова Д.К.,

с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жоддыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖБМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы**

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Akhmedyanova D.K.,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. Ph.D, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Leading Researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Ахмедьянова Д.К.,
к.п.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жоддыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф.н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
- Далелхан А.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
- Кусаинова А.М.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
- Клара Шандор** Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Оспанова А.Н.** Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Рамакрушна Прадхан** Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Токтаров Е.Б.** Ph.D., ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
- Чеботарев А.Е.** к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембаев Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№4(149)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Есдаулетова А.М. Солтүстік Ирландия хаттамасы және Виндзор келісім шеңбері: Біріккен Корольдіктің Еуро Одақтан шығу туралы келісімнің бөлігі ретінде.....	
Есдаулетова А.М. Североирландский протокол и Виндзорские рамочные соглашения как составные части Соглашения о выходе Соединенного Королевства из Европейского Союза.....	
Yesdauletova A.M. The Northern Ireland Protocol and the Windsor Framework as Parts of the Withdrawal Agreement of Brexit.....	9
Амирбек А., Онгарова Е., Сыздықова Г. Қазақстан Республикасындағы цифрлық саясаттың қазіргі жағдайы.....	
Амирбек А., Онгарова Е., Сыздықова Г. Современное состояние цифровой политики в Республике Казахстан.....	
Amirbek A., Ongarova E., Syzdykova G. The Current State of Digital Policy in the Republic of Kazakhstan.....	19
Прниязова А.Е., Далелхан А., Гусейнова Х. Орталық Азиядағы су қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шешімдер қабылдау мәселелері.....	
Прниязова А.Е., Далелхан А., Гусейнова Х. Вопросы принятия решений по обеспечению водной безопасности в Центральной Азии.....	
Prniyazova A.E., Dalekhan A., Gusseinova H. Water security decision-making issues in Central Asia.....	32
Байсалбек О.А., Нурдаuletova Л.М., Кукеева Ф.Т. Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі АӨСШК мен ШЫҰ ынтымақтастығы перспективаларын талдау.....	
Байсалбек О.А., Нурдаuletova Л.М., Кукеева Ф.Т. Анализ перспектив сотрудничества СВМДА и ШОС в обеспечении азиатской безопасности.....	
Baisalbek O.A., Nurdavletova L.M., Kukeeva F.T. Analysis of the prospects for cooperation between the CICA and the SCO in ensuring Asian security.....	50
Супыалдияров И.Х., Алиева С.К. Қытайдың Орталық Азиядағы өзгермелі стратегиялық мүдделерін зерттеу: ХХІ ғасыр перспективасы.....	
Супыалдияров И.Х., Алиева С.К. Изучение меняющихся стратегических приоритетов Китая в Центральной Азии: перспектива ХХІ века.....	
Supyaldiyarov I.Kh., Aliyeva S.K. Exploring China's evolving strategic priorities in Central Asia: XXI century perspective.....	70
Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б., Төремұратов О. Урбанизация және агломерация қалыптасуының жергілікті басқаруға әсері.....	
Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б., Төремұратов О. Влияние урбанизации и формирования агломераций на местное управление.....	
Bolysbek M.A., Byulegenova B.B., Toremuratov O. The formation of urbanization and agglomeration impact on local government.....	83

Қайранбаева Н.Н., Жантөреева Д.Н. Әйелдердің Түркия саясатына қатысуы: кедергілер мен қиындықтар.....	
Қайранбаева Н.Н., Жантөреева Д.Н. Участие женщин в политике Турции: препятствия и проблемы.....	
Kairanbayeva N.N., Zhantoreyeva D.N. Women's participation in Turkiye's politics: obstacles and challenges.....	100

Дюсембекова М.К., Жанпейісова Қ.Д., Н. Исаев. Жоғары білім жұмсақ күш құралы ретінде: Қазақстандық кейс.....	
Дюсембекова М.К., Жанпейісова Қ.Д., Н. Исаев Высшее образование как инструмент мягкой силы: пример Казахстана.....	
Dyussebekova M.K., Zhanpeiisova K.D., N. Issayev Higher education as a tool of soft power: Kazakhstan case.....	109

Жанарстанова М.Б., Досымхан Е.Д., Қалдыбекова А.Д. Цифрлық трансформация жағдайында Қазақстандағы халықтың қартаюы: саяси-құқықтық және әдеби шолу.....	
Жанарстанова М.Б., Досымхан Е.Д., Қалдыбекова А.Д. Старение населения в Казахстане в условиях цифровой трансформации: политико-правовой и литературный обзор	
Zhanarstanova M.B., Dossymkhan Ye.D., Kaldybekova A.D. Population Aging in Kazakhstan in the Context of Digital Transformation: political-legal and literature review.....	123

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Аккожина Н.О., Дәркенов Қ.Ғ. Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі халықаралық ұйымдардың рөлі: ШЫҰ және НАТО мысалы ретінде.....	
Аккожина Н.О., Даркенов К.Г. Роль международных организаций в обеспечении региональной безопасности в ЦА: на примере ШОС и НАТО.....	
Akkozhina N.O., Darkenov K.G. The role of international organizations in ensuring regional security in Central Asia: using the example of the SCO and NATO.....	143

Биримкулова Г.У., Жомарт Н.Ж. Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы «Ауған мәселесі».....	
Биримкулова Г.У., Жомарт Н.Ж. «Афганский вопрос» в рамках Шанхайской организации сотрудничества.....	
Birimkulova G.U., Zhomart N.Zh. The «Afghan issue» within the framework of the Shanghai Cooperation Organization.....	156

Коригова Л.Б., Кушқумбаев С.К., Кобландин К.И. Көші-қон қабылдаушы елдегі этноконфессионалық ахуалдың шиеленісу факторы ретінде.....	
Коригова Л.Б., Кушқумбаев С.К., Кобландин К.И. Миграция как фактор обострения этноконфессиональной ситуации в принимающей стране.....	
Korigova L.B., Kushkumbayev S.K., Koblandin K.I. Migration as a factor of aggravation of ethno-confessional situation in the host country.....	171

Құлынтай Ғ.Ж., Абдуллин Р.Б. Көлік дәліздерін қалыптастырудағы Еуропалық одақтың тәжірибесі.....	
Кулынтай Ғ.Ж., Абдуллин Р.Б. Опыт Европейского союза в формировании транспортных коридоров.....	
Kulyntay G.Zh., Abdullin R.B. Experience of the European Union in the formation of transport corridors.....	182

Каппасова Г.М., Алтыбасарова М.А., Бегимтаев А.И. Бұқаралық ақпарат құралдарының халықтың саяси санасына әсер ету дәрежесін талдау: қалаулар мен сенім (аймақтық аспект).....	
--	--

Каппасова Г.М., Алтыбасарова М.А., Бегимтаев А.И. <i>Анализ степени влияния СМИ на политическое сознание населения: предпочтения и доверие (региональный аспект).....</i>	
Kappasova G.M., Altybassarova M.A., Begimtayev A.I. <i>Analysis of the degree of influence of the media on the political consciousness of the population: preferences and trust (regional aspect)</i>	193
Бекжанова Р.Ж., Кобландин К.И., Курманов З.К. <i>Қазақстанның дамуындағы диаспораның рөлі мен маңызы.....</i>	
Бекжанова Р.Ж., Кобландин К.И., Курманов З.К. <i>Роль и значение диаспоры в развитии Казахстана.....</i>	
Bekzhanova R.Zh., Koblandin K.I., Kurmanov Z.K. <i>The role and significance of the Diaspora in the development of Kazakhstan.....</i>	205
Әдірбаева А.А., Оспанова А.Н., Қоңыратова А.С. <i>Қазақстан мен Еуропалық одақтың энергетикалық стратегияларын салыстырмалы талдау.....</i>	
Адирбаева А.А., Оспанова А.Н., Конуратова А.С. <i>Сравнительный анализ энергетических стратегий Казахстана и Европейского союза.....</i>	
Adirbaeva A.A., Ospanova A.N., Konuratova A.S. <i>Comparative analysis of energy strategies of Kazakhstan and the European Union.....</i>	217

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Бүркітбаева Ш.Д., Шарғынова А.Е. <i>Шаманизм мәдени және діни феномен ретінде: түркі және қытай халықтарындағы дәстүрлер және әлеуметтік рөлі.....</i>	
Буркитбаева Ш.Д., Шарғынова А.Е. <i>Шаманизм как культурный и религиозный феномен: традиции и социальная роль у тюркских и китайских народов.....</i>	
Burkitbaeva Sh.D., Shargynova A.E. <i>Shamanism as a Cultural and Religious Phenomenon: Traditions and Social Role among Turkic and Chinese Peoples.....</i>	228
Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. <i>«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін моңғол сөздерінің семантикасы.....</i>	
Кенжалин К.К., Балтабай Д.А. <i>Семантика монгольских слов, встречающихся в труде «Шежіре-и теракима».....</i>	
Kenzhalin K.K., Baltabay D.A. <i>Semantics of Mongolian words found in the work «Shezhire-i terakime».....</i>	240
Зинедина А.С., Ескиндірова М.Ж., Еспекова Д. <i>«Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі изафет құрылымдар (синтаксистік-семантикалық талдау).....</i>	
Зинедина А.С., Ескиндірова М.Ж., Еспекова Д. <i>Изафетные конструкции в памятнике «Гулистан бит түрки» (синтаксико-семантический анализ).....</i>	
Zinedina A.S., Eskindirova M.Zh., Yespekova D. <i>Izafet Constructions in the Monument "Gulistan Bit Turki" (Syntactic and Semantic Analysis).....</i>	252

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Шахрияр Г.Ф. <i>Едиге «Қырық батыр» туралы эпостар циклі: нұсқалар және нұсқалардың зерттелу тарихы.....</i>	
Шахрияр Г.Ф. <i>Едигей в цикле эпосов о «Сорок батыр»: история изучения версий и вариантов</i>	
Shakhriyar G.F. <i>Edigei in the cycle of epics about «Forty Batyrs»: the history of studying versions and variants.....</i>	263
Шәріп А.Ж. <i>Домбыра: түрлері, таралу аймағы және жырышылық өнердегі орны.....</i>	
Шарип А.Ж. <i>Домбыра: виды, ареал распространения и ее место в сказительском искусстве</i>	
Sharip A.Zh. <i>Dombra: Types, Distribution Area, and Its Role in Epic Art.....</i>	279
Семиз К.Б., Ибрагимов Ж.Б. <i>Қазақ тілінің оңтүстік аймағы диалектісінде дауысты дыбыстардың көрінісі.....</i>	
Семиз К.Б., Ибрагимов Ж.Б. <i>Положение гласных в диалекте южного региона казахского языка</i>	
Semiz K.B., İbragimov Zh.B. <i>Kazak türkçesi güney bölgesi ağızlarında ünlülerin durumu.....</i>	299

Құлжанова Б., Жүзбаева А., Ильясова Н. <i>Түркі тілдері лексикасын зерттеудің аспектілері</i>	
Кулжанова Б., Жузбаева А., Ильясова Н. <i>Аспекты изучения лексики тюркских языков</i>	
Kulzhanova B., Zhuzbayeva A., Pyassova N. <i>Aspects of studying the vocabulary of the Turkic languages</i>	308
Абдиров Ө.Қ., Бибеков Қ.Т. <i>Инстаграм желісіндегі қазақ тіліндегі гендерлік антипаремияларға шолу</i>	
Абдиров О.К., Бибеков К.Т. <i>Обзор гендерных антипаремий на казахском языке в сети instagram</i>	
Abdirov O.K., Bibekov K.T. <i>Review of Gender Antiparemies in the Kazakh Language on the Instagram Network</i>	319

IRSTI 11.25.07
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-9-18>

The Northern Ireland Protocol and the Windsor Framework as Parts of the Withdrawal Agreement of Brexit

A.M. Yesdauletova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: yesdauletova_am@enu.kz)

Abstract. The article discusses trade issues between Northern Ireland and the Republic of Ireland, since the UK is now a member-state of the European Union. The main documents and main aspects have been analyzed, and the key items have been fully investigated. In order to address the particular circumstances on the island of Ireland, to maintain the prerequisites for continued North-South cooperation, to avoid a hard border, and to protect the 1998 Agreement in all its dimensions, the Protocol on Ireland/Northern Ireland was created. Additionally, it seeks to defend the EU single market. While applying the EU Customs Code, Northern Ireland is nonetheless included in the UK's customs territory. Northern Ireland continues to participate in the EU single market and follows all applicable laws and regulations. Additionally, the area is still a part of the Single Electricity Market. There is still a Common Travel Area between the UK and Ireland.

Keywords: Brexit, the United Kingdom (UK), the European Union (EU), the Northern Ireland Protocol, the Withdrawal Agreement, Windsor Framework, single market, goods, checks.

Introduction

Brexit has engendered plethora of procedures and additional backing documents and Agreements between the UK and the EU, which will also be discussed in the future; one of such documents is the Protocol on Ireland/Northern Ireland. This document has been notably referred as the Northern Ireland Protocol. This document acts within the EU-UK withdrawal agreement that guarantees the peace and security on a border of the island of Ireland after the UK's withdrawal on January 31, 2020 [1]. The above mentioned Withdrawal Agreement and the

Northern Ireland Protocol were signed on 24 January, 2020 [1]. On January 24, 2020, the related Protocol on Ireland and Northern Ireland and the departure agreement were also signed.

On 1 January 2021 the Northern Ireland Protocol came into force and started acted as a part of international law, which was signed between the United Kingdom and the European Union [1]. The document covers particular circumstances which happen or might happen on the island of Ireland, as well as maintains protection of traditional all-island economy, and, especially, the implementations of the Good Friday (Belfast) Agreement, and the EU single market integrity. Hence, the UK, Northern Ireland itself and the EU are actors of this protocol [1].

The Northern Ireland Protocol introduced new checks. The weak point of the implementation of the Protocol was the issue that document checks and inspection were not placed at the Irish border, but at the ports of Northern Ireland; the Protocol implies its rules on goods from all part of Great Britain, i.e. Wales, Scotland and England to its another part, Northern Ireland. As a matter of fact, the checks were carried out even in case of the goods which were supposed to remain in Northern Ireland.

Nevertheless, the Unionists, the party which supports the idea of Northern Ireland being part of the Kingdom, insist on the incongruity of a border between Northern Ireland and the rest of the UK, such checks effectively constitute. In addition, there are complaints from businesses, facing extra delays and costs caused by the checks [1]. A phase of transition followed a Withdrawal Agreement, which came into force on 1 February 2020. The phase ensured an orderly UK withdrawal while also giving time to discuss new EU-UK partnership. [3].

The phase took almost a year and ended on 31 December 2020, backed by four treaties, saliently the Withdrawal Agreement and the EU-UK Trade and Cooperation Agreement, which regulated relations between both sides [3]. It is worth noting that there are also specialized joint committees involved in specific areas of the agreement, for instance, the Protocol and citizen rights.

Hence, the UK is not an EU member state and does not possess certain benefits of it, such as the Customs Union and Single Market; it also is to negotiate on different agreements, since the UK does not have any attachment to international agreements of the EU [3].

Research methods

The methods of official documents analysis and content-analysis were applied in the article. The main documents on Brexit, documents and agreements for the consequences of Brexit, such as the Withdrawal Agreement, The Northern Ireland Protocol, Windsor Framework, were studied. In addition, the publications on the official websites of the European Union and the Government of the United Kingdom were analyzed, thus the issue of Northern Ireland was considered from different perspectives. The Brexit issue needs further investigation; many points of the document will come into force in the future.

Discussion

Windsor Framework and its impact on Northern Ireland and the Republic of Ireland's trade issues.

The EU and the UK decided on new measures in accordance with the Windsor Framework to deal with practical difficulties affecting citizens and enterprises in Northern Ireland [1].

The Windsor Framework considers two “lanes”, green and red, for goods transferred from Great Britain to Northern Ireland. The first mentioned lane is devoted to goods remaining in Northern Ireland; a red lane is for goods dispatched to the EU. Checks or additional documents are not required for products passing through the green lane. Red lane products would continue to be subject to inspection. Northern Ireland would also be exempt from certain EU regulations, such as alcohol levies and VAT.

Thus, the Brexit deal implies the checking particular products when being transported from Great Britain and entering to Northern Ireland. The current process is as follows: the good are inspected at ports in Northern Ireland when arriving; and, once inspected, the products might be transferred to the Republic of Ireland afterwards. The new deal has brought certain change, as mentioned above the Green Lane and the Red Lane. Goods being moved to Northern Ireland pass through the Green Lane, which means they are not subject to inspection and demand minimal paperwork.

Goods destined for Ireland and the EU go through the Red Lane and are subjected to inspection [1].

The Northern Ireland Protocol. As a result, the UK government and the European Commission have collaborated closely in recent months to develop common solutions to such difficulties. Only collaborative solutions can provide long-term assurance and predictability to all social groups in Northern Ireland [4]. The Protocol, as well as the shared measures established by the Windsor Framework, incorporates new regulations that protect the integrity of the UK and EU single markets [1].

The Northern Ireland Protocol consists of 19 Articles, concerning main issues between the UK and the EU. Among these arrangements are:

1. Agri-food

The UK and the EU have reached an agreement on simplified regulations and processes for the entrance of certain agri-food retail items into Northern Ireland from the United Kingdom, where the products are transported for final consumer use in Northern Ireland. The article on the agri-food products cover the following items, such as implementations of one general certificate for diverse loads of agricultural and food products; dramatic reduction of identity checks down to 5% when all precautions are taken; implementing physical inspections, taking into account an intelligence-based and risks approach; implementing the UK public health standards to goods transported to Northern Ireland for final consumer use; permission of chilled meats, such as sausages, that were prohibited before; cancellation of certificates for wine and organic products; the possibility of importing goods originating in other countries of the world to Northern Ireland through the Great Britain, when the conditions of the UK are identical to those of the EU (a specific list of commodities, including lamb and vegetables from New Zealand) [3].

1.1 Sanitary and phyto-sanitary (SPS)

The cooperative solutions in the SPS domain guarantee that the same product will be sold in Northern Ireland's supermarkets as it is in the other parts of the UK. Practically, Northern Ireland will be allowed to import agri-food retail goods from Great Britain with minimal certifying procedures and regulations. While EU animal and plant health regulations continue to be relevant for the continued functioning of the EU Single Market, UK public health standards

will apply to those agri-food retail products for final consumer use in Northern Ireland. This approach is in line with a number of innovative and current safeguards, such as labelling and SPS inspection facilities that will be gradually implemented. Identity checks will be down to 5% when the aforementioned safeguards are fully introduced. Physical inspections will be conducted using an intelligence-based and risk-based approach. A microchip, a pet travel document, and a statement from the pet's owner stating that the pet will not be going to the EU will make it easier for people to travel with pets [1].

In December, the UK made the announcement that it would build permanent SPS Inspection Facilities. A progressive deploy of SPS Inspection Facilities has been agreed upon by the UK government and the European Commission. The upgraded facilities will be delivered on 1 October 2023, and the final facilities will be delivered on 1 July 2025 [4]. These protections will be systematically implemented by 1 July 2025, including sanitary and phytosanitary inspection facilities as well as "Not for EU" labeling [5].

2. Customs

The Commission and UK government have reached an agreement that will drastically simplify procedures relating to the transportation of goods based on the scheme for an expanded trusted trader. These new agreements can facilitate the goods transportation by reliable traders from Great Britain to Northern Ireland which are not entering the EU Single Market. But all customs checks and procedures will apply to products traveling from Great Britain to Northern Ireland which are intended for the EU or at risk of entering the Union [4]. A larger variety of operators will be able to apply the new scheme, such as businesses in Great Britain with a customs representative in Northern Ireland. Radical simplification of procedures and processes are beneficial for trusted traders; therefore, the scheme should also be more reliable. Consequently, a good financial position, accurate understanding of obligations under the scheme has to be proved by applicants in order to show that they can correctly indicate the goods they are transporting to Northern Ireland, saliently with respect to goods that are to be declared in a detailed way [4].

2.1 Goods

The relevant UK competent authorities will oversee the trusted trader program to make sure that trusted traders adhere to the necessary standards. According to the operational plans reached with the EU, the UK authorities will implement their surveillance activities. Only a slightly simplified customs declaration including a significantly smaller quantity of data (21 data elements as opposed to the more than 80 data elements usually needed for a standard customs declaration) will be required for goods handled by reputable traders in Northern Ireland. Exporter and importer, mode of transportation, description of the items, and item value and weight which is transportation and commercial data constituting the majority of the information. Through a special IT system created by the UK, EU representatives can gain access to such declarations and will be able to use them to conduct risk assessments, analyze risks, and, if necessary, request that inspections be performed on the products [4].

2.2 Parcels

Business-to-consumer ("B2C") parcels will benefit from simplified customs procedures compared to regular freight, for example, if a person in Northern Ireland orders a product online via an e-commerce platform, it will be delivered directly from Great Britain to Northern Ireland. This will be accomplished with the help of quick parcel operators (like DHL or UPS) and other

commercial entities that send packages and are authorized carriers. The designated postal service for the UK is Royal Mail. Before the products are delivered, the transporters will give business data to the UK customs officials. The relevant UK competent authorities will control the authorized carrier program to make sure that carriers adhere to the necessary requirements. According to the operational agreements reached with the EU, the UK officials will undertake their surveillance efforts [4].

The extended trusted trader scheme, which will be available to companies in Great Britain as well, is the foundation for the new customs procedures. Procedures and declarations will be greatly simplified, and there will be less data required, for goods transferred by traders that are not entering the EU Single Market. The movement of all parcel types, including business-to-business, business-to-consumer, and consumer-to-consumer parcels, was made significantly easier. Consumer-to-consumer parcels were completely exempt from the primary customs regulations. These new solutions are especially made practical by new data-sharing agreements that provide risk assessments, which would serve as the fundamental basis for safeguards. Strong trusted trader program permission and oversight, as well as intensified market monitoring and implementation by UK authorities, all serve as safeguards. All items that could potentially enter the EU Single Market will be subject to full customs regulations [6].

3. VAT and Excise

To prevent any unexpected implications of EU VAT and excise regulations applicable in Northern Ireland, the UK government and the European Commission have reached an agreement on a number of steps [4]. This is conceivable because the Protocol acknowledges the unique circumstances of Northern Ireland, that on the one hand complies with EU regulations regarding goods' excise and value-added taxes (VAT) while on the other, the Protocol takes consideration of Northern Ireland's significant role in the UK's Internal Market [4].

First, even if the applicable UK VAT is lower than the EU minimum rates, the Commission and the UK government have come to an agreement that the UK may use reduced VAT rates on goods supplied and installed in immovable property, such as a wind turbine for a residential property or a heat pump for a house etc. situated in Northern Ireland. There is no possibility that these goods could enter the EU Single Market because this regulation relates to items installed in immovable property. As there are no concerns regarding such commodities in respect to the EU's own resources, the UK is also permitted to use reduced VAT rates to a greater number of types of goods than permitted by EU law [4].

Second, the UK is not required to implement the special EU VAT plan for Northern Ireland's small businesses. The initiative would enable EU Member States to exclude small enterprises from VAT beginning on 1 January 2025, provided that the yearly turnover of such companies does not reach a predetermined EU-wide limit. The EU initiative would have been challenging to implement in Northern Ireland because the Protocol exclusively is applicable to goods whereas the exemption scheme also covers services, therefore this exclusion is justified. Small businesses in the UK will still be required to abide by EU regulations on the annual turnover level while using their own VAT exemption scheme. Respecting the yearly turnover criteria set by the EU will prevent larger businesses in Northern Ireland from being classified as small businesses and receiving VAT exemptions. This will ensure a level playing field with the Union [4]. Third, the Commission and the UK government have come to an agreement to consider developing a list of

items that are not likely to enter the EU and are not subject to EU VAT regulations. A thorough list of these products might be created and given a five-year validity period with an ongoing review. Additionally, it has been decided to assess current VAT policies for cross-border refunds [4].

3.1 Vat rates

New flexibility was also discovered for some VAT and excise rules, along with protections guarding the EU against fraud risks or possible competitor distortion.

With these arrangements, it is possible to lower UK VAT rates for immovable products (such as heat pumps for houses) below EU VAT minimum rates without running the risk of those commodities entering the EU Single Market. If the UK complies with the EU criterion for the size of SMEs, a UK SME VAT exemption programme is now relevant for both products and services. If the applied rates do not fall below EU minimum duty rates, it is now also possible to tax every kind of alcoholic beverage accordingly to their alcohol content and to assign decreased duty rates to alcoholic products if they are offered for immediate use in Northern Ireland's hospitality venues [6]

4. State aid

The Commission and the UK government have come to an agreement on a Joint Declaration outlining an agreement of the conditions in which subsidies provided by UK authorities may impact commerce between Northern Ireland and the EU and therefore become subject to the Protocol in order to further explain the State Aid regulations in the Protocol [4]. The Commission and the UK government concur that only subsidies with a real and direct connection to Northern Ireland are subject to the EU State Aid provisions mentioned in Article 10(1). The subsidy in question must have tangible, foreseeable impacts on commerce between Northern Ireland and the EU in order for there to be a true and clear connection to exist. These impacts should be real, as opposed to being speculative or assumed. Therefore, merely placing products on the Northern Ireland marketplace is insufficient to establish a true and direct link [4].

5. Tariff rate quotas (Steel products)

The combined solutions also clarify the applicability of State aid regulations and address implementation issues with regard to tariff rate quotas (TRQs) for the most sensitive categories of steel [6].

A solution for the transit of the most delicate types of steel from Great Britain to Northern Ireland that are governed by tariff rate quotas (TRQs) has been agreed upon by the Commission and the UK government. Companies in Northern Ireland will now have access to UK-origin steel in these groups thanks to the EU's TRQs for steel. They will be able to avoid paying the 25% tariff associated with the current EU safeguard measures for steel that comes into the EU by doing this [4].

The third new law will allow certain kinds of steel to be transferred from Great Britain to Northern Ireland in accordance with the EU's tariff rate quotas [5].

Due to the removal of the 25% tariff associated with the EU safeguard measures now in place for steel imports into the EU, Northern Ireland enterprises will once again find the transfer to be economically viable. Once more, adequate precautions replicate these new transfers. [5].

6. Governance

Through consistent participation at every level of the Withdrawal Agreement frameworks, the opinions of stakeholders and the people of Northern Ireland will be heard more clearly

when it comes to governance. On Protocol-related issues, there will be more engagement with Northern Ireland stakeholders.

The Joint Consultative Working Group will create new topic subgroups. The UK government will be able to halt the application of amended or replacement Protocol-related EU law provisions in Northern Ireland at the request of 30 Members of the Legislative Assembly there thanks to a new emergency mechanism called the Stormont Brake. This could have a significant and long-lasting effect on the day-to-day lives of communities there. This mechanism would only be activated in the most extreme situations and as a last resort, according to a very clear procedure outlined in a unilateral declaration by the UK [6].

6.1 The Stormont brake

A new emergency break system, the Stormont Brake, will be introduced to make sure that the voices of the people in Northern Ireland are heard more clearly. It will enable the UK government to halt the application of modified or replaced legal provisions that could have a significant and long-lasting effect on the day-to-day lives of communities in Northern Ireland in exceptional circumstances, upon the request of 30 Members of the Legislative Assembly in Northern Ireland [1].

Some EU rules continued to be in effect in Northern Ireland under the prior agreement. The Northern Ireland Assembly's headquarters at Stormont, however, was unable to have any influence over them. With the new agreement, a "Stormont brake" is introduced. The Northern Ireland Assembly, which makes laws in Northern Ireland, would therefore be able to protest any new EU regulations. If 30 Northern Ireland lawmakers from two or more parties sign a petition, the procedure will start. The brake was prohibited from being applied for "trivial reasons" and would only be permitted under "significantly different" regulations [7].

Professor of EU law Catherine Barnard believes the standard would be "really high." It is a security measure, but one that is not intended to be utilized frequently, according to her [7]. The rule cannot be put into effect after the UK notifies the EU that the brake has been activated. The documents states that the European Union single market rules should be followed by Northern Ireland, however the procedure would not be monitored by the European Court of Justice (ECJ) [7].

The Stormont Brake was established by the Framework, which allowed 30 MLAs from at least two parties to petition the UK government to prevent the Protocol's application of new or modified EU regulations. The Framework also established additional governance mechanisms, including a Special Body on Goods to evaluate the potential effects of future UK legislation on goods for NI, an Enhanced Coordination Mechanism to debate VAT and excise concerns, and organized sub-groups in the Joint Consultative Working Group. The European Commission promised to communicate with NI stakeholders on EU rules that relate to NI on a frequent basis [7].

7. Medicines

Additionally, a long-term solution has been discovered to guarantee that Northern Irish citizens have the same, unhindered access to all medications as the rest of the UK. This includes innovative medications. This adds to the approach the EU took in April 2022 to provide generic medications to Northern Ireland. New measures, most notably labeling, intended to ensure that the medications do not reach the EU Single Market, have made these new arrangements possible [6].

All medications, even experimental ones, will be made available in Northern Ireland at the same time they are in the rest of the UK thanks to yet another set of new regulations. They will be distributed in line with UK regulations and authorization processes. This adds to the approach the EU took in April 2022 to provide generic medications to Northern Ireland [5].

Along with these new agreements, new precautions have been put in place, such as labeling the products as "UK only" to prevent them from entering the EU single market [5].

Results

Around September 2023, when a number of prerequisites (such as the EU having access to the UK customs databases and IT systems) will be met and the UK will have succeeded in authorizing the current traders in accordance with the new requirements, the new trusted trader scheme for customs is anticipated to be in place. All the EU-granted facilitations should be in place by the time the program for B2C parcels, namely the authorization and monitoring of authorized carriers, is implemented [4].

In the interim, the UK has agreed to collaborate with the EU to intensify enforcement action over the transfer of packages from Great Britain to Northern Ireland in order to further preserve the EU Single Market. This entails strengthening the already-existing cooperation between UK customs authorities and the European Commission, as well as working with fast parcels and postal operators to collect commercial data on the movement of packages in support of intelligence-based enforcement and compliance actions. Additionally, the UK has agreed to frequently update the Specialized Committee on the Implementation of the Protocol on the status of such activities [4].

Conclusion

The UK government and the Commission have agreed to collaborate more closely on market surveillance, particularly in light of the recently reached solutions. Both parties acknowledge the significance of businesses being aware of the laws that apply to goods in Northern Ireland.

The UK has also stated its commitment to keeping up the development of its market surveillance and other competent agencies in charge of ensuring adherence to relevant regulations. Notably, the UK will make sure that the appropriate authorities are given the authority they need to carry out effective monitoring of the international border between the UK and the EU. The UK will also make sure that strict enforcement is put in place to prevent corporations from abusing these solutions. However, it is crucial to emphasize that these enforcement measures won't entail any new inspections or restrictions at the border between Northern Ireland and Ireland. They will only signify increased activity by pertinent UK authorities in compliance with generally accepted international best practices and in coordination with relevant EU and Member State agencies, where necessary.

Contribution of the author.

A.M. Yesdauletova – definition of goals and objectives of a scientific article, work using research materials and methods, generalization and analysis of theoretical material.

References

1. Protocol on Ireland and Northern Ireland European Commission. [Electronic resource]. Available at: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/relations-non-eu-countries/relations-united-kingdom/eu-uk-withdrawal-agreement/protocol-ireland-and-northern-ireland_en (Accessed: 19.06.2023).
2. Kovacevic, T.E.& T. Brexit: What are the northern ireland protocol and Windsor Framework?, BBC News. [Electronic resource]. Available at: <https://www.bbc.com/news/explainers-53724381> (Accessed: 19.06.2023).
3. The impact of Brexit on Ireland Representation in Ireland. [Electronic resource]. Available at: https://ireland.representation.ec.europa.eu/strategy-and-priorities/key-eu-policies-ireland/impact-brexit-ireland_en (Accessed: 19.06.2023).
4. Press corner European Commission - European Commission. [Electronic resource]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_23_1271 (Accessed: 19.06.2023).
5. EU-UK relations: EU takes further steps to implement the Windsor Framework. [Electronic resource]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/30/eu-uk-relations-eu-takes-further-steps-to-implement-the-windsor-framework/> (Accessed: 19.06.2023).
6. Press corner European Commission - European Commission. [Electronic resource]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1268 (Accessed: 19.06.2023).
7. Brexit questions and answers Northern Ireland Assembly. [Electronic resource]. Available at: <http://www.niassembly.gov.uk/assembly-business/brexit-and-beyond/brexit-questions-and-answers/> (Accessed: 19.06.2023).

А.М. Есдәулетова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Солтүстік Ирландия хаттамасы және Виндзор келісім шеңбері: Біріккен Корольдіктің Еуро Одақтан шығу туралы келісімнің бөлігі ретінде

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Ирландия мен Ирландия Республикасы арасындағы сауда мәселелері талқыланады, өйткені Ұлыбритания қазіргі уақытта Еуропалық Одаққа мүше мемлекет емес. Мақалада негізгі құжаттар мен негізгі аспектілер талданды, негізгі тармақтар толығымен зерттелді. Ирландия аралындағы ерекше жағдайларды ескеру, Солтүстік-Оңтүстік ынтымақтастықты жалғастыру үшін алғышарттарды сақтау, қатаң шекараны болдырмау және 1998 Жылғы келісімді барлық жағынан қорғау үшін Ирландия/Солтүстік Ирландия хаттамасы бекітілді. Сонымен қатар хаттама ЕО-тың бірыңғай нарығын қорғауға бағытталған. ЕО Кеден кодексінің қолданылуына қарамастан, Солтүстік Ирландия Ұлыбританияның кеден аумағына енгізілген. Солтүстік Ирландия ЕО-тың бірыңғай нарығына қатысуды жалғастыруда және барлық қолданыстағы заңдар мен ережелерді сақтайды. Сонымен қатар, бұл аймақ әлі де Бірыңғай электр нарығының бөлігі болып табылады. Ұлыбритания мен Ирландия арасында әлі де Ортақ саяхат аймағы бар.

Түйін сөздер: Брексит, Біріккен Корольдік (Ұлыбритания), Еуропалық Одақ (ЕО), Солтүстік Ирландия хаттамасы, ЕО шығу келісімі, Виндзор шеңберлік бағдарламасы, бірыңғай нарық, тауарлар, шекара бақылауы.

А.М. Есдаулетова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Североирландский протокол и Виндзорские рамочные соглашения как составные части Соглашения о выходе Соединенного Королевства из Европейского Союза

Аннотация. В статье обсуждаются торговые вопросы между Северной Ирландией и Ирландской Республикой, поскольку Великобритания в настоящее время не является государством – членом Европейского союза. Были проанализированы основные документы и основные аспекты, были полностью исследованы ключевые пункты. Чтобы учесть особые обстоятельства на острове Ирландия, сохранить предпосылки для продолжения сотрудничества Север-Юг, избежать жесткой границы и защитить Соглашение 1998 года во всех его аспектах, был разработан Протокол по Ирландии/Северной Ирландии. Кроме того, протокол стремится защитить единый рынок ЕС. Несмотря на применение Таможенного кодекса ЕС, Северная Ирландия, тем не менее, включена в таможенную территорию Великобритании. Северная Ирландия продолжает участвовать в едином рынке ЕС и соблюдает все применимые законы и нормативные акты. Кроме того, этот район по-прежнему является частью Единого рынка электроэнергии. Между Великобританией и Ирландией по-прежнему существует общая зона для путешествий.

Ключевые слова: Брексит, Соединенное Королевство (Великобритания), Европейский союз (ЕС), Североирландский протокол, Соглашение о выходе из ЕС, Виндзорские рамочные соглашения, единый рынок, товары, таможенный контроль.

Сведение об авторе:

Есдаулетова А.М. – тарих ғылымдарының докторы, халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Yesdauletova A.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.23
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-19-31>

Қазақстан Республикасындағы цифрлық саясаттың қазіргі жағдайы

А. Амирбек¹, Е. Онгарова², Г. Сыздықова¹

¹Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aidarbek.amirbek@gmail.com, aidmukas@mail.ru, gulfariza.syzdykova@ayu.edu.kz)

Аңдатпа. Мақалада цифрландыру тұжырымдамасын әлеуметтік дамудың әртүрлі салаларына, ең алдымен цифрлық экономиканың қалыптасуы тұрғысынан саяси салаға перспективалық қолдану мәселесі зерттеледі. Саясатта цифрлық технологияларды қолдану екі дискурстың объективі арқылы қарастырылады: саясатты Цифрландыру-бұл технологияны саяси қатынастарға кеңейту және экономика мен әлеуметтік саладағы цифрлық дамуды саяси басқаруға байланысты цифрландыру саясаты. Бірінші дискурста әлеуметтік желілерді электрондық өтініштер мен онлайн-дауыс беруді қолдана отырып, саяси мүдделерді айқындау тетіктері ерекшеленеді. Цифрландыру саясатының дискурсы шеңберінде 2018-2022 жылдар кезеңіне елдің ұлттық мақсаттарының бірін іске асыруға байланысты Қазақстан Республикасында цифрлық экономиканың дамуын басқару жүйесін құру қарастырылуда. Экономикада және әлеуметтік салада цифрлық технологияларды жедел енгізуді қамтамасыз ету, сондай-ақ тиісті саясаттың негіздерін қалыптастыру бойынша тұтастай алғанда мемлекеттің реттеу қызметі, атап айтқанда цифрлық кеңістікте процестерді басқарудың өзіндік ұлттық моделін қалыптастыру және құру жөніндегі күш-жігер. Екі дискурс та технологиялық және әлеуметтік даму процестерінің терең синтезделу тенденциясын көрсетеді, бұл соңғысын дәстүрлі институттардың делдалдық функцияларына тәуелділікті жоғалтатын байланысқан тамырларға айналдырады. Әлемдік саясаттағы цифрлық форматтардың маңыздылығының артуы мемлекетті әлеуметтік қатынастардың жаңа кеңістігінде бәсекелестік тәуекелдерін азайту үшін қолда бар әртүрлі құралдарды жұмылдыруға мәжбүр етеді.

Түйін сөздер: цифрландыру, цифрлық саясат, цифрлық дипломатия, әлеуметтік желілер, ұлттық жоба.

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

Бүгінгі таңда цифрландыру қоғам дамуындағы оның өмірінің әртүрлі салаларына әсер ететін негізгі мегатрендтердің бірі болып табылады [1, б.147]. Цифрлық технологиялар қазіргі заманғы адамның өміріне енеді, оны кәсіби қызмет пен бос уақыттың әртүрлі формаларында қоршайды, қарым-қатынастың, танымның және әлеуметтенудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл мегатрендтің қаншалықты ұзаққа созылатынын, оның одан әрі дамуы қаншалықты кең немесе қарқынды болатынын бағалау өте қиын, бірақ ХХІ ғасырдың құбылыстарының бірі бола отырып, оның үшінші онжылдығы қарсаңында Цифрландыру және кеңірек технологияландыру тек өзгерістердің өсуіне ықпал ететін прогрестің ең тиімді драйвері болып қала береді деп айту асыра айтылмайды. Технологияның құрылымында және оны қолдануда, сонымен қатар материалдық емес салада-санаға қатысты және аз дерексіз – әлеуметтік динамика, қоғамның өмір сүру және даму тетіктерінде. Әзірге әлеуметтік процестерге қатысты цифрлық технологияларды қолданудың орталық және ең көп талқыланатын ортасы экономика болып қала береді – сөздің кең мағынасында, әр түрлі тауарлар түрлерін өндіру, айырбастау және тұтыну кеңістігі ретінде, бұл экономикалық редуционизмнің жанама көрінісі ретінде қызмет етеді. "Цифрлық экономика" ұғымы метафора болуды тоқтатады және электрондық төлем жүйелері, интернет-сауда, онлайн-банкинг және т. б. дамыған сайын айқын контурларға ие болады. Саясат, басқа қоғамдық салалар сияқты, цифрландыру объективі арқылы да белсенді түрде қарастырыла бастайды [2, б. 46]. Жаңа технологияларды тасымалдаушылар ұсынатын мүмкіндіктерді актерлер тиісті мүдделер үшін пайдаланады. Саяси процесте, саяси коммуникацияда және мемлекеттік басқаруда цифрлық технологияларды қолдану модальділігі бойынша зерттеулер саны артып келеді [3, б. 139]. Сонымен қатар, егер біз саясат объектісіне және тиісті ғылымға қатысты цифрлық сюжеттердің негізгі түсіндірмелерін қарастыратын болсақ, онда зерттеуді екі шартты саяси-цифрлық "Дискурстар" арқылы құрылымдаудың мағынасы бар, оларды цифрлық технологиялардың саяси қатынастарға таралуына және цифрландыру саясатына қатысы бар саясатты цифрландырудың өзі ретінде белгілеуге болады, бұл тиісті процестерді басқару үшін актерлер қолданатын саяси әдістер мен технологиялармен көбірек байланысты. Егер біріншісі әмбебап трансшекаралық сипатта болса және өмірдің әртүрлі салаларында цифрлық мүмкіндіктердің табиғи және табиғи кеңеюі болса, екіншісі-мемлекеттің реттеуші функцияларын қолдану, технологиялардың қолданбалы сипатына сәйкестік беру, сондықтан ұлттық ерекшелігімен ерекшеленеді (криптовалюталарға, киберқауіпсіздікке, электрондық цифрлық қолтаңбаға және т.б. қатынас).

Қазақстан Республикасында цифрлық саясаттың қазіргі жағдайы. Мақалада цифрландырудың технологиялық тұжырымдамасының әлеуметтік дамудың әртүрлі салаларына, ең алдымен саяси салаға, бір жағынан, цифрлық технологияларды қабылдайтын және қолданатын саяси қатынастардың аспектілерін қарастыру негізінде цифрлық экономиканың қалыптасуы тұрғысынан перспективалық қолданылуын зерттеу болып табылады. Екінші жағынан – цифрландыру процестерін реттеуге бағытталған қазіргі Ресей саясатының аспектілері. Қолданылатын әдістеме мәлімделген мақсатқа

сәйкес келеді. Оның негізі жүйелік және желілік аналитика, институционализм және коммуникативтілік, контент-талдау және дискурстық талдау әдістерінің үйлесімі болып табылады, бұл қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына ықпалды цифрландыру процесстерімен шартталған қоғамдық кеңістіктің заманауи өзгерістерінің маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік береді. Ресейдегі және әлемдегі саясатты цифрландыру саясаттың цифрлық өлшемі-бұл жаңа, тек дамып келе жатқан зерттеу нысаны. Оған көзқарастарды іздеу бір жағынан экономиканы цифрландырудың өзекті көріністерімен және басқа салаларға экстраполяциясымен (экономикалық редуцианизм), ал екінші жағынан болашақ технологиялардың ықтимал қолданылуын алыпсатарлық болжаумен (әлеуметтік-саяси футуризм) шектелген кең және неғұрлым тұрақсыз пікірталас кеңістігі болып қала береді. Сонымен қатар, саясатты цифрландыруды кенеттен құбылыс деп санауға болмайды: цифрлық технологияларды билік, қоғам және жеке тұлға арасындағы қатынастар практикасына жасырын түрде психикалық көшіру компьютерлендіру және желілерді дамыту басталған кезден бастап жүзеге асырылды, егер бұрын болмаса: электронды және желілік демократия туралы, айталық, гаджеттер мен мобильді қосымшалардың белсенді таралуына дейін көп уақыт бұрын айтылды [4, б.320].

Зерттеу жұмысында қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін, тарихи зерттеудің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы тарихилық, объективтілік, сабақтастылық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. "Цифрландыру" термині алғаш рет 1995 жылы қолданылған деп саналады. Николас Негропонтте, Массачусетс технологиялық институтының американдық зерттеушісі және бұрынғы Мемлекеттік хатшының орынбасары және АҚШ Ұлттық барлау директоры Джон Негропонтенің ағасы. Н.Негропонтте өзінің "Being Digital" кітабында атомдар мен биттерді сәйкесінше материалдық және цифрлық әлемнің ең кішкентай бөлшектері ретінде салыстырады. Оның пікірінше, атомдардан тұратын нәрсені ерте ме, кеш пе биттерден де қосуға болады [5, б. 319]. Цифрландыру тұжырымдамасын экономикадағы және басқа да қоғамдық салалардағы әртүрлі процестерге кеңейту, оның негізінде жаһандық басқару басымдықтарын қалыптастыру Төртінші өнеркәсіптік революция деп аталатын парадигма немесе жаңа технологиялық құрылым ретінде қарастырылатын 4.0 индустриясы аясында жүзеге асырыла бастады [6, б.15]. Алайда, әлеуметтік-өндірістік қатынастардың жобаланған табиғатының жаңашыл сипатына қарамастан, белгілі болжамдармен цифрландырудың пайда болуын идеалды қоғамды құрудың бұрын болған барлық әрекеттерінен байқауға болады. Утопизмнің алғашқы идеялары, мысалы, қандай да бір жолмен қоғам мүшелерінің қажеттіліктері мен қабілеттері туралы ақпараттың толықтығын иеленуді және таратуды көздеді [7, б.309]. Дәл осы ақпаратты ұйымдастырудың тетігі қазіргі таратылған тізілім технологиясының жеңілдетілген негізінде жатыр, оның бір мысалы бүгінде кеңінен танымал блокчейн болып табылады: әртүрлі деректерді қамтитын блоктар тізбегі (мысалы, жеке адамдар және олардың қалауы туралы), бұл сыртқы шешім қабылдау орталығынан тәуелсіз әрекеттің қалыптасуына әкеледі (қоғамның өзін-өзі ұйымдастыруы) [8, б. 240].

Жалпы мүдделер үшін әлеуметтік ақпаратты өңдеудің оңтайлы механизмін табудың ғасырлық тәжірибесі оның адам факторына, яғни шешім қабылдау субъектісіне жоғары

тәуелділігін көрсетеді. Кез-келген субъектінің мүдделерінің әртүрлілігі жағдайында жалпы утилитаны барынша көбейтуді талап ететін әлеуметтік ұйымның бірде-бір формуласы мақал-мәтелдің әсерінен тәуелсіздікке кепілдік бере алмады. адам – субъективті фактор. Таратылған тізілімнің цифрлық технологиясы Арнайы санкциялаушы актордың қатысуынсыз – тек берілген оқиғалар тізбегі негізінде транзакцияны (шешім қабылдауды) қамтамасыз ете алады. Қоғамның иесіздендірілген технологияны сеніп тапсыруға дайындығы, тіпті техникалық санкциялау сияқты шешім қабылдауға, оны барлық қажетті факторларды сөзсіз есепке алу негізінде автоматты түрде құруға уақыт мәселесі. Адам өмірінің бірдей ұзақ тәжірибесі көрсеткендей, технологиялық прогресті тежеуге және кешіктіруге тырысуға болады, бірақ оны тоқтату мүмкін емес. Саясатқа қатысты цифрландыру процесі дәстүрлі тәжірибелердегі өзгерістердің кең ауқымын білдіруі мүмкін (Мемлекеттік қызметтерді электронды түрге, мемлекеттік коммуникацияның жаңа құралдарына және т.б. одан әрі аудару). Бірақ ең бастысы, сонымен бірге қиындық – бұл иерархияланған өзара әрекеттесуден түпкілікті бас тарту, онда жалпы және жеке арасындағы тепе-теңдік – нарықтық экономикаға ұқсас-белгілі бір "көрінбейтін қол" арқылы белгіленеді. Сондықтан – нарықтық экономикадағыдай-мемлекет (басқа тең емес институттар сияқты) артық болады. Желілік байланыстардың абсолюттенуінің бір түрі бар, енді адамдар өз желілерін басқармайды, ал "ақылды" желілер адамдарды басқарады – барлық транзакциялардың орындалуын қамтамасыз етеді, олардың қажеттілігі кең ауқымды деректерге негізделген жеке емес желілік алгоритмдермен анықталады. Бір жағынан, барлық субъектілердің мүдделерін қамтамасыз ету тетігі қалыптасуда – "процедуралық әділеттіліктің" бір түрі [9, б. 256]. Екінші жағынан, қалыптасқан жағдайлар жалпыға бірдей әл-ауқаттың кепілі болып табылмайды: жаңа мүмкіндіктермен бірге тәуелділіктің түбегейлі жаңа формаларына – үлкен деректер мен олардың операторларына, дәлірек айтсақ, олардың мүдделеріне әкелуі мүмкін жаңа тәуекелдер пайда болады [10, б.184].

Қазіргі дәуірде әлемде иерархияға қарсы деп белгіленуі мүмкін нәрсеге ұқсас әртүрлі оқиғаларды жиі байқауға болады: не бұл тиімді нәтижелерге әкелетін желілік өзара әрекеттесудің сәтті тәжірибелері, не Белсенді наразылық, антистеблишмент, кейде тіпті анархистік көріністер мен қозғалыстар, әлеуметтік келісімшарттың жаңа түрлеріне тұрақты қажеттілікті қалыптастырады. Жалпы әлем үшін маңызды бастаулардың бірі 2000-2010 жылдардың басындағы оқиғалар болды, онда қысқа уақыт ішінде әртүрлі елдерде "Twitter революциялары" деп аталатын тұрақсыздық толқындары пайда болды, өйткені билікке қарсы жұмылдыру мемлекет бақылауынан тыс әлеуметтік желілер арқылы өтті-ең алдымен сол кездегі танымал Twitter арқылы. Осыдан сәл бұрын посткеңестік кеңістіктегі елдерде мұндай наразылық сөздері "түрлі-түсті революциялар" деп аталды, бірақ дәл осы әлеуметтік желілердің дамуы шынайы жаһандануға және тікелей демократияға-Солтүстік Африка мен Таяу Шығысқа немқұрайлы қарайтын аймақтарға осындай құбылыстардың кеңеюіне мүмкіндік берді. Он шақты мемлекетті қамтыған "Араб көктемінің" нәтижесі жекелеген ұлттық режимдердің құлдырауы емес, мемлекет үшін қауіп-қатердің жаңа түрін қалыптастыру болды. "Time" журналы 2011 жылғы Адам деп танылды. Абстрактілі наразылық білдіруші (the Protester), бұл жеке

наразылықтың бұрыннан қалыптасқан демократиялық модельдер бойынша әрекет ететін заманауи институттарға қарсы тұру қабілетін көрсетті. Саяси процеске әсер ететін стихиялық наразылық тәжірибелерінің жүйелік (дәлірек айтсақ, жүйеден тыс) көріністері кейіннен демократиялық институттардың тапшылығы әртүрлі елдерге ғана емес, сонымен қатар алдыңғы қатарда тұрған демократиялық модельге де таралды: АҚШ-тағы Осциру Wall Street, Франциядағы "сары жилеттер", жалпы батыстағы басқа да антиглобалистік қозғалыстар. Бұл форматтардың барлығы әлеуметтік желілер мен мессенджерлер арқылы үйлестірудің арқасында мүмкін болды, яғни әлеуметтік байланыстарды цифрландырудың өзіндік өніміне айналды. Қазіргі заманғы саясат үшін жаңа технологиялардың маңыздылығын растайтын кері үрдіс мемлекеттің жаңа коммуникациялық ортаға белсенді келуі болды. Ең алдымен, бұл "Twitter дипломатиясы («twiplomacy») Twitter революцияларының" антиподы ретінде: егер соңғысы батыстық емес қоғамдарда кең таралған болса, онда біріншісі саяси Батыста-АҚШ президенті Барак Обама мен Хиллари Клинтонның жеңіл қолымен, оның бірінші мерзімінде мемлекеттік хатшы қызметін атқарды. Екеуі де сайлау науқандары кезінде әлеуметтік желілерді («Twitter», «Facebook») белсенді пайдаланды және оларға ресми мемлекеттік құрылымдардың – бүкіл әлемдегі Америка елшіліктерінің, сондай-ақ басқа ведомстволардың келуіне ықпал етті. Әрбір Америка елшілігінің "Facebook" және «Twitter» аккаунттары бар, ал мемлекеттік департаментте әртүрлі елдердегі блогосфераны бақылап қана қоймай, сонымен қатар АҚШ үшін кез келген жағымсыз ақпараттың пайда болуына жедел жауап беретін бөлімдер бар [11, б.320]. 2019 жылдың қаңтар айындағы оқиға, Өзін Венесуэланың уақытша президенті Хуан Гуайдо деп жариялағаннан кейін, Facebook және Instagram әлеуметтік желілері ресми президент Николас Мадуроның парақшаларынан көпшілікке арналған жеке тұлғаның аккаунттарын тексеретін арнайы "белгілерді" алып тастап, оларды Гуайдоға сақтап қалды. Мұны болашақта цифрлық немесе желілік деп атауға болатын биліктің заңдылығының мүмкін болатын жаңа көзін тұжырымдамалаудың бастапқы нүктесі ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, мұндай логиканың көріністері, желіде ойналатын дискурс тек саяси артықшылықтарды көрсетіп қана қоймай, оларды қалыптастырады, қатаң ішкі бөлінудің басқа жағдайларында да орын алады. Бұл тұрғыда А.Токаревтің Донбасс туралы украиналық «Facebook» сегментін өте иллюстрациялық егжей-тегжейлі зерттеуі [12, б.118]. Әлеуметтік желілер арқылы саяси ықпалдың кеңеюі Ресейде де орын алуда, дегенмен бұл жерде Твиттер дипломатиясы да, твиттер революциясы да мемлекет өз пайдасына пайдалануға тырысқан сыртқы ортаның өзгеруінің белгілері ретінде қабылданды. 2008 жылы президент болған Дмитрий Медведев бастапқыда өзін жаңа технологиялардың қызығушылығы және пайда болған гаджеттер мен тиісті бағдарламалық өнімдердің белсенді пайдаланушысы ретінде көрсетті. Ол негізгі әлеуметтік желілерде аккаунттар құрды, олар арқылы жеке саяси хабарламалар таратылды, бұл оларға қоғамдық пікірдің де, бюрократиялық ортаның да назарын аудара бастады. Көп ұзамай Ресей дипломатиясы дәйекті "цифрландыруды" бастады: бүгінде Ресей СІМ-нің барлық әлеуметтік желілерде ресми парақтары бар: «Twitter» және «YouTube»-тен «Facebook» пен «жеделхатқа» дейін, сондай-ақ "шетелдік көмекші арнайы мобильді қосымшасы. Көптеген Ресей елшіліктерінің де өз беттері бар [13, б.432].

Сайып келгенде, наразылық энергиясы мемлекет жедел жұмылдырған Азаматтық бастамаларды біріктірудің жаңа арналарында ереді. Осыдан кейін көптеген белсенділер өздерін жергілікті мәселелерді шешуде, атап айтқанда қалалық ортаны жаңғырту мен абаттандыруда, волонтерлік жобаларда, экология мен мәдениетте таба бастады [14, б.88]. Әлеуметтік бастамалар үшін азаматтық диалог тетіктерін және әртүрлі «лифттерді» қалыптастыру мемлекеттің ішкі саясаттағы басты басымдықтарының біріне айналды. Партиялық жүйені ырықтандыру аясында, алдыңғы онжылдықта жаңа партиялар құру рәсімін жеңілдетіп, сонымен бірге қоғамдық өзара іс-қимыл кеңістігін «ұлттандыру» (шетелдік ықпалдыесыстыру, саяси қызметті сыртқы қаржыландыруды шектеу) аясында азаматтық қоғамның өзіне тарту және қатысу стандарттары дәйекті түрде енгізілді. Ресей Федерациясының Қоғамдық палатасының, аймақтардағы қоғамдық палаталардың өкілеттіктері кеңейді, билік органдары жанындағы қоғамдық және сараптамалық кеңестер күшейе түсті, КЕҰ үшін президенттік гранттар жүйесі пайда болды – мұның бәрі даму процесін модерациялау және азаматтық қоғамды босату үшін негіз жасады. Мұнда электронды желі технологиялары маңызды рөл атқарды. Сандық технологиялар әр адамға қол жетімді және ең төмен шығындарға ие (тек тікелей материалдық емес, сонымен қатар транзакцияның барлық түрлері) осы адамның кез-келген қалауын білдіру құралдарын ұсынды. Қазіргі жағдайда бұған бәсекеге қабілетті нарықтық орта барынша жедел әрекет етті. Алайда, саяси және кеңірек әлеуметтік артықшылықтар қызығушылықтың кең контекстіне ие: саяси ұстанымды тұжырымдау – бұл адамның оны жүзеге асыруын талап ететін қажеттіліктің мысалы, ал адамдардың пікірлерін білу, өз кезегінде, кез-келген саяси күштің сөзсіз қажеттілігі. Интернет және басқа желілік механизмдер екі тарапқа да осы коммуникациялық мүдделерді жүзеге асырып қана қоймай, оларды үнемі жетілдіруге мүмкіндік береді. Әр түрлі азаматтық ұстанымдар айтылған әлеуметтік желілерден басқа, соңғы уақытта кең таралған шешім қабылдаушыларға арналған қоңыраулар, декларациялар және өтініштер бойынша қол жинаудың электронды платформалары да маңызды рөл атқарады. Қолдауды шоғырландыру функциясы, шын мәнінде, саяси және әлеуметтік капитал, мұндай платформаларға желі қолданушыларының қабылдауында қосымша мәртебе береді, бірақ көбінесе билікке қысым жасаудың орнына, мұндай платформалар наразылық энергиясы үшін найзағай ойнайды. Виртуалды қолдау актісін білдіргеннен кейін пайдаланушы өз миссиясын орындалған деп қабылдайды және тиісті әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандырады, ал мұндай актінің нақты маңыздылығы оның қолданыстағы құқықтық тәртіпке енбеуіне байланысты елеусіз болады. Сонымен қатар, электрондық платформаларда орналастырылған талаптарға шын мәнінде жаппай қолдауды жұмылдыра алмау белсенділерді тыныштандыратын және одан әрі өршуден сақтайтын фактор болып табылады [15, б. 39].

Саясатты цифрлық-технологиялық өлшеуге мемлекеттің қатысуының қазіргі жай-күйін жаңа коммуникациялық платформалар мен құралдарды пайдалануды кеңейту ретінде ғана емес, сондай-ақ олардың (платформалар мен құралдардың) дамуын бақылаудың негізгі тетіктерін ұстап тұруға дәйекті ұмтылыс ретінде сипаттауға болады. Атап айтқанда, желідегі анонимділікке қарсы күрес жалғасуда: биліктің

жаңа технологиялардың ақпараттық-коммуникациялық кеңістігінде реттеуші ортаны қалыптастыру жөніндегі негізгі бастамалары, төменде көрсетілгендей, пайдаланушылардың жеке деректерімен жұмыс істеу ережелерін белгілеумен және уәкілетті құрылымдардың оларға белгілі бір жағдайларда қол жеткізу мүмкіндігімен байланысты. Мұндай тәсілдің негізі, ең алдымен, қоғамдық қауіпсіздік мүдделері мен терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимыл міндеттері болып табылады, бірақ жазасыздыққа деген сенімділік пен сандық кеңістіктегі анархияның белгілі дәрежесі пайдаланушыны виртуалды шындықта өзін-өзі жүзеге асыруға итермелейтін тартымдылықтың жеке факторлары болып табылады. [16, б.124].

Қазіргі Қазақстандағы цифрландыру саясаты егер саясатты цифрландыру негізінен этикалық қасиеттерге (рұқсат етілген) қарсы тұрса, онда цифрландыру саясаты заңды және заңды арасындағы тепе-теңдікті іздеуге байланысты (жол берілмейтінді қалай болдырмауға болады). Мемлекет тарапынан цифрлық технологияларға назар олардың қоғамға белсенді кіруі басталған сәттен бастап пайда болды. Бұл тиісті құралдардың мазмұндық мүмкіндіктерімен де, әзірлеуші компаниялар мен пайдаланушылар қажет ететін ресурстарды пайдалануды келісу қажеттілігімен де байланысты: электр энергиясы, байланыс, қаржылық қызметтер және т.б. цифрлық саладағы мемлекеттік саясаттың бастауларын 2000 жылдары электрондық үкімет тетіктерінің қалыптасуынан және Мемлекеттік қызметтерді қашықтықтан ұсынудан табуға болады. Алайда, оған ерекше назар ресейліктердің дербес деректерін егемендеу және олардың заңсыз пайдаланылуын болдырмау жөніндегі алғашқы күш-жігер төңірегіндегі қызу пікірталастардан туындады, олар әлеуметтік желілер дамып, мобильді қосымшалар тараған сайын мемлекеттік реттеудің тақырыбына айнала бастады. [17, б.116].

Соңғы онжылдықтарда әлем жаңа типтегі экономикаға бет бұруда, мұнда цифрлық технологиялар оны қалыптастырудың негізгі құралына айналуға бастады. Жеке және мемлекеттік секторлардың жұмысындағы ақпараттық технологиялардың рөлін кеңейту Цифрлық мемлекетке көшу үшін негіз болып табылады. Жетекші әлемдік сарапшылардың болжамы бойынша, 2020 жылға қарай әлемдік экономиканың 25% - ы цифрлық болады және мемлекетке, бизнеске және қоғамға тиімді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін экономиканы цифрландыру технологияларын енгізу барған сайын ауқымды және серпінді үдеріске айналуға бастайды. Қазақстанның Үкіметі мен мемлекеттік органдары қоғамды ақпараттандырудың және цифрлық технологияларды дамытудың ұзақ мерзімді экономикалық өсуді айқындаудағы маңыздылығын түсіне отырып, мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде осы саланы дамытуға белсенді қатысады. Қазақстан экономикасын цифрлық трансформациялаудың іргетасы 2013 жылы бекітілген «Ақпараттық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы болды. Ол ақпараттық қоғамға көшуді дамытуға, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге, «ашық және мобильді үкімет» институттарын құруға, ақпараттық инфрақұрылымның корпоративтік құрылымдар үшін ғана емес, ел азаматтары үшін де қолжетімділігін арттыруға бағытталған. Мемлекеттік бағдарламаны іске асырудың үш жылының нәтижелері бойынша оны 40% - ға орындауға қол жеткізілді. Алайда, жаһандық ауқымда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы өз ережелерін белгілейді және Қазақстан келесі қадамды жасайды –

«Цифрлық Қазақстан» жаңа мемлекеттік бағдарламасын әзірлейді. Жаңа мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаты-тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу, экономика мен ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін цифрлық экожүйені прогрессивті дамыту [18, б.103].

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру төрт негізгі бағытта жүргізіледі: Цифрлық Жібек жолын іске асыру (бұл сенімді, қолжетімді, жоғары жылдамдықты және қорғалған цифрлық инфрақұрылымды дамыту), креативті қоғамды дамыту (бұл цифрлық экономика үшін құзыреттер мен дағдыларды дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру жөніндегі жұмыстарды жүргізу, салалар үшін АКТ мамандарын даярлау), экономика салаларындағы цифрлық қайта құрулар (бұл экономиканың түрлі салаларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін цифрлық технологияларды кеңінен енгізу), проактивті мемлекетке көшу (бұл электрондық және мобильді үкімет жүйесін жетілдіру, мемлекеттік қызметтер көрсету саласын оңтайландыру) [19, б.58].

Қорытынды

Қазіргі әлемдік тенденциялар қоғам өмірінің барлық салаларына цифрлық технологияларды енгізу процестерімен тығыз байланысты. Бұл процесс қайтымсыз. Бастапқыда цифрландыру адамға өзінің әлеуметтік функцияларын жүзеге асыруға көмектесетін фактор рөлін атқаруы керек еді.

Цифрлық технологиялардың кеңеюі өсуде және қоғамдық қауіпсіздіктің әртүрлі бағыттарында қауіп төндіретін әлемдік пропорцияларды қабылдайды.

Жоғары білім беру саласына цифрлық технологияларды қарқынды енгізу жағдайында артықшылықтармен қатар қылмыстық мақсатта цифрлық технологияларды имануляциялау дерекқорларына құқықтан тыс қол жеткізу тәуекелі аймақтары қалыптасады.

Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды енгізудің, қолданудың және дамытудың құқықтық негізі жеткіліксіз деп бағаланады. Бұл жағдайдың өзі қалыпты білім беру қызметіне, жоғары білім беруді басқаруға және ұсынылатын білім беру қызметтерінің сапасын бақылауға қауіп төндіретін жоғары тәуекел аймағы болып табылады.

ЕСУВО жүйесі цифрлық технологияларды қолдану тәртібін регламенттейтін қолданыстағы нормативтік базаны тексеру қажеттілігіне байланысты түбегейлі жаңғыртуды қажет етеді. Бұдан басқа, Бажқ МОНР Кираспаданы ажырату жағдайында екі дербес ведомство - ҚР Білім министрлігіне ҚР жоғары білім министрлігіне-жаңадан құрылған министрліктердің мақсаттарына сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында трансформацияны қайта түсіндіруді қажет етеді. Екі жүйеде де цифрлық технологияларды жоғары Бразилияға енгізу процесінде пайда болған олқылықтар толтырылуы керек. Нарядсондықтан цифрлық технологияларды енгізу процестері "шектеулер" және "шектеулер" сияқты санаттар шеңберінде өтуі тиіс.

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде қолданылатын цифрлық технологиялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі берпрофилактика технологиясының

жаңа криминологиялық технологиясын белсенді қалыптастыру және дамыту жолымен қанағаттандырылуы мүмкін.

Авторлардың қосқан үлесі.

А. Амирбек – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Е. Оңғарова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Г. Сыздықова – теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Höchtl J., Parycek P., Schöllhammer R. Big data in the policy cycle: Policy decision making in the digital era // Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce. – Austria, 2016. - Vol. 26, NO. 1-2. – P. 147-169

2. Халин В.Г., Чернова Г.В. Цифровизация и ее влияние на российскую экономику и общество: преимущества, вызовы, угрозы и риски // Управленческое консультирование. – Санкт-Петербург, 2018. № 10. – С. 46-63

3. Юдина Т.Н. Цифровизация как тенденция современного развития экономики Российской Федерации: pro et contra // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. - 2017. № 3. - С. 139-143

4. Косоруков А.А. Публичная сфера и цифровое управление современным государством. - Москва: МАКС Пресс, 2019. – 320 с.

5. Чернышов А.Г. Цифровизация и технологизация общественной жизни как социально-политическая проблема: сохранение идентичности и роль государства в условиях развития глобальных сетей // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. - 2017. № 40. – С. 320-328

6. Hanschitz G. Digitalization of Politics and Elections // Handbook of Cyber-Development, CyberDemocracy, and Cyber-Defense. - Springer, Cham, 2017.

7. Kaufmann M., Jeandesboz J. Politics and ‘the digital’: From singularity to specificity // European Journal of Social Theory. - 2017. – Vol. 20, no. 3. – P. 1-20

8. Hacker K., van Dijk J., eds. Digital Democracy: Issues of Theory and Practice. -London: SAGE Publications Ltd, 2000. – 240 p.

9. Negroponte N. Being Digital. - New York: Knopf, 1995. – 144 p.

10. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016. - 184 p.

11. Мор Т., Кампанелла Т., Бэкон Ф. Утопия. Город Солнца. Новая Атлантида. – СПб: Азбука, 2017. – 280 с.

12. Raval S. Decentralized Applications: Harnessing Bitcoin’s Blockchain Technology. – Sebastopol: O’Reilly, 2016. – 100 p.

13. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business and the World. - London: Portfolio Penguin, 2016. – 384 p.

14. Сморгунов Л.В. Блокчейн как институт процедурной справедливости // Полис. Политические исследования. – СПб, 2018. - № 5. С. 88–99.
15. Володенков С.В. Digital-технологии в системе традиционных институтов власти: политический потенциал и современные вызовы // Вестник Московского государственного областного университета. Серия Политология. - 2018. № 2. – С. 39-48
16. Цветкова Н.А., Ярыгин Г.О. Политизация «цифровой дипломатии»: публичная дипломатия Германии, Ирана, США и России в социальных сетях // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6: Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения. - 2013. № 1. С. 119-125
17. Токарев А.А. Дискурс украинских элит в отношении территории и населения Донбасса (2009–2018): исследование национального сегмента Facebook // Вестник МГИМО-Университета. – 2018. 6(63). – С. 194-211
18. Коньков А.Е. Сублимация креативного протеста как модель развития мегаполиса // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). – 2013. № 1. – С. 88-103
19. Безруков А. Спасти и сохранить // Россия в глобальной политике. – 2017. № 1.

References

1. Höchtel J., Parycek P., Schöllhammer R. Big data in the policy cycle: Policy decision making in the digital era, *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*. 26, (1-2), 147-169 (2016)
2. Khalin V.G., Chernova G.V. Tsifrovizatsiya i ee vliyanie na rossiiskuyu ekonomiku i obshestvo: preimushestva, vyzovy, ugrozy i riski [Digitalization and its impact on the Russian economy and society: advantages, challenges, threats and risks], *Upravlencheskoe konsul'tirovanie [Administrative Consulting]*, 10, 46-63 (2018) [in Russian]
3. Yudina T.N. Tsifrovizatsiya kak tendentsiya sovremennogo razvitiy ekonomiki Rossiskoi Federatsii: pro et contra [Digitalization as a trend in the modern development of the economy of the Russian Federation: pro et contra], *Gosudarstvennoe I munitsipal'noe upravlenie. Uchenyye zapiski SKAGS [State and municipal management. Scientific notes of the SKAGS]*, 3, 139-143 (2017) [in Russian]
4. Kosorukov A.A. Publichnaya sfera i tsifrovoe upravlenie sovremennym gosudarstvom [Public sphere and digital management of the modern state] (MAKS Press, Moscow, 2019, 320 p.) [in Russian]
5. Chernyshov A.G. Tsifrovizatsiya i tehnologizatsiya obshestvennoi zhizni kak sotsial'no-politicheskaya problema: sokhranenie identichnosti I rol' gosudarstvo v usloviyakh razvitiya global'nykh setei [Digitalization and technologization of public life as a socio-political problem: the preservation of identity and the role of the state in the context of the development of global networks], *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya [Tomsk State University Bulletin. Philosophy. Sociology. Political science]*, 40, 320-328 (2017) [in Russian]
6. Hanschitz G. Digitalization of Politics and Elections. *Handbook of Cyber-Development, CyberDemocracy, and Cyber-Defense*, 2017.
7. Kaufmann M., Jeandesboz J. Politics and 'the digital': From singularity to specificity. *European Journal of Social Theory*, 20 (3), 1-20 (2017)
8. Hacker K., van Dijk J., eds. *Digital Democracy: Issues of Theory and Practice*. (SAGE Publications Ltd, London, 2000, 240 p.)

9. Negroponte N. Being Digital. (Knopf, New York, 1995, 144 p.)
10. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. (World Economic Forum, Geneva, 2016, 184 p.)
11. More T., Campanella T., Bacon F. Utopiya. Gorod Solntsa. Novaya Atlantida [Utopia. City of Sun. New Atlantis] (Azbuka, St. Petersburg, 2017, 280 p.)
12. Raval S. Decentralized Applications: Harnessing Bitcoin's Blockchain Technology. (O'Reilly, Sebastopol, 2016, 100 p.) [in Russian]
13. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business and the World. (Portfolio Penguin, London, 2016, 384 p.)
14. Smorgunov L.V. Blokchein kak institute protsedurnoi spravedlivosti [Blockchain as an institution of procedural justice], Polis. Politicheskie issledovaniya [Polis. Political studies], 5, 88-99 (2018) [in Russian]
15. Volodenkov S.V. Digital-tehnologii v sisteme traditsionnykh institutov vlasti: politicheskii potentsial I dovremennye vyzovy [Digital technologies in the system of traditional institutions of power: political potential and modern challenges], Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblostnogo universiteta. Seriya Politologiya [Bulletin of the Moscow State Regional University. The Political Science Series], 2, 39-48 (2018) [in Russian]
16. Tsvetkova N.A., Yarygin G.O. Politizatsiya "tsifrovoy diplomatii": publichnaya diplomatoya Germanii, Irana, SShA I Rossii v sotsial'nykh setyakh [Politicization of "digital diplomacy": public diplomacy of Germany, Iran, the USA and Russia in social networks], Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6: Filosofiya. Kul'turologiya. Politologiya. Pravo. Mezhdunarodnye otnosheniya [Bulletin of St. Petersburg University. Ser. 6: Philosophy. Culturology. Political science. Right. International relationships], 1, 119-124 (2013) [in Russian]
17. Tokarev A.A. Diskurs ukrainskikh elit v otnoshenii teritorii I naseleniya Donbasa (2009-2018): isledovanie natsional'nogo segmenta Facebook [The discourse of Ukrainian elites regarding the territory and population of Donbass (2009–2018): a study of the national segment of Facebook], Vestnik MGIMO-Universiteta [Bulletin of MGIMO University], 6(63), 194-211 (2018) [in Russian]
18. Kon'kov A.E. Sublimatsiya kreativnogo protesta kak model' razvitiya megapolisa [Sublimation of creative protest as a model for the development of a metropolis], Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 21: Upravlenie (gosudarstvo i obshestva) [Bulletin of the Moscow University. Ser. 21: Management (state and society)] 1, 88-103 (2013) [in Russian]
19. Bezrukov A. Spasti I sokhranit' [Save and preserve], Rossiya v global'noi polbtike [Russia in global politics], 1, 2017 [in Russian]

А. Амирбек¹, Е. Онгарова², Г. Сыздыкова¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Современное состояние цифровой политики в Республике Казахстан

Аннотация. В статье исследуется проблема перспективного применения концепции цифровизации в различных сферах социального развития, прежде всего в политической

сфере с точки зрения формирования цифровой экономики. Использование цифровых технологий в политике рассматривается через призму двух дискурсов: оцифровка политики – это политика оцифровки, связанная с расширением технологий в политические отношения и политическим управлением цифровым развитием в экономике и социальной сфере. В первом дискурсе выделяются механизмы определения политических интересов с помощью электронных обращений в социальные сети и онлайн-голосования. В рамках дискурса политики цифровизации рассматривается создание системы управления развитием цифровой экономики в Республике Казахстан в связи с реализацией одной из национальных целей страны на период 2018-2022 годов. регулятивная деятельность государства в целом по обеспечению оперативного внедрения цифровых технологий в экономике и социальной сфере, а также формированию основ соответствующей политики, а именно усилия по формированию и созданию собственной национальной модели управления процессами в цифровом пространстве. Оба дискурса демонстрируют тенденцию к глубокому синтезу процессов технологического и социального развития, что делает последние связанными корнями, которые теряют зависимость от опосредующих функций традиционных институтов. Растущее значение цифровых форматов в мировой политике вынуждает государство мобилизовать различные имеющиеся инструменты для снижения рисков конкуренции в новом пространстве социальных отношений.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая политика, цифровая дипломатия, социальные сети, национальные проекты и программы.

A. Amirbek¹, E. Ongarova², G. Syzdykova¹

¹*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

The Current State of Digital Policy In The Republic Of Kazakhstan

Abstract. The article examines the problem of the prospective application of the concept of digitalization in various spheres of social development, primarily in the political sphere from the point of view of the formation of the digital economy. The use of digital technologies in politics is viewed through the prism of two discourses: the digitization of politics is the policy of digitization associated with the expansion of technology into political relations and political management of digital development in the economy and social sphere. The first discourse highlights the mechanisms for determining political interests through electronic appeals to social networks and online voting. Within the framework of the discourse of digitalization policy, the creation of a management system for the development of the digital economy in the Republic of Kazakhstan is considered in connection with the implementation of one of the national goals of the country for the period 2018-2022. regulatory activities of the state as a whole to ensure the rapid introduction of digital technologies in the economy and social sphere, as well as the formation of the foundations of appropriate policy, namely, efforts to form and create their own national model of managing processes in the digital space. Both discourses demonstrate a tendency to a deep synthesis of the processes of technological and social development, which makes the latter connected by roots that lose their dependence on the mediating functions of traditional institutions. The growing

importance of digital formats in world politics forces the state to mobilize various available tools to reduce the risks of competition in the new space of social relations.

Keywords: digitalization, digital politics, digital diplomacy, social networks, national projects and programs.

Авторлар туралы мәлімет:

Амирбек А.А. – қауымдастырылған профессор, Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Оңғарова Е.М. – аға оқытушы, шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сыздықова Г.Ж. – магистр, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Amirbek A.A. – Associate Professor, Kazakh-Turkish International University n.a. K. A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan.

Ongarova Y.M. – Senior Lecturer, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Syzdykova G.Zh. – Master, International Kazakh-Turkish University n.a. K. A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.59

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-32-49>

Орталық Азиядағы су қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шешімдер қабылдау мәселелері

А.Е. Прниязова¹, А. Далелхан², Х. Гусейнова³

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ADA Университетінің Даму және дипломатия институты, Баку, Әзербайжан

(E-mail: a.prniazova@apa.kz, dalelkhan@gmail.com, hhuseynova@ada.edu.az)

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия мемлекеттері мысалында су ресурстарын басқарудағы эндогендік белгісіздік көздерін зерттеуге арналған. Зерттеу шешім қабылдау жүйесінде пайда болатын эндогендік белгісіздіктерге ерекше назар аударады және оларды жеңілдетудің негізгі факторларын, соның ішінде деректердің қол жетімділігі мен талдауын, тұрақты инфрақұрылымды және кеңейтілген әлеуетті анықтайды. Зерттеу шектеулі трансшекаралық ынтымақтастықтан туындаған экзогендік белгісіздіктердің ықтимал өсуін, климаттың өзгеруінің әсерін және суға деген қажеттіліктің артуын мойындайды. Ол белгісіздіктердің табиғаты мен салдарын тану мен түсінудің маңыздылығын көрсетеді. Осылайша, Орталық Азия елдері неғұрлым негізделген шешімдер қабылдай алады және өңірде тұрақты су қауіпсіздігіне қол жеткізу үшін жұмыс істей алады.

Орталық Азия республикаларында су қауіпсіздігі климаттың өзгеруіне және суға деген сұраныстың артуына байланысты белгісіздік пен тәуекелдерге байланысты маңызды бола түсуде. Бұл маңызды күрделі трансшекаралық өзен бассейндері, Арал теңізі бассейніндегі өзара байланысты су-энергетикалық инфрақұрылым, жағалаудағы елдер арасындағы суды бөлу және су ресурстарының климаттың өзгеруіне осалдығы туралы өсіп келе жатқан дауларды күшейтеді. Су ресурстарын бөлуге және басқаруға қатысты барлық деңгейлерде тиімді шешім қабылдау су қауіпсіздігіне қол жеткізуге ықпал етеді деп болжануда.

Түйін сөздер: су қауіпсіздігін реттеу, трансшекаралық су ресурстары, эндогендік белгісіздік, энергетика, Орталық Азия, бассейндер, халықаралық ұйымдар.

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

Су қауіпсіздігінің маңызы климаттың өзгеруіне және суға деген сұраныстың артуына байланысты белгісіздіктер мен тәуекелдерге байланысты өсті [1].

Су қауіпсіздігін нығайту тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді. Біріккен Ұлттар Ұйымы су қауіпсіздігін былай анықтайды: "...халықтың өмір сүру құралдарын, адамдардың әл-ауқатын және әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдау, судың ластануынан және сумен байланысты табиғи апаттардан қорғауды қамтамасыз ету және экожүйелерді сақтау үшін қолайлы сапалы судың жеткілікті мөлшеріне тұрақты қол жетімділікті қамтамасыз ету қабілеті, бейбітшілік пен саяси тұрақтылық атмосферасы...". Зерттеушілер мен саясаткерлер әлеуметтік-экономикалық және экологиялық жүйелердің өзара байланысына баса назар аударады және су қауіпсіздігі тек судың қол жетімділігінен тыс көптеген аспектілерді қамтитынын атап көрсетеді. Тұжырымдаманы әр түрлі масштабта және әр түрлі тәртіптік тұрғыдан жүзеге асыру үшін су қауіпсіздігін бағалаудың әр түрлі жүйелері мен индекстерін қарастырайық [2].

Дегенмен, су қауіпсіздігін түсіндіру әр аймақта әр түрлі болады, әсіресе су ресурстарына бай аудандар мен су тапшылығына тап болғандар арасында. Демек, су қауіпсіздігі стратегиялары жергілікті контекстке бейімделуі керек, әсіресе су қауіпсіздігі мәселелері мен табиғи апаттардың өсіп келе жатқан ауқымы мен қарқындылығын ескере отырып, су қауіпсіздігі бойынша теңдестірілген шешімдер қабылдауды талап етеді.

Арал теңізі бассейніндегі өзара байланысты су-энергетикалық инфрақұрылымына, суды жағалау елдері арасында бөлу туралы дауларға және су ресурстары климаттың өзгеруіне тигізетін осалдығына байланысты күрделі трансшекаралық өзен бассейндерін бөлісетін Орталық Азия республикалары (соның ішінде Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан) үшін су қауіпсіздігі әрқашан маңызды болды. [3]. Су қауіпсіздігі Орталық Азия аймағында кеңестік дәуірде сумен жабдықтаудың ауқымды инженерлік инфрақұрылымымен құрылған республикалар арасында суды бөлу тәжірибесі арқылы қамтамасыз етілді. Осы кезеңде су электр станцияларының су қоймалары өзеннің жоғарғы ағысындағы суы мол республикаларда қыста арзан қазба отынының орнына өзеннің төменгі ағысындағы жағалауда орналасқан республикалары үшін вегетациялық кезеңде су ағызылды. Бұл бұрынғы су және энергия саудасы жүйесі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін құлдырады. Демек, су қауіпсіздігі мәселелері 1990 жылдардан бастап аймақтық фрагментация мен су ресурстарының ұлттық мүдделеріне байланысты шиеленісе түскенін дәлелдейді, яғни суға бай жоғарғы ағыс елдері гидроэлектр өндірісін кеңейтуге мүдделі, ал энергияға бай төменгі ағыс елдері құрғақ жерлерде суармалы егіншілік үшін суды қажет етеді. Бұл Сырдария мен Амудария өзендерінің бассейндерінде су ресурстарын бөлу туралы дау тудырды. Аймақтық деңгейдегі шектеулі трансшекаралық ынтымақтастықтан басқа, елдер ұлттық және жергілікті деңгейде сумен жабдықтау проблемаларына тап болады, мысалы, суды тиімсіз бөлу және суды дұрыс басқармау, бұл аймақтағы су ресурстарының қауіпсіздігі проблемаларын күшейтуі мүмкін [4].

Ғылыми зерттеулер осы уақытқа дейін Орталық Азия елдеріндегі су қауіпсіздігінің құрылымы мен басымдықтарын анықтауға қатысты болды [5]. Орталық Азиядағы

су, энергия және қауіпсіздік арасындағы байланысты талдау ресурстардың жетіспеушілігімен ғана емес сонымен бірге аймақтағы негізгі проблемалар саясатпен, басқарумен, экономикалық құрылыммен және жаһандық саяси-экономикалық контекстпен байланысты екенін көрсетті.

Абдолванд және басқалар аймақтағы су қауіпсіздігінің ықтимал қауіптерін талқылайды және халықтың өсуін, геосаяси мүдделерді, жағалаудағы елдердің ауыл шаруашылығы мен гидроэнергетиканы дамыту саласындағы даулы стратегияларын, сондай-ақ су ресурстарын басқарудың тиімді саясаты саласындағы шектеулі мүмкіндіктерді көрсетеді.

Вегерих және басқалар су қауіпсіздігін жақсарту үшін сумен жабдықтаудың маңыздылығын, атап айтқанда, қолданыстағы су бюрократиясын жақсартуды зерттеді.

Ксенариос және басқалар су қауіпсіздігі әдебиеттеріне библиометриялық шолу жүргізіп, экологиялық аспектілерге баса назар аударды, әсіресе климаттың өзгеруінің мұздықтардың еруіне әсері, судың қол жетімділігі, трансшекаралық өзендердің өзгергіштігі және қоршаған ортаның антропогендік деградациясы туралы белгісіздіктерге байланысты. Аймақтық сарапшылар арасында жүргізілген Delphi сауалнамасы су шаруашылығы мамандары аймақтағы суды тұтынудың негізгі факторы болып табылатын ауыл шаруашылығы суаруында суды пайдалану тиімділігін арттыру арқылы су қауіпсіздігін нығайту үшін су инфрақұрылымын жақсарту қажеттілігін атап өткенін көрсетеді [6].

Су қауіпсіздігі әртүрлі тәсілдермен қабылдануы және ресімделуі мүмкін болғандықтан, бұл құжаттың негізгі болжамы су ресурстарын барлық деңгейлерде бөлу және басқару туралы тиімді шешім қабылдау су қауіпсіздігіне қол жеткізуге ықпал етуі мүмкін. Су қауіпсіздігі көбінесе трансшекаралық өзендерге тәуелділік, судың ластануы және климаттың өзгеруінің салдары сияқты сыртқы қауіптерге байланысты су тапшылығы немесе су мәселесі ретінде түсіндіріледі. Дегенмен, ішкі су қауіпсіздігін нығайтуға суды бөлу туралы шешімдер үлкен әсер етеді, олар жиі бағаланбайды. Су ресурстарын басқарудағы белгісіздік көздерін анықтау және су ресурстарына бейімделген шешімдер қабылдау үшін осы белгісіздіктерді мойындау өте маңызды [2].

Бұл зерттеуде су ресурстарын басқарудағы белгісіздік көздерін анықтауға және Орталық Азия аймағындағы жоғарғы және төменгі ағыс жағалауындағы елдердің мысалдары ретінде Қазақстан мен Қырғыз Республикасының жағдайлық зерттеулерін пайдалана отырып, Орталық Азияда су ресурстарын бөлу туралы шешім қабылдауға әсер ететін факторларды зерделеуге әрекет жасалды.

Бұл екі жағалау елі экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуымен ерекшеленсе де, олар суды басқарудың жалпы тарихымен әртүрлі контексттер туралы түсінік береді.

Алайда, осы жерде екі ел арасындағы трансшекаралық ынтымақтастық және елдер арасындағы трансшекаралық мәселелер бойынша шешімдер қабылдау процесі қарастырылмайтынын атап өту маңызды.

Суды басқару туралы шешім қабылдау-бұл әртүрлі факторларды, көптеген және бәсекелес мүдделі тараптар мен мақсаттарды ескеретін күрделі процесс. Тарихи тұрғыдан алғанда, суды басқару «ең ықтимал» болашаққа арналған «оңтайлы жоспары» бар техникалық шешімдерге негізделген. Атап айтқанда, Орталық Азия өңірін қоса

алғанда, құрғақ және жартылай құрғақ аймақтарда технократтар мен инженерлер әзірлеген «қатты» судың кең инфрақұрылымдық шешімдерін пайдалана отырып, сумен жабдықтауды жоспарлау мен басқаруға басты назар аударылды. Суды басқарудағы «гидравликалық миссия» деп те аталатын мұндай инфрақұрылымдық шешімдерге сумен жабдықтау жүйелерін, суару желілерін, бөгеттерді жобалау және салу, ағынды суларды тазарту және су тасқынына қарсы шаралар кіреді. Ондаған жылдар бойы суды тұтынудың артуы, қоршаған ортаға теріс әсер ету және қартайған су инфрақұрылымына қымбат техникалық қызмет көрсету және жөндеу жұмыстарының арқасында бұл суды басқару стратегиялары сумен жабдықтау стратегияларынан басқа суға сұранысқа негізделген тәсілдерге ауыса бастады [7]. Су ресурстарын интеграциялық басқару (СРИБ) парадигмасы гидротехникалық шешімдерді қамтитын дәстүрлі салалық су ресурстарын басқарудың қиындықтары мен шектеулеріне жауап ретінде пайда болды.

СРИБ көптеген секторлардың өзара байланыстылығын ескере отырып, экологиялық тұрақтылыққа және шешім қабылдау процесіне мүдделі тараптарды басымдыққа алып, суды әділ басқаруды қамтамасыз ету үшін біртұтас тәсілді қолданады. Бұл шешім қабылдау процесін одан да күрделі етеді, сонымен қатар инклюзивті, бейімделгіш және ауқымды қатысуға негізделген, су ресурстарын бөлу және қарама-қайшы су қажеттіліктерін басқару кезінде «жұмсақ» шешімдерді қажет етеді.

Су ресурстарын басқару саласында шешім қабылдау бірнеше кезеңнен тұрады: су проблемасын және су ресурстарын басқару мақсаттарын анықтау (судың қолжетімділігін қамтамасыз ету, су сапасын жақсарту, су экожүйелерін сақтау және т.б.), қолда бар су ресурстарын (жер үсті сулары, жер асты сулары, жауын-шашын сипаты, климаттың өзгеруі болжамдары) жинау және бағалау, саяси шешімдер және ықтимал әсерлерді азайту. Модельдеу және гидрологиялық модельдерді қолдануға байланысты шешім қабылдау кезінде нақты болжамдар, шектеулер, белгісіздіктер шешім қабылдау процесінің әртүрлі кезеңдеріне әсер етуі мүмкін, мысалы, көп критерийлік шешімдерді талдау, көп мақсатты бағдарламалау, сенімді шешім қабылдау модельдері, шығындар мен пайданы талдау және т.б. [8].

Сондай-ақ тәуекел жағдайында қабылданған шешімдер, шектеулік бойынша қабылданған шешімдер және белгісіздік жағдайында қабылданған шешімдер арасында айырмашылықтар бар. Күтілетін нәтижелердің ықтималдығы тәуекел жағдайында шешім қабылдау кезінде белгілі болады, ал шектеулік жағдайында шешім қабылдау кезінде күтілетін нәтижелер мен олардың ықтималдығы туралы ақпарат жетіспейді немесе шектеулі. Белгісіздік жағдайындағы шешімдер тарихи деректерге шектеулі, күрделі жүйелерді нашар түсінеді, сондықтан шектеулі ақпаратқа, болжанбайтын оқиғаларға және/немесе ықтималдықтарды бағалау кезінде сараптамалық білімдегі шектеулерге байланысты ықтимал нәтижелердің белгісіз немесе екіжақты ықтималдықтарында қабылданады.

Шектеулік жағдайында қабылданған шешім ықтимал баламалар туралы қосымша ақпарат жинау және ықтимал нәтижелерді бағалау арқылы тәуекелге байланысты шешімге айналуы мүмкін.

Су ресурстарын басқаруда белгісіздіктердің әртүрлі көздері мен салдары, соның ішінде күрделі жүйелерге тән деректердің жеткіліксіздігі және болжанбайтын факторлары

бар [9]. Мысалы, миро және басқалар су ресурстарын басқарудағы топтастырылған белгісіздіктер жауын-шашынның өзгеруі мен тұрақсыздығына, температураның өзгеруіне байланысты климаттық және гидрологиялық белгісіздіктерге, халықтың өсуіне және жан басына шаққандағы суды пайдалануға байланысты әлеуметтік-экономикалық белгісіздіктерге және су инфрақұрылымы мен технологиялық әзірлемелерге байланысты технологиялық белгісіздіктерге бөлінеді. Су ресурстарын басқару туралы шешім қабылдаудағы белгісіздіктерді жіктеудің тағы бір тәсілі - суға деген сұранысқа байланысты белгісіздіктер мен сумен қамтамасыз етудің белгісіздіктер арасындағы айырмашылығы. Суға деген сұраныстың белгісіздігі халықтың өсуіне, экономиканың дамуына және/немесе тұрғын үй, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп секторларының әртүрлі қажеттіліктеріне байланысты су қажеттіліктерінің өзгеруін нақты болжау проблемаларынан туындайды.

Керісінше, сумен жабдықтаудағы белгісіздік жер үсті сулары, жер асты суларының болуы, табиғи жауын-шашыннан, су экожүйелеріндегі су деңгейі, сумен жабдықтау инфрақұрылымы және басқа факторлар туралы шектеулі тарихи деректерден туындайды.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеудің мақсаты су ресурстарын басқарудағы эндогендік белгісіздік көздерін анықтау және белгісіздік жағдайында су ресурстарын бөлу туралы шешім қабылдау процесін зерттеу болып табылады. Осы зерттеуге мысал ретінде Орталық Азия елдері таңдалды

Зерттеудің маңызды көзі Қазақстанның соңғы жылдардағы ақпараттық өрісін талдау болды, бұл авторға Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын бөлудің проблемаларын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу материалдары ретінде мерзімді басылымдардағы ғылыми мақалалар, статистикалық мәліметтер, елде және шетелде жарияланған монографиялық басылымдар қолданылды.

Зерттеу гипотезасы нәтижелерді талдауға негізделген. Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын бөлуді басқарудың соңғы жылдардағы проблемаларын зерделеу және Қазақстан Республикасындағы Су кодексінің нормативтік құқықтық актілер мен ресми құжаттарды талдау арқылы анықталған проблемаларды шешуге болады. Бұл зерттеудің мақсаты сапалы әдістерді, атап айтқанда академиялық әдебиеттерді және саяси есептерді, талдауды және мазмұнды баяндауды қамтиды.

Зерттеу нәтижелері

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, әр түрлі су пайдаланушылар арасындағы су қажеттіліктеріне басымдық беру көршілес мемлекеттің тиісті су кодекстерінде әр түрлі су пайдаланушылары арасында су қажеттіліктеріне басымдық беру принциптерін көрсетіп отыр. Шешім қабылдаушылар жоғары және төмен су жылдарына алдын ала белгіленген жоспарлар мен схемаларды пайдаланады. Қазақстанда Су кодексіне

(2003) сәйкес су пайдалану лимиттері бассейндік схемаларға сәйкес белгіленеді және бассейндік инспекциялармен реттеледі.

Қазақстан республика Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев кезекті ел халқына жолдауында су ресурстарын басқару мәселелері бойынша Орталық Азия елдерімен өзара іс-қимылды жолға қоюдың маңыздылығын атап өтті. Сондай ақ, елімізде Су ресурстары және ирригация министрлігін құру туралы мәлімдеді.

Министрліктің алдына су шаруашылығы инфрақұрылымын толыққанды жаңғырту, суды есепке алуды цифрландыру және суды бөлу бойынша міндеттер қойылды. Мемлекет басшысы су ресурстарын тиімсіз тұтыну және гидротехникалық құрылыстардың жоғары тозуы проблемаларын шешу үшін жаңа Су кодексін уақтылы қабылдау қажеттігін атап өтті. Президент министрге Ұлттық гидрогеологиялық қызметті қайта құру, сондай-ақ ведомстволық бағынысты ұйымдарды трансформациялау жөніндегі жұмысты аяқтауды тапсырды [10].

Барлық суды пайдаланушы мемлекеттер арасында суды бөлу су шаруашылығының болжамына байланысты берген өтінішіне қарай беріледі. Су кодексінің 82-бабында (2003) қуаңшылық жылдары суды пайдалану лимиттері мен суды бөлу басымдықтары келесідей (басымдықтың кему ретімен): ауыз сумен жабдықтау, қоршаған ортаны, өнеркәсіптік кәсіпорындарды (қуаңшылық жылдары кепілдендірілген сумен жабдықтауға есептелген) қамтамасыз ету, суармалы егіншілік және өзен сағаларын суару. Сонымен қатар, қуаңшылық кезеңде суды пайдаланушылардың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін суды пайдаланушылар арасында суды пайдалану шегі де пропорционалды түрде төмендейді. Қырғыз Республикасы жағдайында суды пайдалану мынадай тәртіппен (басымдықтың кему тәртібімен) бөлінеді: ауыз сумен қамтамасыз ету, суармалы егіншілік және мал шаруашылығы, гидроэнергетика, өнеркәсіп, балық аулау және тағы да басқалар (2005 жылғы Су кодексінің 24-бабы). Су аз маусымда үкімет қуаңшылық пен су тапшылығына бейім аймақтарға басымдық бере отырып, суды пайдалануға шектеулер енгізіп, судың таралуын өзгерте алады (2005 жылғы Су кодексінің 74-бабы) [11].

Су ресурстарын пайдалану және қорғау схемаларының/жоспарларының көпшілігі ескірген және климаттың өзгеруінің салдарын, халықтың өсуі және суармалы алқаптардың ұлғаюы сияқты су ресурстарына деген қосымша жүктемені ескермейді. Тәжірибе екі елдің де ауыз сумен қамтамасыз етуге басымдық беретін су саясатын әзірлеуге жоғарыдан төмен, орталықтандырылған көзқарасты мұра еткенін көрсетті.

Орталық Азияда су ресурстарымен қамтамасыз ету проблемасы күшейе түсті. Ауғанстанның солтүстігіндегі Амудария өзенінде үлкен Куш-Тева каналы жоғары қарқынмен салынуда. Оның ұзындығы 285 км, ені 100 м болады деп болжануда. Амударияның төменгі ағысында орналасқан Өзбекстан мен Түрікменстанға қуаңшылық қаупі төніп тұр. Сарапшылардың айтуынша, проблеманы шешудің халықаралық-құқықтық тетіктері жоқ, демек шиеленістің өршу қаупі жоғары.

Жобаны іске асырудың жалпы құны – 6 684 млн. АҚШ доллары, құрылыста 6,5 мың жұмысшы еңбек етеді, жұмыстар үш ауысымда жүргізілуде. Өткен жылдың соңына қарай аяқталған учаскенің ұзындығы шамамен 40 км құрағаны белгілі. Жобаны бес жыл ішінде толық іске асыру жоспарлануда.

Амудария - Орталық Азиядағы ең лайқы ағатын өзен. Ол Памир мұздықтарынан бастау алады және төрт елдің аумағы: Тәжікстан, Ауғанстан, Түрікменстан және Өзбекстан арқылы өтеді.

Белсенді экономикалық дамуға дейін Амудария өзені тармақталған дельта құра отырып Арал теңізіне құятын.

Мәселелер Ұлы Отан соғысынан кейін басталды. Содан кейін Амударияның жоғарғы ағысында электр қуатын өндіруге арналған көптеген бөгеттер салынды. Төменгі ағыс мақта плантацияларын суару үшін қолданыла бастады. Түркіменстан мен Өзбекстанда ауқымды мелиорациялық жұмыстар жүргізілді, оның барысында каналдардың, арықтардың және су қоймаларының үлкен желісі салынды. 1959 жылы Қарақұм каналының іске қосылуы маңызды болды, ол бір сәтте Амудария ағынының 45%-ын алды.

Дельта толығымен құрғап, бұрынғы Арал теңізі 90% судан айырылды, жағалау сызығы ондаған шақырымға созылды. Бұрынғы өзен мен теңіз түбінде бір кездері егістіктерден шайылған тұздар, пестицидтер мен пестицидтердің шөгінділері қалды. Шөлге тән жиі шаңды дауылдар мұның бәрін ауаға көтеріп, үлкен аумақтарға жеткізеді.

Жаңа ғасырда проблемалар одан да көбейе бастады. Жаһандық жылыну өзендерді қоректендіретін мұздықтарды ерітуде. Орталық Азия елдерінің халық саны артып келеді, демек, суға деген қажеттілік те артып келеді. Нәтижесінде Амудария өзені де жылдан-жылға таязданып келеді. Егер бұрын Амудария суы қатты су тасқыны кезінде Аралға жетіп, одан да тасып жататын болса, ал соңғы бірнеше жылда мұндай жағдай байқалмайды.

Дүниежүзілік Банктің болжамына сәйкес, 30 жылдан кейін Орталық Азияда тұщы судың жетіспеушілігі аймақта ЖІӨ-нің 11%-ға төмендеуіне әкелуі мүмкін. БҰҰ мәліметтері бойынша, аймақ елдері су ресурстарын пайдалануды үйлестірудің нашарлығынан жыл сайын 1,75 млрд. \$ жоғалтады.

Келешекте бұл мәселенің оң шешімін табуы қиын. Қазіргі тарихта басшылар мәселелерді шешудің басқа әдісін таңдаған эпизодтар болды. Сонымен, Өзбекстанның бұрынғы президенті Ислам Каримов көршілес Қырғызстанда Каскад ГЭС құрылысына белсенді қарсы болды. Келешекте су ресурстары Орталық Азия аймағындағы елдер арасында қарым-қатынастарды шиеленістіретін проблемаға айналуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай Ауғаныстандағы Тәжікстан, Өзбекстан және Түркіменстан негізінен тәуелді трансшекаралық өзен – Амудария суының едәуір бөлігін бұруға мүмкіндік беретін Қош-Тепа каналының құрылысын бастады. 285 шақырымдық жобаның үштен бірі аяқталған. Жобамен Қош-Тепа каналы бес жылда аяқталуы тиіс. Нью-Йорктегі су қауіпсіздігі, басқару және дипломатия бойынша сарапшы Джахан Таганова Орталық Азияға баса назар аудара отырып, *The Diplomat* басылымына берген сұхбатында салынып жатқан Қош-Тепа каналының құрылысы Амудария суының үштен бір бөлігін пайдаланып, ағыстың төменгі жағындағы елдерге, әсіресе Өзбекстан мен Түркіменстанға сөзсіз проблема туғызатынын білдіреді [12].

Талибан үкіметінің каналды аяқтауға ұмытылуын бірнеше факторлармен түсіндіруге болады. Ауғанстанның солтүстік жазықтары климаттың өзгеруіне байланысты

барған сайын ауа райы құрғап барады, бұл канал сол аймақтарды сумен қамтамасыз етеді. Ауғанстанда азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейі өте жоғары, бұл елді негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін сыртқы көмекке тәуелді етеді. Жерді көбірек суару және ауылшаруашылығын дамыту азық-түлік қауіпсіздігін жартылай болса да қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, каналда миллион адамға жұмыс орны ашылады деп күтілуде.

Дегенмен, Ауғанстан мен Иран Гильменд өзені бойынша келісімге ие болғанымен, Кабул солтүстіктегі көршілерімен ешқандай трансшекаралық су келісімдеріне қатыспайды. Осы уақытқа дейін Амудария суы 1992 жылғы Алматы келісімінің негізінде Орталық Азия елдері арасында бөлініп келген болатын. Орталық Азияның бес мемлекетінің су ресурстарын басқару және суды сақтау мәселелері бойынша басқа да келісімдері мен ұйымдары бар, алайда олардың ешқайсысына Ауғанстан кірмейді.

Бұған дейін, Ауғанстан ұзақ уақыт бойы су туралы даулардан аулақ болды. Елде қарулы қақтығыстар өршіп тұрды, суды пайдалану мәселелерімен айналысатын бірыңғай, жалпыға бірдей бекітілген үкімет болған жоқ. 1990 жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін Ауғанстан жылына шамамен 2 текше км ғана пайдаланды, бұл кез келген мүмкін квотадан өте аз.

Сонымен қатар, Кабулмен су мәселелерін реттеудің құқықтық тетіктері болған жоқ. Ауғанстан Орталық Азия елдерінің мемлекетаралық су ресурстарын бөлу комиссиясына кірмейді, ал мұның негізінде өңір елдері Амудария мен Сырдариядан су алуға квоталарды айқындайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, Қош-Тепа каналының құрылысы жүріп жатқандықтан, Ауғанстан мен төменгі ағындағы Өзбекстан мен Түркіменстан арасындағы Амудария бойындағы су ресурстарын бөлу жөніндегі келіссөздердің маңызы арта түсуде.

Қазақстан суға деген экологиялық қажеттілікке көбірек көңіл бөледі, ал Қырғызстан ауыл шаруашылығы мен гидроэнергетиканы дамытуға басымдық береді.

Сарапшылар аталмыш каналды салу аймақтағы су тапшылығын күшейтетініне сенімді. Амударияның төменгі ағысында суға тапшы Түркіменстан мен Өзбекстан мемлекеттері орналасқан. Канал Амудариядан жылына 10 текше метр су алатыны белгілі. Сонымен қатар, су аз жылдары ағынның жалпы көлемі 40 текше метрді құрайды, яғни өзен төрттен біріне азайып кетеді деп болжамдалуда.

Сондықтан да Орталық Азия елдерінде жаңа экологиялық, одан кейін әлеуметтік апат болуы мүмкін. Экологиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдай өзеннің төменгі ағысындағы – Хорезм және Бұхара облыстарында және Қарақалпақстанда ең нашар болады деп күтілуде. Амудария қазір Аралға жете алмайды, канал пайдалануға берілгеннен кейін ол одан да әрі тартылады.

Ауғанстанның Амударияның су ресурстарын пайдалануға толық құқығы бар, ол жаңа халықаралық-құқықтық құжаттарда ескеріліп, бекітілуі тиіс. Енді өңір елдері суды пайдалану стратегияларын жаңарту, гидравликалық ресурстарды үнемдеуге бағытталған мелиорацияның жаңа технологияларын пайдалану бойынша шұғыл жұмыс істеуі керек [13].

Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасы оның салаларының, ең алдымен ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің энергия сыйымдылығы мен қор сыйымдылығының жоғары деңгейімен сипатталады. Орталық Азиядағы суды пайдалану тиімділігінің индикаторы оның әлемдік көрсеткіштермен салыстырғанда төмен деңгейін көрсетеді. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1. Орталық Азиядағы суды пайдалану тиімділігі индикаторларының жағдайы, 2021 ж., долл./м³

	Түркменстан	Қазақстан	Қырғызстан	Өзбекстан	Тәжікстан
Суармалы жер	0,146	0,035	0,102	0,458	0,227
Өнеркәсіп	28,916	11,556	5,504	12,026	1,643
Көрсетілетін қызмет	19,228	31,380	17,298	14,026	5,472
Жалпы көрсеткіш	1,525	7,201	0,842	1,431	0,882

Ескерту. [15] әдебиет негізінде жасалған

2021 жылы Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын пайдалану тиімділігінің көрсеткіштері Қырғызстанда 0,842 доллар/м³-ден, Қазақстанда 7,2 доллар/м³-ге дейінгі дәлізде бағаланады. Өңірде бұл көрсеткіш орташа есеппен 2,5 доллар/м³-ге бағаланады. Бұл өте аз, оның орташа өлшенген әлемдік мәні 19,01 доллар/м³-ді құрайды. Әлемнің көптеген елдерінде (үштен екісінде) суды пайдалану тиімділігі 5 доллар/м³-ден 100 доллар/м³-ге дейін. Орталық Азияның бес елінің төртеуі (Қазақстанды қоспағанда) осы көрсеткіш бойынша 10 әлемдік аутсайдерлер тізіміне (талданатын 168 елдің ішінен) кіреді.

Орташа алғанда, Орталық Азия аймағында көрсеткіш 2,5 доллар/м³-ге бағаланады, бұл әлемдегі ең нашар құндылықтардың бірі. Салыстыру үшін, орташа өлшенген әлемдік көрсеткіштің мәні 19,01 доллар/м³ құрайды, ол 0,2 доллар/м³-ден басталады. Экономикасы негізінен ауыл шаруашылығына тәуелді, табиғи ресурстарға аз тәуелді қызмет көрсетуге бағытталған экономикасы индустриалды дамыған елдерде елдерде 1096 доллар/м³-ге дейін.

Су ресурстарын тиімді және әділ бөлу туралы шешім қабылдау көбінесе деректердің болуына және оларды талдауға байланысты. Қазақстанда Қазгидромет экологиялық, метеорологиялық және гидрологиялық мониторинг жүргізеді. Қазгидрометтің 2022 жылғы деректері бойынша 377 гидрологиялық бекет гидрологиялық деректерді ұсынады.

Қазгидрометтің гидрологиялық болжамдары жоғары өзгергіштігі бар қысқа мерзімді болып табылады. Сонымен қатар, мұздықтардың, қар жамылғысының және таулы өзендердің өзгеруі туралы шектеулі мәліметтер бар. Қырғыз гидромет Қырғыз Республикасында жүйелі метрологиялық, гидрологиялық және агрометеорологиялық

мониторинг пен болжам жүргізеді. Қырғызгидрометтің 2022 жылғы мәліметтері бойынша гидрологиялық өлшеу желісіне су деңгейін, су шығынын, су сапасы мен су температурасын өлшейтін 79 гидрологиялық бекет кіреді. Таулы су жинау бассейндеріндегі гидрометеорологиялық деректердің жетіспеушілігі су айналымына қатысты белгісіздікті және су ресурстарын бөлу мен басқарудағы шектеулерді тек жоғарғы елдерде ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның төменгі ағысында да тудырады. Орталық Азиядағы гидрологиялық бекеттердің саны 1990 жылдардан бастап мемлекеттік қаржыландырудың шектеулі болуына байланысты күрт төмендеді. Мәселе тек деректердің қол жетімділігінде ғана емес, сонымен қатар Орталық Азиядағы деректерді қорғау туралы заңдарға байланысты қол жетімділікте. Басқасу туралы деректермен байланысты проблема деректер көздерінің бөлшектенуі болып табылады: жер үсті сулары туралы деректерді Қазгидромет, ауыз судың сапасы туралы – санитарлық-эпидемиологиялық станциялар, ал жер асты сулары туралы деректерді – гидрогеологиялық экспедициялар жинайды. Демек, шектеулі және бөлшектелген деректер және нашар гидрологиялық болжау экологиялық, әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қажетті тұрақты су ресурстарын басқару шешімдерін қабылдауға кедергі келтіреді.

Жалпы су ресурстарын бөлу туралы шешім қабылдау сумен қамтамаыз етудің инфрақұрылымына және су ресурстарын пайдаланушылардың су лимиттерін алуына байланысты. Атап айтқанда, Орталық Азия контекстінде 1960-1980 жылдары гидравликалық миссиямен басқарылатын ауқымды су шаруашылығы инфрақұрылымы салынды. 1990 жылдардың басында су шаруашылығы инфрақұрылымы жоғары бюджет тапшылығына тап болды. Сондықтан да қазіргі уақытта су ресурстарын пайдалану және техникалық қызмет көрсету шығындары жоғары.

Су шаруашылығының тозған инфрақұрылымы жоғары шығындарға және судың тиімсіз таралуына әкеледі. Ауыл шаруашылығының үлесіне ЖІӨ-нің 5,1%-ы және жалпы жұмыспен қамтудың 15%-ы ғана тиесілі болғанына қарамастан, ауыл шаруашылығы үшін жыл сайынғы тұщы судмен қамтамасыз ету Қазақстандағы тұщы су алудың жалпы көлемінің 60%-дан астамын құрайды.

Жалпы ауданы 1,6 млн. га суармалы егіншілік 2025 жылға қарай суармалы егіншілік аумағының 2,2 млн. га дейін ұлғаюымен судың негізгі тұтынушысы болып табылады. Тұрақты суару кезінде суармалы жерлердің жалпы ауданы бұрын 40%-ға, 1991 жылғы 2,3 млн. гектардан 2014 жылы 1,4 млн. гектарға дейін қысқарды. Сонымен қатар, өзендердің сағаларын суарудың жалпы ауданы 74%-ға 1991 жылғы 870,36 мың гектардан 2014 жылы 229,44 мың гектарға дейін қысқарды. Суармалы жерлер аумағының қысқаруының себептерінің бірі ирригациялық және дренаждық жүйелердің нашарлауы, иесіз ирригациялық инфрақұрылым және ирригациялық инфрақұрылымды пайдалану мен техникалық қызмет көрсетуді мемлекеттік қаржыландырудың шектелуі болды. Ирригациялық жүйелердегі су шығыны шамамен 40%-ға жетті, ал сумен жабдықтау инфрақұрылымының орта есеппен 60%-ы ескірген және жаңғыртуды қажет етеді.

Қырғыз Республикасы жағдайында ауыл шаруашылығы ЖІӨ-нің шамамен 15%-ын, бүкіл ел бойынша жұмыспен қамтылудың 19%-ын құрайды, ал жыл сайынғы тұщы су алу

тұщы су алудың жалпы көлемінің 90%-дан астамын құрайды [14]. Сонымен қатар, Қырғыз Республикасында су электр станцияларынан электр энергиясын өндіруге тәуелділік жоғары, бұл шамамен 85% құрайды. Демек, Қырғыз Республикасы жағдайында суды тиімді бөлу және пайдалану үшін ауылшаруашылық суару инфрақұрылымы ғана емес, сонымен қатар гидроэнергетикалық қондырғылар да маңызды. Инфрақұрылымның бұзылуына байланысты судың жоғалуы 25%-дан 40%-ға дейін өзгерді. Орталық Азия аймағындағы ирригациялық инфрақұрылымның шамамен 70%-ы және сумен жабдықтау жүйелерінің жартысына жуығы инфрақұрылымды қалпына келтіруге шұғыл инвестицияларды қажет етеді. Тозған су инфрақұрылымынан басқа, екі елде де суармалы алқаптарды ұлғайту және Қырғыз Республикасында гидроэнергетиканы дамыту жоспарлары бар, бұл қосымша қаржыландыруды, тиісті жоспарлауды және суды бөлудің тиімді тетіктерін қажет етеді. Су шаруашылығы инфрақұрылымы таза және қауіпсіз сумен қамтамасыз ету, суды бөлу жүйесіндегі шығындарды азайту және климаттық күйзелістерге төзімділікті арттыру арқылы су қауіпсіздігіне қол жеткізу үшін өте маңызды. Демек, тозған су шаруашылығы инфрақұрылымы, су инфрақұрылымының ағымдағы жағдайы туралы шектеулі ақпарат және созылмалы жеткіліксіз қаржыландыру су ресурстары шешімдерінде, соның ішінде стратегиялық жоспарлауда, саясатты тиімді іске асыруда және суға байланысты қауіптерге төзімділікте қосымша қысым мен белгісіздік тудырады.

Нәтижелерді талқылау

Орталық Азия халқының 81%-ы (60 млн адам) Арал теңізі бассейнінде тұрады. Көптеген климаттық модельдерге сәйкес Орталық Азияның кейбір өңірлері үшін 2040 жылға қарай су ресурстарына (РБО 6.4.2) жүктеме 2,8 есе артады. Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану тиімділігінің индикаторы (РБО 6.4.1) 2,5 доллар/м³ құраса, ал әлемдігі осы көрсеткіш орта есеппен жылына 19 доллар/м³ құрайды. Сондықтан да суды бөлу және басқару саласында тиімді шешім қабылдау көбінесе әлеуетке байланысты. ЭЫДҰ әлеуетті "адамдардың, ұйымдардың және жалпы қоғамдардың өз істерін сәтті басқару қабілеті" деп анықтайды. Су ресурстарын басқару ережелері, саясат, институционалдық ландшафт, құрылымдық факторлар және бейресми жағдайлар шешім қабылдау процесін қалыптастырады [16].

Орталық Азиядағы су ресурстарын басқарудың қолайлы ортасына өңірдің су ресурстарын басқарудағы өзара байланысты су-энергетикалық алмасу жүйесінен жағалауда орналасқан республикалары арасындағы су ресурстары саласындағы мүдделер қақтығысына көшу, саяси жүйедегі коммунистіктен авторитарлық және гибридік режимдерге өзгерістер және орталықтандырылған жоспарлаудан өтпелі экономикаға экономикалық реформалар әсер етті.

Су ресурстарын басқару саласындағы су саясаты және бөлу туралы шешімдер Мәскеуде қабылданды, Кеңестік Социалистік Республикалар тек су саясатын жүзеге асыруға жауапты болды. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, ұлттық мекеменің, экология, геология

және табиғи ресурстар министрлігінің су ресурстары комитетінің нақты деректерге негізделген шешімдердің, арнайы шешімдердің, жетілдірілмеген сценарийлік жоспарлау мен болжаудың шектеулі болуына байланысты Қазақстанда су саясатын әзірлеуге және су ресурстарын басқару әлеуетінің шектеулі екендігін дәлелдеп отыр.

Әр түрлі ұйымдық құрылымдарға қарамастан, Орталық Азия елдері су ресурстарын басқарудың ұқсас проблемаларына тап болады: су ресурстарын басқаруға жауапты қайталанатын функциялары бар көптеген агенттіктер, ведомствоаралық үйлестірудің шектеулі болуы, су шаруашылығы реформасын қанағаттанарлықсыз іске асыру және бассейн және провинция деңгейлерінде шешім қабылдаудың әлсіз әлеуеті. Тиімді саясат пен суды басқару көшбасшылық пен шешім қабылдау қабілетіне байланысты. Осыған байланысты су ресурстарының тиімділігін жақсартудың мүмкін шешімдерін ұсынамыз. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 2. Су ресурстарының тиімділігін жақсартудың мүмкін шешімдері

Мүмкін шешімдер	Сипаттамасы
Принциптер жүйесін үйлестіру	<ul style="list-style-type: none"> – Ғылыми және технологиялық ынтымақтастық; – Орталық Азияда су ресурстарын бөлуді басқарудың институционалдық құрылымын оңтайландыру; – Егемендіктің теңдігі, аумақтың тұтастығы және өзара пайдалылық; – Ирригациялық және энергетикалық режимдердің оңтайлы қатынасы; – Энергетикалық қажеттіліктерді қанағаттандырудың нарықтық механизмі; – Бірлескен қаржыландыру негізіндегі үйлестірілген инвестициялық саясат
Орталық Азияда су ресурстарын бөлуді басқарудың халықаралық зерттеу орталығы	<ul style="list-style-type: none"> – Векторды реттеуге арналған кешенді аймақтық басқару шешімдері – Арал теңізі бассейнінде су, энергетика, азық-түлік және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған пәнаралық зерттеулер – Ауыл шаруашылығы, энергетика, сумен жабдықтау және су тұтынуда озық технологияларды енгізу мақсатында зерттеулер.

Орталық Азия елдері негізінен тармақталған инженерлік инфрақұрылымның көмегімен ұйымдастырылған су ресурстарын басқарудың орталықтандырылған жүйесін мұра етті. Бұл техникалық гидрологиялық және инженерлік білімге бағытталған білім беру жүйесінде көрініс тапты.

Қорытынды

Бұл зерттеудің мақсаты Орталық Азия елдерінің бәсекелес су қажеттіліктеріне қалай басымдық беретінін және су ресурстары туралы шешім қабылдауда эндогендік белгісіздік көздерін қалай анықтайтынын зерттеу болды. Су қауіпсіздігі Орталық Азиядағы тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін негіз болып табылады және

тиімді шешім қабылдау су ресурстарын басқару, су инфрақұрылымына инвестиция салу, сумен байланысты табиғи апаттарға ден қою және климаттың өзгеруіне бейімделу арқылы су қауіпсіздігін нығайту үшін өте маңызды. Бұл мақала эндогендік су туралы шешім қабылдау жүйесінен туындайтын ресурстарды басқарудағы белгісіздіктер жайлы болды.

Талдау көрсеткендей, жақсы деректер, тұрақты инфрақұрылым және кеңейтілген әлеует эндогендік белгісіздікті төмендетудің кілті болып табылады. Алайда, аймақ 1990 жылдардан бастап гидрологиялық бекеттер санының азаюы, су жиналатын таулы аймақтардағы гидрометеорологиялық деректердің шектелуі, су ресурстарының бөлшектелген деректері және гидрологиялық болжамның нашарлығы сияқты мәселелерге тап болды. Сонымен қатар, аймақта соңғы онжылдықтарда салынған ескірген су шаруашылығы инфрақұрылымы айтарлықтай техникалық қызмет көрсетуді қажет етеді және судың таралуы мен жалпы су қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Сонымен қатар, су ресурстары бойынша тиімді шешім қабылдау үшін әр түрлі деңгейдегі әлеуетті дамыту өте маңызды. Бұған шешім қабылдау үшін қолайлы орта құру, су шаруашылығы ұйымдарының жеткілікті ресурстармен қамтамасыз етілуін қамту және толық емес ақпарат пен толық емес білімнен туындаған гносеологиялық белгісіздікті азайту үшін әлеуетті арттыруға инвестициялау кіреді.

Су қауіпсіздігі саласындағы басымдықтар Орталық Азияның әртүрлі елдерінде әртүрлі болуы мүмкін болса да, су ресурстары туралы шешім қабылдаудағы мәселелер ортақ болып қала береді. Бұл зерттеу сонымен қатар шектеулі трансшекаралық ынтымақтастыққа, климаттың өзгеруіне және суға деген қажеттіліктің артуына байланысты экзогендік белгісіздіктердің ықтимал өсуін мойындайды. Болашақ зерттеулер суды басқарудағы экзогендік белгісіздіктерге ықпал ететін факторларды зерттеп, шешім қабылдау процестеріне әсер ететін психологиялық факторларды зерттеуі керек.

Сонымен қатар, бұл зерттеу болашақ зерттеулер үшін перспективалы сала болуы мүмкін трансшекаралық су ресурстары туралы шешім қабылдау процесін қамтымады. Трансшекаралық ынтымақтастықты түсіну және жетілдіру өңірдегі су қауіпсіздігі мәселелерін шешуге елеулі үлес қосар еді.

Қорытындылай келе, Орталық Азиядағы су қауіпсіздігіне қол жеткізу инфрақұрылымды нығайту, деректердің қолжетімділігін және болжау мүмкіндіктерін арттыру, сондай-ақ әлеуетті дамытуға инвестициялау жолымен белгісіздіктің эндогендік факторларын жоюды талап етеді. Эндогендік және экзогендік белгісіздік факторларын бағалау үшін болашақ зерттеулер жалғасуы керек. Белгісіздіктердің болуын мойындай отырып және осы белгісіздіктердің табиғаты мен салдарын түсіне отырып, Орталық Азия елдері неғұрлым нақты шешімдер қабылдай алады және аймақтағы тұрақты су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жұмыс істей алады.

Авторлардың қосқан үлесі.

А. Далелхан – әдебиетпен жұмыс, талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

А.Е. Прниязова, А. Далелхан, Х. Гусеинова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Abdullaev I., Grewal B. Unlocking Private Investment in Sustainable Infrastructure in Asia. – London: Routledge, 2022. – 364 p.
2. Abdullaev I., Wegerich K., Kazbekov J. The Aral Sea Basin Water for Sustainable Development in Central Asia. – London: Routledge, 2019. – 252 p.
3. Albrecht T.R., Gerlak A.K. Beyond the basin: Water security in transboundary environments // Water Security. – 2022. - Vol. 17. 100124.
4. Assubayeva A. Water security assessment in central Asia: Connecting conceptual frameworks and policy perspectives. Doctoral dissertation. - Nur-Sultan: Nazarbayev University, 2022. – 208 p.
5. Brekeshev, S. (2021). Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021, October 05). Area of irrigated land to be increased to 3 million hectares by 2030 in Kazakhstan. Retrieved from [Electronic resource]. Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-do-2030-ploshchadoroshaemyh-zemel-budet-dovedena-do-3-mln-ga-s-brekeshev-5996> (Accessed: 17.06.2023).
6. Dukhovny V.A., Sokolov V.I., Ziganshina D.R. The Role of Donors in Addressing Water Problems in Central Asia // Irrigation and Drainage. – 2016. – Vol. 65. - 79-85 p.
7. Gerlitz L., Vorogushyn S., Gafurov A. (2020). Climate informed seasonal forecast of water availability in Central Asia: State-of-the-art and decision making context // Water Security, 10, 2020, 100061. <https://doi.org/10.1016/j.wasec.2020.100061>.
8. Ibatullin S., Kenshimov A., Shotanov S., Malibekov A., Nurmaganbetov D., Bulekbaeva L., Drugaleva E., Isabekov T., Fazylov A., Madzhidov T. (2019). Review of Water-Related Academic and Research Capacity in Central Asian Countries. Almaty, Bishkek, Taraz, Dushanbe, Tashkent, January. World Bank. [Electronic resource]. Available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/199621582301598583/pdf/Review-of-Water-Related-Academic-and-Research-Capacity-in-Central-Asian-Countries.pdf> (Accessed: 17.06.2023).
9. Kazvodkhoz. Summary of the restoration of irrigated lands in Kazakhstan in 2017. Retrieved from [Electronic resource]. Available at: <https://www.qazsu.kz/ru/> (Accessed: 17.06.2023).
10. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2023 жылғы 1 қыркүйек. [Электронды ресурс]. URL: <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-to-kaeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivo> (қаралған күні: 01.10.2023).
11. Қазақстан Республикасының Су Кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі N 481 Кодексі. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481> (қаралған күні: 03.06.2023).
12. Niginakhon Saida. The diplomat «The Taliban’s New Canal Threatens Water Security in Uzbekistan and Turkmenistan As the Taliban rushes to complete the Qosh Tepa canal, Central Asia’s water security is at risk» [Electronic resource]. Available at: https://thediplomat.com/2023/07/the-talibans-new-canal-threatens-water-security-in-uzbekistan-and-turkmenistan/?fbclid=IwAR3qhsz8HwZXon9D5WFH_Mc yz8HN5E8YJxhe0CQeqHuQTSOpsr4Mr800HiA (Accessed: 03.06.2024).
13. Кармазин И. Бешеная сушка: талибы добивают главную реку Центральной Азии. Гигантский арык может спровоцировать «водную войну» [Электронный ресурс]. URL: <https://iz.ru/1489813/igor-karmazin/beshenaia-sushka-taliby-dobivaiut-glavnuiu-reku-tcentralnoi-azii> (дата обращения: 17.06.2023).

14. Винокуров Е., Ахунбаев А., Усманов Н., Сарсембеков Т. Регулирование водно-энергетического комплекса Центральной Азии. Доклады и рабочие документы. - Алматы: Евразийский банк развития, 2022. – 117 с.

15. Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің Су ресурстары комитетінің мәліметтері [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/G1900000008> (қаралған күні: 03.06.2023).

References

1. Abdullaev I., Grewal B. Unlocking Private Investment in Sustainable Infrastructure in Asia. (Routledge, London, 2022, 364 p.).

2. Abdullaev I., Wegerich K., Kazbekov J. The Aral Sea Basin Water for Sustainable Development in Central Asia. (Routledge, London, 2019, 252 p.).

3. Albrecht T.R., Gerlak A.K. Beyond the basin: Water security in transboundary environments. *Water Security*, 17. 100124 (2022).

4. Assubayeva A. Water security assessment in central Asia: Connecting conceptual frameworks and policy perspectives. Doctoral dissertation. (Nazarbayev University, Nur-Sultan, 2022, 208 p.).

5. Brekeshev, S. (2021). Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021, October 05). Area of irrigated land to be increased to 3 million hectares by 2030 in Kazakhstan. Retrieved from [Electronic resource]. Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-do-2030-ploshchadoroshaemyh-zemel-budet-dovedena-do-3-mln-ga-s-brekeshev-5996> (Accessed: 17.06.2023).

6. Dukhovny V.A., Sokolov V.I., Ziganshina D.R. The Role of Donors in Addressing Water Problems in Central Asia. *Irrigation and Drainage*, 65, 79-85 (2016).

7. Gerlitz L., Vorogushyn S., Gafurov A. (2020). Climate informed seasonal forecast of water availability in Central Asia: State-of-the-art and decision making context // *Water Security*, 10, 100061 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.wasec.2020.100061>.

8. Ibatullin S., Kenshimov A., Shotanov S., Malibekov A., Nurmaganbetov D., Bulekbaeva L., Drugaleva E., Isabekov T., Fazylov A., Madzhidov T. (2019). Review of Water-Related Academic and Research Capacity in Central Asian Countries. Almaty, Bishkek, Taraz, Dushanbe, Tashkent, January. World Bank. [Electronic resource]. Available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/199621582301598583/pdf/Review-of-Water-Related-Academic-and-Research-Capacity-in-Central-Asian-Countries.pdf> (Accessed: 17.06.2023).

9. Kazvodkhoz. Summary of the restoration of irrigated lands in Kazakhstan in 2017. Retrieved from [Electronic resource]. Available at: <https://www.qazsu.kz/ru/> (Accessed: 17.06.2023).

10. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн “Adilette Kazakstannyn ekonomikalyk bagdary” atty Kazakstan khalkyna Zholdauy. 2023 zhylygы 1 kyrkuek. [President Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan". September 1, 2023] [Electronic resource]. Available at: <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskyy-kurs-spravedlivo> (Accessed: 01.10.2023).

11. Kazakstan Respublikasynyn Su Kodeksi. Kazakstan Respublikasynyn 2003 zhylygы 9 shildedegi No 481 Kodeksi [Water Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan No. 481 dated

July 9, 2003] [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481> (Accessed: 03.06.2023).

12. Niginakhon Saida. The diplomat «The Taliban's New Canal Threatens Water Security in Uzbekistan and Turkmenistan As the Taliban rushes to complete the Qosh Tepa canal, Central Asia's water security is at risk» [Electronic resource]. Available at: https://thediplomat.com/2023/07/the-talibans-new-canal-threatens-water-security-in-uzbekistan-and-turkmenistan/?fbclid=IwAR3qhsz8HwZXon9D5WFH_Mc yz8HN5E8YJxhe0CQeqHuQTsOpsr4Mr800HiA (Accessed: 03.06.2023).

13. Karmazin I. Beshenaya sushka: taliby dobivayut glavnyu reku Central'noi Azii. Gigantskij aryk mozhet sprovocirovat' «vodnyu vojnu» [Furious drying: the Taliban finish off the main river of Central Asia. Giant irrigation ditch can provoke a "water war"] [Electronic resource]. Available at: <https://iz.ru/1489813/igor-karmazin/beshenaia-sushka-taliby-dobivaiut-glavnuu-reku-tcentralnoi-azii> (Accessed: 03.06.2023).

14. Vinokurov E., Ahunbaev A., Usmanov N. Sarsembekov, T. Regulirovanie vodno-energeticheskogo kompleksa Central'noj Azii. Doklady i rabochie dokumenty [Regulation of the Central Asian water and energy complex. Reports and working papers.] (Evrazijskii bank razvitiya, Almaty, 2022, 117 p.).

16. Kazakstan Respublikasy Ecologiya, geologiya zhane tabigi resurstar ministriginin Su resurstary komitetinin malimetteri [Information of the Committee On Water Resources of the Ministry of Ecology, geology and natural resources of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/G1900000008> (Accessed: 03.06.2023).

А.Е. Прнязова¹, А. Далелхан², Х. Гусеинова³

¹Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Институт развития и Дипломатии Университета АДА, Баку, Азербайджан

Вопросы принятия решений по обеспечению водной безопасности в Центральной Азии

Аннотация. Статья посвящена изучению источников эндогенной неопределенности в управлении водными ресурсами на примере государств Центральной Азии. В исследовании особое внимание уделяется эндогенным неопределенностям, возникающим в системе принятия решений, и выявляются ключевые факторы их смягчения, включая доступность и анализ данных, устойчивую инфраструктуру и расширенный потенциал. В исследовании признается потенциальный рост экзогенной неопределенности, вызванной ограниченным трансграничным сотрудничеством, последствиями изменения климата и растущей потребностью в воде. Он подчеркивает важность признания и понимания природы и последствий неопределенностей. Таким образом, страны Центральной Азии могут принимать более обоснованные решения и работать над достижением устойчивой водной безопасности в регионе.

В республиках Центральной Азии водная безопасность становится все более важной из-за неопределенности и рисков, связанных с изменением климата и растущим спросом на воду. Это усугубляется растущими спорами о важных сложных трансграничных речных бассейнах,

взаимосвязанной водно-энергетической инфраструктуре в бассейне Аральского моря, распределении воды между прибрежными странами и уязвимости водных ресурсов к изменению климата. Предполагается, что принятие эффективных решений на всех уровнях, касающихся распределения и управления водными ресурсами, будет способствовать достижению водной безопасности.

Ключевые слова: регулирование водной безопасности, трансграничные водные ресурсы, эндогенная неопределенность, энергетика, Центральная Азия, бассейны, международные организации.

А.Е. Prniyazova¹, А. Dalelkhan², Н. Gusseinova³

¹*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

²*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*Institute for Development and Diplomacy ADA University, Baku, Azerbaijan*

Water security decision-making issues in Central Asia

Abstract. The article is devoted to the study of the sources of endogenous uncertainty in water resources management on the example of the Central Asian states. The study focuses on endogenous uncertainties arising in the decision-making system and identifies key factors for their mitigation, including data availability and analysis, sustainable infrastructure and expanded capacity. The study recognizes the potential increase in exogenous uncertainty caused by limited cross-border cooperation, the effects of climate change and the growing need for water. He emphasizes the importance of recognizing and understanding the nature and consequences of uncertainties. Thus, the Central Asian countries can make more informed decisions and work towards achieving sustainable water security in the region.

In the Central Asian republics, water security is becoming increasingly important due to the uncertainty and risks associated with climate change and the growing demand for water. This is compounded by growing disputes over important complex transboundary river basins, interconnected water and energy infrastructure in the Aral Sea basin, water distribution between riparian countries and the vulnerability of water resources to climate change. It is assumed that the adoption of effective decisions at all levels concerning the allocation and management of water resources will contribute to achieving water security.

Keywords: regulation of water security, transboundary water resources, endogenous uncertainty, energy, Central Asia, basins, international organizations.

Авторлар туралы мәлімет:

Прниязова А.Е. – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының докторанты, Астана, Қазақстан.

Далелхан А. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Гусеинова Х. – ADA Университетінің Даму және дипломатия институтының аға ғылыми қызметкері, Әзербайжан.

Prniyazova A.E. – PhD student at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Dalelkhan A. – PhD, Associate Professor of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Gusseinova H. – Senior Research Fellow Institute for Development and Diplomacy ADA University, Azerbaijan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.19
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-50-69>

Analysis of the prospects for cooperation between the CICA and the SCO in ensuring Asian security

O.A. Baisalbek^{id}, L.M. Nurdavletova*^{id}, F.T. Kukeyeva^{id}

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: baisalbekolzhas@gmail.com, lauranm84@mail.ru, fturar@mail.ru)*

Abstract. This article examines the role and significance of the regional structures of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA) and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in the context of ensuring security and stability in the Asian region. The authors of this article used both classical theories of international relations, such as realism and liberalism, and theories such as the comprehensive theory of regional security, dependence theory, geopolitical theory and the concept of confidence-building measures.

The article provides a comparative analysis of the approaches of the two structures separately on the basis of regulatory documents, highlighting the effectiveness of their activities, as well as problematic aspects and prospects in the context of challenges threatening Asian security. The article first provides a historical overview of the evolution of the development of the CICA and SCO organizations, then illustrates their approaches in the context of Asian security factors independently. Both CICA and the SCO play crucial roles in fostering cooperation and addressing security concerns in Asia, with participants actively contributing to the development and implementation of regional initiatives and policies.

Comparing the approaches of these two structures in the context of ensuring Asian security, the authors identified common features and a number of differences within the certain criteria. To achieve the goal, the authors used comparative and historical methods, as well as the method of spatial analysis. The authors analyzed a number of works by both Kazakh and foreign researchers.

Keywords: CICA, SCO, Asian security, international terrorism, confidence-building measures, initiatives of Kazakhstan, modern geopolitics.

Received: 15.01.2024; Accepted: 16.10.2024; Available online: 25.12.2024

Introduction

In the current geopolitical and globalized environment, the role of security is growing not only at the national level of countries, but also at the regional level within the framework of cooperation between countries. Collective security within regional structures is essential for countries, as the absence of a collectively directed policy can lead to significant risks of undermining and destroying the significant position of the region in the geopolitical map. The Asian region occupies one such key position in the international political arena.

The relevance of cooperation between the countries of the Asian region is primarily due to economic benefits, but also to the need for security, stability, and safety in the region. The main factor for ensuring Asian security is the threat of limited localized and spread between countries regional clashes and conflicts. And such regional challenges are becoming more and more every day and they, in turn, stem from the presence of huge economic, human, and natural resources in Asian states.

United regional integration of stability and security is manifested in overarching multilateral structures such as the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (hereinafter referred to as CICA) and the Shanghai Cooperation Organization (hereinafter referred to as SCO). These platforms aim to support collective security issues in the Asian region by developing their approaches and paradigms of convergence, as well as the implementation of mutually beneficial partnership arrangements among the countries of the region.

Currently, although the Asian regional structures of the CICA and the SCO are definitely paramount on the background of developing the landscape of Asian security and stability, nevertheless, their approaches and norms for ensuring sustainability in the region may diverge. Moreover, the level of potential and power of these regional structures in the context of maintaining security, stability and sustainability in Asia also raises a number of questions.

In this regard, a comprehensive and comparative study of the functioning and activities of the CICA and SCO structures is necessary in the context of an analysis of their effectiveness, problematic aspects, and possible prospects.

Purpose of the article is based on the analysis of regulatory documents of the two organizations, to identify the similarities and differences of such organizations as the CICA and the SCO in ensuring Asian security.

To address the research question, the authors of the article set the task of determining the criteria for comparative analysis. Namely, on the basis of a comparative analysis of the procedures and norms provided for by the systems of CICA and SCO mechanisms, to identify the effectiveness and efficiency of the mechanisms' tools in ensuring Asian security.

Through a comparative analysis of regulatory documents, identify the main approaches that will allow us to respond to challenges and combat threats in order to ensure the security of the countries participating in these organizations.

Literature review

The topic of analysis of the activities and approaches of the international organizations CICA and SCO in the context of the Asian region security is vividly covered in the normative-

legal documents of the organizations, as well as in a number of works of both Kazakhstani and foreign researchers.

Firstly, the beginning of the development of the CICA in the context of ensuring Asian security is analyzed in accordance with the legal documents of the multilateral structure, such as the Declaration of Principles (1999) [1] and the Almaty Act (2002) [2]. Moreover, the updated Catalogue of Confidence-building Measures (2021) [3] and the CICA Convention on Privileges and Immunities (2010) [4] were used to analyze the evolution of the development of CICA activities and approaches. The Declarations of all six Summits were also used, namely the CICA Declaration on Eliminating Terrorism and Promoting Dialogue among Civilizations (2002) [5], the Declaration of the Second Summit of the Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia (2006) [6], the Declaration of the Third Summit of the Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia “Building a cooperative approach to interaction and Security in Asia” (2010) [7], Declaration of the Fifth Summit of Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (2019) [8], Astana Statement on the Transformation of the CICA (2022) [9].

The role and evolution of CICA in the context of ensuring security in the Asian region were also widely studied in the works of Kazakhstani researchers, namely in the work of Z. Asanov “Evolution of CICA” (2007) [10], K.N. Makasheva in the work “The role of CICA in ensuring regional security” (2022) [11] and Z.M. Kadekova in the work “Institutionalization of CICA: Prospects of Transformation in Asia” (2023) [12], as well as in the work “Catalog of Confidence Building Measures of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA)” by the Russian researcher Lazutin L.A. (2010) [13]. From the point of view of the theoretical and conceptual framework, the concept of confidence measures is studied in detail in the works of Eastern researchers Yang Yongming and Tang Xinwei, “Confidence-building measures and security in the Asia-Pacific region” (1999) [14] and Xiao Chaoqing, in the work “Confidence-building measures on both sides of the Strait” (2009) [15].

Secondly, the beginning and evolution of the development of SCO activities and approaches, on the other hand, have been analyzed in accordance with the legal documents of the SCO organizations, such as the Shanghai Convention against Terrorism, Separatism and Extremism (2001) [16], Charter of the SCO (2002 and amended in 2006) [17], the Declaration of the Heads of the Shanghai Cooperation Organization Member States (2002) [18], the New Delhi Declaration of the SCO (2023) [19], etc. Also, the SCO approaches in the context of ensuring Asian security were studied in the work of Baizakova K.I. in “The Role of the Shanghai Cooperation Organization in Countering Threats and Challenges to Regional Security in Central Asia” [20], Voronovich V.V. in the work “The Evolution of the Shanghai Cooperation Organization in the Era of Asian Security System Formation” [21], Pan Guang in the work “The SCO's Success in Security Architecture” [22], etc.

However, in the works of the above-mentioned researchers, the comparative aspect of the activities and approaches of the CICA and the SCO in the context of ensuring Asian security in modern geopolitical conditions has not been studied in detail, so this topic still remains quite relevant.

Research methods

CICA is a regional international forum which purpose is to consolidate the partnership of the countries of Asia and Eurasia in the framework of ensuring security and stability in the region on the consensus of confidence-building measures and multilateral approaches to peace and cooperation. In terms of conceptual approach, CICA is based on the ideas of “security through cooperation” and “confidence building” among the participating countries [23]. That is, the CICA approach aims to reduce misunderstandings, potential challenges and risks in the context of Asian security.

The SCO, in turn, is a regional organization founded in June 2001 by the leaders of Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan, and is a platform for partnership among member countries in such aspects as ensuring security and stability, political, cultural, economic aspects, etc. and is considered as an instrument of regional integration. That is, the conceptual approach of this organization is aimed at the ideas of “multilateral cooperation” [24].

As for the definition of Asian security, in general, it is the state and issues of maintaining overall security, stability and sustainability through the development of partnership between countries in the Asian region. Ensuring security in the region is significant due to potential risks, challenges, and threats of various types: military-political, environmental, demographic, socio-economic, etc. The importance of ensuring Asian security becomes more relevant due to the growing new types of threats, the so-called non-traditional security threats, such as transnational threats, religious extremism, terrorism, environmental crimes, smuggling of weapons of mass proliferation, etc.

Asian security is closely correlated with the concept of “comprehensive security”, which considers security not only from a traditional point of view, but also as a political, cultural, social, trade, economic, demographic, environmental and information security in its entirety [25].

Certainly, it can be said that both structures define themselves as partnership mechanisms of the countries, implementing the issues of ensuring security and stability, promoting the improvement of trade and economic partnership, as well as the development of cultural cooperation in the Asian region. Although the CICA and SCO structures are regional, the two structures can nevertheless be viewed from the perspective of the interregional dimension as well. This is manifested through the partnership of these organizations with other regional structures, such as the CSTO and the OSCE, as well as the activities of the structures based on the approaches of universal international organizations such as the UN.

Methodological basis. In the presented article, the posed research problem is studied using a comparative analysis of the regulatory framework of two regional structures for ensuring Asian security. A comparative analysis allows us to identify differences and similarities between the CICA and SCO approaches to ensuring Asian security through the consideration of normative documents and official statements.

Historical method, spatial analysis and other research methods are also used to achieve research goals. The historical method can be used by the authors of the article in order to identify the beginning of the creation of the regional structures of the CICA and the SCO, as well

as to trace the dynamics of development and evolution of the organization's data. Moreover, the historical method helps to identify the main factors that influenced the initial creation of these structures and the subsequent dynamics of their development within the framework of Asian security. Also, using this method, the authors have the opportunity to study certain events within the framework of the activities of these regional organizations.

The method of spatial analysis, in turn, allows us to identify the geographical scale of coverage of the CICA and SCO structures. Using this method, the authors of the article will be able to determine the activities of regional structures on an Asian scale, as well as identify spatial connections between the participating countries. Moreover, using this method, the scale of potential security threats and challenges can be analyzed.

The theoretical basis for the study of Asian security within the framework of the regional structures of the CICA and the SCO are the main theories and concepts in the field of security, such as "theory of regional security complexes", "dependency theory", "confidence-building measures" and their practical implementation in the activities of the CICA and the SCO.

In the initial period of the formation of the CICA as a Conference and the SCO as an organization, it was determined at the theoretical level that disputes and conflicts that took place in the region should not become some kind of obstacle for the countries of the Asian region in developing common approaches and steps to the problems of regional security and interaction. The most appropriate criterion for determining regionality in the case of studying the CICA and the SCO as a tool for ensuring security in the Asian region is security or security problems in general. These concepts are based on the idea of regional security complexes, defined as "regions viewed through the prism of security." Based on the functional definition of the theoretical basis, the region allows us to qualify Asian countries as a regional security complex as well.

First of all, the issues of military Asian security can be studied in the context of the theory of the regional security complex. In general, the theory of regional security complexes, due to the degree of study of several types, criteria and examples of regional complexes by such scientists as Barry Buzan and Ole Weaver, can be considered as the most effective mechanism for analyzing the dynamics and trends of security at the regional level. At the initial level, the definition of the theory of the regional security complex was defined as follows: "as a group of states whose main security problems are so closely linked that the national security of each of them cannot reasonably be considered separately" [26]. Based on this definition, it can be noted that challenges and threats at the national level are significant and important at the regional level, and any regional security complex is essentially a kind of "substructure of the international system". It can also be added that the security levels are interconnected both at the regional and global levels, therefore, according to this criterion, it is necessary to solve security issues at the regional level with an integrated approach and in a unified format.

In the context of the theory of the regional security complex, the components of the military security of the Asian region, namely its structure, development and mutually suitable functions, are formed and developed by the interaction of dynamics of four levels of securitization: inside the mini-complex states; interstate and international cooperation; cooperation of the mini-complex with neighboring regions; the importance of the world's leading structures in the mini-complex, which implies the cooperation of world structures with regional structures [26].

Despite the fact that the issue of geopolitics in the general context of Asian security is widely studied in foreign sources of literature, however, it is in the context of regional structures of CICA and SCO that the geopolitical approach of the leading countries to security in the Asian region is little studied and little applied in research. Within the framework of geopolitics theory, the issue of studying the interests and geopolitical strategies of the leading states participating in the CICA and SCO structures is first of all raised. Moreover, on the one hand, in the context of this approach, the topics of analyzing geopolitical situations and factors influencing the activities of CICA and SCO are well disclosed. On the other hand, the authors of the article also provide some assessments of the impact of these regional structures on geopolitical situations and tensions in Asia.

Furthermore, the theory of dependence considers the uneven economic development of countries, clearly dividing the world-system into a “core-periphery”, where the core is the industrial states, and the periphery is the third world countries subordinate to the leading industrial world. According to this theory, the leading countries create a so-called “center”, and a periphery is formed around this center, that is, dependent countries that provide the leading countries with basic resources and provide them with labor [27].

Within the framework of security in Asia, dependency theory helps to determine the political and economic role of the leading industrial states in the security picture of the Asian region. Moreover, the theory of dependence will allow us to analyze the methods and strategies of the leading Asian states that could exert influence politically and economically for their primary interests. These interests stem from two factors: the first is to promote its role and position in the region, and the second is to counteract the desire for independence of third countries of the world.

The concept of confidence-building measures, in turn, is also the very conceptual tool that seeks to maximize the prevention of local and regional conflicts by completely avoiding misunderstandings and any vague prospects for diplomacy between countries [14]. The purpose of this theory is to provide mechanisms for information transparency of military activities, which can help countries avoid potential military clashes.

On the background of ensuring Asian security and stability, the theory of confidence-building measures can most likely be used within the framework of the CICA as a basic component in ensuring stability and security, as well as its correct and transparent assessment. The key goals and functional tasks of interaction in various directions within the framework of the CICA are referred to as confidence-building measures. This approach is enshrined in the document entitled “CICA Confidence-building Measures Catalog” of 2004 (updated in 2021), which approved the measurement of the interaction of member States at the regulatory level [3]. This document is essentially unique in the history of multilateral diplomacy on the Asian continent. In order to properly regulate the process of implementing confidence- building measures in the CICA member countries, the coordinating countries and co- coordinators of measurements and direction have been identified. To be more precise, Azerbaijan is the coordinator in the implementation of confidence-building measures in the CICA in the field of transport, the Republic of Korea is the coordinator in the energy sector, and the Russian Federation is in the field of entrepreneurship; Kazakhstan is coordinator in the social (“human dimension”) and

military-political spheres, the Republic of Korea is coordinator in the field of information technology, Tajikistan is coordinator in the field of tourism, Iran is coordinator in the field of disaster management and combating drug trafficking, Mongolia is in the field of ecology, Turkey is coordinator in the sphere of new threats and challenges. As part of monitoring the implementation of confidence-building measures in the CICA, the participating countries support the approach of voluntary and phased implementation, which in turn ensures and guarantees an inclusive and non-discriminatory principle of decision-making within the framework of the structure.

The issues and aspects discussed in this article have also been deeply studied using classical Western theories such as realism and liberalism. From the standpoint of realism, the position of the leading Asian states in ensuring security should be considered, first of all, through their national interests, which are influenced by such geopolitical, geo-economic, historical, geographical, political and cultural factors. The liberal approach, on the contrary, is associated with the propensity and desire of Asian states to partner within regional structures such as the CICA and the SCO to achieve joint goals and objectives in ensuring security and stability.

Thus, with the help of various theories and concepts, it is possible to identify the main aspects of Asian security and the basic approaches of such regional structures as the CICA and the SCO in ensuring it.

Discussion and results

Historical review. In the context of historical intensity, Kazakhstan, being a country with a multi-vector and multilateral foreign policy, put forward and further advanced a number of initiatives at the regional and international level, which were focused on maintaining peace, security and stability. Undoubtedly, the call of the Republic of Kazakhstan to convene the CICA has become one of such significant initiatives.

The idea of the need to create a CICA was firstly presented by N. Nazarbayev at the 47th session of the UN General Assembly in October 1992. It is essential to mention that at the time of the convening of the Conference, the head of Kazakhstan noted that such an initiative as a whole is directed to the desire to resume previously unsuccessful attempts to create a practical and effective structure for ensuring Asian security and stability.

In the 1990s, after the convocation itself, the diplomats of the Republic of Kazakhstan, in leadership with the Minister of Foreign Affairs Kassym-Jomart Tokayev, established the approaches and the entire basis for the realization and implementation of the initiative of President Nursultan Nazarbayev. As a result, two documents can be identified that laid the foundation and became a significant step towards the future evolution of the Conference: the Declaration of Principles Governing Relations between CICA member states [1], adopted at the first Meeting of Foreign Ministers on September 14, 1999 in Almaty, and the Almaty Act [2], the CICA Charter, adopted at the first Summit June 4, 2002 in Almaty. In general, based on these documents, on the way of its formation and widespread development of the CICA, several evolutionary stages have passed, which is now acquiring a new character in its path of elaboration.

At the moment, the Conference unites 28 states of the region, and has great potential in ensuring Asian security and stability. The CICA seems to be the most important platform for the Republic of Kazakhstan, allowing it to actively promote its peaceful and constructive foreign policy agenda.

As for the history of the creation and evolution of the SCO as a separate organization, the conclusion of an Agreement on confidence-building in the military field in the border area on April 26, 1996 within the framework of the Shanghai meeting of the heads of the countries of Kazakhstan, Tajikistan, Russia and China was the beginning of the commonwealth of the SCO member states. It should be noted that this was the first Agreement on the scale of ensuring military and political security in the Asia-Pacific region.

On June 15, 2001, already at the second Shanghai meeting, the scale of cooperation was already much expanded with the formation of a regional forum and the adoption of the Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) [18], focused on regional partnership in the economic and security sectors, which covers aspects of the fight against terrorism, extremism and radicalism, as well political, social, cultural and humanitarian aspects.

The primary goals and objectives of the organization were predetermined and formulated in the Charter of the Shanghai Cooperation Organization, adopted in 2002. They included “strengthening mutual trust, friendship and good-neighborliness between the member states; developing multidisciplinary cooperation in order to maintain and strengthen peace, security and stability in the region, and contributing to the construction of a new democratic, just and rational political and economic international order; joint counteraction to terrorism, separatism and extremism in all their manifestations, the fight against illicit trafficking in drugs and weapons, other types of transnational criminal activity, as well as illegal migration” [17].

The SCO, as well as other successful regional organizations, enriches and increases its influence over time, being an instrument between countries such as China, Russia and a number of Central Asian countries. Kazakhstan's role in this organization is also significant, since it was with its representation in the SCO that the anniversary of this regional structure coincided.

Undoubtedly, the formation and unique evolution of the SCO platform is an example, as well as the CICA in ensuring comprehensive Asian security and the development of trade and economic cooperation.

Security factors in Asia. Studying the activities of the regional structures of the CICA and the SCO in the context of ensuring Asian security and stability, it is necessary to emphasize the disputes and conflicts of the participating countries within the framework of the CICA and the SCO. Some of these conflicts originate back in the XX century and are developing to this day, changing their forms, while others are completely new due to the emergence of non-traditional types of international threats. Such an emphasis helps to identify the evolution of the activities of regional structures and determine how conflicts and challenges affect the process of regulation and transformation of the organization.

The key prerequisites for the conflicts of the CICA and SCO member states may be the desire of the leading Asian states to become a leader in the region, which is closely intertwined with economic aspirations, as well as ideological contradictions, demarcation disputes, etc.

The main conflicts cover the problem of China and Taiwan, the problems of Afghanistan, the conflict between North and South Korea, relations between India and Pakistan, the outcome of the Vietnam war and so on. As we can see, all these disputes, one way or another, relate to the period of the second half of the XX century.

Indeed, the factors of manifestation of these Asian conflicts may be diverse, but, nevertheless, they can be partitioned into several basic types according to the number of factors in contact:

1. The basis of the clashes is one factor, for example, only political [28]. An example of such a conflict would be the Indo-Pakistani dispute over the ownership of Kashmir. This factor entails several important consequences that could undermine security in the region: escalation of tensions and contradictions both between the two nuclear countries and the accession of other nuclear countries to this tension; and an increase in military activities and operations between the two countries.

2. The basis of the contradictions is caused by two factors, for instance, political and territorial [28]. Security issues in the South China Sea may be a prime example of such a conflict with two factors. From a political point of view, disputes in the South China Sea may include issues of objects (archipelagos, islands, reefs, shoals) of territorial claims of China and countries to the southeast of China, such as the Philippines, Vietnam, Brunei, etc.; and also issues of China's leadership as an active military player in the regional arena, which, of course, leads to geopolitical competition between China and other military powers such as the United States. If we look specifically from a territorial point of view, we need to highlight issues of uncertainty regarding the position of objects of territorial claims between China and the countries of Southeast Asia, as well as the economic component of interests that are closely related to the main maritime sources and resources in the region. Even though the factors are different, however, they are closely interrelated and generate conflicts.

3. The basis of the contradictions, mainly geopolitical, are caused by three factors – unresolved territorial and ethnic factors, as well as political ones [28]. Security issues in the Caucasus can be a prime example of such a conflict with three factors. From a territorial point of view, conflicts in the Caucasus may cover issues of the international legal status of Abkhazia and South Ossetia, which subsequently led to ethnic differences between Georgians and Ossetians. In a political sense, this conflict is also urgent in the context of political competition between regional powers such as Iran, Turkey, Russia, etc.

4. The causes of conflicts include all the above-mentioned factors that are not regulated and are not resolved for a long period of time [28]. An example of such a conflict could be the conflicts in Middle East. However, it is necessary to take into account that it is difficult to list such conflicts that include all the factors listed above and that are correlated precisely within the regional structures of the CICA and the SCO.

Summarizing the above, we can safely say that there are plenty of unresolved disagreements and conflicts within the SCO and CICA. In their settlement and in fully ensuring Asian security and stability, in these times the role and approaches of such regional structures as the CICA in the format of the Conference so far and the SCO in the format of a full-fledged organization are substantial.

Approaches of CICA in the context of Asian security. The CICA, initiated by Kazakhstan, is a platform for maintaining Asian security and stability, based on the concept of confidence-

building measures between countries, which means cooperation whose interests are satisfactory and appropriate for all parties. Confidence-building measures are aimed at preventing misunderstandings between the parties. In the context of conflict situations in the Asian region, this is manifested, first of all, by a compromise resolution of disagreements, as far as it is permissible. Moreover, this concept is correlated with the mutual willingness of the parties to the conflict to hold negotiations, at which it is possible to exchange the terms of conflict resolution and further potential cooperation. Thirdly, the concept is aimed at transparent control and monitoring of compliance with the agreement of the parties to resolve the conflict situation.

In accordance with the Almaty Act of 2002, the main goal and direction of the CICA is to strengthen cooperation through the development of multilateral approaches to ensuring peace, security, and stability in Asia. [2].

As part of the study of the functioning and activities of the CICA, it is also necessary to highlight the structure and institutional basis of the organization:

- Meetings of heads of state and government, foreign ministers, a committee of senior officials, special working groups aimed at conducting consultations, a comprehensive review of the functioning of the regional structure, and identifying priority areas for development;
- Conducting scientific and professional research within the CICA;
- Secretariat, which provides administrative support for regular meetings [2].

In this context, the role and importance of the CICA Summits is extremely important when studying the aspect of ensuring Asian security and stability. The activities of the CICA are successfully implemented with the support and holding of Summits at the regional and international levels to conduct consultations, review the progress of activities and identify further priorities and advantages of the structure. To date, six CICA summits have been held in 2002, 2006, 2010, 2014, 2019 and 2022, as a result of which a number of Asian countries joined the membership and important conceptual documents of the structure were adopted, such as the Almaty Act, the CICA Charter, the Catalog of Confidence-building Measures, the CICA Rules of Procedure, which, in turn determined the key principles and directions of the structure.

For instance, at the very first CICA Summit in 2002, at the initiative of Kazakhstan, the topic of the acute protracted confrontation between India and Pakistan was on the agenda [12]. The President of Kazakhstan at that time, Nursultan Nazarbayev, called on the heads of India and Pakistan to refrain from any conflict in the Asian region. By the way, this conflict at that time could have turned into a nuclear war, and voicing this kind of issue at the very first CICA Summit in Almaty showed the seriousness of the Conference.

Moreover, in the Declaration of the Council of Ministers of Foreign Affairs of the CICA in 2004, the concerns of the participating countries of the Conference on topical and acute issues and conflicts in the Middle East were vividly emphasized. Namely, within the framework of the Conference, the issues of reconstruction of Afghanistan, Iraq and the Arab-Israeli conflict were on the agenda [5].

However, the consideration of the scope of security within the framework of the CICA was not limited only to the regional framework. The final Declaration of the CICA Council of Ministers of Foreign Affairs of 2008 clearly emphasizes the concept of the solidity of global security, which

meant the unity and integrity of security not only in the regional context, but also on a global scale. The influence of international terrorism and radicalism have been at the forefront of threats to global security as an unconventional threat to international security. On the one hand, the consideration of global security within the framework of the CICA shows the significant role of the structure, but on the other hand, it may be an obstacle to the effectiveness of conflict resolution on a narrower scale in the context of Asia.

The CICA member countries also drew attention and expressed concern about economic security. At the 2010 CICA Summit in Istanbul, the issues of negative outcomes and results of the global financial and economic crisis of 2008 in the Asian economic market were on the agenda. Moreover, such issues of non-traditional threats to security in Asia as infectious diseases, HIV/AIDS, epidemics, and pandemics were raised at the Third Summit [7].

Moreover, the expressions of concern and the emphasis on the issues of “terrorism, radicalism, extremism, disarmament, drug trafficking, organized and transnational crime, food and energy security, human rights, information and communication technologies, environmental protection” at the CICA Summits in 2012, 2014 and 2016 clearly reflected the role and future prospects of the CICA. In particular, the position on the fight against international terrorism within the CICA was based on preventive and precautionary actions.

In the context of the Central Asian region, the CICA member countries, as a result of the 2012 Summit, welcomed the nuclear-free status of Central Asia. The conflict in Nagorno-Karabakh between Armenia and Azerbaijan was also on the agenda at the 2014 CICA Summit.

At the sixth, extreme CICA Summit, which was held on October 13, 2022 in Astana, important issues on the phased transformation of the CICA into a full-fledged international organization were voiced by the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. Of course, this transformation process will further strengthen and consolidate the institutionalization of the partnership of the participating countries within the framework of the structure, as a result of which the dialogue platform will receive a new special status in the global political arena. It should be borne in mind that the scale of the CICA is growing every time. At the last Summit, this was manifested with the accession of Kuwait as the 28th member of the Meeting, as well as with the partnership of the CICA with the Eurasian Economic Commission, which has already become the sixth CICA partner organization [9].

If we talk about the future prospects of the CICA, the following initiatives of the Kazakh representative office can be noted:

- creation of the CICA Fund as a tool to finance support for regional initiatives to ensure food and socio-humanitarian security;
- joint Statement of the participating countries of the Conference on Strengthening Cooperation and Partnership in ensuring information security, with the development of the use of information and communication technologies;
- commitment to the activities of the Conference on the implementation of the UN Global Counter-Terrorism Strategy;
- special emphasis on ensuring environmental safety in Asia is the holding of a conference on Asian environmental issues in 2024 [9].

Definitely, all these measures and aspirations are aimed at further transforming the CICA into a full-fledged international organization, that is, towards full institutionalization led by the initiative of Kazakhstan.

Approaches of the SCO in the context of Asian security. The SCO, in turn, can also be considered as a separate regional security structure aimed at increasing the areas of partnership between countries. The areas of cooperation between the participating countries include ensuring military and political security, but are not limited to these areas only. Economic cooperation within the framework of the SCO structure is also significant. These aspects of security are intertwined with each other and they interconnectedly create an overall picture of security in Central Asia. Nevertheless, it is important to consider each of them separately. The military-political partnership is directly related to ensuring military regional security and is based on strengthening openness, trust and training between the member countries of the organization within the framework of normative legal documents, such as the Memorandum of Cooperation between the Ministries of Defense of the two countries in 1995. The main aspects of military-political cooperation are international terrorism, socio-political radicalism and ethnic separatism [20].

In accordance with Art. 1 of the SCO Charter of June 7, 2002, the main goals and objectives of the organization include the following: strengthening mutual trust, friendship and good neighborliness between member states; development of multidisciplinary cooperation in order to maintain and strengthen peace, security and stability in the region; joint counteraction to terrorism, separatism and extremism in all their manifestations, the fight against illegal drug and weapons trafficking, other types of transnational criminal activities, as well as illegal migration, etc [17].

Structures and institutional basis of the organization:

- Council of Heads of State and Government, Ministers of Foreign Affairs, national coordinators, aimed at holding consultations, a comprehensive review of the functioning of the regional structure, identifying priority areas for development;
- Meetings of heads of ministries and/or departments;
- Regional anti-terrorist structure;
- Secretariat providing administrative support for regular meetings [17].

In the context of institutionalization, in comparison with the CICA, it can be noted that the SCO is a more formalized structure with the main statutory bodies.

The economic partnership within the SCO, in turn, is aimed at developing trade and economic cooperation within the framework of the mechanisms of meetings of Ministers of Economy and Trade and Ministers of Communications, encouraging the development of economic projects in the region through investment instruments, as well as contributing to the development of energy security dynamics within the framework of the SCO Energy Club.

With an emphasis on military-political cooperation, it is important to highlight the aspect of combating international terrorism and extremism in the context of ensuring security and stability within the framework of the SCO structure. This aspect has become critically important for the SCO member states after major terrorist and extremist events in the global geopolitical arena in various regions of the world. Based on this factor, in 2002, at an extraordinary meeting

of the SCO foreign Ministers, which was held in the capital of China, a joint statement was made between the participating countries on the basic foundations of the fight against international terrorism and possible prospects for the spread of this non-traditional threat. Also, this statement highlighted the approaches of the SCO member states in resolving the problems of the post-conflict political settlement of Afghanistan. In general, studying the role of the SCO structure's activities and approaches in the above-mentioned issues is extremely important in assessing the provision of this structure of security and stability in the Asian region [21].

It should be mentioned that if the issues of combating terrorism within the CICA are considered from the point of view of preventive measures, the SCO places the main emphasis on the use of tougher force and psychological methods of influence. That is, within the framework of the SCO, collective military training, work to identify cross-border crime, and data exchange are often carried out. However, it is also necessary to take into account that both the CICA and the SCO put issues of combating terrorism on the agenda, highlighting it as one of the important threats to international security and even considering cooperation in this matter.

Moreover, the areas of cooperation between the SCO member states include new non-traditional types of threats to international security, such as drug trafficking, transnational illegal arms trafficking, illegal migration, which stems from the problems of terrorism, and transnational organizational crime.

Drug trafficking, in particular, is a critically important threat in ensuring regional security and stability, and several factors contribute to this. Firstly, mainly young people aged 17-26 years become the main drug users. This aspect of the international threat is interconnected with the social and political spheres of society, leading to the danger of criminalization and marginalization of the whole society. Secondly, drug trafficking, considered as a separate business sector, negatively affects the development of the economies of the SCO member states, redirecting allocated funds for production to an illegal type of business. In particular, the spread of "heavy" narcotic drugs from Afghanistan and Tajikistan through the SCO member states such as Kazakhstan, Kyrgyzstan to Russia or to European countries further worsens and complicates the problems of illegal drug trafficking on the scale of the Asian region. All these factors certainly show the importance of collective struggle against all threats to international security [21].

Regarding the prospects of the SCO's activities in the context of ensuring Asian security, the potential and capabilities of the organization for partnership in combating threats in the military, political and economic spheres between the SCO member states can be vividly noted. In particular, the military-political cooperation of the SCO member states seems promising and hopeful, since in the near future the members of the organization intend to create peacekeeping forces units in order to reduce dependence on external actors. Promising projects are also an economic priority, but a limited budget within the SCO may slow down the development of the organization's economic initiatives. In this regard, it probably makes sense in the near future to take up the idea of creating an SCO investment Fund, similar to the CICA plan.

As for the main obstacles and barriers that the SCO structure faces in ensuring security in Asia, the first is the economic and financial asymmetry between the countries, which can include economic, monetary, infrastructural inequality of the participating countries; the increase in traditional and non-traditional security threats within the Asian region. Secondly, the difference

in the interests of the leading SCO countries, in particular, the emphasis of China on the economic aspect and Russia on the military-political aspect, is also one of the main barriers to the development of the SCO structure and may lead to potential contradictions between the participating countries within the bloc. Moreover, the lack of a single unique approach to the inclusion of new countries in the organization also affects the decision-making process and system.

In general, to summarize, we can say that the positions of both the CICA and the SCO in the context of ensuring security and stability in the Asian region are not mutually exclusive. Both regional structures are important in turn. However, within the framework of institutionalization and mechanisms of activity, there are differences. Moreover, in the military-political component of ensuring security, if the CICA approaches are based on the theory of confidence-building measures and are often even limited by this, then the SCO here is distinguished by its practicality, emphasizing the issues of forceful collective military training and data exchange. In economic terms, CICA is just developing this component of ensuring security, with an emphasis on creating Funds, and in the SCO, as we know, this direction has been the most important since the founding of the organization.

Conclusion

Based on the analysis conducted in the article, the authors came to the following conclusions.

In a detailed study of the activities and approaches of the CICA and SCO regional structures in the context of Asian security, the consideration of security factors in the Asian region are essential. Local and regional conflicts in Asia, such as problem of China and Taiwan, the problems of Afghanistan, the conflict between North and South Korea, relations between India and Pakistan, the outcome of the Vietnam war, and etc., play a significant role in determining the activities and approaches of regional structures such as the CICA and the SCO in ensuring regional security and stability. Comparing the approaches of these two structures in the context of ensuring Asian security, stability and sustainability, it is possible to identify common features and a number of differences within the framework of criteria.

The first criterion for the scale of coverage of structures. The CICA includes 28 participating countries, while the SCO has a more limited geographical coverage, including 8 participating countries.

The second criterion is the goals and approaches, as well as the provisions of the two regional structures. It is safe to say that both structures have generally identical goals and objectives in the partnership of the participating countries, however, undoubtedly, the approaches and norms used in solving basic security issues may vary widely. The CICA aims to strengthen confidence and security measures between the participating countries in preventing possible conflicts and ensuring security in the Asian region, while the SCO promotes partnership in such areas as military-political, economic, and cultural in the Central Asian region. Moreover, there are similar provisions in the 2004 CICA Catalogue of Confidence-building Measures with the 2001 Shanghai Convention on Combating Terrorism.

The third criterion is based on the type of organization structure. The CICA is not yet a full-fledged international organization, but a forum for dialogue and consultations on Asian security

issues, and the SCO is a full-fledged organization with its own charter and executive bodies. The activities of the CICA in the format of the Meeting so far have a narrow form, which is aimed at strengthening confidence-building measures between the participating countries by ensuring security. The SCO, being a full-fledged international organization, has more remarkable achievements in this regard. These successes are promising in the partnership of the participating countries in such aspects as economic, investment, energy, etc.

The fourth criterion is a comparison of the cooperation mechanism within the regional structures of the CICA and the SCO. Within the CICA, decision-making is carried out based on consensus and the organization itself has a less formalized structure. Identification of priority areas of cooperation and overall joint work within the CICA is carried out through meetings of heads of state, foreign ministers, committees of senior officials, special working groups, etc. And the SCO, in turn, is a more formalized structure with the main statutory bodies

Thus, it can be concluded that the goals of both regional structures are similar, however, according to the criteria of geographical scope, the number of participating countries and the activities of the CICA and SCO structures, of course, have differences.

The format of the CICA structure still remains at the level of a universal forum, but with a broader geographical coverage and consideration of a comprehensive range of issues. Of course, in the perspective, there is a huge opportunity for the CICA to become a full-fledged international organization, but this is hampered by a number of issues regarding its status, structure and competence. And the SCO, as it was already mentioned, is a full-fledged international organization specializing mainly in issues of maintaining security and stability in the context of the Central Asian region.

In general, the CICA and the SCO can be considered as complementary to each other. This is especially evident in the deepening of the partnership between the CICA and the SCO, which is aimed at ensuring security in the Asian region.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № BR18574168)

Contribution of the authors.

L.M. Nurdavletova – correspondence author, work with literature, collection and analysis of material, design of a scientific article.

O.A. Baisalbek, F.T. Kukeyeva – definition of goals and objectives of a scientific article, work using research materials and methods, generalization and analysis of theoretical material.

References

1. Declaration of Principles Governing Relations between CICA [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1868679246284cbdadb9bd.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
2. Almaty Act [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1127838236637b541b9ef48.pdf> (Accessed: 05.03.2024).
3. CICA Catalogue of Confidence Building Measures (CBMs) [Electronic resource]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-frankfurt/press/article/details/61877?lang=ru> (Accessed: 05.03.2023).

4. CICA Convention on Privileges and Immunities [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1910543168625d01919d42e.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
5. CICA Declaration on Eliminating Terrorism and Promoting Dialogue among Civilizations [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/18427633926259509190bfb.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
6. Declaration of the Second Summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/40768694062595d70ea169.pdf> (Accessed: 05.03.2023)
7. Declaration of the Third Summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/459994088625950a10a963.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
8. Declaration of the Fifth Summit of Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1626248542625950bc00c94.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
9. Astana Statement on the Transformation of CICA, 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/581086209634f8ef116c3b.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
10. Асанов Ж. Эволюция СВМДА «ТЕ ДНИ». – Дели, 2007. – 46 с.
11. Макашева К.Н. Роль СВМДА в обеспечении региональной безопасности // Вестник КазНУ. – Международные отношения. – Алматы. – 2022. – С.43-52.
12. Кадекова Ж.М. Институционализация СВМДА: перспективы трансформации в Азии [Электронный ресурс]. – URL: <https://repository.aps.kz/bitstream/handle/123456789/1191/%D0%9A%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 05.03.2023.)
13. Лазутин Л.А. Каталог мер доверия совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) // Материалы III между. науч.-практ. конф. – Улан-Удэ. – 2010. – С. 14-24.
14. Ян Юнмин, Тан Синьвэй. Меры укрепления доверия и безопасность в АТР // Проблемы и исследования. – Выпуск 38. – 1999. – С. 19-40.
15. Сяо Чаоцин. Меры укрепления доверия по обе стороны пролива // Фонд перспектив. – Выпуск 3. – 2003. – С. 121-142.
16. Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism [Electronic resource]. Available at: <https://www.refworld.org/legal/agreements/radr/2001/en/66812> (Accessed: 05.03.2023).
17. Charter of the Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: https://www.iri.edu.ar/publicaciones_iri/manual/Doc.%20Manual/Listos%20para%20subir/ASIA/SHANGAI-ORG/charter_shanghai_cooperation_organization.pdf (Accessed: 05.03.2024).
18. Declaration on the establishment of the Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: <https://eng.sco-russia2020.ru/images/17/24/172497.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
19. SCO Summit adopted New Delhi Declaration – Key Points [[Electronic resource]. Available at: <https://www.newscentralasia.net/2023/07/05/sco-summit-adopted-new-delhi-declaration-key-points/> (Accessed: 05.03.2023).
20. Baizakova K.I. The Shanghai Cooperation Organization's Role in Countering Threats and Challenges to Central Asian Regional Security // Russian Politics and Law. – 2013. – №51(1). – P.59-79.

21. Воронович В.В. Эволюция Шанхайской организации сотрудничества в контексте формирования азиатской системы безопасности // Журнал международного права и международных отношений. – 2007 – № 2. – 2007. – С.33-46.

22. The SCO's Success in Security Architecture, Pan Guang, The Architecture of Security in the Asia-Pacific. – 2009. – p. 33.

23. What is CICA? [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/index.php?view=page&t=about#:~:text=The%20Conference%20on%20Interaction%20and,security%20and%20stability%20in%20Asia> (Accessed 05.03.2024)

24. Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: [https://dppa.un.org/en/shanghai-cooperation-organization#:~:text=The%20Shanghai%20Cooperation%20Organization%20\(SCO,Shanghai%20on%2015%20June%202001](https://dppa.un.org/en/shanghai-cooperation-organization#:~:text=The%20Shanghai%20Cooperation%20Organization%20(SCO,Shanghai%20on%2015%20June%202001). (Accessed: 05.03.2023).

25. Безопасность в Азии: новая структура и концепция [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31545559&pos=5;-109#pos=5;-109 (дата обращения: 05.03.2023).

26. Buzan B., Waever O. Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 588 p.

27. Рахманов А.Б. Концепция зависимости А.Г. Франка // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2013. – С. 138.

28. Gregory Gleason and Marat E. Shaihtudinov. Collective Security and Non-State Actors in Eurasia // International Studies Perspectives. – Vol. 6, No. 2. – 2005. – pp. 284.

References

1. Declaration of Principles Governing Relations between CICA [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1868679246284cbdadb9bd.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

2. Almaty Act [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1127838236637b541b9ef48.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

3. CICA Catalogue of Confidence Building Measures (CBMs) [Electronic resource]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-frankfurt/press/article/details/61877?lang=ru> (Accessed: 05.03.2023).

4. CICA Convention on Privileges and Immunities [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1910543168625d01919d42e.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

5. CICA Declaration on Eliminating Terrorism and Promoting Dialogue among Civilizations [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/18427633926259509190bfb.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

6. Declaration of the Second Summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/40768694062595d70ea169.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

7. Declaration of the Third Summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/459994088625950a10a963.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

8. Declaration of the Fifth Summit of Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/1626248542625950bc00c94.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

9. Astana Statement on the Transformation of CICA, 2022 [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/docs/581086209634f8ef116c3b.pdf> (Accessed: 05.03.2023).

10. Asanov Zh. Evolyutsiya SVMDA "TE DNI" [The evolution of the CICA "THOSE DAYS"] (Deli, 2007, 46 p.). [in Russian]
11. Makasheva K.N. Rol' SVMDA v obespechenii regional'noi bezopasnosti [The role of the CICA in ensuring regional security] Vestnik KazNU. Mezhdunarodnye otnosheniya [KazNU Bulletin. International relations], 43-52 (2022). [in Russian]
12. Kadekova Zh.M. Institutsionalizatsiya SVMDA: perspektivy transformatsii v Azii [Institutionalization of the CICA: Prospects for Transformation in Asia] [Electronic resource]. Available at: <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/1191/%D0%9A%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 05.03.2023). [in Russian]
13. Lazutin L.A. Katalog mer doveriya soveshaniya po vzaimodeistviyu I meram doveriya v Azii (SVMDA) [Catalogue of confidence-building measures of the Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia (CICA)], Materialy III mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii [Materials of the III International Scientific and practical Conference], 14-24 (2010). [in Russian]
14. Yan Yunmin, Tan Sin'vei. Mery ukrepleniya doveriya I bezopasnost' v ATR [Confidence-building measures and security in the Asia-Pacific region], Problemy I issledovaniya [Problems and research], 38, 19-40 (1999). [in Russian]
15. Syao Chaotsin. Mery ukrepleniya doveriya poo be storony proliva [Confidence-building measures on both sides of the strait], Fond perspektiv [Prospect Foundation], 3, 121-142 (2003). [in Russian]
16. Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism [Electronic resource]. Available at: <https://www.refworld.org/legal/agreements/radr/2001/en/66812> (Accessed: 05.03.2023).
17. Charter of the Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: https://www.iri.edu.ar/publicaciones_iri/manual/Doc.%20Manual/Listos%20para%20subir/ASIA/SHANGAI-ORG/charter_shanghai_cooperation_organization.pdf (Accessed: 05.03.2023).
18. Declaration on the establishment of the Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: <https://eng.sco-russia2020.ru/images/17/24/172497.pdf> (Accessed: 05.03.2023).
19. SCO Summit adopted New Delhi Declaration – Key Points [[Electronic resource]. Available at: <https://www.newscentralasia.net/2023/07/05/sco-summit-adopted-new-delhi-declaration-key-points/> (Accessed: 05.03.2023).
20. Baizakova K.I. The Shanghai Cooperation Organization's Role in Countering Threats and Challenges to Central Asian Regional Security // Russian Politics and Law, 51(1), 59-79 (2013).
21. Voronovich V.V. Evolyutsiya Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva v kontekste formirovaniya aziyatskoi sistemy bezopasnosti [The evolution of the Shanghai Cooperation Organization in the context of the formation of the Asian security system], Zhurnal mezhdunarodnogo prava I mezhdunarodnykh otnoshenii [Journal of International Law and International Relations], 2, 33-46 (2007). [in Russian]
22. The SCO's Success in Security Architecture, Pan Guang, The Architecture of Security in the Asia-Pacific. – 2009. – p. 33
23. What is CICA? [Electronic resource]. Available at: <https://www.s-cica.org/index.php?view=page&t=about#:~:text=The%20Conference%20on%20Interaction%20and,security%20and%20stability%20in%20Asia> (Accessed 05.03.2023)
24. Shanghai Cooperation Organization [Electronic resource]. Available at: [https://dppa.un.org/en/shanghai-cooperation-organization#:~:text=The%20Shanghai%20Cooperation%20Organization%20\(SCO,Shanghai%20on%202015%20June%202001](https://dppa.un.org/en/shanghai-cooperation-organization#:~:text=The%20Shanghai%20Cooperation%20Organization%20(SCO,Shanghai%20on%202015%20June%202001) (Accessed: 05.03.2023).
25. Bezopasnost' v Azii: novaya struktura I kontseptsii [Security in Asia: a new structure and concept] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31545559&pos=5;-109#pos=5;-109 (Accessed: 05.03.2023).

26. Buzan B., Waever O. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 588 p.

27. Rakhmanov A.B. Kontsepsiya zavisimosti A.G. Franka [A.G. Frank's concept of dependence], *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya* [Bulletin of the Moscow University. Series 18. Sociology and Political Science.], 138 (2013). [in Russian]

28. Gregory Gleason and Marat E. Shaihtudinov. *Collective Security and Non-State Actors in Eurasia // International Studies Perspectives*. – Vol. 6, No. 2. – 2005. – pp. 284.

О.А. Байсалбек, Л.М. Нурдавлетова*, Ф.Т. Кукеева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі АӨСШК мен ШЫҰ ынтымақтастығы перспективаларын талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесі (АӨСШК) және Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) құрылымдарының Азия аймағындағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету контекстіндегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Бұл мақаланың авторлары халықаралық қатынастардың реализм және либерализм сияқты классикалық теорияларын да, аймақтық қауіпсіздіктің кешенді теориясы, тәуелділік теориясы, геосаясат және сенім шаралары тұжырымдамасы сияқты теорияларды да пайдаланды.

Мақалада нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде екі құрылымға жеке-жеке салыстырмалы талдау жасалып, олардың қызметінің тиімділігі, сондай-ақ азиялық қауіпсіздікке қатер төндіретін сын-қатерлер контекстіндегі проблемалық аспектілері мен перспективалары көрсетілген. Мақалада алдымен АӨСШК және ШЫҰ ұйымдарының даму эволюциясының тарихи шолуы берілген, содан кейін олардың азиялық қауіпсіздік факторлары контекстіндегі қызметінің тәсілдері дербес көрсетілген. Азиялық қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету контекстіндегі осы екі құрылымның тәсілдерін салыстыра отырып, авторлар белгілі бір критерийлер аясында ортақ белгілер мен бірқатар айырмашылықтарды анықтады. Қойылған мақсатқа жету үшін авторлар салыстырмалы және тарихи әдістерді, сонымен қатар кеңістікті талдау әдісін пайдаланды. Авторлар қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің бірқатар жұмыстарын талдаған.

Түйін сөздер: АӨСШК, ШЫҰ, азиялық қауіпсіздік, халықаралық терроризм, сенім шаралары, Қазақстанның бастамалары, заманауи геосаясат.

О.А. Байсалбек, Л.М. Нурдавлетова*, Ф.Т. Кукеева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Анализ перспектив сотрудничества СВМДА и ШОС в обеспечении азиатской безопасности

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и значение региональных структур Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) и Шанхайской организации

сотрудничества (ШОС) в контексте обеспечения безопасности и стабильности в азиатском регионе. Авторами данной статьи использованы как классические теории международных отношений, такие как реализм и либерализм, так и такие теории, как комплексная теория региональной безопасности, теория зависимости, геополитическая теория и концепция мер доверия.

В статье дан сравнительный анализ подходов двух структур по отдельности на основе нормативных документов, выделены эффективность их деятельности, а также проблемные аспекты и перспективы в контексте вызовов, угрожающих азиатской безопасности. В статье сначала дается исторический обзор эволюции развития организаций СВМДА и ШОС, затем по-отдельности иллюстрируются их подходы в контексте азиатских факторов безопасности. Сравнивая подходы этих двух структур в контексте обеспечения азиатской безопасности, стабильности и устойчивости, в статье выявлены общие черты и ряд различий в рамках определенных критериев. Для достижения цели авторами использованы сравнительный и исторический методы, а также метод пространственного анализа. Авторами проанализированы ряд работ как казахстанских, так и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: СВМДА, ШОС, азиатская безопасность, международный терроризм, меры доверия, инициативы Казахстана, современная геополитика.

Сведения об авторах:

Байсалбек О.А. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нурдаветова Л.М. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кукеева Ф.Т. – тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Baisalbek O.A. – PhD student, Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurdavletova L.M. – PhD student, Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kukeyeva F.T. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.91
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-70-82>

Exploring China's evolving strategic priorities in Central Asia: XXI century perspective

I.Kh. Supyaldiyarov^{ORCID}, S.K. Aliyeva^{ORCID}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: islamguw@gmail.com , saulealieva@mail.ru)

Abstract. Considering the intricate and comprehensive nature of the international relations landscape in the current century, the heightened economic and diplomatic initiatives by the People's Republic of China in Central Asia gain significant relevance and emerge as a subject for scholarly discourse. In the process of delving into this comprehensive and dynamic interaction, it is imperative to examine and consider a myriad of diverse factors. After all, strategic interests are not static, and they have a propensity to evolve over time. In this context, China, with its strategic interests in Central Asia, is no exception, as they too undergo evolution. In this article, the authors attempt to analyze the decryption of key factors behind the intensification of Chinese initiatives in Central Asia and explore how these factors align with its broader regional and global strategies. Thus, this article attempts to address the research question: What are the key factors driving China's increasing economic and political engagement in Central Asia, and how do they align with its broader strategic interests?

Keywords: China, strategic interests, Central Asia, geopolitical, people.

Introduction

Throughout history, the significance and relevance of Central Asia for global and regional powers have primarily rested on its geographic location at the crossroads of Europe and Asia, Western and Eastern civilizations, as well as its proximity to superpowers such as Russia and China. The geographical positioning of Central Asia is both its greatest advantage and, simultaneously, its main drawback. In the 21st century, Central Asia holds key strategic

Received: 15.01.2024; Accepted: 16.10.2024; Available online: 25.12.2024

importance for its eastern neighbor in the context of shaping its global image and achieving foreign policy goals and ambitions. This pivotal importance for China is further substantiated by historical backgrounds and connections with the peoples inhabiting the region, dating back millennia. However, in the rapidly changing and dynamic realities of the present, the importance and relevance of this region in China's foreign policy are determined by entirely different factors. While China's strategic interests in the region are multifaceted, often intersecting and mutually influencing each other, the authors of this study have identified key drivers behind China's heightened attention to Central Asia. These include potential economic benefits, the geopolitical landscape of the region, and security concerns.

The formation of interactions between China and the Central Asian countries has been significantly influenced by territorial proximity, alongside historical and cultural ties over an extended historical period. The historical development has led to a situation where China's market is partially dependent on trade with the Central Asian region and transit through these territories. Consequently, it is not surprising that in the 21st century, we observe China's growing presence in this region, leading to a deepening collaboration with the countries in the region. Despite the fact that the five Central Asian republics and Central Asia as a whole are not China's largest trading partners, the People's Republic of China (PRC) occupies and continues to maintain the highest positions on the list of key economic partners for the countries in the region. Thus, even if this region is not a primary focus in China's foreign policy, it can confidently be asserted that the strategic importance of Central Asia to China is growing each year as regional cooperation advances and deepens.

It is quite natural that the broader geopolitical and geoeconomic ambitions of the eastern neighbor determine its strategic interests in Central Asia and shape its relations with the countries of the region. The official announcement of the launch of the "Silk Road Economic Belt" (SREB) by Xi Jinping in September 2013, during his official visit to Kazakhstan, further underscored the significance of this region for Chinese foreign policy. The region plays a crucial role in the 21st century in achieving China's global goals by expanding trade cooperation and enhancing the flow of goods and services through this corridor. The geographical location, coupled with the transport and transit potential of the region, plays a defining role in heightened Chinese attention to the region, particularly in the context of the Belt and Road Initiative ("Yidai, yilu" in Chinese). The announcement highlighted the importance of the region due to its key strategic and transportation corridors within the "Belt and Road" initiative, which traverse the territories of the five Central Asian countries. The 'Belt and Road Initiative' (BRI) stands as a cornerstone of China's foreign policy in the 21st century, and it is in this region that the initiative plays a pivotal role as a gateway for China's mega-project of the 21st century. The primary objective of the BRI is to advance economic cooperation across the entire expanse of the Eurasian continent, allowing China to reduce dependence on maritime routes and alleviate the burden on sea ports. From 2013 to the present day, China has persistently made substantial investments in its mega-project, seeking to create new transportation corridors and modernize existing trade routes, the majority of which traverse through the territory of Central Asia.

For the Chinese side, the Belt and Road Initiative holds crucial geostrategic significance, as the main rationale behind the project is to connect the markets of China and Europe, thereby

facilitating the flow of goods and resources through this initiative. In this context, Central Asia is increasingly playing a prominent role, serving as the primary transportation corridor for China in its endeavor to link its market with that of Europe. Naturally, the Belt and Road Initiative positively correlates with China's global goals and ambitions to strengthen its geopolitical influence and reduce energy dependence through the diversification of trade routes.

Furthermore, the energy-intensive nature of the Chinese economy plays a significant role in the current scenario. In this context, it is natural for China to seek to ensure the stability of its economy and diversify the supply chain of energy resources, reducing dependence on a specific source and route for these resources, thus preparing for potential disruptions on any given route. Central Asia, known for its key geographical location, is also a region rich in natural resources, particularly in terms of energy reserves and resources. Consequently, it is in this context that the strategic importance of Central Asia for China is growing [1].

Moreover, it is essential to highlight a noticeable intensification of Chinese diplomacy in the region, which has been growing annually. Since 2001, when the Shanghai Cooperation Organization (SCO) was established, China and the Central Asian states (excluding Turkmenistan) have shared a kind of regional forum, enabling these countries to develop multilateral diplomatic ties, strengthen economic cooperation, and collectively respond to security challenges. Through the creation and active participation in this regional initiative, China seeks to bolster its position in the region, reshaping the geopolitical landscape in its favor. Additionally, it is crucial to understand that in the 21st century, China places a significant emphasis on its soft diplomacy in collaboration with its partners. This trend is not bypassing Central Asia, as the region witnesses the active deployment of Chinese soft power instruments, exemplified by the Confucius Institutes.

In addition, Central Asia is perceived by many experts as a conflict-prone zone with a high probability of ethnic tensions, religious extremism, or political instability. The aforementioned factors, coupled with China's own concerns regarding the potential rise of separatist sentiments in Xinjiang Uyghur Autonomous Region, underscore China's interest in collaborating with the countries in the region to ensure stability and security.

Methodology

The methodology employed in this research focuses on a comprehensive analysis of China's strategic interests in Central Asia in the 21st century, with a particular emphasis on geopolitics, geo-economics, and security issues. The study places significant emphasis on qualitative research methods due to the substantial volume of qualitative data. The utilization of a qualitative research approach in this context is essential for achieving a profound understanding of the multifaceted strategic interests of China in the region and the impact of these interests on China's relations with the countries in the region.

To construct a complete picture and gain a more detailed understanding of China's strategic interests and their dynamics in the region, a wide range of methods is employed in this study. These include a systemic approach, method of structural and functional analysis, method of synthesis and analysis of empirical research.

For a more detailed analysis aimed at identifying and determining existing relationships within the complex interaction of various factors in this dynamic system of China's strategic interests in the region, a systemic approach provides significant advantages. It allows not only the analysis of China's strategic interests but also their impact on regional dynamics.

To better understand the structural aspects of Chinese initiatives and strategies in the region, the article utilized the method of structural analysis. This method helps in identifying the goals, priorities, tasks, and key elements of these initiatives. Additionally, to determine the functions performed by these elements and how they interact with China's strategic initiatives, the functional analysis method was employed, facilitating a deeper examination of the effectiveness of these strategies.

To delve into a large amount of existing sources and data on this topic and integrate them into a cohesive whole, the synthesis method was used in the article. This method made it possible to establish a robust foundation for drawing conclusions by combining various theoretical approaches, results of existing research, and arguments from various experts on the subject, enabling a comprehensive analysis of China's strategic interests in Central Asia.

Furthermore, content analysis of various sources, including recent news and early publications from both foreign and local authors, was conducted. Finally, to validate assumptions arising from the use of the aforementioned methods, empirical research analysis was employed in the article. This allowed a thorough examination of all data, combining it with the results of previously conducted research to formulate and substantiate the proposed theses in this work more clearly. Thus, the choice of methodology is justified by the need for a comprehensive analysis of information from various sources. Finally, this research aims to contribute to the existing academic literature on China's relations with Central Asia.

Discussion and results

Undoubtedly, the Silk Road has played a pivotal role in shaping the development of relations between China and the peoples of Central Asia. Along the path of the Great Silk Road, cities and entire civilizations emerged and flourished [2]. Historically, this region has served as a geographically crucial connecting hub for China, holding significant importance in expanding economic ties and extending its influence regionally and globally. However, in the intricate landscape of 21st-century international relations, this region holds substantial strategic significance for China, given the interplay of key drivers such as potential economic benefits, the geopolitical landscape in the region, and security concerns.

Since the declaration of independence, the countries of Central Asia have actively engaged in the international arena, thereby expanding international cooperation in various spheres. Consequently, the region's countries have actively developed bilateral and multilateral relations in different directions. Currently, the region witnesses an intersection of strategic interests among various regional and global powers. However, among the multitude of states with interests in the region, China stands out, sharing historical ties with the region since the time of the Great Silk Road, modern borders spanning over 3,000 km, and holding leading positions in

the list of countries with the highest share in the external trade of Central Asian countries (See Table 1). China stands as the largest trading partner for the majority of Central Asian countries, supporting the economic development of the region through substantial investments under the Belt and Road Initiative.

Trade volumes and the scale of economic cooperation between the countries of Central Asia and China are experiencing significant growth from year to year, as indicated by reports from the official statistical agencies of these countries. For instance, the report from the General Administration of Customs of the Republic of China highlights a noticeable increase in China's trade turnover with the countries in the region for the first half of 2023 compared to the same period in 2022. While the trade growth between China and Kazakhstan, and China and Kyrgyzstan during this period increased by 26.8% compared to the first half of 2022, these figures show an 84.7% growth concerning Tajikistan, and 27.6% and 12.3% growth in the case of Uzbekistan and Turkmenistan, respectively [3].

According to data from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan for January-September 2023, China occupies the first place with a share of 21.3% in the trade turnover of Kazakhstan, displacing Russia to the second place with a share of 18.6% [4]. Similarly, data from the Agency of Statistics under the President of Uzbekistan for January-November 2023 shows the largest volume of foreign trade turnover with China (21.3%) [5]. This trend is also evident in Kyrgyzstan, where according to the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic for 2022, China (4 billion 130.3 million dollars) tops the list of the country's largest trading partners [6]. From the report of the statistical agency under the President of Tajikistan for January-July 2023, it can be seen that China (\$824.7 million) occupies the second place among the country's largest trading partners, pushing Kazakhstan to the third place in this list [7]. A similar situation is observed in Turkmenistan, where China is the main external trade partner and a key creditor [8].

Table 1. China's trade turnover with Central Asia

Kazakhstan	Countries with the largest share of foreign trade turnover: 1.China 2.Russia 3.Italy	– During January–September 2023, the trade turnover between China and Kazakhstan amounted to 21.7 billion US dollars, with imports of Chinese goods totaling 11.3 billion US dollars and exports accounting for 10.4 billion US dollars. – By comparison, the trade turnover with Russia for the same period reached 18.9 billion US dollars.
Kyrgyzstan	Countries with the largest share of foreign trade turnover: 1.China 2.Russia 3.Kazakhstan	– In 2022, the total foreign trade turnover of the Kyrgyz Republic amounted to 11.8 billion US dollars, of which China accounted for 4.13 billion US dollars, and Russia accounted for 3.23 billion US dollars.

Tajikistan	Countries with the largest share of foreign trade turnover: 1.Russia 2.China 3.Kazakhstan	– According to data for January to July 2023, China stands as the second-largest foreign trade partner of Tajikistan, with a trade turnover of 824.7 million US dollars. The top position is held by Russia with a trade turnover of 997.4 million US dollars for the corresponding period.
Turkmenistan	Countries with the largest share of foreign trade turnover: 1.China	– In 2020, the bilateral trade turnover between Turkmenistan and China amounted to 6.6 billion US dollars. Of this total, Turkmenistan's exports accounted for 6.01 billion dollars, while imports were at 444.7 million dollars.
Uzbekistan	Countries with the largest share of foreign trade turnover: 1.China 2.Russia 3.Kazakhstan	– According to data for January to November 2023, Uzbekistan's highest volume of foreign trade turnover was recorded with China (21.3% – 12.2 billion US dollars), followed by Russia (15.5% – 8.8 billion US dollars), Kazakhstan (7.0% – 4 billion US dollars), Turkey (5.0% – 2.8 billion US dollars), and the Republic of Korea (3.7% – 2.1 billion US dollars).

Source: Reports of the National Statistical Authorities and Agencies of the 5 Central Asian Countries.

The growing significance of this region for China, particularly in ensuring its energy security, is inherently tied to the energy-intensive nature of China's , where internal reserves alone cannot guarantee its stability. In the complex geopolitical landscape of the 21st century, many superpowers strive to secure stable energy resource supplies and safeguard the routes of these supplies to ensure their energy security against various issues and disruptions. In this context, it is crucial for China to reduce its potential dependence on any specific energy supply route, preparing for diverse challenges and crises. Naturally, in such a complex situation, the importance of Central Asia, considered a region rich in natural resources, grows not only for China but also for other regional and global powers.

In this challenging situation, the resource-rich Central Asian region can serve as a source of energy diversification and security for China, aligning with China's long-term energy needs. And such a strategic maneuver is intended not only to meet China's internal energy needs but at the same time presents a significant opportunity to enhance energy sustainability. This stands as a crucial aspect for the long-term economic stability and growth of China. Therefore, through trade agreements, investments in infrastructure modernization in the region, and deepened economic and political interactions, China seeks to expand its access to the hydrocarbon resources of the region, ensuring its sustainable economic growth and reducing dependence on other suppliers and routes.

Furthermore, importing energy resources from abroad could provide a solution to one of the most pressing social issues for the Chinese administration, namely air pollution. In September 2020, Chinese President Xi Jinping announced that “China will strive to peak CO2 emissions before 2030 and achieve carbon neutrality before 2060”. Additionally, it is crucial to emphasize

that these objectives align with China's stance regarding collective global efforts undertaken to combat climate change and its consequences in the realm of climate change, in accordance with the 2016 Paris Agreement. Thus, the heightened interest in energy supplies from Central Asian countries becomes understandable, correlating with the Chinese authorities' efforts to combat air pollution in the country [9]. In addition, considering that China is currently one of the largest consumers and importers of natural gas globally, the extensive investments by China in the construction of pipelines connecting Central Asia and China become understandable. According to data from 2021, the supply of natural gas solely from Turkmenistan (which is the major supplier of natural gas to China) accounted for approximately 75 percent of the total import volume from Central Asia [10].

The 21st century has marked a pivotal moment for China in its active pursuit of ensuring uniform internal development and reducing regional disparities within the country through the implementation of domestic strategies, notably within the frameworks of the Open Up the West Program (“Xībù Dàkāifā” in Chinese) [9]. In this context, China's economic presence in Central Asia extends beyond infrastructure investments under the Belt and Road Initiative and acquisitions of energy resources. It becomes evident that China is making active efforts to strengthen economic cooperation with the countries in the region, partly to address regional development imbalances within its own borders.

This assertion is supported by the fact that Xinjiang has become a key region in the Belt and Road Initiative, connecting Central Asia with the rest of China and serving as the pathway for major economic corridors of this initiative. Thus, the primary focus of 21st-century China extends beyond grand international projects and global initiatives; significant attention is also devoted to domestic strategies aimed at stimulating regional development and addressing economic disparities within its own territory.

In this regard, China endeavors to showcase the profitability of this cooperation for the Central Asian countries as well. This is achieved through substantial financial investments directed towards the development of energy and transportation infrastructure. Simultaneously, China actively channels significant funds into projects related to the extraction of hydrocarbon resources in Central Asian countries, aiming to demonstrate the convergence of economic interests between China and the five Central Asian republics, thereby trying to underline the purported win-win nature of this cooperation.

All these substantial investments in the modernization of the region's infrastructure and the trade agreements signed within the Belt and Road Initiative serve as crucial pillars supporting China's broader geopolitical ambitions. Due to various factors, including territorial proximity, shared borders, historical and cultural ties with the region's population, China was among the first countries to recognize the independence of the five Central Asian republics and establish diplomatic relations with the region. Not surprisingly, the region, intertwined with long-standing historical and cultural connections to China, holds significance for Chinese foreign policy beyond economic considerations, given its complex geopolitical landscape. Central Asia is a unique landlocked region covering 4,003,451 km² with a population exceeding 70 million people, sharing borders with key players such as Russia, Iran, and Afghanistan.

Initially, China's interaction with the newly formed republics of Central Asia focused on resolving border disputes, reducing illegal drug trafficking, and addressing illegal migration [11]. However, a series of significant factors, including the region's energy potential, China's need for hydrocarbon resources, economic interests, and its concerns about separatism in Xinjiang, underscored the region's importance for China. This led to the institutionalization of relations with the region through bilateral agreements and multilateral cooperation within the Shanghai Cooperation Organization.

As might be expected, beyond economic considerations, the geopolitical landscape in the region also influences China's heightened attention to Central Asia. In a broader context, the intensification of Chinese diplomacy and initiatives in Central Asia is viewed by some experts as an attempt to diminish Russian influence in the region, particularly citing examples where such attempts become more noticeable against the backdrop of the conflict in Ukraine. Moreover, the Central Asia-China summit held in May 2023 emerged as a significant political event for the region, contributing to the strengthened perception that China is becoming the primary partner for countries in the region, displacing Russia to a secondary position.

In this context, it is crucial to note the noticeable intensification of Chinese diplomacy in the region, which is becoming increasingly assertive. This ranges from the use of Confucius Institutes to showcase Chinese culture and language for the people of Central Asia, to media tours in China, and the growing frequency of mutual official visits between representatives of the countries in the region and China. All these factors indicate significant progress in regional cooperation, explaining China's eagerness to strengthen its economic initiatives in the region through soft power and diplomacy and illustrating a well-thought-out strategy to enhance its influence in the region. Currently, there are 13 Confucius Institutes operating in the region (5 in Kazakhstan, 4 in Kyrgyzstan, 2 in Uzbekistan, 2 in Tajikistan), and approximately 24 Confucius Classrooms (21 of which are located in Kyrgyzstan). It is also noteworthy that between 2004 and 2017, the Chinese government organized 61 trips to China through exchange programs for journalists from Central and South Asian countries [12]. All these factors indicate significant progress in regional cooperation, explaining China's eagerness to strengthen its economic initiatives in the region through soft power and diplomacy. This illustrates a well-thought-out strategy to enhance its influence in the region.

Central to the discussion is the informal division of labor or the fragile balance that operates between the two primary partners in the region, China and Russia. In the third decade of the current century, relations between these superpowers in Central Asia can be characterized by the term 'coopetition' (cooperation between competitors). At present, despite shared interests between the two states in the region, the strategies and initiatives they pursue here noticeably differ. In this regard, China's substantial investments, the intensification of Chinese diplomacy and soft power, and overall more assertive steps by China in the region on one hand, and Russia's long standing historical ties, including connections with the elites of the five Central Asian republics, as well as security partnerships on the other hand, contribute to making the already complex geopolitical landscape of the region even more intricate.

Definitely, the two main strategies of the two powers in the region, namely the Belt and Road Initiative (BRI) and the Eurasian Economic Union (EAEU), are competitive projects pursuing different goals. On the one hand, there is the Chinese initiative, the Belt and Road, which aims to connect different markets and facilitate free trade. On the other hand, there is the EAEU, the main idea of which is to create a unified closed market and protect against external interference. However, other regional and global powers are also attempting to cooperate with the countries of Central Asia while pursuing their own goals. For instance, the Global Gateway Forum held in October 2023 in Brussels is perceived by many as the European Union's response to Chinese initiatives in cooperation with developing countries. It is noteworthy that Ursula von der Leyen, the President of the European Commission, emphasized that offering money may come from many, but it poses significant risks for recipient countries, subtly alluding to China and its Belt and Road Initiative. Thus, following the escalation of the conflict in Ukraine and the tense situation around Taiwan, the significance of Central Asia has increased for other global powers.

Finally, one of China's paramount interests in Central Asia revolves around its security concerns. China perceives that any disruptions and instability beyond its borders will immediately have a negative impact, particularly worsening the situation in Xinjiang. It is not surprising that in 2013, when President Xi announced the launch of the Belt and Road Initiative, many experts and researchers argued that behind this initiative's launch lay not only the desire to connect various markets and create conditions for selling Chinese goods but also the Chinese administration's goal of tightening control over Xinjiang. Xinjiang, with its geographical proximity and close historical and cultural ties to the peoples of Central Asia, along with Taiwan, represents one of China's key interests concerning national security in the 21st century. Naturally, the Chinese administration believes that ensuring stability and economic development in its western territories requires maintaining stability and development in the areas adjacent to China's western borders, specifically in Central Asia. After all, it was precisely the concerns about potential tension in Xinjiang that became one of the main factors driving China to intensify contacts with the countries of Central Asia and further establish the Shanghai Cooperation Organization.

Evidently, an analysis of China's involvement in Central Asia in the 21st century must also consider its engagement in the realm of security. A series of potential problems and challenges, including ethnic tensions, religious extremism, and political instability, raise concerns for China due to its territorial proximity and longstanding historical and cultural ties with the population of Xinjiang. The active endeavors of the Chinese administration to address these challenges and foster regional cooperation in Central Asia on security matters aptly illustrate that stability and security in the region constitute pivotal interests for China.

Thus, from a more comprehensive viewpoint, it can be observed that potential economic benefits, complex geopolitical circumstances, and security issues stand out as key drivers reinforcing China's strategic interests in Central Asia. Undoubtedly, among the multitude of stakeholders in the region, China stands out significantly in terms of the volume of investments and assertiveness in its approaches, offering mutually beneficial cooperation to the countries in the region. However, considering the larger picture and the broader implications reveals that not everything is as

smooth as it may seem. Several experts continue to express serious concerns regarding the threat to the national sovereignty of the region's countries posed by China, particularly emphasizing the economic dependency on Chinese funds and drawing parallels with falling into a debt trap. Additionally, despite China making a substantial contribution to infrastructure development and regional cooperation in Central Asia through the 'Belt and Road' initiative, it also has certain drawbacks. Initially, Central Asian countries viewed the initiative as an attempt to link their market with those of other regions. However, after a decade, it becomes evident that the region's dependence on China has grown, but it has not become closer to other markets.

Conclusion

In conclusion, it is essential to note that the analysis of China's active involvement in Central Asia in the 21st century must take into account a range of key and complex strategic interests that, by their nature, are multifaceted and dynamic. As mentioned above, the key drivers behind the growth of China's strategic interest in Central Asia in the 21st century include potential economic benefits, security issues, and the comprehensive geopolitical situation in the region. Thus, there is a need for a comprehensive analysis of China's interests in the region and its impact on the regional geopolitical landscape. In this regard, the importance lies in understanding that China's strategic interests are multifaceted and dynamically interact within the broader global strategy of China. The success or failure of China's strategy in Central Asia is likely to play a crucial role in shaping the geopolitics of Eurasia in the coming years. China's emphasis on further strengthening and deepening interactions with Central Asian countries, exemplified by the extensive presence of Chinese projects in the region under the Belt and Road Initiative, demonstrates a thoughtful strategy to enhance its influence in the region. The intensification of Chinese diplomacy in the region, including the implementation of soft power tools, along with multilateral interactions within the Shanghai Cooperation Organization, complements China's economic initiatives under the Belt and Road Initiative. This creates a comprehensive and systematic approach to further deepening relations with Central Asian countries and strengthening regional cooperation.

Analyzing China's active involvement in Central Asia at various levels illustrates that the reinforcement of China's interaction with the region is not solely dictated by short-term economic benefits but is an integral part of a more complex Chinese approach. This approach positively correlates with its broad global ambitions. While China's pragmatic economic aid and extensive financial investments attract the attention of Central Asian countries, along with China's attempts to showcase the “win-win” nature of this cooperation, the current intensification of China's involvement in the region and its growing influence limit the opportunities for Central Asian countries to pursue a multivector foreign policy. This, in turn, reshapes the geopolitical landscape of Central Asia in the 21st century, subjecting these countries to political and economic dependency on China.

Much of this threat arises from the limited capabilities of other powers in the region, as not all regional and global powers interested in the region possess the same broad economic and

financial potential as China. Consequently, this situation prompts the countries of the region to strengthen and deepen interactions with their eastern neighbor. In this context, to maintain a strategic balance in the region and strengthen their defensive potential, Central Asian republics must also prioritize activating interactions with other external powers in various directions.

Contribution of the authors.

I. Supyaldiyarov – work with literature, collection and analysis of material, design of a scientific article.

S. Aliyeva – definition of goals and objectives of a scientific article, work using research materials and methods, generalization and analysis of theoretical material.

References

1. Tongshen, L. (2014). Geopolitical position of Central Asian countries and geopolitical strategy of China // Progress in geography. – 2014. – Vol. 33 (3). – P. 303-314.
2. Usupova N.S. Central Asia and China: Main Aspects and Directions of Interaction in Modern Realities // International, Global and Regional Processes. International relations. Russia & World: Sc. Dialogue. – 2022. – Vol. 4. – P. 33-49.
3. General Administration of Customs of the People's Republic of China. 2023. "Table of the total cost of imported and exported goods by country (region) in June 2023 (value in US dollars)". [Electronic resource]. Available at: <http://www.customs.gov.cn/customs/302249/zfxxgk/2799825/302274/302277/302276/5157413/index.html> (Accessed: 15.01.2024).
4. One step forward and two steps back: why the growth of exports to China does not bring additional income to Kazakhstan. [Electronic resource]. Available at: <https://energyprom.kz/ru/articles-ru/industries-ru/shag-vperyod-i-dva-nazad-pochemu-rost-obyomov-eksporta-v-kitaj-ne-prinosit-kazahstanu-dopolnitelnogo-dohoda/> (Accessed: 15.01.2024).
5. Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan. 2023. Foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan (January-November 2023). [Electronic resource]. Available at: <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/48536-foreign-trade-turnover-of-the-rep2213ublic-of-uzbekistan-january-november-202333> (Accessed: 12.01.2024).
6. Top 10 countries with which Kyrgyzstan trades the most. [Electronic resource]. Available at: <https://ru.sputnik.kg/20230306/kyrgyzstan-torgovlya-partnery-1073347852.html> (Accessed: 12.01.2024).
7. Tajikistan's trade turnover with Russia increased by 9.8% in the first seven months of 2023. [Electronic resource]. Available at: <https://tass.ru/ekonomika/18626425> (Accessed: 04.12.2023).
8. Vinogradov I.S. Kitai i Rossiya vo vneshnej politike i ekonomike Turkmenistana. Kitai v mirovoi i regional'noi politike [China and Russia in Turkmenistan's foreign policy and economy. China in global and regional politics.], *Istoriya i sovremennost'* [History and modernity], 27 (27), 240-253 (2022).
9. Bitabarova A.G. (2018). Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan. *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 7:2, 149-173 (2018).

10. EurasiaNet. 2023. "Perspectives | China wants the Line D pipeline. Can Central Asia deliver?". [Electronic resource]. Available at: <https://eurasianet.org/perspectives-china-wants-the-line-d-pipeline-can-central-asia-deliver> (Accessed: 11.11.2023).

11. Jaewoo Choo. The geopolitics of Central Asian energy. [Electronic resource]. Available at: https://www.degruyter.com/document/doi/10.7765/9781526137470.00014/html?srsid=AfmBOoplAMQDs1V3oMf9i0t6T8Rp9tqpacPxGAtT3zbWIC4x_Bhs5GX3 (Accessed: 11.11.2023).

12. Custer S., Sethi T., Solis J., Lin J., Ghose S., Gupt, A., Knight R., Baehr A. Silk Road Diplomacy: Deconstructing Beijing's toolkit to influence South and Central Asia. – Williamsburg: VA. AidData at William & Mary, 2019.

И.Х. Супыалдияров, С.К. Алиева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Қытайдың Орталық Азиядағы өзгермелі стратегиялық мүдделерін зерттеу:
XXI ғасыр перспективасы**

Андатпа. Ағымдағы ғасырдағы халықаралық қатынастар ландшафтының күрделі және жан-жақты сипатын ескере отырып, Орта Азиядағы Қытай Халық Республикасының экономикалық және дипломатиялық бастамалары айтарлықтай өзектілікке ие болып, ғылыми талқылаудың тақырыбына айналуда. Осы жан-жақты және динамикалық өзара әрекеттесуді терең бақылау процесінде көптеген әртүрлі факторларды зерттеу және ескеру өте маңызды. Өйткені, стратегиялық мүдделер статикалық емес және олар уақыт өте келе дамуға бейім. Бұл тұрғыда Орта Азиядағы стратегиялық мүдделері бар Қытай да ерекшелік емес, өйткені олар да эволюциядан өтіп жатыр. Бұл мақалада авторлар Қытайдың Орта Азиядағы бастамаларын жандандырудың негізгі факторларының транскрипциясын талдауға және осы факторлардың оның кең аймақтық және жаһандық стратегияларына қалай сәйкес келетінін зерттеуге тырысады. Осылайша, мақалада бұл зерттеу сұрағына жауап беруге талпыныс жасалды: Қытайдың Орта Азиядағы артып келе жатқан экономикалық және саяси қатысуын анықтайтын негізгі факторлар қандай және олар оның кең стратегиялық мүдделеріне қалай сәйкес келеді?

Түйін сөздер: Қытай, стратегиялық мүдделер, Орта Азия, геосаясат, халық.

И.Х. Супыалдияров, С.К. Алиева

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

**Изучение меняющихся стратегических приоритетов Китая в Центральной Азии:
перспектива XXI века**

Аннотация. Учитывая сложный и всеобъемлющий характер ландшафта международных отношений в текущем столетии, активизировавшиеся экономические и дипломатические

инициативы Китайской Народной Республики в Центральной Азии приобретают значительную актуальность и становятся предметом научного обсуждения. В процессе углубления в это всеобъемлющее и динамичное взаимодействие крайне важно изучить и учесть множество разнообразных факторов. В конце концов, стратегические интересы не статичны, и они имеют склонность эволюционировать с течением времени. В этом контексте Китай сегодня стратегическими интересами в Центральной Азии не является исключением, поскольку они тоже претерпевают эволюцию. В этой статье авторы пытаются проанализировать расшифровку ключевых факторов, стоящих за активизацией китайских инициатив в Центральной Азии, и исследовать, как эти факторы согласуются с его более широкими региональными и глобальными стратегиями. Таким образом, в данной статье предпринята попытка ответить на исследовательский вопрос: каковы ключевые факторы, определяющие растущее экономическое и политическое участие Китая в Центральной Азии, и как они согласуются с его более широкими стратегическими интересами?

Ключевые слова: Китай, стратегические интересы, Центральная Азия, геополитика, народ.

Сведения об авторах:

Супыалдияров И.Х. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Алиева С.К. – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Supyaldiyarov I.Kh. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aliyeva S.K. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of International Relations L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.87
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-83-99>

Урбанизация және агломерация қалыптасуының жергілікті басқаруға әсері

М.Ә. Болысбек^{id}, Б.Б. Бюлегенова*^{id}, О. Төремұратов^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: m.bolysbekov@mail.ru, bibigul_bb@mail.ru, olzhasxvi@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада урбанизация және агломерация процестерінің жергілікті басқару жүйесіне әсері қарастырылады. Урбанизация мен агломерацияның қарқынды дамуы әкімшілік-аумақтық құрылымдардың қызметіне, жергілікті басқару органдарының жұмыс істеу тәсілдеріне және олардың тиімділігіне айтарлықтай ықпал етеді. Мақалада агломерация аумағындағы жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу тетіктері, жобалық басқару тәсілдерін енгізу қажеттілігі және ведомствоаралық үйлестірудің маңызы талданған. Сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының урбанизация жағдайында шешім қабылдау үдерісіндегі жаңа әдістері мен стратегияларын қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Агломерацияның артықшылықтарын тиімді пайдалану арқылы аймақтық дамуды жеделдету және тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсарту бойынша ұсыныстар берілген.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы қалалық агломерацияларды басқару ешбір басқару моделіне сәйкес келмейді. Қалалық агломерацияның орталығы болып табылатын қала қалалық әкімдік арқылы басқарылады, ал агломерацияға кіретін елді мекендер облыстық әкімдікке бағынады. Бұл агломерацияны біртұтас урбанизацияланған құрылым ретінде кешенді түрде қарастыруға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, үлкен қашықтықтар тұрғындардың өмірін айтарлықтай қиындатады. Жергілікті тұрғындардың күнделікті өмірі қала орталығымен тығыз байланысты болғанымен, бұл байланыс мемлекеттік басқару жүйесінде мүлдем ескерілмейді. Мұндай басқару жүйесінде агломерациялық аумақтың тұтастығы бұзылып, агломерацияның оң әсерін дамыту мүмкін болмай отыр.

Түйін сөздер: урбанизация, қалалық агломерация, жергілікті өзін-өзі басқару, мемлекеттік басқару, Қазақстан, талдау.

Кіріспе

Мақалада салыстырмалы талдау және талдау жасау әдістері қолданылды. Салыстырмалы талдау арқылы урбанизация мен агломерация процестерінің жергілікті басқару жүйесіне әсері әртүрлі елдердің тәжірибесімен салыстырыла отырып зерттелді. Ал талдау жасау әдісі аталған процестердің әлеуметтік-экономикалық және саяси аспектілерін тереңірек түсінуге, олардың тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Практика көрсеткендей, агломерацияның оң әсерлері халықты және экономикалық белсенділікті тартатын «тартымдылық полюстерін» қалыптастырудың объективті негізі болып табылады, бұл елдің экономикалық прогресіне ықпал етеді.

БҰҰ мәліметтері бойынша, 2015 жылға қарай әлемде халық саны 1 миллионнан асатын 900-ден астам агломерацияның қалыптасуы болжанған, ал алдағы он бес жылда урбанизация және халықтың агломерацияларға шоғырлану процесі жалғасады. Frost & Sullivan ғаламдық консалтингтік компаниясының «Урбанизация және мегақалалардың дамуының көлік пен автомобиль технологияларын жоспарлауға әсері» атты зерттеу нәтижелері 2025 жылға қарай мегақалаларда әлем халқының 60%-ы тұратынын көрсетеді. Бұл процесс әсіресе дамушы елдерде, әсіресе Үндістан мен Қытайда қарқынды жүреді [1].

Шетелдік тәжірибені талдау көрсеткендей, қалалық агломерацияларды дамыту мәселелерін шешудің негізгі құралы – бұл муниципалитетаралық ынтымақтастықты ұйымдастыру.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, агломерацияларды басқарудың шешім қабылдауға арналған бірыңғай институционалдық механизмі бар, сонымен қатар ішкі аумақтық құрылымдар мен қауымдастықтарға жоғары автономия беруді қамтамасыз ететін модельдер жеткілікті тиімді болып табылады. Мұндай механизмдер келесі жолдар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін:

- Агломерацияның «субъектілері» болып табылатын қоғамдық құрылымдардың жанама сайлаулары негізінде коллегиялды органдардың басым болуы;
- Қабылданатын шешімдердің басым бөлігін агломерацияның «субъектілері» арасында жасалатын жария келісімдер мен шарттар түрінде ресімдеу;
- Бірыңғай әкімшілік шешімдер жүйесін сақтай отырып, агломерацияны басқарудың шарттық формаларын дамыту;
- Басқару және даму функцияларын аймақаралық (муниципалдық, өңіраралық немесе басқа) кәсіпорындарға, корпорацияларға, агенттіктерге және т.б. беру;
- Агломерация аумағындағы қоғамдық мүлікті басқарудың аймақаралық жүйесін құру;
- Агломерация аумағында бюджет процесін басқарудың коллегиялды және шарттық формаларын дамыту.

Сондықтан агломерацияны басқару моделін таңдағанда, оның әлеуетті артықшылықтары мен кемшіліктерін ескеріп, тәжірибеде кездесетін қауіп-қатерлерді бақылау және жағымсыз салдардың алдын алу шараларын әзірлеу өте маңызды.

Қалалық агломерацияларды басқару құрылымдары өзгермелі жағдайларға, экономикалық ахуалдың, демографиялық жағдайдың және технологиялардың трансформациясына бейімделе алатын икемді болуы қажет. Басқару жүйелері қазіргі жағдайды ғана емес, болашақта туындайтын жағдайларды да тиімді басқара алатындай етіп

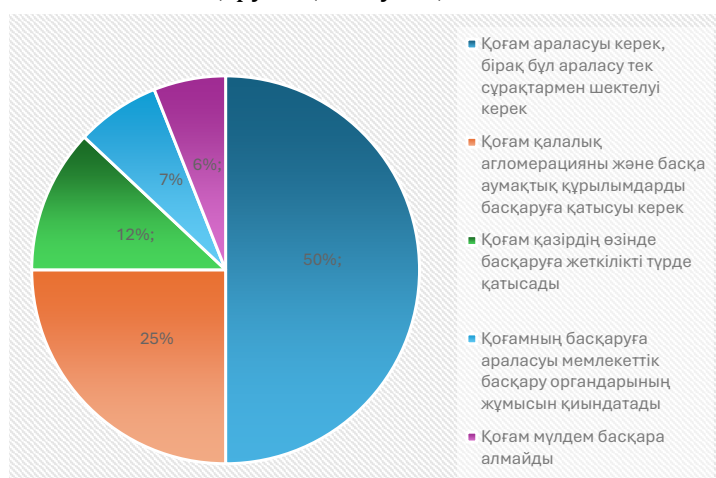
құрылуы тиіс. Биліктің заңдылығы қоғамның оған деген көзқарасымен анықталады. Қазіргі заманда мемлекеттік шешімдерді қоғамның қатысуынсыз мәжбүрлі түрде қабылдату мүмкін емес. Мұндай қатысу тек қабылданған шешімдердің ғана емес, жалпы биліктің заңдылығын қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады.

Қалалық агломерацияларды басқару – бұл қоғамның әртүрлі бөліктерін өзара байланыстыратын саяси процесс екенін түсіну маңызды. Жедел урбанизация жаңа қалалық өмір формаларының пайда болуына байланысты басқару жүйесін жаңғыртуды талап етеді. Бұл формаларға қалалық агломерациялар, мегаполистер, астаналық аймақтар және басқалары жатады. Мұндай өзгерістер процестің барлық қатысушыларының жаңа түсінік табуын және тиімді жұмыс істеуін қажет етеді. Қалалар тұрғындары жаңа сын-қатерлерге және күнделікті мәселелерге билік тарапынан жедел, тиімді және икемді шаралар күтеді. Қазіргі таңда азаматтардың қатысуынсыз басқару мүмкін болмай қалды [2].

Қазақстанда қалалардағы жергілікті өзін-өзі басқару екі формада жүзеге асырылады: жанама форма мәслихаттардың өкілді органдар ретінде қызметін және әкімдіктер жанындағы қоғамдық кеңестердің жұмысын қамтиды. Ал тікелей формада халық өз пікірлерін мемлекеттік органдардың, соның ішінде жергілікті атқарушы органдардың ресми сайттарында білдіру арқылы мемлекеттік басқарушылық шешімдерге ықпал ете алады. Латын Америкасы елдерінің тәжірибесін қолдану қажет деп есептейміз, атап айтқанда, халықты қалалық агломерацияларды, қалаларды және ауылдарды басқаруға белсенді түрде тарту. Бұл үшін жергілікті басқару және өзін-өзі басқару жүйесіне қатысу қағидатын енгізудің тиімді механизмін әзірлеу қажет. Сонымен қатар, халыққа шешім қабылдау үшін сеніп тапсыруға болатын мәселелерді нақты анықтау маңызды.

Билік пен қоғамның қоғамдық маңызы бар шешімдерді қабылдау және іске асыру бойынша өкілеттіліктердің бір бөлігін беруге дайындық деңгейін түсіну үшін сарапшыларға қоғамның қалалық агломерацияларды және басқа да аумақтық құрылымдарды басқаруға қатысу қажеттілігі туралы сұрақ қойылды (1-сурет). Жауаптардан біз шешім қабылдау кезінде қоғамның орны туралы оң көзқарастың қалыптасып жатқанын көреміз.

1-сурет – қоғамның қалалық агломерацияларды және басқа да аумақтық құрылымдарды басқаруға қатысуы қажеттілігі

Қазақстан үшін ең қолайлы модель екі деңгейлі басқару моделі болып табылады. Қала – орталықта бүкіл агломерацияны стратегиялық басқаруды жүзеге асыратын негізгі басқару орталығы орналасуы тиіс. Ал жергілікті жерлерде өздерінің басқару органдары болуы қажет, олар өз елді мекендерін тактикалық басқарумен айналысады.

Екі деңгейлі басқару моделі Қазақстанның қалалық агломерацияларында әлеуметтік-экономикалық теңестіруді қамтамасыз етуге де ықпал етеді деп санаймыз. Әлеуметтік-экономикалық саралану деңгейіне әсер ететін факторлардың табиғатына және оларды басқару әдістеріне бейімділігіне байланысты бұл әсердің сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Басқару шешімдері әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін теңестіруді қамтамасыз ететін ұтымды басқару құралдарын таңдауда жатыр. Аймақтық саясаттың түрлі құралдарын үйлестіру әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктерінің болуымен түсіндіріледі.

Әлеуметтік-экономикалық теңестіру құралдарын екі топқа бөлуге болады:

– Қаржы ресурстарын қайта бөлуге негізделген дифференциацияны уақытша жұмсартуға арналған құралдар;

– Қалалық агломерацияны басқару органдарының ақылға қонымды қаржылық және ұйымдастырушылық қолдауымен ішкі әлеуетті пайдалану арқылы экономикалық өсудің тірек орталықтарын дамыту құралдары.

Әрбір құралдың өзіне тән күшті және әлсіз жақтары бар, сондықтан нақты құралды таңдау теңестіру жүзеге асырылатын елді мекендердің мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне байланысты жүргізіледі.

Аумақтардың күшті дифференциациясы жағдайында елді мекендер арасындағы даму деңгейін теңестірудің маңызды тетіктері мемлекеттік қаржылық көмек көрсету механизмдері болып табылады:

1. Аймақтар үшін жалпы мемлекеттік салықтардан аударымдардың дифференциаланған нормативтерін және дотацияларды белгілеу.

2. Бюджеттік теңестірудің жалпы моделі, мұнда дотациялар мен субвенциялар ең төменгі бюджет қамтамасыз етілуінің нормативі және/немесе мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттардың мөлшері сияқты жоғарғы билік деңгейі белгілейтін шектеулер негізінде анықталады.

3. Елді мекендердің ең төменгі бюджетін әлеуметтік стандарттарға сүйене отырып есептеу әдістемесі келесі принциптерді ескереді:

– жергілікті басқарудың негізгі функцияларын бюджеттік қаржыландыру әлеуметтік стандарттар арқылы жүзеге асырылады, олар шектеулі номенклатура бойынша есептеледі (тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, білім беру, денсаулық сақтау);

– әлеуметтік стандарттардың ақшалай мәні заңды түрде бекітілген әдістеме негізінде болжанатын кірістер көлемінен есептеледі;

– бюджеттің болжамды кірістері мен әлеуметтік стандарттардың ақшалай мәні өзара байланысты;

– муниципалдық құрылымдардың ең төменгі бюджетін есептеу әдістемесі барлық елді мекендер үшін бірдей және әлеуметтік стандарттарға негізделеді;

– елді мекендердің ең төменгі бюджеттерін есептегенде халықтың әлеуметтік инфрақұрылым нысандарымен қамтамасыз етілу деңгейіндегі айырмашылықтар ескеріледі.

Әлеуметтік-экономикалық дифференциация деңгейіне әсер ету үшін қаржыны пайдаланудың негізі – мемлекеттік бюджет. Бұл тек бюджет кірістерінің жүйесіне (салықтық реттеу) ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік шығыстарға да (тікелей мемлекеттік қаржыландыру, мемлекеттік тапсырыстар мен сатып алуларды пайдалану арқылы реттеу) байланысты.

Бюджеттік қатынастардың қағидаттарын, әдістерін және бюджеттік кірістер мен шығыстарды қалыптастыру тәсілдерін өзгерту арқылы мемлекет қалыптасқан бюджеттік өзара байланыстарды түзетеді.

Ішкі әлеуетті пайдалана отырып, экономикалық өсудің тірек орталықтарын дамытудың құралдарының бірі агломерациялық әсер (agglomeration economies) болуы мүмкін. Бұл – қалалар мен агломерацияларда (бір-біріне жақын орналасқан пункттерде) өндіріс пен басқа да экономикалық нысандардың шоғырлануынан алынатын экономикалық пайда. Мысалы, жоғары өнімділікке ие құю зауытының қызметтерін пайдаланатын кәсіпорындардың бір аймақта шоғырлануы құйма дайындауға кететін шығындарды азайтады (мұндай жағдайда екі есе пайда: тасымалдауға жұмсалатын шығын азаяды және ауқым әсерінен құю құны төмендейді). Технополистерде мамандардың шоғырлануы белгілі бір деңгейге жетіп, идеялар, өнертабыстар және басқа да ақпараттармен тиімді әрі жедел алмасуға әкеледі, бұл өз кезегінде ғылыми-техникалық шығармашылықтың жаппай дамуына себеп болады. Мысалы, АҚШ-тағы Кремний алқабы қысқа мерзімде электрондық техника мен технологияларды әзірлеу және өндірудің әлемдегі ең ірі орталығына айналған [3].

Агломерациялық әсерлер агломерация құрамына кіретін әртүрлі объектілер үшін сыртқы үнемдеу факторларының жиынтығы мен өзара әрекеттесуін көрсетеді.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қалалық агломерация – қазіргі заманғы қала тұрғынының өмірлік қызметі бір апта ішінде шоғырланатын аумақ. Агломерациялардың екі негізгі қасиеті бар: оларды құрайтын елді мекендердің жақындығы және олардың өзара толықтырылуы (комплементарлығы). Агломерацияларға айтарлықтай экономикалық әсер тән, бұл өндірістік және басқа да байланыстардың айтарлықтай бөлігін аумақтық шектеулі агломерациялық аймақтарда шоғырландыру мүмкіндігімен байланысты.

Бұл әсіресе аумағы үлкен елдер үшін маңызды. Экономиканы орталықтандырылған басқару жағдайында агломерациялық әсер жеткіліксіз пайдаланылды, себебі ведомстволар экономикалық тұрғыдан тиімсіз байланыстарды ұйымдастыруды өз шеңберінде жүзеге асыруды жөн көрді.

Агломерациялардың оң қасиеттері олардың кемшіліктерімен бірге жүреді. Бұл олардың жеке қабылданған, нашар үйлестірілген шешімдерді жинақтауы арқылы түсіндіріледі. Олардың дамуы алдын ала әзірленген бірыңғай жоспарға сәйкес реттелмеді. Агломерациялардың қалыптасуын қоныстанудың өзіндік дамуының бір көрінісі ретінде қарастыруға болады. Агломерациялардың артықшылықтары даусыз, ал кемшіліктерін жоюға болады.

Елді мекендердің қалалық агломерациядағы өзара байланысы мен әрекеттесуінен туындайтын агломерациялық әсерлердің рөлі мен маңызын, сондай-ақ дифференциацияны уақытша жеңілдетудің қолданыстағы құралдарының тиімді басқару міндеттерін шешпейтінін ескере отырып, агломерациялық әсерлерді пайдалану арқылы экономикалық өсудің тірек орталықтарын дамыту құралдарына көшуді ұсынамыз:

1. Қалалық агломерациядағы елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін бағалау көрсеткіштер жүйесі негізінде анықталатын негізгі экономикалық қызмет бағыттарын және олар арқылы даму импульстарын беру мүмкіндіктерін айқындау.

2. Негізгі экономикалық қызмет бағыттары бойынша агломерациялық әсерлерді таңдау, атап айтқанда:

– Ауқым әсері. Бұл өңір экономикасы үшін айтарлықтай көлемдегі өңірлік нарық құруды білдіреді: заманауи сауда форматтары, тұтыну нарығы үшін перспективалы өндірістер және ең маңыздысы – қызмет көрсету секторы. Агломерацияның пайда болуы өңірге ірі бизнесті тартуға мүмкіндік береді, сондай-ақ жергілікті компаниялардың нарық көшбасшылары деңгейіне жетуіне жағдай жасайды.

– Кең әрі әртараптандырылған еңбек нарығын құру. Бұл адамдарға өздерінің біліктілігі мен өмірлік стратегияларына сай келетін жұмысты тез табуға мүмкіндік береді.

– «Инфрақұрылымдық әсер». Жаңа энергетикалық қуат көздері, ірі көлік кешендері (порттар, әуежайлар, мультимодальды логистикалық орталықтар және ақпараттық тораптар) құрылысын салу жобалары дәл агломерацияларда экономикалық тұрғыдан тиімді әрі ақталған. Бұл білім беру және инновациялық инфрақұрылымға да қатысты.

– Мультипликациялық әсер. Бұл инфрақұрылымдық және шаруашылық дамудың мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған техникалық саясатты жүзеге асыруды білдіреді. Елді мекендердегі материалдық ресурстардың шектеулігі инфрақұрылымдық дамудың басымдықтарын дұрыс таңдаудың маңыздылығын арттырады. Инфрақұрылымды дамытуға арналған инвестициялық жобаларды жүзеге асыру үшін «өсу нүктелерін» айқындау – аумақтың әлеуметтік-экономикалық даму шаралары кешенін қалыптастырудың маңызды міндеті.

Инфрақұрылымдық аумақты игеруден алынатын мультипликациялық әсер аумақтың «өмірлік цикл» кезеңіне байланысты өзгеруі мүмкін, ал уақыт өте келе табиғи түрде «ескіруіне» қарай төмендейді. Бұл процестің қарқыны инфрақұрылым кешенінің салалық ерекшелігіне (көлік, энергетика, байланыс, коммуналдық сала, әлеуметтік кешен) ғана емес, сонымен бірге осы жүйеге енгізілген технологиялар жиынтығына да тәуелді. Мұндағы инфрақұрылым кешенінің «өмірлік циклі» деп оның негізгі қорына қосымша инвестицияларсыз, уақыт өте келе сұраныс артуына байланысты, экономикалық субъектілер мен халықты қызметтермен қамтамасыз ету кезеңі түсініледі.

«Тартылыс әсері» агломерациялық-желілік қоныстану құрылымы деурбанизация құбылысына айналған кезде пайда болады. Бұл урбанизациядан тыс өмір сүруді қамтамасыз ете отырып, білімді халықтың қала өмір салтын үзбей ауылдық жерлерге қоныс аударуына мүмкіндік береді. Қоныстанудың бұл түрі маятниктік миграцияны кеңінен енгізу арқылы мегаполистерде миллиондаған халық санына байланысты туындайтын тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық мәселелерін болдырмауға

мүмкіндік береді. Алайда, ірі қалалардың маңайындағы агломерациялық «тартылыс әсері» сезілетін қала маңы аумақтарының «пайдалы көлемі» көлік инфрақұрылымының мүмкіндіктерімен шектеледі.

Бұл ретте инфрақұрылымдық дамудың технологиялық деңгейі ерекше маңызға ие болады. Дәл осы технологиялық шешімдер табиғи және агломерациялық желілік қоныстану схемаларын дамытуға серпін бере алады. Бүгінде ірі қалалардың «тартылыс аймағына» 50-60 км радиустағы «сағаттық қолжетімділік» аймағында орналасқан мүмкіндігінше көп аумақтарды енгізу бойынша шешімдер іздеу қажет.

Синергетикалық әсер («қайтарым әсері») – бұл қоршаған ортаға жүктеме, инфрақұрылымдық қамтамасыз ету, сондай-ақ жекелеген бөліктерді біріктіру, интеграциялау және біртұтас жүйеге қосу нәтижесінде қызметтің тиімділігін арттыру, яғни «жүйелік әсер» есебінен пайда болатын құбылыс. Бұл терминдер ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы индустриялық қоғамның құрылу дәуірінің, нарықтық реттеушілер шектеулі түрде қолданылған экстенсивті шаруашылық жүргізу тәсіліне тән ерекшелігін көрсетеді. Қазіргі кезеңнің маңызды талабы – қоныстану факторларын мұқият талдау және олардың оң әсерін қамтамасыз ету.

Бұл тұрғыда аймақтық және қалалық басқару органдары өндірістік, әлеуметтік, институционалдық және экологиялық инфрақұрылымдарды жетілдіруге, сондай-ақ өңірдің инвестиция тарту құралы ретінде имиджін жақсартуға бағытталған ұзақ мерзімді қызметке итермеленеді. Басқаша айтқанда, өңір экономикалық субъектілердің маркетингтік шешімдерін іске асыратын орын болудан шығып, нарықта сатылатын өнімге айналады. Осыған байланысты, «мұны қалай тиімді жасауға болады?» деген сұраққа жауап аймақтың маркетингі деп аталатын маркетинг пен аймақтық экономиканың түйіскен жеріндегі жаңа бағыттан табылады.

Сол сияқты ең маңызды рөл атқаратын әсерлердің бірі – магистрализация (қозғалыс жылдамдығы мен өткізу қабілетін арттыру). Ол агломерациямен (үнемді қысқа байланыстардың үлесін арттыру) үйлесе отырып, аумақтарды «іріктеп шығарып тастау» арқылы емес, керісінше, ұтымды аумақтық ұйымдастыруға негізделген экономикалық кеңістік тұжырымдамасын қамтамасыз етеді. «Өсу нүктелері» тек «артықшылыққа ие» аймақтарда ғана емес, барлық жерлерде пайда болуы керек, себебі барлық өңірлерде адамдар тұрады және олардың барлығы лайықты өмір сүруге құқылы. Олар даму кезегін күтетін бақылаушылардың рөлінде болмауы тиіс.

3. Экономикалық әлеуетті кешенді пайдалану және инновациялық даму қағидаттарына сәйкес агломерациялық әсерлерді қалыптастыру және пайдалану.

Агломерациялық әсерлерді пайдалану аумақтық-өндірістік кешендер (АӨК) тұжырымдамасының негізінде жатыр. АӨК – бұл әртүрлі өндірістерді агломерациялық әсерлерді ескере отырып, бірлесіп орналастырудың бір түрі. Бұл әсерлер әртүрлі кәсіпорындардың өзара іс-қимылының нәтижесінде, АӨК шеңберінде салалық және салааралық байланыстардың қалыптасуы арқылы жүзеге асады.

Осыған байланысты, АӨК агломерацияның маңызды экономикалық объекті ретінде негізгі әсерлерінің бірі болып табылады. АӨК-ті қалыптастыруды экономикалық құрылымдардың өзара әрекеттесуі немесе әлеуметтік деңгейге бағытталған жеке әсер ретінде қарастыруға болады.

Ұсынылып отырған құрал агломерациялық әсерлерді тиімді пайдалану мен ресурстарды дұрыс бөлуді, сондай-ақ оларды негізгі экономикалық бағыттар бойынша жұмылдыруды көздейді. Бұл экономикалық әлеуетті кешенді пайдалануға және инновациялық даму арқылы іске асады. Мұндай жағдайда жаңа нарықтар инвесторлар мен әлеуетті еңбек мигранттарын тартуға ықпал етеді, қалалық агломерациядағы ең артта қалған елді мекендердің экономикасын теңдестірілген дамытуды қамтамасыз етіп, олардың әлеуметтік-экономикалық өсуіне негіз қалайды.

Қалалық агломерацияның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін теңестірудің тиімді құралы ретінде автор аумақтардың әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын агломерацияның экономикалық әлеуетін кешенді пайдалануға және инновациялық дамуға бағыттау қажеттігін ұсынады. Агломерациялық әсерлерді тиімді пайдалану мақсатында мұндай бағдарламалар өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды, сондай-ақ жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға бағытталуы тиіс (техникалық-енгізу аймақтарын құру, білім беру саласын дамыту және т.б.). Бұл ретте жергілікті шағын бизнеске қолдау көрсетудің маңызы зор.

Шағын кәсіпорындарға венчурлық капитал, ақпаратқа қолжетімділік, білікті жұмыс күші және ірі жеке компаниялар сияқты әлеуетті тапсырыс берушілер қажет. Алайда бұл ресурстар көптеген елді мекендерде әдетте қолжетімсіз. Осы мақсатта қолданыстағы қаржыландыру көздерін (субсидиялар, салық жеңілдіктері, жеңілдетілген несиелер, аймақтық мақсатты бағдарламалардың қаражаттары және т.б.) қолдау қажет, бұл өз кезегінде кәсіпорындардың жылдам ауысуын қамтамасыз етіп, елді мекендердің экономикасындағы тоқырау әсерін болдырмауға ықпал етеді.

Қалалық агломерацияда экономикалық әлеуетті тиімді пайдалану мен инновациялық дамуға бағытталған мақсатты бағдарламаларды әзірлеу және жүзеге асыру, сондай-ақ оларды іске асыру үшін жұмыс ұйымдастыру, соның ішінде қалалық атқарушы билік органдары, өкілдік билік, кәсіпкерлік орта және қоғамдық ұйымдармен, сондай-ақ аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ететін басқа да құрылымдармен өзара іс-қимылды қамтамасыз ету мақсатында қалалық агломерацияны басқару органдарының құрылымында әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны басқару мәселелері бойынша үйлестіруші бөлімше құру қажет. Бұл бөлімшенің негізгі функцияларына мыналар жатуы мүмкін:

- әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны кешенді бағалау және мониторинг жүргізу;
- әлеуметтік-экономикалық дифференциацияға әсер ететін факторларды талдау;
- әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны төмендету сценарийлерін әзірлеу, оларды жүзеге асыру кезінде шығындар мен агломерациялық әсерлерді жалпы бағалау және ықтимал сценарий бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- салалық үйлестіруші бөлімшелерді құру және агломерациялар арасындағы ұйымдарды құру туралы шешім қабылдау;
- инвестициялық портфельді қалыптастыру, сонымен қатар әлеуетті инвесторларға елді мекендердің нақты артықшылықтары, даму перспективалары, қызметтің құқықтық шарттары, сондай-ақ инвестициялау үшін әлеуетті объектілер туралы ақпарат жеткізу;

– қаржы ағындарын және қалалық агломерациядағы инновациялық дамуға арналған ресурстардың мақсатты пайдаланылуын бақылау;

– әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны төмендету, агломерациялық әсерлерді пайдалану және осы жоспарды жүзеге асыру үшін инвестицияларды тартуға бағытталған стратегиялық жоспар әзірлеу және оны іске асыру;

– стратегиялық жоспардың орындалу барысын мониторингтеу және әлеуметтік-экономикалық дифференциацияға әсер ететін факторлардың өзгерістеріне сәйкес оны түзету;

– әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны төмендету бойынша іс-шараларды үйлестіру үшін мемлекеттік басқару органдарымен, кәсіпорындармен, банк институттарымен, қоғамдық ұйымдармен, ғылыми және білім беру мекемелерімен өзара әрекеттесу.

Ұсынылған құрал қалалық агломерацияда әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны төмендетуге бағытталған басқарушылық шешімдерді қабылдайтын бірыңғай институционалдық құрылым болып табылады.

Осылайша, әзірленген құралдар қалалық агломерациядағы елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін қалыптастыратын факторларға әсер етуге мүмкіндік береді. Бұл құралдарды объективті түрде таңдау үшін қалалық агломерациядағы әлеуметтік-экономикалық дифференциацияны басқару алгоритмін әзірлеу қажет.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күші – қала халқы. Қоғам неғұрлым урбандалған сайын, оның әл-ауқаты соғұрлым жоғары болады. Қазақстанда қалалық агломерациялар мәселесі алғаш рет мемлекеттік деңгейде 2010 жылғы 1 ақпанда Президент Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасын дамытудың 2020 жылға дейінгі стратегиялық жоспары аясында көтерілді. Бұл жоспар 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын іске асыруға бағытталған [4].

Аталған стратегияның басты мақсаты – экономиканы әртараптандыруды жеделдету. Бұл процесс елдің экономикалық әлеуетін тиімді пайдаланып, халықтың өмір сүру жағдайларын жақсартуға мүмкіндік беретін экономикалық өсу орталықтарын құру арқылы жүзеге аспақ. Құжатта «қалалық агломерация» термині тікелей аталмағанымен, аумақтық ұйымдастырудың маңыздылығы айқын көрсетілген.

2011 жылғы 21 шілдеде Президент Жарлығымен елдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттыру және оны тиімді пайдалану арқылы халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған 2020 жылға дейінгі аумақтық-кеңістіктік дамудың болжамды схемасы бекітілді [4].

Қазақстанның жалпы аумағы 2,7 млн шаршы шақырымнан асады, ал халқының саны 17,3 млн адамды құрайды. Халықтың орташа тығыздығы 1 шаршы шақырымға 6,35 адамнан келеді. Бұл көрсеткіш Қазақстанды жер көлемі бойынша әлемде 9-орынға, халық саны бойынша 63-орынға, ал халық тығыздығы бойынша 184-орынға орналастырады [5]. Халықтың төмен тығыздығы ел дамуына көптеген кедергілер туғызады, ал бұл мәселені шешу ұзақ жылдарды қажет етеді.

Осыған байланысты үкімет ресурстарды экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан перспективалы әрі өмір сүруге қолайлы аймақтарға шоғырландыруды көздеп отыр. Болжамдық схемада басқарылатын урбанизация сценарийін қолдану, ірі агломерацияларды жедел дамыту және агломерациялық әсерді іске асыру арқылы шығындарды азайту мен өндірістің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелері қарастырылған [6].

Қалалық агломерацияларды құру Қазақстанның аумақтық-кеңістіктік дамуының негізгі басымдығы ретінде анықталды. Агломерациялар экономикалық, еңбек, қаржылық, инновациялық және мәдени ресурстарды шоғырландыру арқылы «өсу полюстері» қызметін атқаруы тиіс. Бұл ретте мемлекет агломерацияларды қолдап, оларда өмір сүру, бизнес жүргізу және инвестиция тарту үшін қолайлы жағдайлар жасауды көздеп отыр.

Сонымен қатар, болжамдық схема елдегі агломерациялық процестердің қазіргі жағдайы мен даму болашағын бағалайды. Агломерациялардың дамуы урбанизацияның бастапқы кезеңінде тұрғанына қарамастан, Алматы мен Шымкент секілді қалаларда миграцияны реттемеу, экологиялық проблемалар, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі сияқты мәселелер жаңа жоспарлау мен басқару тәсілдерін қажет етеді.

Астана, Алматы және Шымкент ірі агломерациялық орталықтар ретінде белгіленді. Бұл қалаларда орталық пен шет аймақтардың теңгерімсіз дамуы байқалады. Құжатта аталған қалаларда қызмет көрсету салаларын дамыту арқылы олардың экономикалық келбеті мен тартымдылығын арттыру жоспарланған.

Агломерацияларды басқарудың жаңа әдістері ұсынылып, олардың инфрақұрылымдық үйлесімділігін қамтамасыз ету арқылы аймақтық экономикалық дамудың қозғаушы күшіне айналдыру көзделген.

Болжамдық схемада Ақтөбе қаласы Батыс Қазақстандағы әлеуетті агломерациялық орталық ретінде айқындалған. Сонымен бірге, басқа облыс орталықтарын да аймақтық агломерациялық құрылымдарға айналдыру міндеті қойылды. Қала маңындағы аумақтарды дамытуда жылдам көлік түрлерін енгізу арқылы еңбек мобильдігін арттыру маңызды екені атап өтілді.

Қазақстанның қазіргі әкімшілік-аумақтық құрылымының кемшіліктерін жою мақсатында халық қоныстану жүйелерінің орнықтылығын арттыруға бағытталған шаралар ұсынылды. Агломерациялардың ықпал ету аймақтарын анықтап, осы аймақтарға кіретін елді мекендерді орталықтардың әкімшілігіне бағындыру қажеттігі де айтылды.

Мұндай қадамдар Қазақстанның урбанизациясын жеделдетіп, аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы теңгерімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Агломерация корпорация сияқты жұмыс істеуі керек, барлық іс-шаралардың жоспары бизнес-жоспар ретінде құрылып, жергілікті атқарушы органның шешімі түрінде ресімделуі қажет. Мұндай реформаның негізгі мақсаты – басқару шешімдерінің сапасын қазіргі заманғы басқару және ақпараттық технологиялар негізінде жақсарту.

Стратегиялық жоспарлауды жүзеге асыратын мемлекеттік орган немесе оның бөлімшесі жобаларды әзірлеп, оларды жүзеге асыруды барлық кезеңдерде (дайындықтан

бастап бақылауға дейін) түрлі әдістермен, соның ішінде қоғам тарапынан бағалаумен қоса, қадағалап отыруы қажет. Сондай-ақ, жобаларды іске асыру механизмдерін әзірлеу, олардың бюджеттерін есептеу, бақылау мен мониторинг әдістемелерін дайындау маңызды.

Жобаларды әзірлеу – әртүрлі салалар бойынша арнайы білімді талап ететін күрделі процесс. Сондықтан жобаларды әзірлеу бойынша жұмыс топтарына түрлі салалардың мамандары тартылады. Жобалық тәсіл тек болжам жасаумен шектелмей, стратегиялық болжам жасауды да қамтиды. Жобаларды әзірлеу барысында қалалық маркетинг әдістері қолданылып, мақсатты топтар зерттеледі. Бұл жұмыстың нәтижесінде мақсатты топтардың мүдделері мен қалалық агломерация және қоғамдық жобалардың инвестициялық мүмкіндіктері анықталады.

Бұл кезеңде қоғамдық пікір қалыптастыру үшін халықты агломерация мәселелерін шешуге және шешім қабылдауға тарту қажет. Осы мақсатқа жету үшін интеграцияланған технология арқылы басқарылатын ақпараттық ресурстар жасалуы тиіс. Ақпарат басқарушылық шешімдерді қабылдаудағы негізгі ресурсқа айналуы керек. Ақпараттық ресурстарды құру және оны пайдалану процесі құқықтық актімен реттелуі қажет.

Кадрлық саясатты жобалық менеджмент қағидаттарына бейімдеп, жобаларды әзірлеу мен жүзеге асыруға қатысатын қызметкерлерді оқыту қажет. Бұл кезеңнің нәтижесінде заманауи басқару және ақпараттық технологиялар негізінде шешімдерді дайындау және қабылдау механизмі іске қосылады. Екінші кезең аяқталғаннан кейін агломерацияның басқару салаларының барлығы жобалық менеджментпен қамтылуы тиіс.

Келесі кезеңде мемлекеттік басқару органдарының құрылымын жобалық менеджмент қағидаттарына сай қайта құрылымдау және оңтайландыру жүзеге асырылады. Жобалық менеджмент басқару шешімдерін қабылдауды барлық деңгейлерде, соның ішінде орындаушылық деңгейде де қамтиды, бұл агломерацияны басқару органдарының құрылымдық қайта құрылуын қажет етеді. Басқару органдарының құрылымы сыртқы ортаға тәуелді болуы, сонымен бірге сыртқы және ішкі факторлардың әсеріне қарай өз қызметін өзгерте білуі қажет.

Сонымен қатар, өзгерістер жаңа жобаларды құруға немесе бірнеше жобаны бір ірі жобаға біріктіруге негіз болуы мүмкін.

«Агломерацияларды дамыту туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 1 қаңтардағы Заңына сәйкес Жергілікті агломерация кеңесі және агломерацияны дамытудың кешенді жоспарына сәйкес жергілікті басқару кеңес арқылы жүргізіледі [7].

1. Жергілікті агломерация кеңесінің мәртебесі мен құрылымы:

Жергілікті агломерация кеңесі – агломерацияны дамыту мәселелері бойынша ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін, сондай-ақ ұйымдастырушылық, ақпараттық және талдамалық қолдау көрсететін консультативтік-кеңесші орган. Ол агломерация аумағындағы жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу мақсатында астана немесе республикалық маңызы бар қала, облыстық маңызы бар қала (агломерация орталығы) мен агломерацияға кіретін елді мекендердің жергілікті атқарушы органдарының бірлескен шешімі негізінде құрылады.

2. Кеңес құрамына кіру: Кеңеске мемлекеттік органдардың, агломерацияға кіретін қалалар мен аудандардың жергілікті атқарушы және өкілді органдарының, Қазақстан

Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасының, сондай-ақ агломерация аумағында тіркелген ұйымдардың өкілдері кіре алады. Кеңес мүшелерінің саны мен іріктеу тәртібі тараптардың келісімімен анықталады және олардың өкілділігі тең дәрежеде қамтамасыз етіледі.

3. Жергілікті агломерация кеңесінің өкілеттіктері:

- Агломерацияның даму мақсаттары мен міндеттерін анықтау бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- Агломерацияны дамытудың кешенді жоспарын келісу;
- Агломерацияның даму барысы туралы жыл сайынғы есеп әзірлеп, оны интернет-ресурстарда жариялау;
- Кеңестің хатшылығын анықтау және оның қызметін үйлестіру;
- Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес басқа да өкілеттіктерді жүзеге асыру.

4. Кеңестің жұмыс тәртібі: Кеңестің төрағасы отырыс барысында сайланады. Кеңес тоқсан сайын кемінде бір рет жиналып, шешімдер көпшілік дауыспен қабылданады. Егер қатарынан екі рет белгілі бір шешім қабылданбаса, ол мәселені шешу агломерацияларды дамыту жөніндегі жоғарғы кеңеске тапсырылады.

5. Кеңес хатшылығының қызметі: Кеңес хатшылығы кеңес шешімдерін жүзеге асыруға жәрдемдесу, олардың орындалуын мониторингтеу, агломерацияға қатысты деректерді жинау, кешенді жоспар жобасын әзірлеу секілді міндеттерді орындайды.

6. Агломерацияны дамытудың кешенді жоспары: Кешенді жоспар Мемлекеттік жоспарлау жүйесі мен бас жоспарлар негізінде әзірленеді және келесі бағыттарды қамтиды:

- Агломерацияның әлеуметтік-экономикалық жағдайын бағалау;
- Коммуналдық, көліктік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту мәселелері;
- Даму мақсаттары мен міндеттері, оларды сипаттайтын индикаторлар мен көрсеткіштер;
- Қаржыландыру көздері, мерзімдері және жауапты орындаушылар;
- Әлеуметтік-экономикалық тиімділікті бағалау.

7. Кешенді жоспарды әзірлеу және жүзеге асыру:

Кешенді жоспар бес жылға әзірленіп, кеңес хатшылығымен дайындалады. Жоспар жобасын дайындау кезінде ұсыныстар жиналып, қоғамдық тыңдаулар өткізіледі. Жоспар бекітілгеннен кейін, жергілікті атқарушы органдар оның орындалуын қамтамасыз етеді және оны басқа жоспарлар мен құжаттармен сәйкестендіреді.

Бұл құрылым агломерацияны басқарудың тиімділігін арттырып, ресурстарды ұтымды пайдалануға және тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазақстан Республикасындағы қалалық агломерациялардағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі қазіргі кезде толыққанды дамымаған және бірыңғай орталықтандырылған басқару жүйесінің шеңберінде жүзеге асырылатындығын атап өткен жөн. Бұл жүйеде

агломерация орталығы болып табылатын ірі қалалар мен олардың маңындағы елді мекендердің басқару механизмдері арасындағы үйлестіру мәселелері айтарлықтай қиындықтар туғызады.

1. Қазіргі жағдай және мәселелер:

• **Аймақтық бөлініс:** Қалалық агломерациялардың орталықтары көбінесе қалалық билік органдары арқылы басқарылады, ал агломерацияға кіретін маңайдағы елді мекендер облыстық биліктің құзыретіне жатады. Бұл басқару процесінде үйлесімділіктің болмауына және стратегиялық жоспарлауда қиындықтарға алып келеді.

• **Құқықтық негіздің жетіспеушілігі:** Қалалық агломерацияларды басқарудың арнайы заңнамалық негізі жоқ. Бұл өз кезегінде урбанизация процестерін тиімді басқаруға және жергілікті тұрғындардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруға кедергі келтіреді.

• **Қаржылық дербестік:** Агломерацияға кіретін шағын елді мекендерде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қаржылық дербестігі төмен. Бұл инфрақұрылымды дамыту және халыққа қажетті қызметтерді көрсету үшін жеткіліксіз қаражатқа байланысты.

2. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жетілдіру жолдары:

• **Агломерациялық басқару органдарын құру:** Қалалық агломерациялардағы басқару процестерін үйлестіру үшін арнайы аймақтық басқару органдарын құру ұсынылады. Мұндай органдар қалалық және облыстық билік арасындағы байланысты қамтамасыз етіп, біртұтас стратегияны жүзеге асыруға ықпал етеді.

• **Құқықтық базаны нығайту:** Агломерацияларды басқаруға қатысты арнайы заңдар мен нормативтік актілерді әзірлеп, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіліктері мен жауапкершіліктерін нақтылау қажет.

• **Қаржыландыруды күшейту:** Агломерацияға кіретін елді мекендерге арналған мақсатты субсидиялар мен қаржылық қолдау тетіктерін енгізу ұсынылады. Бұл инфрақұрылымды жаңғырту мен халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

• **Қоғамдық қатысуды арттыру:** Жергілікті тұрғындардың агломерацияны дамыту мәселелеріне белсенді қатысуын қамтамасыз ету үшін қоғамдық кеңестер құру, ақпараттық ресурстарды қолжетімді ету және ашықтық қағидаттарын енгізу қажет.

3. Жобалық менеджмент қағидаттарын енгізу: Агломерацияларды басқаруда жобалық менеджмент қағидаларын қолдану тиімді. Бұл тәсіл жоспарлау, ресурстарды бөлу және жобаларды жүзеге асыруда тиімділікті арттырып, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының кәсіби деңгейін көтеруге ықпал етеді.

4. Халықаралық тәжірибені пайдалану: Қазақстанда қалалық агломерацияларды басқару жүйесін жақсарту үшін халықаралық тәжірибелерді зерттеп, бейімдеу маңызды. Мысалы, Еуропа елдерінде агломерациялық кеңестер немесе метрополитендік басқару органдары қалыптасқан, олар орталық және жергілікті биліктің мүдделерін үйлестіреді.

5. Цифрлық технологияларды енгізу: Қалалық агломерацияларда цифрлық платформаларды қолдану арқылы мемлекеттік қызметтерді көрсетуді автоматтандыру, тұрғындардың қажеттіліктерін зерттеу және шешім қабылдауды жеңілдету қажет.

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін реформалау Қазақстандағы қалалық агломерацияларды дамытудың негізгі қозғаушы күштерінің бірі болуы мүмкін. Бұл

урбанизацияның артықшылықтарын тиімді пайдаланып, аймақтық теңсіздікті азайтуға және халықтың өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе Қазақстанда урбанизация және агломерация процестері елдің әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріне айтарлықтай әсер етіп келетіндігін атап өттік. Қала тұрғындарының санының өсуі мен урбанизация деңгейінің артуы аймақтық дамудың жаңа аспектілерін туындатуда. Бұл үрдістер жергілікті басқару жүйесінің тиімділігіне, саяси шешім қабылдауға ықпал етеді. Урбанизация агломерациялық орталықтардың (ірі қалалар мен олардың маңындағы аймақтардың) қалыптасуына алып келеді, бұл өз кезегінде тұрғындардың қажеттіліктерін әртараптандырады және жергілікті басқару құрылымдарының алдында жаңа міндеттер қояды. Аталған мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды (№АР15473291).

Авторлардың қосқан үлесі.

О. Төремұратов – әдебиетпен жұмыс, талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Б.Б. Бюлегенова, М.А. Болысбек – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Impact of Urbanization and Development of Megacities on Personal Mobility and Vehicle Technology Planning. [Electronic resource]. Available at: <http://www.frost.com/sublib/display-report.do?searchQuery> (Accessed: 24.05.2024)

2. Habitat III issue papers 6 - Urban Governance New York, 31 May 2015. [Electronic resource]. Available at: http://www.europeanhabitat.com/wp-content/uploads/2016/03/6-Urban-Governance_rus.pdf. (Accessed: 24.05.2024)

3. Новиков А. Мы должны пережить этап конкуренции регионов // Экономическое обозрение. – 2009. – №1. – С. 18-20.

4. Закон Республики Казахстан. О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан: принят 23 января 2001 года. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31405088 (дата обращения: 13.07.2024)

5. Данные Комитета статистики МНЭ РК. [Электронный ресурс]. URL: <http://stat.gov.kz> (дата обращения: 24.05.2024)

6. Указ Президента Республики Казахстан. О Прогнозной схеметерриториально-пространственного развития страны до 2020 года: утв. 21 июля 2011 года, №118 [Электронный ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/search/docs/fulltext> (дата обращения: 13.07.2024)

7. Қазақстан Республикасының Агломерацияларды дамыту туралы Заңы 2023 жылғы 1 қаңтардағы № 181-VII бұйрығымен бекітілген. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000181> (қаралған күні: 13.07.2024)

References:

1. Impact of Urbanization and Development of Megacities on Personal Mobility and Vehicle Technology Planning. [Electronic resource]. Available at: <http://www.frost.com/sublib/display-report.do?searchQuery> (Accessed: 24.05.2024).
2. Habitat III issue papers 6 - Urban Governance New York, 31 May 2015. [Electronic resource]. Available at: http://www.europeanhabitat.com/wp-content/uploads/2016/03/6-Urban-Governance_rus.pdf (Accessed: 24.05.2024).
3. Novikov, A. My dolzhny perezhit' etap konkurestsii regionov [We Must Survive the Stage of Regional Competition], Ekonomicheskoe obozrenie [Economic Review], 1, 18-20 (2009). [in Russian]
4. Zakon Respubliki Kazakhstan. O mestnom gosudarstvennom upravlenii I somoupravlenii v Respublike Kazakhstan: prinyat 23 yanvarya 2001 goda [Law of the Republic of Kazakhstan on Local State Administration and Self-Government in the Republic of Kazakhstan: Adopted on January 23, 2001]. [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31405088 (Accessed: 13.07.2024).
5. Dannye Komiteta statistiki MNE RK [Data from the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: <http://stat.gov.kz> (Accessed: 24.05.2024).
6. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan. O Prognoznnoi skhemeterritorial'no-prostrantvennogo razvitiya strany do 2020 goda. Utv. 21 yulya 2011 goda, №118 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan on the Forecast Scheme for Territorial and Spatial Development of the Country until 2020: Approved on July 21, 2011, No. 118]. [Electronic resource]. Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/search/docs/fulltext> (Accessed: 13.07.2024).
7. Kazakstan Respublikasynyn Aglomeratsiyalary damytu turaly Zany 2023 zhylygy 1 kantardagy № 181-VII burygy men [Law of the Republic of Kazakhstan on the Development of Agglomerations, approved by Order No. 181-VII dated January 1, 2023]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000181> (Accessed: 13.07.2024). [in Kazakh]

М.А. Болысбек, Б.Б. Бюлегенова, О. Торемуратов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Влияние урбанизации и формирования агломераций на местное управление

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние процессов урбанизации и агломерации на систему местного самоуправления. Интенсивное развитие урбанизации и агломерации оказывает значительное влияние на деятельность административно-территориальных структур, методы работы органов местного самоуправления и их эффективность. В статье анализируются механизмы решения вопросов местного значения в границах агломераций, необходимость внедрения проектного управления и важность межведомственной координации. Кроме того, рассматриваются возможности применения новых методов и стратегий в процессе принятия решений органами местного самоуправления в условиях урбанизации. Представлены

рекомендации по ускорению регионального развития и улучшению качества жизни населения за счет эффективного использования преимуществ агломерации.

На сегодняшний день управление городскими агломерациями в Казахстане не соответствует ни одной модели управления. Город, являющийся центром городской агломерации, управляется городской администрацией, в то время как населенные пункты, входящие в агломерацию, подчиняются областной администрации. Это препятствует комплексному рассмотрению агломерации как единой урбанизированной структуры. Кроме того, большие расстояния значительно усложняют жизнь населения.

Несмотря на то что повседневная жизнь местных жителей тесно связана с городским центром, эти связи практически не учитываются в системе государственного управления. В такой системе управления нарушается целостность агломерационной территории, и возможности развития положительных эффектов агломерации остаются неиспользованными.

Ключевые слова: урбанизация, городская агломерация, местное самоуправление, государственное управление, Казахстан, анализ.

M.A. Bolysbek, B.B. Byulegenova, O. Toremuratov
L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan

The formation of urbanization and agglomeration impact on local government

Abstract. This article examines the impact of urbanization and agglomeration processes on the local governance system. The intensive development of urbanization and agglomeration significantly affects the functioning of administrative-territorial structures, the methods of operation of local governance bodies, and their efficiency. The article analyzes mechanisms for addressing local issues within agglomeration boundaries, the necessity of implementing project management, and the importance of interagency coordination. Furthermore, it explores the potential for applying new methods and strategies in decision-making processes by local governance bodies under conditions of urbanization. Recommendations are provided to accelerate regional development and improve the quality of life for the population by effectively leveraging the benefits of agglomeration.

Currently, the management of urban agglomerations in Kazakhstan does not conform to any established governance model. Cities serving as the centers of urban agglomerations are managed by city administrations, while settlements included in the agglomeration are subordinated to regional administrations. This structure hinders the comprehensive consideration of agglomerations as unified urbanized entities. Additionally, vast distances significantly complicate the lives of residents.

Despite the close daily interaction between local residents and urban centers, these connections are virtually unaccounted for in the state governance system. In such a management framework, the integrity of the agglomeration area is disrupted, and the potential for fostering positive agglomeration effects remains unrealized.

Keywords: urbanization, urban agglomeration, local governance, state administration, Kazakhstan, analysis.

Авторлар туралы мәлімет:

Болысбек М.Ә. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. – Саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Төремұратов О. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bolysbek M.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Buulegenova B.B. – Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Toremuratov O. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.15.45
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-100-108>

Women's participation in Turkiye's politics: obstacles and challenges

N.N. Kairanbayeva^{ib}, D.N. Zhantoreyeva*^{ib}

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com, dzhantoreeva@gmail.com)

Abstract. The article examines the obstacles faced by women in Turkiye who pursuit of political involvement and leadership. It sheds light on the problems that still exist today despite the fact that Turkiye has made great positive changes regarding women's rights and gender equality. These obstacles are categorized into structural, institutional, and cultural obstacles. Each category is explored in depth, revealing how these barriers collectively impede women's full participation in political life. Understanding these barriers is critical for several reasons. First, equitable political representation is the cornerstone of democratic governance, and removing barriers to women's participation is essential to ensuring that diverse perspectives are included in decision-making processes. Second, persistent inequalities in political representation can reinforce broader gender biases, impacting women's opportunities and influence across sectors. Furthermore, addressing these challenges can help build a more inclusive and representative political system, which is crucial for the legitimacy and effectiveness of democratic institutions. By highlighting these obstacles, the article underscores the need for continued efforts to address gender inequality in Turkish politics. The findings contribute to a broader understanding of the challenges women face in political life and provide insights into possible ways to achieve greater women's participation in political representation.

Keywords: gender equality, political leadership, women's political participation, structural barriers, institutional barriers, cultural barriers, Turkiye.

Received: 15.07.2024; Accepted: 16.10.2024; Available online: 25.12.2024

Introduction

Providing gender equality in politics has become one of the areas of state policy in many countries around the world. The insufficiently high participation of women in politics is a global trend. In view of this, various mechanisms for increasing the potential of women's participation in the socio-political life of the country are being implemented in world practice, which requires their comprehensive study to identify the most positive and effective measures to increase the level of women's participation [1].

The issue of women's rights has been considered a central aspect of the historical transition from the Ottoman Empire to The Republic of Turkiye. As researcher in the field of gender relations and development policy in the Middle East, particularly Turkiye Deniz Kandiyoti has pointed out, "the woman question in Turkey became part of an ideological terrain upon which concerns about the changing nature of the Ottoman order and the question of Ottoman and later Turkish national identity were articulated and debated" [2].

In Turkiye, between the founding of the Republic in 1923 until the end of the first coup in the 1960, women's groups worked to protect the new system and supported the education of women. Even among these groups the pronatal and pro-nationalistic ideology that sees women's vocation as mothers breeding the children for the Turkish nation was endorsed. Though after the 1960 coup women became active in social movements, they continued to accept these gendered roles. It was in the 1980s that they started forming collective action and questioning women's role and status [3].

Despite this progressive history, Turkiye is among the lowest ranked countries in terms of gender equality as measured by the World Economic Forum's annual Global Gender Gap Report [4]. Women's political participation and representation in national and local elected bodies in Turkiye remains below the global average. The report, which measures relative gaps between women and men in four key areas (politics, education, economics and health), ranked 133 out of 156 countries in 2021. Women face serious challenges in accessing leadership roles and participating in politics at all levels, despite all political parties using quotas and other voluntary special measures to increase women's representation.

In a country like Turkiye, where the political culture is male-dominated and there are strong party and leadership structures, the obstacles faced by women who intend to pursue a career in politics are important in terms of shedding light on the reflection of gender inequality in this field, as well as addressing these issues. Before moving on to statistics and point descriptions of challenges, we would like to highlight the main trend that was observed during the study of this topic. The problem lies in society itself. The long historical development of humanity, which was subjected to collective traumas, formed in the conditions of political and economic changes, and simply based on a basic simplified black-and-white perception of the world, has complicated the process of its change several times. More precisely, a change in thinking in those categories that are already outdated. It is the primitivization of complex social processes that are based on the principles of past inequality that complicates women's participation in politics in modern conditions.

Methodological basis of the study

The main data were collected from open statistical sources, such as government statistical reports, databases of international organizations, and information from official websites. These data provide quantitative information on women's political representation and other related aspects. Return attention was paid to previously conducted studies and publications on the topic of women's political representation. These studies were used to analyze current trends, identify key factors. Additionally, books and monographs on the topic were used, which provide a theoretical and conceptual context for understanding the problem. These sources helped to establish the theoretical framework of the study and justify the choice of analytical methods.

Discussion

Despite the importance of women's political participation, it is not possible to talk about equal and qualified representation. The main reason for this is that there are a number of obstacles in front of women. These obstacles are examined in three groups: structural, institutional and cultural obstacles. The literature on women and politics has generally categorised the main obstacles hindering women's access to political decision-making positions as cultural and social, which impact the supply of qualified or willing female candidates, or institutional and structural, which impact the demand for female politicians by the state's political institutions [5].

Institutional or structural barriers include political systems, electoral rules, political party structures, state ideology, and institutional cultures, such as campaign financing priorities, which tend to discriminate against women. For instance, many of the institutional and structural obstacles that limit women's rise to political power are based on the assumptions of political elites of prevailing cultural attitudes that women are apolitical or that the public is unwilling (not ready) to elect women [6].

The most typical example of structural barriers is people's socioeconomic status. The fact that engaging in politics currently requires a certain level of wealth poses an obstacle for both female and male candidates. Given this structural inequality, women are at a disadvantage in terms of the resources they have and can therefore devote to politics. Moreover, while the costs of entering politics are already high in lower socioeconomic classes, the costs for women are magnified when women are solely responsible for the income coming into the household [5].

Unlike men, marital status can also be a structural barrier for women. The fact that women are primarily seen as part of the traditional family institution and as mothers also affects the political career prospects of women who do not fit these expectations. Recent research shows that single and childless women are less likely to be candidates [6].

In the context of women's participation in politics, education is most often linked to structural and sociocultural barriers. In some cases, especially in remote or poor regions, women may have limited access to quality education. This may result in a lack of the necessary knowledge and skills needed to succeed in a political career. Even when access to education is available,

women may face inequalities in educational opportunities compared to men. For example, in some cultures, girls may have fewer opportunities to study.

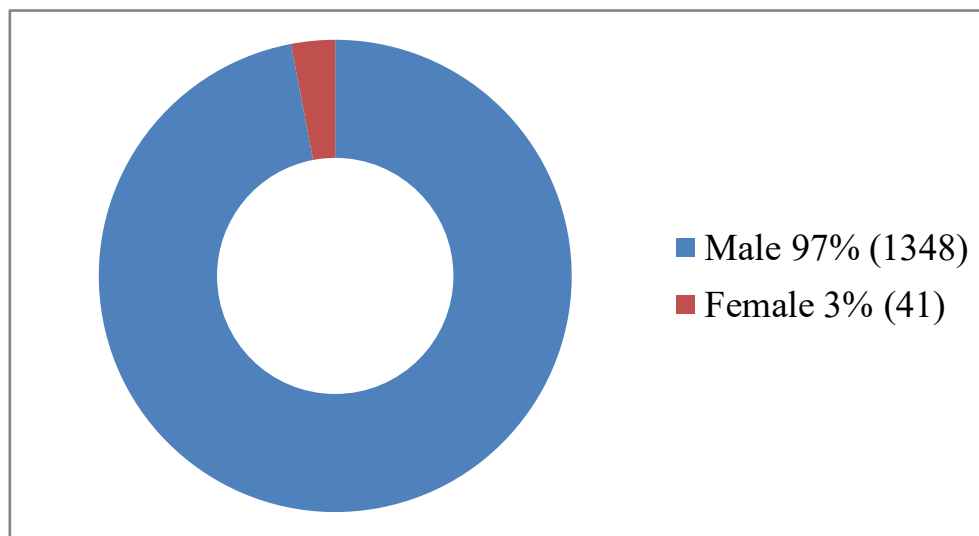
In the Education Reform Initiative's education monitoring report, it was stated that the net enrollment rate in secondary education in 2018-2019 was 83.9% for girls and 84.5% for boys across the country; the difference, which was 0.6% points in Turkiye in general, increased to 3.7% in the Southeastern Anatolia Region [7]. Even if the gap in enrollment rates seems relatively small it can have substantial long-term effects. In educational contexts, such differences can accumulate over time, leading to significant disparities in educational attainment between genders. For example, a lower enrollment rate for girls can translate into fewer women completing secondary education, which in turn can limit their opportunities for higher education and professional development. This educational gap can perpetuate a cycle of disadvantage, where women are less likely to gain the qualifications and skills needed for political leadership and decision-making roles.

Additionally, there exist institutional obstacles to women's participation in politics. It is observed that women who intend to pursue a political career in Turkiye are stuck with the obstacle of a leader-focused political party, even if they overcome socioeconomic obstacles. Participants pointed out that decision-making mechanisms in political parties are mostly controlled by men. The area where the concrete effects of this control are most intensely seen is the candidate list formation policies of the parties.

Party organizations are decisive in terms of candidate selection and intra-party career mobilization. The fact that the candidate selection processes of political parties are mostly directed by party leaders or leadership cadres constitutes a serious institutional obstacle for women. On the one hand, the fact that the candidacy criteria are determined by male "gate-keepers" in the parties reduces the participation of women in the candidate selection processes. On the other hand, the fact that the candidate lists are also prepared by these "gate-keepers" affects the place of women who can be candidates on the election lists and therefore their electability [8].

According to the study of Yıldırım Kocapınar (2019), the main reason for the low number of female politicians in Turkiye, especially in local politics, is that political parties nominate female candidates from regions where they have low chances of being elected [8]. In other words, even if women have voter support in these regions, they cannot be elected due to the strategies of political parties and leaders. It can be said that the fact that party organizations are leader-oriented and managed by male "gatekeepers" also makes it difficult for women to take initiative in their positions. The evidence supporting these findings is clearly reflected in the latest official statistical data from Turkiye. The table 1 below presents a detailed breakdown of the proportion of male and female mayors serving in local government positions.

Table 1 – Proportion of male and female mayors in local government , 2019

Source:TurkStat, Gender Statistics

In 2019, only 3% of local government mayors were women, indicating very low representation of women in this position [8]. One of the most important reasons why women need to have a high level of presence in local governments is that the services provided by local governments affect women more than men. Women doing their housework using the electricity, water and natural gas provided by local governments and taking their children to parks and gardens using the transportation vehicles provided by municipalities will both increase their relationship with local governments and enable them to escape from the confined home life. In this regard, it can be stated that it is a necessity and requirement for women to be represented more in local governments.

The group of cultural barriers refers to the effect of the male-dominated social culture on the political sphere. For the male-dominated social culture, women's place is in the private sphere and men's place is in the public sphere. According to the gendered division of labor between the two spheres, family, home and childcare tasks in the private sphere are the responsibility of women; other tasks in the public sphere are the responsibility of men. For this reason, politics in the public sphere is also seen as men's work. The masculine political culture that emerges as a result of this distinction shapes women's decisions to enter politics, their political career possibilities and their political experiences, regardless of the socioeconomic development of the society. The masculine political culture also affects women's perceptions of themselves and causes them to see themselves as "less suitable for politics" compared to men [6].

Traditions are still strong in Turkiye, and religion is a powerful social and political factor that influences the current state of gender equality and hinders women's participation in politics at different levels of government. The issue of women's political representation in Muslim societies such as Turkiye is complex and multifaceted, involving many actors and factors, impacted by diverse obstacles and opportunities arising out of specific political, legal, institutional and social structures. Traditional views on the roles of women in society and their place in politics can significantly limit their participation. In Turkiye, as in many other Muslim societies, cultural

and religious traditions can create barriers for women who aspire to political activity. Conservative interpretations of religious texts often reinforce traditional gender roles, which can restrict women's opportunities for political engagement and leadership. These traditional roles may emphasize domestic responsibilities and discourage women from pursuing public or political careers.

Despite these pervasive challenges, recent research indicates a significant shift in public perception regarding women in politics. For instance, research conducted by Ben Seçerim and the polling firm KONDA last year revealed that 62 percent of respondents believe that female politicians would play a crucial role in Turkiye's development and the improvement of society. This finding highlights a growing recognition of the positive impact that women can have in political roles. Additionally, a similar proportion of respondents supported the implementation of mandatory quotas for women in political parties, suggesting a strong public endorsement for structural changes to enhance female representation [9].

But since women in Muslim majority countries are among the most politically underrepresented across the globe, some scholars have emphasised religious and cultural factors, namely Islam and 'Muslim culture', as one of the barriers to female political participation. During the most recent elections (2023), well-known female politicians have spoken out about the ongoing challenges faced by women in Turkish politics. Gülseren Onaç, the founder of the SES Equality and Solidarity Association, described the political landscape as a "completely male-dominated playground," emphasizing the difficulty women encounter in carving out a space for themselves within this arena. Onaç noted that while women have made significant strides in civil opposition and activism, their achievements have not been adequately mirrored in the political sphere [10].

Similarly, Nilden Bayazit, president of Ben Seçerim, expressed frustration at the persistent barriers faced by women candidates, even within more progressive parties. Bayazit pointed out that there is still a metaphorical "wall" obstructing women's progress, indicating that many entrenched obstacles remain and that there is a reluctance to address these issues comprehensively. These statements reflect a deep-seated dissatisfaction with the slow pace of change and highlight the systemic challenges that continue to hinder women's full participation in Turkish politics [10].

Despite the low percentage of female mayors and the entrenched patriarchal and religious traditions that hinder women's engagement in politics, there is a noticeable shift in public attitudes favoring greater female representation. The acknowledgment of women's crucial role in societal development and the support for quotas reflect an evolving perspective that could foster significant changes. However, the persistent barriers identified by prominent figures like Gülseren Onaç and Nilden Bayazit illustrate that while public support is growing, substantial systemic and cultural obstacles remain. These challenges necessitate a thorough examination and targeted reforms to ensure that women can fully participate in and contribute to political processes.

Conclusion

Many studies have been conducted and answers have been found to the question of why women are not more active in politics in Turkiye and what disadvantages they experience in this regard. The reasons for the limited political representation of women in the studies conducted are explained by the arguments that the dominant patriarchal family structure, the political

culture is not fully developed in this regard, the role of housewife and mother is attributed to women, politics is formed in a way that is disadvantageous to women, women do not have sufficient knowledge about politics, politics is not an interesting field for women and women are in a demonstrative position with only partial representation in politics [6]. Although Turkish women have gained the right to vote and be elected earlier than in other countries, it cannot be said that this has been fully implemented in practice and that they have equal opportunities for political representation with men. The data examined in this study also confirms this thesis.

The first obstacle to women's participation in politics in Turkiye is family culture. Sometimes family culture completely prevents political representation, while in some cases it causes women to turn to the political arena with the culture they inherit from their families, despite not having any interest in politics. Political representation within this framework is provided with the cultural ground they inherit from their families, rather than being based on interest, knowledge and talent. In addition, women who are familiar with the most basic problems of women, such as housewives, should be given the opportunity to be represented in politics and supported in this regard. This situation will allow women who are considered disadvantaged in terms of politics to move to a more advantageous position. It can be stated that increasing women's representation will have a positive effect on democracy becoming more dominant and economic development.

Among the structural barriers, access to socioeconomic resources is a more challenging obstacle for women than for men. Marital status is also more decisive for women. Married women are seen as more "acceptable" politicians, while single women are seen as less suitable for politics. This advantage of married women disappears when they have children. For this reason, women with children enter politics either after raising their children or when they can get help from outside. Young women who intend to make a presence in politics are on the disadvantaged side of both gender and age hierarchy.

In terms of institutional barriers, the frequently mentioned theme is the effect of strong party and leadership structures on women's political careers. Given these complexities, it is evident that overcoming the barriers to women's political participation in Turkiye requires a multifaceted approach. Addressing family and cultural norms, enhancing access to socioeconomic resources, and reforming institutional practices are all critical steps toward creating a more inclusive political environment. Future research should build on the insights provided in this study by expanding the sample size and exploring additional dimensions of women's political experiences.

In conclusion, addressing these barriers not only helps in achieving gender equality but also contributes to a more representative and effective democratic system. By fostering an environment where women can participate equally and meaningfully in political life, Turkiye can advance towards a more balanced and just society. The continued exploration and discussion of these issues will be vital in driving forward the necessary reforms and creating a political landscape that truly reflects the diverse voices of its population.

References

1. Zholdybalina A.S., Sankhayeva Zh.M. Increasing women's participation in politics: international experience, Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 2018. – No 3. – P. 44-52.
2. Deniz Kandiyoti. Dimensions of Psycho-Social Change in Women: An Intergenerational Comparison // Women in Turkish Society. Series: Social, Economic and Political. – 1981. – P. 233-258.

3. Bengi R. C. Türkiye’de kadının siyasete katılımı: siyasal hayatta karşılaşılan engeller ve deneyimler / Bengi R. C. – Istanbul, 2021. – P.58.
4. The Global Gender Gap Report 2021. World Economic Forum. [Electronic resource]. Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf (Accessed: 01.08.2024).
5. Bell M.A., Kaufmann K.M. “The Electoral Consequences of Marriage and Motherhood: How Gender Traits Influence Voter Evaluations of Female Candidates” // Journal of Women, Politics and Policy. –2015. – P.1-21.
6. Mona Tajali. Women’s Political Representation in Iran and Turkey: Demanding a Seat at the Table / Mona Tajali. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. –335p.
7. EducationReformInitiative2019. [Electronicresource]. Available at: <http://en.egitimreformugirisimi.org/education-observatory/research-reports/> (Accessed: 05.08.2024).
8. Kocapınar Y.G. Elite recruitment and political career patterns: a comparative analysis of political parties in Turkey. 01.08.2024 / Turkiye. – Sabancı University. 2018. - P.247.
9. Turkish Statistical Institute 2019. [Electronic resource]. Available at: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2019-33732> (Accessed: 19.08.2024).
10. Women face political barriers ahead of Turkey elections. 2023. [Electronic resource]. Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2023/5/10/women-face-political-barriers-ahead-turkey-elections> (Accessed: 22.08.2024).

Н.Н. Кайранбаева, Д.Н. Жантөреева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Әйелдердің Түркия саясатына қатысуы: кедергілер мен қиындықтар

Аңдатпа. Мақалада Түркиядағы әйелдер құқығы мен гендерлік теңдікке қатысты үлкен өзгерістер болғанына қарамастан, әлі күнге дейін әйелдердің саясаттағы өкілдігі мен саяси мансап жолында кездесетін кедергілер мен қиындықтар қарастырылады. Бұл кедергілер құрылымдық, институционалдық және мәдени кедергілер болып жіктеліп, әрқайсысы әйелдердің саясатқа толық қатысуына ұжымдық түрде қалай кедергі жасайтынын көрсету үшін талданды. Бұл кедергілерді түсіну бірнеше себептер бойынша өте маңызды. Біріншіден, тең саяси өкілдік демократияның негізі болып табылады және әйелдердің қатысуындағы кедергілермен жұмыс жасау шешім қабылдау процесінде әртүрлі көзқарастардың ескерілуін қамтамасыз ету үшін маңызды. Екіншіден, саяси өкілдіктегі теңсіздік әйелдердің мүмкіндіктері мен басқа салалардағы ықпалына әсер ететін қате гендерлік көзқарастарды күшейтуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл міндеттерді шешу демократиялық институттардың заңдылығы мен тиімділігі үшін маңызды болып табылатын инклюзивті және өкілді саяси жүйені құруға көмектеседі. Зерттеу нәтижелері әйелдердің саяси алаңда кездесетін қиындықтарын жақсы түсінуге көмектесіп, әйелдердің саяси өкілділігін арттырудың ықтимал жолдары туралы түсінік береді.

Түйін сөздер: гендерлік теңдік, саяси көшбасшылық, әйелдердің саясаттағы өкілдігі, құрылымдық кедергілер, институционалдық кедергілер, мәдени кедергілер, Түркия.

Н.Н. Кайранбаева, Д.Н. Жантореева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Участие женщин в политике Турции: препятствия и проблемы

Аннотация. В статье рассматриваются препятствия, с которыми сталкиваются женщины в Турции, стремящиеся к политическому участию и лидерству. Она проливает свет на проблемы, которые все еще существуют сегодня, несмотря на то, что Турция добилась больших позитивных изменений в отношении прав женщин и гендерного равенства. Эти препятствия подразделяются на структурные, институциональные и культурные препятствия. Каждая категория изучается подробно, показывая, как эти барьеры в совокупности препятствуют полноценному участию женщин в политической жизни. Понимание этих барьеров имеет решающее значение по нескольким причинам. Во-первых, справедливое политическое представительство является краеугольным камнем демократического управления, и устранение барьеров для участия женщин имеет важное значение для обеспечения включения различных точек зрения в процессы принятия решений. Во-вторых, сохраняющееся неравенство в политическом представительстве может усилить более широкие гендерные предубеждения, влияя на возможности и влияние женщин во всех секторах. Кроме того, решение этих проблем может помочь построить более инклюзивную и представительную политическую систему, которая имеет решающее значение для легитимности и эффективности демократических институтов. Подчеркивая эти препятствия, статья подчеркивает необходимость постоянных усилий по решению проблемы гендерного неравенства в турецкой политике. Результаты исследования способствуют более широкому пониманию проблем, с которыми сталкиваются женщины в политической жизни, и дают представление о возможных способах достижения большего участия женщин в политическом представительстве.

Ключевые слова: гендерное равенство, политическое лидерство, политическое участие женщин, структурные барьеры, институциональные барьеры, культурные барьеры, Турция.

Information about the authors:

Kairanbayeva N.N. – PhD, Senior Lecturer at the Department of Turksoy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhantoreyeva D.N. – Master student of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Кайранбаевна Н.Н. – PhD, Түрксой кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жантореева Д.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану факультетінің магистранты, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-109-122>

Жоғары білім жұмсақ күш құралы ретінде: Қазақстандық кейс

М.К. Дюсембекова^{id}, Қ.Д. Жанпейісова^{id}, Н. Исаев^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: maira.enu@mail.ru, zhanpeisova73@mail.ru, Nuris_hak@mail.ru)

Аңдатпа. Жоғары білім беру саласы кез келген елдің жұмсақ күш саясатының негізгі құралдарының бірі. Әлемдік дамудың қазіргі кезеңінде жаһандану процесінің әсерінен «жұмсақ күш» ықпал етудің негізгі факторына айналууда. Мемлекеттер тек әскери-саяси, экономикалық ресурстар қуатымен әлемдік саяси бәсекелестікке түспейді, сонымен қатар мәдениет, өнер, ғылым, техника, білім саласындағы жетістіктеріне қатысты бәсекелестікте болады. Сондықтан әлемнің барлық елдері білім мен ғылым саласын дамытуға назар аударуда. Креативті, шығармашыл жастарды тартуға әлемнің жоғары оқу орындарының барлығы мүдделі. Интеллектуалды жастарға деген қажеттілік өзектілігі жыл сайын артуда. Өйткені білімді жастар елдің дамуының негізі көзі. Білімнің интеграциясын жасайтын білім алушылар болғандықтан жоғары оқу орындары арқылы мемлекеттің жұмсақ күш саясаты да жүзеге асады. Шығармашылық ойлайтын, ізденімпаз білімді жастар білім алмасу барысында барған елдің тілін белсенді түрде үйреніп, ғылым мен мәдениеттің жетістіктерімен танысады. Студенттер өзі білім алған елдің құнды әлеуметтік капиталына айналып, еліне жаңа жинақталған білім, байланыстар, жаңа ортаға ие болып, сол елдің тілі мен мәдениетін тиімді жеткізушілерге айналады. Нәтижесінде, «жұмсақ күш» құралы ретіндегі жоғары білімнің рөлі басқа салалардан әлдеқайда жоғары болып шығады. Сондықтан әр мемлекет жоғары білім беру жүйесі арқылы жұмсақ күш саясатын жүзеге асырады. Осы тұрғыда әр мемлекеттің өзіндік ұстанған саясаты мен басым стратегиясы бар.

Түйін сөздер: жұмсақ күш, интеграция, мобильділік, білім алушы, университет, жоғары білім беру жүйесі, жаһандану, білім, ғылым, мәдениет.

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

Мақаланың тұжырымдамалық негізін жалпығылыми әдістеріне сүйене отырып, логикалық-жүйелік құрылымы жасалды. Қолданбалы зерттеулер статистикалық мәліметтерді өңдеу, салыстыру негізінде карталау және оны интерпретациялау жүзеге асырылды.

«Жұмсақ күш» ұғымы ХХ ғасырда ғылыми айналымға енгізіліп, зерттеушілердің назарына іліге бастағанымен, ол мемлекеттердің жүргізіп келе жатқан саясатының бір құралы ретінде жұмыс жасады. Әсіресе шығыс философиясында жұмсақ күштің тиімділігі туралы пікірлер ерте кезден орын алды. YI ғасырда өмір сүрген қытай ойшылы Сунь Цзы жазбаларында «Халықты біріктіру үшін моральдық күшті пайдаланған адам нағыз билеуші болады. Қатты күш қолданатын адам әлсіз, ал байлыққа жүгінген кедей болады», - деген еді [1]. «Жүз рет күресіп, жеңіске жету - жақсылық емес, жақсылық – басқаның әскерін соғыссыз жеңу» [2] – деген философиялық ойлар шығыс халқының ерте кезден жұмсақ күшке терең мән бергенін білдіреді. Себебі жұмсақ күштің тиімділігі аз шығынсыз бағытталған мақсатқа қол жеткізу.

Қытай философы Конфуций күш қолданусыз басқаруға шақырды. Оның идеясы жұмсақ күштің ең тиімді принципін көрсетеді. «Ізгілікпен басқарушы солтүстік жұлдызға ұқсайды. Ол өз орнында қозғалыссыз тұрады, ал барлық басқа жұлдыздар оның айналасында қозғалды» (Лун Ю, II.1) [3]. Келесі Қытай ойшылы б.д.д. YII ғасырда өмір сүрген Лаоцзының пікірі бойынша «Дүниеде судан асқан әлсіз әрі нәзік зат жоқ, бірақ ол ең қатты затты жойып жібере алады». [4]. Ежелгі Қытайда халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін имандылық, ізгілік, білім, мәдениет маңызды болып табылған. Қазақ халқының да дала философиясында судың қара тасты қақ жаратыны жайлы айтылады. Демек, осы философиядан жұмсақ күш қатты күшке қарағанда нәтижесі ұзақ уақытты қамтиды. Бірақ салыстырмалы түрде шығыны аз, тиімділігі тұрақты болып келеді.

Жұмсақ күш концепциясының алғашқыларының бірі «мәдени-идеологиялық гегемония» концепциясы болды. 1930-1940 жылдары итальяндық философ Антонио Грамши «Түрме дәптерлерінде» аталған тұжырымды негіздеген. Грамшидің негізгі идеясы бойынша мемлекеттік жүйе материалдық ресурстарға ғана сүйенбейді, сонымен қатар идеологиялық, мәдени және интеллектуалдық негіздерге сүйенулері қажет. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары, партиялар, кәсіподақтар, білім беру және мәдениет мекемелері, діни бірлестіктер және т.б. сияқты институттар жұмсақ күш инструменттері ретінде саяси биліктің бір формасы бола алады [5].

Қазіргі әлемдік саясатта жұмсақ күш ұғымы тиімді саяси коммуникацияны құрудағы жаңа әдістеме құралдарының біріне айналды. 90-жылдары қазргі қолданыстағы «Жұмсақ күш» терминін ғылыми айналымға енгізген американдық саясаттанушы, Гарвард университетінің профессоры, Джозеф Най [6]. Билікті «жұмсақ» және «қатты» деп бөлетін тұжырымдама саяси ғылымда билік қатынастарына байланысты көптеген пікірталастарды да тудырады. Себебі, ғалымдар қазіргі халықаралық байланысты қалыпты қажет жағдай ретінде бағалайды.

Кейіннен ғалымдардың жұмсақ күш тұжырымдамасына қатысты теориялары ұсыныла бастады. Оңтүстік Калифорния университетінің профессоры Э. Уилсон [7] «ақылды күш» концепциясын ұсынды. Ол екі тенденцияны атап өтеді: қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді. АҚШ ұзақ мерзімді, ал Қытай қысқа мерзімді «ақылды күш» концепциясына мысал бола алады дей отырып, жұмсақ күшті ақылды қуаттың негізгі құрамдас бөлігі деп санайды. Уилсон бойынша жетекші мемлекеттер ғана ақылды күшке ие бола алады деген пікірін білдіреді.

Сонымен «Жұмсақ күш» – елдің өз мәдениеті мен құндылықтарының тартымдылығы, сондай-ақ ынтымақтастық және өзі туралы оң пікір қалыптастыру арқылы басқа мемлекеттермен қарым-қатынасында қалаған нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігі болып табылады. Осы ғылыми мақалада жұмсақ күш саясаты Қазақстанның жоғары біліміне қатысты талданады. Жоғары білім беру саласы жұмсақ күш саясатының бір инструменті ретінде қарастырылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Әлем елдерінің жоғары қарқынмен дамуы олардың өзара үлкен бәсекелестіктерін тудырып отыр. Ғылым, білім, технологиялық жарыс кез келген елдің білім саласының дамуының қажеттілігін сезінуді талап етеді. Сондықтан Қазақстан Республикасы өзінің дамуының негізгі көзі ретінде білімнің дамуына әсіресе, жоғары білімді дамытуға көңіл бөлуде. Себебі, әлемдік бәсекелестікке шыдамдылық танытпаса Қазақстанның білімді жастары шетелдік білім орындарына кетуге мәжбүр болады. Жұмсақ күш саясатына қатысты қазақстандық жоғары білім саласында көптеген мәселелер бар екені белгілі. Сондықтан осы зерттеу жұмысында жұмсақ күш саясатына байланысты жоғары білім жағдайы қазақстандық кейсте талданады.

Әлемдік деңгейде жұмсақ күш бірнеше критерийлермен анықталады:

Танымалдылық, (жұмсақ күшке ие ұлттық брендтер);

Бедел (әлемде күшті және оң беделге ие болу);

Ықпал (әлемдік аренада да ықпал ету дәрежесі).

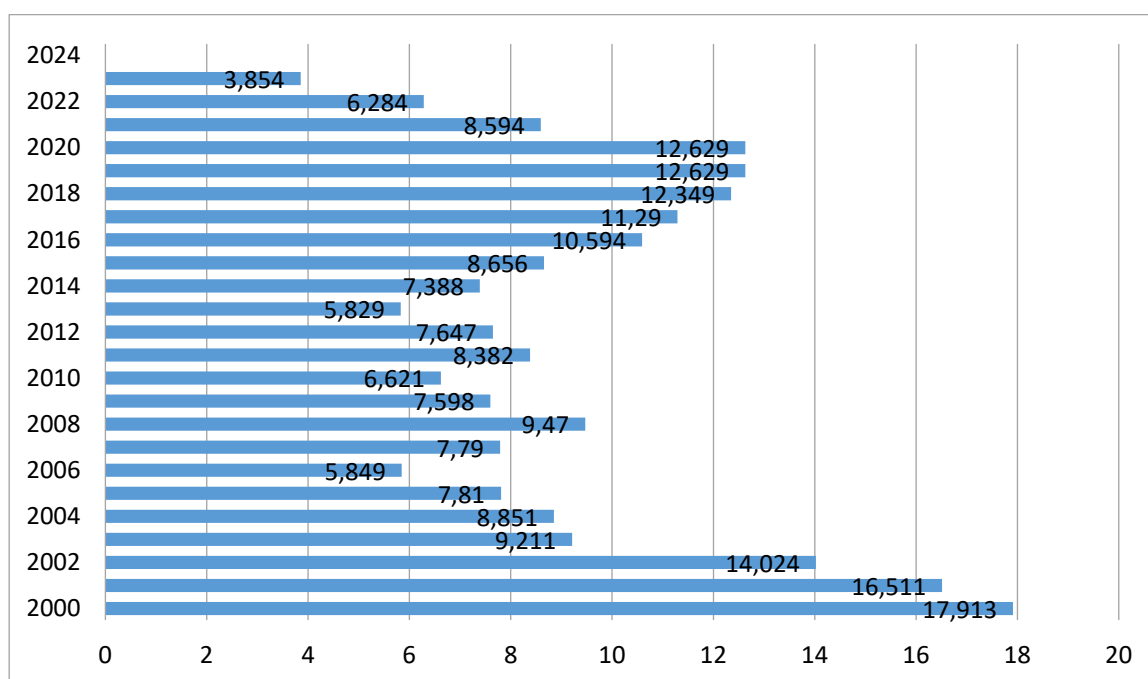
Демек, жаһандық жұмсақ күш елдердің әлемдік аренадағы қатысуын, беделін және ықпалын тұтас бағалауды қамтамасыз етеді. Бұл ықпал ету көрсеткіштерді индекстер арқылы анықтауға болады. «Жұмсақ күшті» бағалаудың сегіз негізгі көрсеткіші бар олар, бизнес және сауда, басқару, халықаралық қатынастар, мәдениет және мұра, БАҚ және коммуникациялар, білім және ғылым, адамдар және құндылықтар, тұрақты болашақ. Сондықтан білім беру саласы жұмсақ күштің маңызды көрсеткіші бола алады. Қазақстан «Жұмсақ күшті» бағалау индексі бойынша 2023 жылмен салыстырғанда бір сатыға төмендеп, 2024 жылғы рейтингте 193 елдің ішінде 80-орынға тұрақтады. Ең алдыңғы үштікте Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания, Қытай [8].

Қазақстан Республикасының жұмсақ күш саясатының әлемдік деңгейде нәтижелі көрсеткішке ие болуы үшін соған қатысты жоғарыда аталып өткен салалардың жұмысына назар аударылуы қажет. Сондықтан ендігі кезекте қазақстандық жұмсақ күшке қатысты

білім беру саласын талдау орын алады. Себебі білім беру саласы отандық мемлекеттік саясаттың күрделі, мәселелерге толы бағыты болып отыр.

Жоғары білім беру саласына қатысты орын алып отырған мәселелер дер кезінде анықталып, шешімін таппаса отандық білім беру саласың проблемалары күрделене береді. Қазақстандық адами капиталдың ағыны күшейеді. Басқа елде білім алған интеллектуалды жастар сол елдің мәдениеті мен құндылықтарын сіңіріп, отандарына қайтып келмейді. Бұл қазіргі таңда қоғам тарапынан да билік тарапынан да алаңдаушылық тудырып отыр. Керісінше дамыған елдер тарапынан жоғары білімге қатысты жұмсақ күш саясаты жақсы жұмыс жасап жатыр. Қазақстанның жоғары білімді азаматтарды жоғалтуы елдің ғылым, білім, экономикалық дамуының тежелуіне әкеледі. Демек, басқа экономикалық дамыған елдердің жұмсақ күш саясаты тиімді жұмыс жасап жатыр деген сөз. Төмендегі статистикалық мәліметтерге аудару арқылы елдегі жоғары білімді азаматтардың елден кету көрсеткіші анықталады.

1-сурет. Қазақстан Республикасының жоғары білімі бар азаматтардың сыртқы көші-қоны [9]

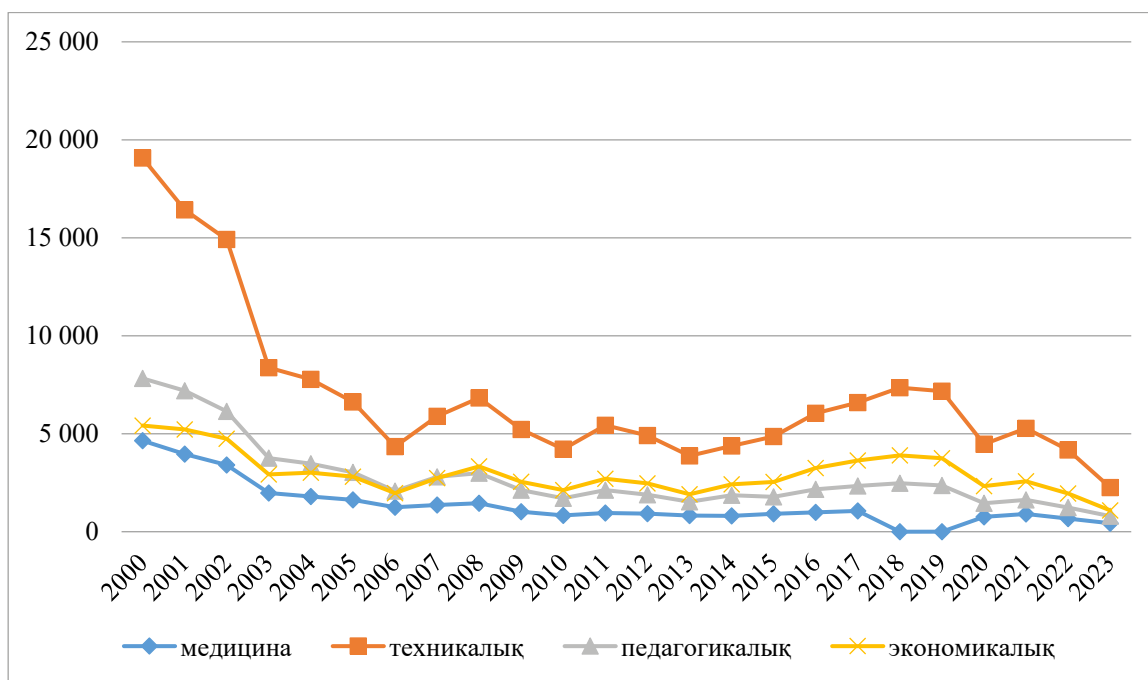

1-суретте жоғары білімі бар азаматтардың сыртқы көші-қоны бойынша 15 жастан жоғары жастағы халықтың қозғалысы беріледі. Басқа елге кетудің негізгі себептері әлеуметтік жағдайдың қанағаттандырылмауы. Жоғары білімді азаматтардың ең көп сыртқа қоныс аударулары 2000 жылы орын алған. Ол 17,913 мың адамды құрады. 2002 жылдан 2012 жылға дейін көрсеткіш төмендеді. Оған себептердің бірі 2009 жылғы әлемдік экономикалық дағдарыс. 2012 жылы 2000 жылдармен салыстырғанда 12,084 адамға қысқарды. Демек, 5,829 мың жоғары білімді адам сыртқа қоныс аударды деген сөз. 2020 жылға дейін қайтадан көрсеткіш көтерілді. Ол 12,629 мың жоғары білімді

адам болды. Дегенмен, 2023 жылғы соңғы статистикалық мәлімет бойынша 3,854 жоғары білімді адамдардың сыртқа көші қоны азайды. Демек, мемлекеттік саясаттың жыл сайынғы жұмсақ күш саясатының жұмысының жағымды көрсеткіші бар деген қорытынды жасауға болады.

Елдегі білім беру саласының тиімді жұмысының негізгі бағыты педагогтардың қызметімен тікелей байланысты. Себебі білім берудің сапасы білікті мамандардың қызметіне сүйенеді. Шетелге кетуге шешім қабылдаған мамандардың басым көпшілігі ағылшын тілін меңгерген, өздеріне сенімділігі жоғары мамандар. Олардың отандық білім саласына берерлері мол. Мемлекеттік саясат білімді мамандарды ұстап қалуға әрекеттенуі керек. Төмендегі суреттен педагог мамандарды басқа мамандықтармен салыстыра отырып, 2000 жылдан бергі ағынын анықтап, білім беру саласындағы педагогтардың әлемдік жұмсақ күш саясатының құралы болып отырғаны белгілі болды. Сбебі білім беру арқылы азаматтарға тек білім беріп қана қоймай, отансүйгіштікке тәрбиелеу орын алады.

2-сурет. Қазақстан Республикасының мамандықтар бойынша азаматтардың сыртқы көші-қоны [10]

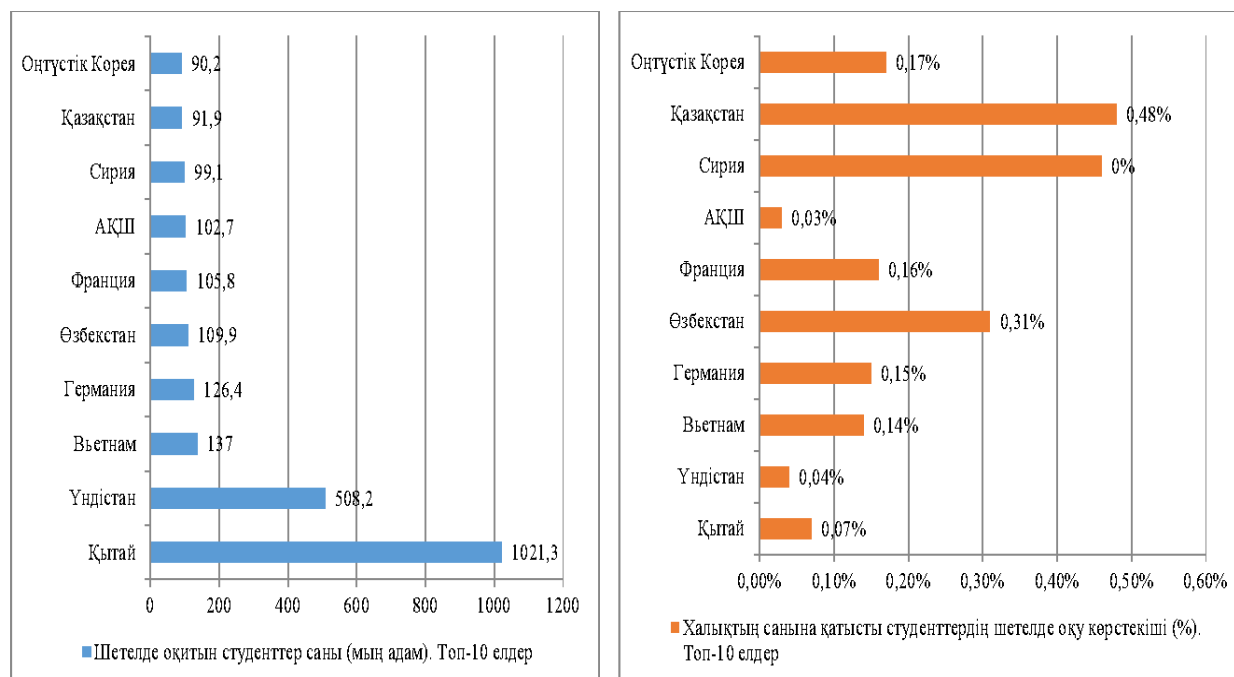
2-суретте медицина, техникалық, экономикалық мамандықтар бойынша халықтың көші қонын педагогикалық мамандармен салыстырмалы талдау орын алды. Сыртқа кеткен мамандардың ішінде техникалық мамандардан кейінгі орынды педагогтар алып отырғаны белгілі болды. Мысалы 2000 жылы 19 073 техникалық мамандар сыртқа кетсе, педагогтар 7824 адам басқа елге көшті. 2023 жылы техникалық мамандар 2 256, педагогикалық 795, экономикалық 1087, медицина 429 адамды құрады. Жыл сайынғы мамандардың сыртқа кету көрсеткіші бойынша педагогикалық мамандар техникалық

мамандардан кейінгі екінші орынды алады. Жалпы білім беру саласын жетілдіру үшін білімді педагог мамандарға жағымды әлеуметтік қолдаулар көрсетіп, жағдайлар жасау арқылы мықты педагогтардың сыртқа кетуіне тосқауыл қоюға болады. Шетелге көптеп педагогтардың кетуі дамыған елдердің еңбек нарығында білімді педагог мамандарға деген сұраныстың бар екенін көрсетеді. Яғни, Қазақстан әлемдік еңбек нарығында бәсекелестікке байланысты жұмсақ күш саясатына әлі де ілесе алмай отыр.

Педагог мамандардың шетелге қоныс аудару мәселесі еліміздегі білім беру саласындағы мәселелердің бар екенін аңғартады.

Соңғы жылдары педагог мамандармен қатар шетелге білім алуға ұмтылатын жастардың саны артуда. Жастардың шетелге білім алуға талпыныстарын тренд ретінде бағалауға болады. Оған төмендегі статистика дәлел бола алады.

3-сурет. Әлем елдерінің шетелде оқитын студенттер саны (мың адам) мен халықтың санына қатысты шетелде оқитын студенттер саны (%). 2024 жылғы көрестекіш [11]

Жоғарыдағы суреттегі мәліметтер ЮНЕСКО Статистика институтының соңғы 2024 жылғы жаңартылған мәліметтері бойынша әлем елдерінің шетелде оқитын студенттер саны (мың адам) мен халықтың санына қатысты шетелде оқитын студенттер саны (%) өңделіп, топ-10 елдер анықталды. Қазақстан шетелде оқитын студенттер саны бойынша 9-шы орында тұр. Шетелде оқитын студенттер саны бойынша Қытай мен Үндістан тұр. Бірақ халықтың санына шаққанда олар ондықтың соңына шығады. Ал, Қазақстан халықының санына қарамастан алдыңғы қатарда.

Білімді жастардың шетелге білім алуға қайтарымсыз кетуін реттеу мақсатында Қазақстан Республикасы жоғары білім саласындағы жұмсақ күш саясатына қатысты мемлекеттік білім бағдарламаларына назар аударуда. Ең маңыздысы «Болашақ» бағдарламасы. Аталған стипендия бойынша – 1171 студент, 132 докторант, 633 магистрант болса, 118 тағылымдамада, 286-сы ғылыми тағылымдамадан өтуде.

2023 жылғы мәлімет бойынша «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алушылардың бағыттары әр түрлі елдерді қамтиды. Олардың 576-сы АҚШ-та, Еуропа елдерінде 131 білім алушылар, Ұлыбританияда 321, Азия елдерінде-62, Канадада-16, Ресей және ТМД елдерінде-31, Океанияда-34 адам білім алуда [13]. Шетелден білім алып, біліктілігін арттырған азаматтар елге оралып, Қазақстанға қызмет етуге міндетті. Демек, елдің білімді азаматтарын сақтап қалуға үлкен мүмкіндік. Ұлттық мәдениет, білім мен өркениетті басқа елдерге танытуға болатын білім бағдарламасы. Білімді жастар өз отанының имиджін жасауға атсалысады. Яғни, жұмсақ күш ретіндегі жоғары білімнің рөлін көруге болады. Білімнің интеграциясы мен мобильділігі жоғары білімнің ақылды күшін арттырады.

Қазақстан Республикасының жоғары білім арқылы жұмсақ күш саясатына атқарылып жатқан жағымды әрекет ретінде елде шетел университеттерінің филиалдарын ашуды айтуға болады. 2022-2023 жылдар аралығында Қазақстанда шетелдік университеттердің сегіз филиалы ашылды. Оларды ашу арқылы отандық білім алушылармен қатар жақын және алыс шетелден ақылды жастарды тартуға болады. 2022 жылдан бастап үш филиал: Ресей Федерациясының МИФИ (Мәскеу инженерлік физика институты), Губкин атындағы мұнай және газ университеті (РФ) және Аризона университеті (АҚШ) ашылды. 2023 Ұлыбританияның Хериот-Ватт университеті, Польшаның Экономика университеті, Италияның Марке политехникалық университеті, Қазақстан-Германия тұрақты инженерия институты (Германия), Гонконг қалалық университеті сияқты университеттердің бес филиалы ашылды. Қазақстандық білім алуға талпынған түлектері алыс елдерге бармай-ақ филиалдарда білім алуға мүмкіндіктері бар. Бұл тәжірибе әлем елдерінде тиімді қолданылып отыр. Мысалы Біріккен Араб Әмірлігінде көптеген танымал университеттердің филиалдары жұмыс істейді. Онда 130 астам жеке меншік университеттер және АҚШ, Канада, Австралия, Еуропа елдері университеттерінің филиалдары жұмыс істейді [14].

Жоғары білім арқылы елдің жұмсақ күш саясатын жүзеге асыруда Қазақстан Республикасы осы бағытта жұмысын күшейтуде. 2021 жылдан бері шетелдік жоғары оқу орындарымен 12 стратегиялық әріптестік орнатылып, шетелдік жоғары оқу орындарымен қарым-қатынас жолдары жаңартылуда. Шетелдік серіктес университеттердің қаражаты есебінен 2023 жылдың қазан айында университет филиалдары ашылды:

– Сеул ұлттық ғылым және технология университетінің (Оңтүстік Корея) Жасанды интеллект және информатика жоғары мектебі Қорқыт ата Қызылорда университетінің базасында ашылды;

– Д.Серікбаев атындағы Өскемен қаласындағы ШҚТУ базасындағы Лу Бань шеберханасы (ҚХР) ашылды;

– Польша экономикалық университетінің филиалы Семей қаласындағы Шәкәрім университетінің базасында ашылды;

– Италия елінің Марке политехникалық университетінің филиалы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті базасында ашылды;

Ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауға арналған филиалдар құрылып, жұмыс атқара бастады. Атап айтатын болсақ:

– Солтүстік-Батыс Политехникалық Университеті (ҚХР) филиалы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті базасында инженерлік магистрлерді дайындау үшін құрылды;

– Жасанды интеллект саласындағы зерттеу бойынша PhD докторларын дайындау үшін Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті базасында Гонконг университеті филиалы ашылды.

Қазіргі таңда филиалдар құру бойынша жұмыс жалғасуда:

– Менделеев атындағы Ресей химия-технологиялық университеті. Д.И. М.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің базасында химия және химиялық технология саласындағы мамандарды дайындау үшін университеттің филиалын ашу дайындығы жүруде;

– Педагогикалық кадрларды даярлау мақсатында Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің базасында Гази университеті (Түркия) филиалын ашу дайындығы жүріп жатыр;

– Алматы қаласындағы Қазақ ұлттық аграрлық университетінің базасында Ташкент ирригация және механикаландыру инженерлері институтының ғылыми-зерттеу орталығы филиалын ашу көзделуде.

2029 жылға қарай ашылып жатқан филиалдар ел экономикасына қажетті 2 мыңнан астам жоғары білікті мамандарды даярлайды деп күтілуде.

Шетел азаматтарын тарту арқылы мемлекет өзінің әлемдегі жұмсақ күш саясатының рөлін арттырады. Жоғары білімнің аталған мақсатқа жетуге үлкен ықпалы бар. 2023 жылы Қазақстанның жоғары оқу орындарында білім алатын шетел азаматтарының саны 39 323 адамды құрады, оның ішінде 22 237 студент жеке қаражатымен оқиды. Шетелден Қазақстанға оқуға келетін білім алушылар өз елінің жақсы оқитын оқушысы ретінде осы елдің білімнің дамуына үлес қосатыны сөзсіз.

Еліміздің жоғары оқу орындарында шетел студенттерінің саны артуда. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ университетінде шетелдік студенттер саны – 2674 адам болса, С.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-де 2365 адам оқиды. Медицина саласына шетелдік азаматтардың қызығушылығы басқа университеттермен салыстырғанда жоғары. Оңтүстік Қазақстан медицина академиясында 1632 шетелдік азаматтар, Қарағанды медицина университеті 1559 адам, Семей қаласының медициналық университетінде 1155 адам шетелдік студенттер білім алуда.

Академиялық ұтқырлық бағдарламалары білім интерграциясын күшейтеді. Білім мен тәжірибе алмасу жоғары білімнің Болон жүйесінің негізгі талабы. Елдің жұмсақ күш саясатының тиімді құралы. Қазақстандағы 2017–2023 жылдарға арналған академиялық ұтқырлық бағдарламасы аясында 6 936 білім интеграциясы жүзеге асты. Олардың 4 467-сі ТМД елдерінің жоғары оқу орындарының студенттері. 2023 жылы білім алуға келушілердің саны 2017 жылмен салыстырғанда екі есеге артқан. Атап айтатын

болсақ, Ресей Федерациясынан 2023 жылы 264 адам, Қырғызстаннан 215 адам және Өзбекстаннан 167 адам студенттер келген. Демек, жыл сайынға келушілердің өсу тренді байқалады. Тәжікстан мен Беларусь студенттері де соңғы жылдары елімізде білім алуда.

«Болашақ» стипендиясы арқасында 30 жыл ішінде магистратурада 12 мыңнан астам маман дайындалды, олардың 80 пайызы өз мамандығы бойынша жұмыс істейді. Бүгінде түлектердің 42 пайызы жеке секторда, 32 пайызы мемлекеттік органдар мен мекемелерде, 17 пайызы квазимемлекеттік секторда, 7 пайызы халықаралық ұйымдар мен шетелдік компанияларда жұмыс атқаруда. Болашақты бітірген білімді азаматтар шетелдік озық білім мен тәжірибені жинақтап, елімізде жауапты мемлекеттік қызметтерді атқаруда [15].

Қазақстанның жоғары білім саласындағы саясаты азаматтардың болашақ арқылы білім алуында дамыған мемлекеттерді таңдауының маңызы бар. Өйткені азаматтар білім алып қана қоймайды, сонымен бірге барған мемлекеттің озық технологиясы, мәдениеті мен құндылығын әкеледі. Кез келген жағдайдың жағымды және жағымсыз тұстары болады. Оның тиімді тұстарына назар аударатын болсақ, алдыңғы қатарлы әлем елдерінен үйренетініміз көп. Соны сіңіре білу қажет. Өйткені ол елдер әлемнің барлық ұлттары мен ұлыстарының көптеген жақсыларын тоғыстырып отыр. Статистикалық мәліметтер бойынша «Болашақ» бағдарламасы әлемнің ең танымал Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания және Еуропалық Одақ елдерінде жүзеге асырылуда. Мемлекеттің аталған елдердің ең танымал оқу орындарында қазақстандық азаматтарды оқытуы тиімді жұмсақ күш саясаты ретінде бағаланады.

2023 жылы республикалық бюджет есебінен 58 жоғары оқу орны арасында Түркия, Польша, Болгария, Пәкістан, Малайзия, Германия, Ұлыбритания және басқа да елдерден ғалымдар шақырылып, оқу орындарына жіберілді. Олар педагогика жаратылыстану-математика және статистика, машина жасау, өңдеу өнеркәсібі және құрылыс, бизнес, менеджмент және құқық салалары мамандары.

Қазақстандық жоғары оқу орындары ғалымдарының басқа да бағдарламалар арқылы білім интеграциясын жүзеге асыру мүмкіндіктері бар. Олар DAAD, Erasmus+, Fullbright, Орхун және т.б. бағдарламалар. Әртүрлі қаржыландыру көздері арқылы 718 ғалым шетелдік мамандарды және бюджеттен тыс қорлар арқылы 2023 жылы – 877 ғалым елге тартылды. Түркия, Оңтүстік Корея, Италия елдерінің консулдықтары мен елшіліктері есебінен шақырылған ғалымдар бар. Қазақстан Республикасының 18 жоғары оқу орындарына 67 шетелдік маман тегін жұмыс жасауы ғылым саласындағы мобильділіктің артуын көрсетеді [16].

Қазақстанның жоғары білім беру саласындағы мақсаттарды жүзеге асыру үшін оның ұйымдастырылу мен заңнамалық-құқықтық жүйеленуі маңызды. Ол Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің әлемдік бәсекелестікте жұмсақ күш саясатын жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Сондықтан Қазақстан Республикасы осы білім беру саласындағы бәсекелестікте әлем елдерімен қатар дамуға әрекет етуде бірнеше халықаралық құжаттармен жұмыс істеуде. Оның алғашқысы Болон декларациясы. Жоғары білім біліктілігінің стандарттары мен сапасын қамтамасыз етуге бағытталған келісім. Бұл процеске 49 елден 46 қатысушы мемлекет кіреді. Келесі құжат Бухарест

мәлімдемесі. 2012 жылы Бухарестте өткен министрлер конференциясы Еуропалық жоғары білім кеңістігінің, Еуропалық комиссияның, Болон процесінің кеңесші мүшелерінің және Болон мүшелерінің 47 министрлік делегациясын біріктірді. Ереван мәлімдемесі жоғары білім жүйесін реформалауға бағытталған. Лиссабон конвенциясына тоқталатын болсақ, еуропалық аймақта жоғары білімге қатысты біліктіліктерді тану туралы конвенция болып табылады. Еуропалық жоғары білім кеңістігінің (ЕЖБК) делегациясы. Елдер арасындағы диалогты жалғастыруға мүмкіндік беретін Болон саясат форумын қамтитын Париж мәлімдемесі. INQAAHE тәжірибе бойынша нұсқаулығы жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету агенттіктерінің халықаралық желісі бола отырып, барлық сапаны қамтамасыз ету агенттіктерінің жұмысында пайдалануға арналған. Несиелік жинақтауды пайдалану жөніндегі нұсқаулық (ECTS) жоғары оқу орындарының пәндерге қатысты несиелік құрылымы. Ол оқу процесінің ашықтығын арттыруға жақсартуға бағытталған, көмектесетін курстар, жоғары білім сапасы. WFME тану критерийлері бойынша жоғары ғылыми және этикалық стандарттарды енгізу арқылы бүкіл әлемде медициналық білім беру сапасын арттыру болып табылатын халықаралық ұйым. WFME сапаны жақсартудың жаһандық стандарттары: негізгі медициналық білім, CIQG халықаралық сапа принципі. Білім берудің сапасын арттыру бойынша жұмыс істейді. Азия-Тынық мұхиты аймағы үшін жоғары білім сапасын қамтамасыз ету қағидаттары. Жоғарыдағы құжаттар Қазақстанның жоғары оқу орындарының заңнамалық-құқықтық ұйымдастырылуы бойынша сапа кепілдігі кәсіби құзыреттілік шеңбері болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, Қазақстанда жоғары білім саласындағы жұмсақ күш саясатын айқындайтын бірнеше стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыру жоспарланды.

Бірінші стратегиялық мақсат:

Шетелдермен білім беру интеграциясын дамыту, елдің тиімділігі мен сапасын арттыру көзделеді;

Білім беру сапасын және педагогтардың кәсіби біліктілігін арттыру мақсатында мобильділікті күшейту;

«Білім қоғамын» табысты қалыптастыру үшін қажетті біліктілік пен құзыреттерді дамыту;

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қолжетімділікті қамтамасыз ету;

Техникалық және жаратылыстану ғылымдары бойынша білім алушыларды қабылдауды және мемлекеттік бағдарламалар бойынша студенттер санын арттыру;

Білім беруге, білім интеграциясына жұмсалатын қаржыны арттыру.

Екінші стратегиялық мақсат:

Ашық білім беру кеңістігін құру мен кеңейту;

Әлемдік стандарттарға сәйкес білім беру процесін жаңарту және жетілдіру;

Білім беру теңдігін қамтамасыз ету арқылы білім беру жүйесіне қолжетімділікті кеңейту.

Үшінші стратегиялық мақсат:

Білім беру жүйелерін Болон жүйесіне сәйкес еңбек нарығымен байланыстыру;

Жоғары білім беруді ғылыми мекемелермен, жұмыс берушілермен және қызметкерлермен байланысты күшейту;

Жоғары білім беруде кәсіпкерлікпен байланысты дамытуды, интеграцияны арттырудың маңызды факторы ретінде қарастыру;

Білім алушылардың, студенттердің және оқытушылардың, еуропалық ынтымақтастығын нығайту.

Жоғары білім беру саласы арқылы жұмсақ күш саясатын жүзеге асыру мүмкіндігі халықаралық құжаттармен әлемдік білім интеграциясы мен мобильділік негізінде орындалады. Стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу және білім беру басымдықтарын жүзеге асыру үшін қазақстандық жоғары білім беру жүйесін қазіргі заманғы талаптарға сәйкестендіру мәселесін жан-жақты дамыту қажет. Жоғары білім елдің қазіргі келбеті, болашақ даму бағдары. Жоғары білімнің дамуына бүгін көңіл бөліп, оны жұмсақ күштің маңызды құралы ретінде анықтау елдің болашақ жарқын дамуына жасалған үлкен инвестиция деп бағалауға болады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен дайындалды (тіркеу нөмірі BR24993082).

Авторлардың қосқан үлесі.

Қ.Д. Жанпейісова, Н. Исаев – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

М.К. Дюсембекова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Mattias Munk-Petersen. Soft Power in China: A historical analysis of the notion and role of soft power International Affairs: Culture and Global Studies, Aalborg University. – 2013. – 75 p.

2. Сунь Цзы. Искусство войны. – Москва: АСТ, 2006, –192 с. 82 б.

3. Переломов Л.С. Конфуций «Лунь Юй». – Москва: Восточная литература, 2001. – 180 с.

4. Nye J.S. Soft power: the evolution of a concept // Journal of Political Power. – 2021. – №3 – P.1–12.5, Б.2.

5. Грамши А. Избранные произведения в трех томах. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 565 с.

6. Nye J. «Soft Power.» Foreign Policy. – №8 (1990). – p. 153 – 171.

7. Wilson E.J. Hard Power, Soft Power, Smart Power // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – P. 109-125.

8. Глобальный индекс «мягкой силы» [Электронный ресурс]. URL: <https://forbes.kz/articles/globalnyu-indeks-myagkoj-sily-na-kakom-meste-kazahstan> (дата обращения: 21.07.2024).

9. Білім деңгейі бойынша 15 жастан жоғары жастағы халықтың сыртқы көші-қоны – кетуі [Электронды ресурс]. URL: <https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/2929760?keyword=> (қаралған күні: 25.07.2024).

10. Мамандығы бойынша 15 жастан жоғары жастағы халықтың сыртқы көші-қоны – кетуі [Электронды ресурс]. URL: <https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/2929763?keyword=> (қаралған күні: 02.07.2024).
11. Качественный Казахстан. Сколько казахстанских студентов учится за рубежом? [Электронный ресурс]. URL: <https://standard.kz/ru> 07.04.2023
12. Обучение зарубежом// <https://standard.kz/ru> (дата обращения: 02.07.2024).
13. Дарибай А. Какие страны выбирают казахстанцы по «Болашақу» [Электронный ресурс]. URL: <https://tengrinews.kz/article/diplom-ne-garantiya-pochemu-iz-kazahstana-utekayut-mozgi-2306/> (дата обращения: 21.07.2024).
14. Особенности высшего образования в ОАЭ [Электронный ресурс]. URL: <https://unistudy.kz/countries/оае#:~> (дата обращения: 22.08.2024).
15. Петрухин А. Казахстан в международном пространстве: интернационализация высшего образования набирает обороты [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bilim.expert/post/%> (дата обращения: 02.07.2024).
16. Погорельская А.М. Интернационализация системы высшего образования в Казахстане (2022-2023 гг.): преемственность курса или смена ориентиров?// Высшее образование в России. Том 33, № 1 (2024) [Электронный ресурс]. URL: <https://vovr.elpub.ru/jour/article/view/4748> (дата обращения: 02.07.2024).

References

1. Mattias Munk-Petersen. Soft Power in China: A historical analysis of the notion and role of soft power International Affairs: Culture and Global Studies, Aalborg University, 75 (2013).
2. Sun' Tszy. Iskusstvo voyny [The art of war], (AST, Moscow, 2006, 192 p.). [in Russian]
3. Perelomov L.S. Konfutsiy «Lun' Yuy» [Confucius "Lun Yu"] (Oriental Literature, Moscow, 2001, 180 p.). [in Russian]
4. Nye J.S. Soft power: the evolution of a concept // Journal of Political Power, 3, 1–12 (2021).
5. Gramshi A. Izbrannyye proizvedeniya v trekh tomakh [Selected works in three volumes]. (Izd-vo inostrannoi literatury, M., 1957, 565 p.). [in Russian]
6. Nye J. «Soft Power.» Foreign Policy, 8, 153 – 171 (1990).
7. Wilson E.J. Hard Power, Soft Power, Smart Power // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 109-125 (2008).
8. Global'nyy indeks «myagkoy sily» [Global Soft Power Index]. [Electronic resource]. Available at: <https://forbes.kz/articles/globalnyy-indeks-myagkoy-sily-na-kakom-meste-kazahstan> (Accessed: 21.07.2024). [in Russian]
9. Artiq aqsha 15 zhashtan zhogary zhastagy khalyqtyn syry qoshi-qony [External migration of the population aged 15 years and older by educational level]. [Electronic resource]. Available at: <https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/2929760?keyword=> (Accessed: 25.07.2024). [in Kazakh]
10. Mamandygy boiynsha 15 zhashtan zhogary jastagy khalyq syry qoshi-qony – ketui [External migration-outflow of the population aged 15 years and older by profession]. [Electronic resource]. Available at: <https://taldau.stat.gov.kz/kk/NewIndex/GetIndex/2929763?keyword=> (Accessed: 02.07.2024). [in Kazakh]
11. Kachestvennyi Kazakhstan. Skol'ko kazakhstanskikh studentov uchitsya za rubezhom? [High-quality Kazakhstan. How many Kazakhstani students study abroad?] [Electronic resource]. Available at: <https://standard.kz/ru> (Accessed: 07.04.2023). [in Kazakh]

12. Obucheniye za rubezhom [Study abroad] [Electronic resource]. Available at: <https://standard.kz/ru> (Accessed: 02.07.2024). [in Russian]

13. Daribay A. Kakiye strany vybirayut kazakhstantsy po «Bolashaku» [Which countries do Kazakhstanis choose according to Bolashak]. [Electronic resource]. Available at: <https://tengrinews.kz/article/diplom-ne-garantiya-pochemu-iz-kazahstana-utekayut-mozgi-2306/> (Accessed: 21.07.2024) [in Russian]

14. Osobennosti vysshego obrazovaniya v OAE [Features of higher education in the UAE] [Electronic resource]. Available at: <https://unistudy.kz/countries/oea#:~> (Accessed: 22.08.2024). [in Russian]

15. Petrukhin A. Kazakhstan v mezhdunarodnom prostranstve: internatsionalizatsiya vysshego obrazovaniya nabirayet oboroty [Kazakhstan in the international space: internationalization of higher education is gaining momentum]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.bilim.expert/post/%> (Accessed: 02.07.2024). [in Russian]

16. Pogorel'skaya A.M. Internatsionalizatsiya sistemy vysshego obrazovaniya v Kazakhstane (2022–2023 gg.): preymstvennost' kursa ili smena oriyentirov? [Internationalization of the higher education system in Kazakhstan (2022-2023): continuity of course or change of orientation?]. [Electronic resource]. Available at: <https://vovr.elpub.ru/jour/article/view/4748> (Accessed: 02.07.2024). [in Russian]

М.К. Дюсембекова, К.Д. Жанпейсова, Н. Исаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Высшее образование как инструмент мягкой силы: пример Казахстана

Аннотация. Сфера высшего образования является одним из основных инструментов политики мягкой силы любой страны. На современном этапе мирового развития «мягкая сила» под влиянием процесса глобализации становится основным фактором влияния. Государства не только не вступают в мировую политическую конкуренцию с мощью военно-политических, экономических ресурсов, но и соревнуются в своих достижениях в области культуры, искусства, науки, техники, образования. Поэтому все страны мира обращают внимание на развитие сферы образования и науки. В привлечении креативной, творческой молодежи заинтересованы все вузы мира. Актуальность потребности в интеллектуальной молодежи возрастает с каждым годом. Ведь образованная молодежь – это основа развития страны. Благодаря тому, что обучающиеся создают интеграцию образования, через высшие учебные заведения реализуется и политика мягкой силы государства. Творчески мыслящая, любознательная образованная молодежь в ходе обмена знаниями активно изучает язык посещаемой страны, знакомится с достижениями науки и культуры. Студенты становятся ценным социальным капиталом страны, в которой они обучаются, приобретают новые накопленные знания, связи, новую среду и становятся эффективными поставщиками языка и культуры этой страны. В результате роль высшего образования как инструмента «мягкой силы» оказывается намного выше, чем в других областях. Поэтому каждое государство реализует политику мягкой силы через систему высшего образования. В этом контексте у каждого государства своя политика и приоритетная стратегия.

Ключевые слова: мягкая сила, интеграция, мобильность, студент, университет, система высшего образования, глобализация, образование, наука, культура.

M.K. Dyussebekova, K.D. Zhanpeiisova, N. Issayev
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Higher education as a tool of soft power: Kazakhstan case

Abstract. The field of higher education is one of the main instruments of any country's soft power policy. At the present stage of world development, "soft power" under the influence of the globalization process is becoming the main factor of influence. States not only do not enter into global political competition with the power of military, political, and economic resources, but also compete in their achievements in the field of culture, art, science, technology, and education. Therefore, all countries of the world pay attention to the development of education and science. All universities of the world are interested in attracting creative, creative youth. The urgency of the need for intellectual youth is increasing every year. After all, educated youth is the basis of the country's development. Due to the fact that students create the integration of education, the policy of soft power of the state is also implemented through higher education institutions. Creatively thinking, inquisitive, educated youth actively study the language of the visited country, get acquainted with the achievements of science and culture during the exchange of knowledge. Students become valuable social capital of the country in which they study, acquire new accumulated knowledge, connections, a new environment and become effective suppliers of the language and culture of this country. As a result, the role of higher education as a tool of "soft power" turns out to be much higher than in other fields. Therefore, each state implements a policy of soft power through the higher education system. In this context, each State has its own policy and priority strategy.

Keywords: soft power, integration, mobility, student, university, higher education system, globalization, education, science, culture

Авторлар туралы мәлімет:

Дюсембекова М.К. – Саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан.

Жанпейісова Қ.Д. – PhD, Саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан.

Исаев Н. – PhD докторант, Саясаттану кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан.

Dyussebekova M.K. – Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhanpeiisova K.D. – PhD, Associate Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Issayev N. – PhD student, Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.01.62

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-123-142>

Научная статья

Старение населения в Казахстане в условиях цифровой трансформации: политико-правовой и литературный обзор

М.Б. Жанарстанова^{ORCID}, Е.Д. Досымхан^{ORCID}, А.Д. Калдыбекова^{ORCID}

Astana IT University, Астана, Казахстан

*(E-mail: m.zhanarstanova@astanait.edu.kz, y.dossymkhan@astanait.edu.kz,
a.kaldybekova@astanait.edu.kz)*

Аннотация. Современный мир находится в непрерывном развитии, новые тенденции, процессы, вызовы встают перед мировыми сообществами. Одним из таких процессов является старение населения. На сегодняшний момент Казахстан лишь стоит на пороге изменений в возрастной структуре общества. Именно поэтому превентивные меры способны скорректировать прогнозируемые экономические и социальные трудности, связанные с процессом старения населения. Вполне очевидно, что первоочередной задачей по улучшению качества жизни пожилых людей является совершенствование медико-социальной помощи, экономической поддержки людей старшего возраста. Однако полноценная жизнь пожилого населения также невозможна без интеграции и включения их в общественно-политическую жизнь общества, что напрямую связано с трендами цифровизации. Диджитал трансформация является глобальным феноменом и реалиями современного человека. Получение медицинских, социальных, правовых, финансовых и других услуг в Казахстане реализуется с применением различных электронных приложений, таких, как *damumed.kz*, *eGov.kz*, *kaspi.kz* и др., что является лишь малой частью общего процесса цифровизации. Полноценное включение людей третьего поколения в цифровое пространство сможет позитивно сказаться на их качестве жизни, более активном включении их в социальную и политическую жизнь государства и на росте их благополучия в целом. Для системных изменений в данной сфере необходим всесторонний анализ имеющейся политико-правовой базы, категориального аппарата, степени научной заинтересованности проблематикой, а также имеющихся государственных инициатив в сфере регулирования положения пожилого населения в Казахстане. Таким образом, целью текущей статьи является анализ политико-правовой и научной базы старения населения в Республике Казахстан в контексте цифровой трансформации общества.

Ключевые слова: старение населения, пожилые люди, качество жизни, цифровизация, благополучие, информационно-коммуникационные технологии, цифровая трансформация.

Поступила: 03.04.2024; Принята: 27.10.2024; Доступна онлайн: 25.12.2024

Введение

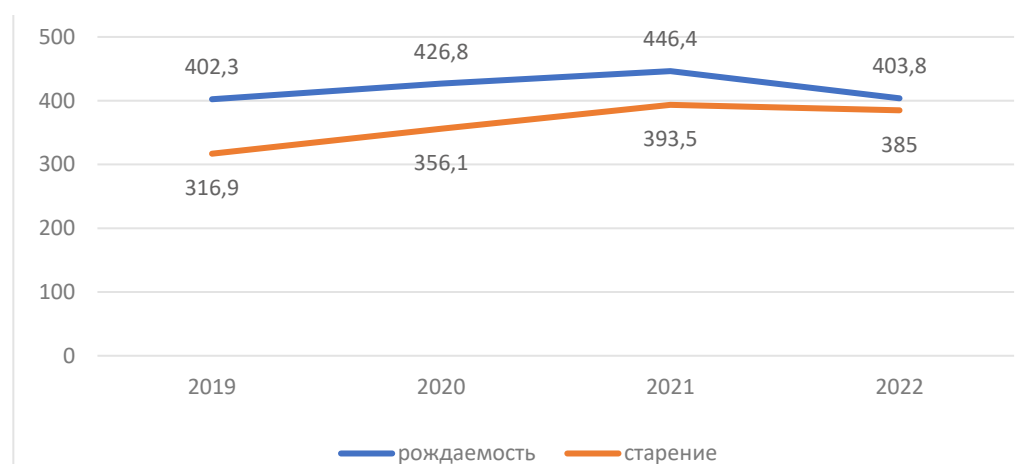
Современное мировое сообщество столкнулось с новой глобальной проблемой – старение населения. Все большее количество стран стоит на пороге нового демографического вызова. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения, к 2030 году доля людей, достигших возраста 60 лет и старше, увеличится до одной шестой общего населения Земли. Прогнозируется рост их численности до 1,4 миллиарда человек в сравнении с 1 миллиардом в 2020 году. К 2050 году ожидается удвоение этой группы населения, достигнув 2,1 миллиарда человек. За период с 2020 года по 2050 год предполагается трехкратное увеличение численности людей в возрасте 80 лет и старше, достигнув 426 миллионов человек [1].

Изначально процесс старения населения был характерен для стран с высоким уровнем дохода. Япония является ярким примером, где люди старше 60 лет составляют 30% населения.

Одной из основных причин резкого увеличения доли пожилого населения в большинстве развитых стран мира является спад уровня рождаемости, что отмечается многими учеными. Д.Парк и др. [2] считают это основным критерием, повлиявшим на рост пожилого населения в странах Азии (Япония, Республика Корея, Сингапур). В европейских странах, помимо уже указанной причины, выделяется увеличение продолжительности жизни, в том числе снижение детской смертности, развитие здравоохранения, отход от тяжелого физического труда в сторону сферы услуг, улучшение условий жизни и др. [3]. Миграция также является причиной растущего населения [4]. При этом Сидоренко А.В. и др. [5] для стран СНГ упоминают принцип старения «снизу», подразумевающий «сокращение доли молодого населения из-за его избыточной смертности, а также снижения рождаемости».

Несмотря на то, что в Казахстане последние несколько лет наблюдается положительная динамика рождаемости, при этом отмечается и ежегодное увеличение доли пожилого населения (старше 60 лет) (Диаграмма 1).

Диаграмма 1. Динамика рождаемости и динамика роста пожилого населения в Республике Казахстан

Составлено авторами по данным Бюро национальной статистики [6] и [7].

Несмотря на относительно «молодую» структуру казахстанского общества, по прогнозу ООН, все государства мира, независимо от уровня дохода, рано или поздно столкнутся с проблемой старения населения, а развивающиеся страны перегонят развитые государства в темпах старения к 2050 году (Рис. 1).

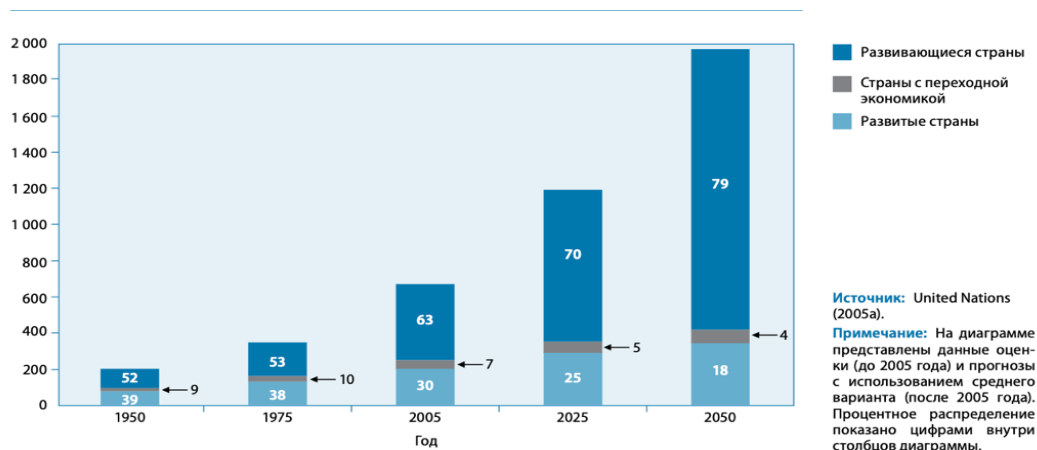

Рисунок 1. Численность и распределение мирового населения, относящегося к группам в возрасте 65 лет и старше, в разбивке по группам стран (млн чел.)

Источник: Развитие в условиях старения населения мира [8].

Более того, согласно Долгосрочному демографическому прогнозу, проведенному Центром развития трудовых ресурсов, численность нетрудоспособного пожилого населения в Казахстане к 2050 году будет расти быстрее, чем «численность других категорий населения, что отражает старение населения (в среднем)» и коэффициент общей демографической нагрузки (детьми и лицами пенсионного возраста) достигнет 100% в ряде областей Казахстана [9].

Поэтому старение населения является глобальной проблемой и прогнозируемым демографическим вызовом в Республике Казахстан.

Несмотря на ряд опасений, что влечет за собой данный процесс, подходить к нему необходимо не с точки зрения проблематики, а с позиции возможностей как для самих пожилых граждан, так и для стабильности государства.

Развитие инноваций, влияющих на улучшение качества жизни пожилых людей, политика активного долголетия, продвижение принципов волонтерства, передача богатого жизненного опыта старшим поколением молодому и другие инициативы могут стать решением ряда вопросов, связанных со старением населения.

Для повышения качества жизни пожилого населения уже недостаточно лишь медико-социальной поддержки со стороны государства. Казахстан является активным участником и даже хедлайнером в ряде цифровых инноваций на мировой и региональной

арене. Поэтому старение населения и благополучие, активное долголетие также должно развиваться в новых, информационных реалиях.

Цифровая трансформация имеет значительное влияние на повседневную жизнь, затрагивая различные сферы деятельности и изменяя способы взаимодействия людей с окружающим миром. На сегодняшний момент такие повседневные информационные и коммуникационные технологии, как онлайн-банкинг, электронная торговля или электронная почта, являются неотъемлемыми атрибутами активной, полноценной социально-политической жизни для людей всех возрастов.

Нынешние пожилые люди пережили огромные изменения прошлого века – от аналоговых и электронных устройств к цифровым. Они принимали участие и вносили свой вклад в развитие и преобразование повседневных практик от преимущественно ручных к исключительно цифровым. Тем не менее, зачастую старшее поколение стереотипно воспринимают как технофобичных или нежелающих использовать ИКТ людей.

Однако любые трансформации общественно-политических процессов должны начинаться с правовой базы, создания категориального аппарата и проработки нормативных документов. Кроме того, научный анализ процессов, угроз, перспектив и возможностей также необходим для выработки дальнейших рекомендаций и трансформаций.

В силу вышесказанного целью данного исследования является анализ казахстанской политико-правовой базы в отношении старения населения и исследование степени научной изученности данного феномена в контексте цифровой трансформации общества.

Методы исследования

Методология исследования данной научной статьи представляет собой комбинацию различных методов. Во-первых, литературный обзор, подразумевающий проведение всестороннего обзора академических трудов, научных статей и публикаций по теме исследования с целью выявления степени научной изученности старения населения в Казахстане. Данные извлекались из общеизвестных реферативных, библиографических баз данных как Scopus, Google Scholar, ResearchGate, а также из книжного фонда Национальной Академической библиотеки Казахстана, находящейся в г. Астана. Для проведения поиска использовалась комбинация таких ключевых слов и фраз, как «старение населения», «активное долголетие», «благополучие», «информатизация и старение населения» в Республике Казахстан.

Обзор рассматривает англоязычные, русскоязычные и казахоязычные материалы казахстанских и зарубежных специалистов за последние 10 лет.

Кроме того, в статье применяется метод анализа статистических данных. Использование статистической отчетности государственных органов (Бюро Национальной статистики), международных институтов и организаций (Eurostat) необходимо для изучения демографических тенденций (уровень рождаемости, темпы старения населения, возрастные изменения) в Казахстане и мире.

Отдельно выделяется анализ политико-правового контекста, а именно исследование законодательных актов, правительственных стратегий и программ в сфере старения

населения с целью выявления общих траекторий государственной защиты и поддержки пожилого населения, оценки уровня информационной поддержки людей старшего поколения в условиях цифровизации общества. Обзор и анализ сделан на основе политических и юридических ресурсов - платформы zakon.kz для анализа законодательной и нормативно-правовой базы Республики Казахстан, сайта официальных политических институтов РК gov.kz, akorda.kz, parlam.kz.

Обсуждение и результаты

Научная изученность старения населения в контексте цифровой трансформации

Феномен старения населения вызывает научный и практический интерес как отечественных исследователей, так и международных организаций. Международная организация HelpAge International ежегодно исследует индекс качества жизни пожилых людей, пропагандируя принцип инклюзивности, равенства и уважения вне зависимости от возраста [10].

В научной литературе существует определенное разночтение относительно возраста, с которого наступает старость. Это обусловлено увеличением продолжительности жизни, ростом качества жизни, изменением демографических и общественных норм, активностью отдельных возрастных групп, самоощущением и самовосприятием и т. д.

В научной статье Токтарбаевой А. и др. представлена возрастная классификация людей пенсионного возраста, предложенная геронтологами, психиатрами, учеными, в которой наблюдается «неоднозначная картина» [11].

В работе Бусоло и др. также отмечается несколько различных критериев, которые ложатся в основу возрастной категоризации пожилых людей, среди которых демографическая нагрузка, медианный возраст населения, трудоспособность, дальность от смерти и др. [12].

Данные характеристики могут отличаться в разных регионах, при различных уровнях экономического развития, социального бэкграунда и других переменных. Так, например, в Африке возраст пожилого населения должен коррелироваться в пределах 50-65 лет [13], в то время как общепринятой возрастной классификацией является градация, предложенная ВОЗ, согласно которой люди старшего поколения разделяются на три группы: – пожилые (люди от 60 до 74 лет); – старые (от 75 до 90 лет); – долгожители (старше 90 лет) [14]. При формировании рейтинга специалисты в области медицины ориентировались на улучшение общего состояния здоровья и внешнего вида, повышение способности к рождению детей, поддержание высокой работоспособности на длительный срок, а также другие соответствующие факторы.

При этом в современных быстро меняющихся реалиях данная категоризация видится перманентной с последующей возможной трансформацией возрастной структуры людей третьего поколения. В рамках данной статьи понятия «пожилое поколение», «третье поколение», «старшее поколение» будут применяться к людям старше 60 лет.

Среди казахстанских ученых вопросами нормативно-правового регулирования положения людей пожилого возраста занимались Сарсембаева Р. и Кусмангалиева Ж. [15], Шеримова Н. и Султанкулова К. [16].

Вопросы старения населения изучаются отечественными исследователями преимущественно с точки зрения здравоохранения [17], [18], [19]. В социологическом исследовании качества жизни среди пожилого населения, проведенного группой исследователей под руководством Досжановой Г. Н. в 2013 году, значительная роль в показателях уровня качества жизни отводится физическим и медицинским показателям (физическое функционирование, интенсивность боли, общее здоровье, психическое здоровье и др.) [20]. Исследование не затрагивает вопросы социальной и информационной интеграции людей пожилого возраста в социум. Немного иной аспект медицинской поддержки пожилого населения рассматривается в трудах Морозовой и Абикуловой А., которые затрагивают вопросы медико-социальной помощи пожилому населению. Менбаева Р. рассматривала данный аспект в сельской местности. Отдельно хотелось бы выделить научные работы Сидоренко А., который рассматривает проблему населения в Казахстане с разных демографических аспектов, уделяя внимание комплексному анализу проблем в сферах здравоохранения, социального обеспечения и социальных услуг [5], а также анализирует методы государственной политики в указанной отрасли.

Следующий аспект научного исследования люмпенизации пожилого населения посвящен финансовому (пенсионному) сектору. Вполне очевидно, что старение населения во всех государствах напрямую связано с определенной нагрузкой на систему государственного социального обеспечения, в силу чего исследования в данной отрасли занимают значительную часть научного пространства. Так, Антонова Н. и Черемухина О. анализируют факторы, оказывающие влияние на пенсионную реформу, среди которых выделяют три группы – демографические, социально-экономические и природно-биологические факторы.

Иной аспект рассматривается в работе Ешмановой А. и др., уделяющих внимание научному изучению геронтологии и гериатрии в Казахстане, а также специализированной подготовке кадров гериатрической службы как необходимый фактор для решения ряда проблем, связанных со старением населения.

Хотелось бы выделить научные труды, посвященные образованию пожилого населения, интеграции их в информационное пространство.

Чувство ненужности, невостребованности является одним из критериев, ведущих к снижению качества жизни пожилого населения. Согласимся с Морозовой Т. А., что пожилое поколение обладает «бесценным потенциалом» в виде их жизненного опыта и накопленного за многие годы интеллектуального багажа, которое необходимо использовать. Более того, исключение пожилого населения из активной социальной жизни в целом и из образовательного пространства, в частности, обусловлен различными стереотипами и установками со стороны общества, что является ошибочным и требует изменений.

Вполне очевидно, что в современном мире стереотипное отношение к представителям пожилого поколения негативно сказывается на их реализации в социуме. Несмотря на то, что еще в 2017 году в докладе Всемирной организации здравоохранения «Старение и здоровье» говорилось об ошибочности и нерелевантности подобных суждений, в Казахстане до сих пор существует «шаблонный» образ пожилых людей. Так, в казахстанском социуме нередки осуждающие комментарии внешнего вида, поведения, образа жизни более активных и современных «бабушек» и «дедушек».

Проблема эйджизма актуальна не только для казахстанского сообщества и нашла свое отражение в трудах ряда исследователей. Согласно данным World Values Survey, лишь 23,8% респондентов в Казахстане старше 50 лет полностью удовлетворены (полностью, или почти полностью) своей жизнью, при этом 48,7% и 32,6% этих респондентов считают работу очень или довольно важной, соответственно. Более того, одним из основных принципов активного старения, согласно ВОЗ, является занятость, которая напрямую связана с уровнем грамотности и возможностью обучения на протяжении всей жизни. Представители старшего поколения готовы и желают заниматься трудовой и профессиональной деятельностью, однако им не всегда хватает навыков для интеграции и адаптации в современное цифровое пространство.

Несмотря на то, что принцип «обучение в течение всей жизни» является приоритетным и глобальным, уровень цифровой грамотности среди пожилого населения все еще остаётся достаточно низким.

В научной литературе появился термин, характеризующий дискриминацию по уровню доступа к ИКТ – «цифровое неравенство», «цифровой разрыв», характерный как в отношении государств, на глобальном уровне, так и в региональном или индивидуальном отношении. Вопросы цифровой трансформации и цифрового равенства поднимаются на международном уровне. Одним из ключевых событий мирового масштаба является принятие Окинавской Хартии глобального информационного общества, в котором также подчеркивается важность преодоления цифрового разрыва как между странами, так и внутри каждого государства. В Казахстане в 2023 году принята Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023-2029 годы, в которой актуализируются вопросы повышения цифровой грамотности населения в виду общей диджитал трансформации общества. Несмотря на глобальные и национальные тренды в цифровизации, в мире существует проблема «цифрового эйджизма». Вопросами применения ИКТ пожилыми людьми занимаются зарубежные и российские ученые, в то время как в казахстанском научном сообществе существует определённая нехватка научной изученности данной проблематики.

Так, в странах ЕС процент пожилых людей, обладающих базовыми цифровыми навыками, колеблется от 40 до 24% (Рис.2).

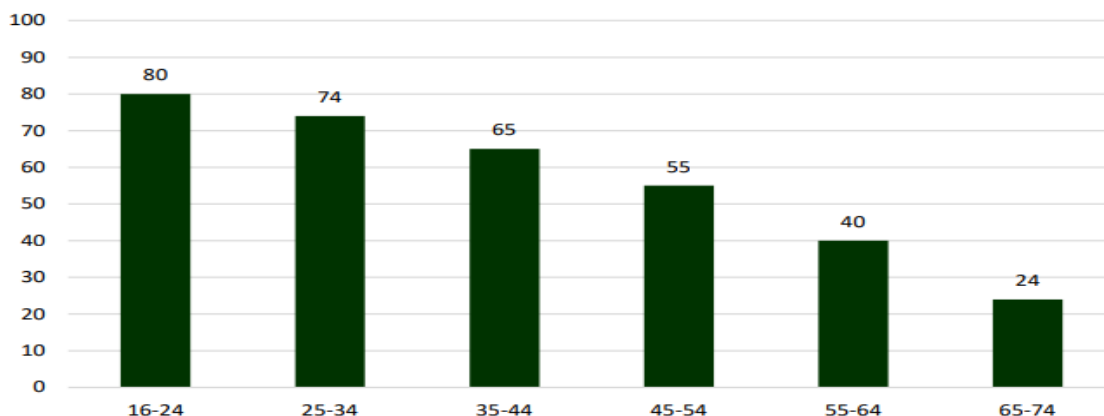

Рисунок 2. Доля лиц, обладающих базовыми или выше базового уровня цифровыми навыками по возрастным группам, Евросоюз-27, 2019 год (% от соответствующей возрастной группы).

Источник: UNECE. В России также наблюдается диспропорция в цифровой грамотности между различными демографическими группами населения. В работе Галкина К. и Парфенова О., например, отмечается рост пожилых людей в России, активно пользующихся интернетом, а также очевидные преимущества использования ИКТ для людей старшего возраста. Кроме того, в статье выдвигаются четыре основные стратегии использования интернета пожилыми людьми.

Вполне очевидно, что спрос на ИКТ среди людей старшего поколения будет расти ежегодно как в соседних странах, так и в Республике Казахстан. Стереотипное восприятие пожилых как неспособных к освоению новых технологий должно быть нивелировано. Как отмечают М. Э. Елютина и Э. Е. Чеканова, «геронтологические данные позволяют сделать вывод о том, что структурные изменения, обусловленные возрастом, не являются препятствиями для включения представителей «третьего возраста» в образовательный процесс».

На данный момент умение пользоваться информационными ресурсами, равный доступ к ним, осведомленность о дистанционных услугах напрямую влияют на качество каждого гражданина в целом и людей старшего поколения, в частности. Кроме того, как отмечает Туровская Е. и Фоменко О., биологическое старение населения, ухудшение состояния здоровья у людей пенсионного возраста напрямую связано с социальным и экономическим старением. Если второе зависит преимущественно от финансовых доходов, то первое, социальное старение, возможно скорректировать более активным включением пожилого населения в социальную жизнь государства. Научный интерес представляет диссертация Rasi, изучающая взаимодействие пожилых людей с интернетом в эпоху диджитализации в Финляндии. Несмотря на более развитую систему информатизации финского общества, существуют определенные объективные риски по исключению людей старшего поколения из полноценной интеграции в

социально-экономическую жизнь государства в силу их недостаточного использования интернет-возможностей. Как отмечает Байкова, благодаря информатизации «меняются характеристики качества жизни населения... [что] существенно скрашивает жизнь пожилых людей».

ИКТ благоприятно сказываются на различных сферах жизнедеятельности людей старше 60 лет, помогая им в социальной коммуникации и инклюзии, доступе к государственным услугам, поиске необходимой информации, интеграции в социально-политическую жизнь государства, повышению чувства уверенности и личной самооценки и др. Кроме того, цифровые навыки могут способствовать развитию экономической независимости пожилых. Так, согласно данным GEM (Global Entrepreneurship Monitor – Глобальный мониторинг предпринимательства), в США благоприятным возрастом для начала предпринимательской деятельности считается 40-50+. Однако вполне очевидно, что одним из препятствий для занятия предпринимательской деятельностью среди пожилых могут выступать физическая мобильность и состояние здоровья. Именно в силу этого все большее распространение получает ведение домашнего бизнеса, в котором ИКТ играют ключевую роль. В качестве же преимуществ предпринимателей пожилого возраста над более молодыми коллегами отмечается их богатый жизненный опыт, знание рынка и управленческая хватка [12].

Таким образом, для преодоления цифрового разрыва в Республике Казахстан необходимо комплексное изучение потребностей пожилых людей в цифровой грамотности, интеграции и адаптации их в диджитал пространство, системного анализа текущего состояния указанной отрасли, а также комплексного подхода на уровне государства в недопущении цифрового неравенства.

Анализ политико-правовой базы в области старения населения

Старение населения является актуальным глобальным феноменом, в силу чего вопросы регулирования демографических изменений, защиты прав пожилых людей, процедуры их более активного участия в жизнедеятельности любого общества нашли свое отражение в законодательных актах и нормах на международном и отечественном уровнях.

В международном правовом поле в вопросах старения населения условно можно выделить две группы документов:

1. Первая группа освещает общие, основополагающие естественные и гражданские права человека:

– Всеобщая декларация прав человека, которая определяет право на жизнь, право на свободу передвижения, право на личную неприкосновенность, право на защиту закона, право на гражданство, право на имущество и т. д.

– Копенгагенская декларация о социальном развитии направлена на создание экономических, политических, социальных, культурных и правовых условий, которые будут благоприятствовать социальному развитию всех людей.

– Пакт об экономических, социальных и культурных правах и Пакт о гражданских и политических правах закрепляют важнейшие нормы, касающиеся защиты прав людей, включая право на жизнь, право на здоровье, право на достойный уровень жизни, право на свободу от пыток, правоспособность и принцип равенства.

– Международная Конвенция прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей. Ст.7 обязывает государства-участников уважать и обеспечивать права всех трудящихся-мигрантов без какого бы то ни было различия в отношении возраста. Это единственная Конвенция, которая уполномочивает страны-участницы бороться с возрастной дискриминацией.

2. Вторая группа международных правовых документов защищает права непосредственно пожилых людей. К ним относятся:

– Декларация по проблемам старения, принятая в 1992 году, призывает содействовать осуществлению Международного плана действий по проблемам старения, поддерживать распространение принципов ООН;

– Хартия пожилых людей, принятая на межпарламентской ассамблее государств-участников СНГ. Суть данной Хартии - призвать парламенты независимых государств СНГ принять законы, гарантирующие пожилым людям достойную старость;

– Принципы ООН в отношении пожилых людей. Данный документ призывает правительства стран включить в их национальные законы, программы принципы независимости, участия в общественной жизни, ухода и защиты, реализации внутреннего потенциала, достоинства;

– Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года. План действий не обладает юридической силой, а носит рекомендательный характер, уполномочивая страны к моральной ответственности. Данный План состоит из трех действий, направленных на а) участие пожилых людей в развитии, б) обеспечение здравоохранения и благополучия в пожилом возрасте, с) создание благоприятных условий.

Также к международным документам можно отнести Рекомендации: Рекомендации по измерению пожилого населения, проживающего в учреждениях; Рекомендации о правах мигрантов пожилого возраста; Рекомендация Международной организации труда от 23 июня 1980 г. No 162 «О пожилых работниках» и т. д.

Из анализа указанных международных документов становится очевидно, что основным пробелом в международном правовом поле является отсутствие единого нормативного документа, регулирующего все вопросы положения пожилых людей, а также нехватка четкого категориального аппарата в указанной области. Еще в 2010 году международной организацией HelpAge International отмечалось, что «пожилые люди не выделяются как отдельная категория в международных законодательствах по правам человека». Международное правовое поле является основой и базой для выработки национальных законодательств, служит ориентиром в принятии отечественных правовых норм.

Основные принципы государственной политики Казахстана по отношению к пожилым людям прописаны в Конституции Республики Казахстан, а также в ряде кодексов, таких, как «О здоровье народа и системе здравоохранения», «О браке (супружестве) и семье», «Трудовом кодексе Республики Казахстан», «О Социальном кодексе РК» и др.

Краткий обзор законодательной базы РК и политических программ и стратегий в сфере прав пожилых людей представлен в Таблице 1.

Таблица 1. Обзор законодательной базы Республики Казахстан в сфере прав пожилых людей

№		Наименование	Описание
Нормативно-правовые документы			
1	Общие принципы равенства, защиты гражданских и естественных прав	Конституция РК [21]	В основном законе РК декларируются естественные права на жизнь, свободу; общегражданские принципы равенства, отсутствия дискриминации; гражданские права на свободу труда и др. П. 3 ст. 27 Конституции Казахстана установлена обязанность совершеннолетних трудоспособных детей заботиться о нетрудоспособных родителях.
2		Трудовой Кодекс [22]	Согласно ст. 6 Трудового кодекса Республики Казахстан, каждый имеет равные возможности в реализации своих прав и свобод в сфере труда. Никто не может подвергаться дискриминации в процессе осуществления своих трудовых прав на основе таких критериев, как пол, возраст, физические особенности, раса, национальность, язык, социальное и имущественное положение, а также должностное положение и другие обстоятельства. Однако изучение законодательства о труде в Республике Казахстан показывает, что оно не включает в себя все рекомендации Международной организации труда, в основном предлагая работникам обсуждать и включать все существенные условия в трудовой договор, что дает работодателю возможность выдвигать пожилым людям неподходящие требования и условия работы.
3		Социальный Кодекс [23]	Направлен на повышение благополучия граждан, а также переориентацию системы на превентивные меры и профилактику социальных рисков. В данном документе определены основные социальные права граждан Казахстана, которые применяются во всех областях их жизнедеятельности, включая минимальные социальные стандарты. В нем также закреплены обязательства государства, работодателей и работников в социальной сфере. С принятием Социального кодекса утратили силу 10 законов. При этом в Кодексе отсутствует поддержка прав пожилых людей как отдельной категории.
4		Кодекс «О здоровье народа и системе здравоохранения» [24]	Кодекс регулирует общественные отношения в сфере здравоохранения с целью обеспечения реализации конституционного права граждан на охрану здоровья. Его задачи включают улучшение качества предоставления медицинской помощи, обеспечение высокого уровня медицинского обслуживания граждан, а также обеспечение доступа к качественным лекарственным средствам, изделиям медицинского назначения и медицинской технике.

5	Защита прав пожилых людей	Кодекс «О браке (супружестве) и семье» [25]	Ст. 145 Кодекса «О браке (супружестве) и семье» гласит: «Трудоспособные совершеннолетние дети обязаны содержать своих нетрудоспособных нуждающихся в помощи родителей и заботиться о них». Данная статья конкретизирует и развивает норму Конституции РК об обязанности совершеннолетних трудоспособных детей заботиться о нетрудоспособных родителях (ст. 27).
6		Закон РК «О ветеранах» [26]	Ст.10 Нормы данного закона предусматривают ветеранам выплату пособия, социальную помощь в денежном эквиваленте, обеспечение жильем, преимущественное обслуживание в мед. организациях, получение медицинской помощи и т. д. Однако данный закон не охватывает
7		Стандарт организации оказания гериатрической и геронтологической помощи в Республике Казахстан [27]	Данный Стандарт устанавливает требования и порядок к процессам организации оказания гериатрической и геронтологической помощи пациентам старших возрастных групп с признаками преждевременного старения в амбулаторных, стационарозамещающих, стационарных условиях и на дому. Медицинские организации, оказывающие гериатрическую и геронтологическую помощь населению, осуществляют мероприятия, направленные на профилактику, диагностику, лечение, медико-социальную реабилитацию и улучшение качества жизни лиц старших возрастных групп и с признаками преждевременного старения организма с соблюдением преемственности на всех этапах оказания медицинской помощи. Стандарт определяет основные направления, процедуры, порядок, условия оказания гериатрической и геронтологической помощи.
Государственные программы и стратегии			
8		План мероприятий по улучшению положения граждан старшего поколения «Активное долголетие» до 2025 года [28]	План мероприятий направлен на развитие принципов активного старения, улучшения социальной активности пожилых. Согласно Плану мероприятий, в республике действует 79 центров активного долголетия, ориентированных на обеспечение качественной жизни пожилых граждан. Эти центры, работающие по принципу «одного окна», занимаются тремя ключевыми направлениями: поддержка активного долголетия, поощрение здорового образа жизни и установление связей с общественностью. Их деятельность направлена на улучшение жизни пожилых людей, стимулирование продуктивного и активного старения, обеспечение независимости для людей пожилого возраста и их участие в общественной жизни Казахстана.

9		<p>Постановление Правительства РК от 28 марта 2023 г. «Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы» [29]</p>	<p>В рамках Концепции выдвигается принцип «непрерывного обучения», а также реализации программы «Серебряный университет», помогающей представителям старшего поколения в освоении новых знаний и навыков: «в 72 вузах начата реализация программы "Серебряный университет". Созданы структурные подразделения и утверждены внутренние документы, регулирующие процесс обучения лиц пожилого возраста. В большинстве вузов разработаны авторские курсы и подготовлены учебно-методические пособия. ... Стратегия направлена на расширение масштабов образования для взрослых, особенно с низкой квалификацией, стимулирование работодателей, совершенствование структур управления системой предоставления навыков, открытый доступ к приобретению цифровых навыков. Также фокус направлен на приобретение новых навыков женщинами, переподготовку пожилых людей и помощь людям с особыми медицинскими показаниями к труду».</p>
---	--	---	---

Анализ политико-правовой базы Республики Казахстан в сфере прав пожилых людей показал, что в законодательной сфере отсутствует четкий категориальный аппарат, не регламентированы права пожилых людей как отдельной категории. В законодательных актах РК представители пожилого населения подразделяются на такие группы, как пенсионеры, инвалиды, ветераны Великой Отечественной войны и иные социально-защищенные категории. Однако нет общего категориального аппарата как «пожилые люди» или «пожилой работник». Кроме того, отсутствуют специальные нормы улучшения качества социальной жизни пожилых людей. Как отмечают Шеримова, Султанкулова, необходима модернизация пенсионного законодательства, сопровождающаяся усилением гарантий для пожилого населения, в том числе в сфере трудоустройства [16], в то время как Ажигулова Х. отмечает комплексную проблему законодательства РК, в которой «отсутствует единый нормативно-правовой акт о правах и свободах пожилых людей, который бы регламентировал все вопросы социальной защиты населения пожилого возраста, включая пенсионное обеспечение, здоровье и медицинское обеспечение, социальное обслуживание, доступ к культурным мероприятиям, организация досуга и т.п.» [29]. Существует необходимость усиления закона в сфере защиты от насилия и от бытового насилия пожилых людей.

Авторы поддерживают позицию Ажигуловой Х. в вопросе разработки единого нормативно-правового акта, регулирующего все вопросы, касающиеся пожилых лиц, так как нормы в существующих законах разрознены. Более того, существует опыт в разработке единого НПА, касающегося других социально-уязвимых групп: «О правах ребенка в Республике Казахстан», «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан», однако по вопросам пожилого населения подобный документ отсутствует.

Выводы

Тема старения населения является актуальной как в глобальном масштабе, так и на государственном уровне. Темпы демографических изменений требуют новых подходов к пожилым людям для улучшения их качества жизни, благополучия, продвижения принципов активного долголетия и активного старения. Необходима комплексная трансформация государственного и общественного сектора, начиная от структурных изменений в политико-правовом поле и заканчивая изменениями в стереотипном восприятии пожилых казахстанским социумом.

Анализ научной изученности продемонстрировал, с одной стороны, актуальность выбранной проблематики среди мирового и казахстанского научного сообщества. С другой стороны, очевидна разница в уровне и глубине изучения прав, вызовов, перспектив и положения пожилых людей в Казахстане в условиях цифровой трансформации в сравнении с зарубежными коллегами. Нехватка систематических социологических исследований в данном вопросе либо отсутствие данных подобных исследований в открытом доступе может служить препятствием для комплексного изучения взаимосвязи социальной активности пожилых людей в диджитал пространстве.

Анализ политико-правовой базы также выявил ряд положений, требующих категоризации и совершенствования. Вполне очевидно, что темпы старения населения с каждым годом увеличиваются, в силу чего необходима комплексная актуализация вопросов на системном уровне. Необходима разработка единого нормативно-правового акта, который бы выделял «пожилых» как отдельную категорию, закреплял их права и обязанности, регламентировал деятельность политических и общественных институтов в сфере продвижения принципов равенства, инклюзии, активного старения и активного долголетия. Для принятия превентивных мер в борьбе со стремительным старением населения во всем мире необходим комплексный подход и систематические меры.

В эпоху цифровизации и глобализации необходимы новые подходы к интеграции пожилых в социополитическую, культурную и экономическую жизнь общества, принимая во внимание современные цифровые реалии. Активное старение невозможно без учета всех составляющих развития социума, где немаловажное значение имеет цифровая трансформация.

Вклад авторов.

А.Д. Калдыбекова – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

М.Б. Жанарстанова, Е.Д. Досымхан – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Всемирная организация здравоохранения, «Старение и здоровье». [Электронный ресурс]. – 2023. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> (дата обращения: 15.01.2023).

2. Park Donghyun, S.-H. Lee, A. Mason, E. Elgar. Aging, Economic Growth, and Old-Age Security in Asia. – USA: Asian Development Bank and Edward Elgar, 2012. - 312 p.
3. Eurostat, Ageing Europe. Looking at the lives of older people in the EU. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. - 184 p.
4. Шамшидинова М.А. Старение населения и актуальные вопросы повышения качества жизни людей пожилого возраста //Актуальные проблемы теоретической и клинической медицины. – 2020. - № 1 (27). - С. 30–33.
5. Сидоренко А.В., А. К. Ешманова, А. К. Абикулова. Старение населения в Республике Казахстан. Проблемы и возможности // Успехи геронтологии. – 2017. – №4. – С. 505–515.
6. Бюро национальной статистики, «О рождаемости в 2022 году». [Электронный ресурс]. – 2022. URL: <https://stat.gov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2022-godu/> (дата обращения: 15.01.2023).
7. Бюро национальной статистики, «Социальное положение пожилого населения в Республике Казахстан». [Электронный ресурс]. – 2022. URL: <https://stat.gov.kz/ru/news/sotsialnoe-polozhenie-rozhilogo-naseleniya-v-respublike-kazakhstan/#:~:text=В%202022%20году%20занятое%20население,%2C6%25%20-%20на%20женщин> (дата обращения: 15.01.2023).
8. ООН, «Обзор мирового экономического и социального положения, 2007 год. Развитие в условиях старения населения мира». [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/2007wess_ru.pdf (дата обращения: 15.01.2023).
9. Долгосрочный демографический прогноз. АО «ЦТР». [Электрон. ресурс]. URL: <https://ias.enbek.kz/ru/node/1469> (дата обращения: 15.01.2024).
10. HelpAge International Annual Report 2022/2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://annualreport.helpage.org/#About-us> (дата обращения: 15.01.2023).
11. Токтарбаева А., Бураканова Г., Алиева С. Анализ концепции возрастной периодизации // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Педагогика. Психология. Социология. – 2021. - №1 (134), С. 234-239.
12. Bussolo M., Koettl J., Sinnott E. Golden Aging: Prospects for Healthy, Active, and Prosperous Aging in Europe and Central Asia. Washington, DC: World Bank, 2015. [Электронный ресурс]. URL: <http://hdl.handle.net/10986/22018> (дата обращения: 15.01.2023).
13. Kowal P. Dowd E. Definition of an older person. Proposed working definition of an older person in Africa for the MDS Project. – Geneva: World Health Organization, 2001. – 182 p.
14. ВОЗ признала молодежью людей до 44 лет. Информационное агентство «Грозный-Информ». [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.grozny-inform.ru/news/society/150871/> (дата обращения: 15.01.2023).
15. Сарсембаева Р., Кусмангалиева Ж. Положение пожилых людей в Казахстане: текущее состояние и перспективы // Central Asian Economic Review. – 2010. - №5. С. 419-425.
16. Шеримова Н.Ш., Султанкулова К.А. Правовое регулирование труда пожилых работников в рыночных условиях. [Электрон. ресурс]. URL: <https://rep.ksu.kz//handle/data/6114> (дата обращения: 15.01.2023).
17. Баттакова Ж. Е., Слажнева Т., Хайдарова Т., Егорычев В., Сейдамарова К., Галаева А. Актуальные проблемы здоровья пожилого населения РК // Актуальные вопросы формирования здорового образа жизни, профилактики заболеваний и укрепления здоровья. – 2012. - №4. – С. 8–11.

18. Ануарбеков А.К., Ануарбекова С.С. Особенности анестезии у пожилых больных // Астана медициналық журналы. – 2010. – С. 32-36.

19. Рамазанова М. Комплексный подход к изучению проблем формирования здоровья лиц старшего возраста // Вестник КазНМУ. - 2013. - №3(1). – С. 248.

20. Досжанова Г.Н, Абдулдаева А.А., Искакова С.А. Оценка качества жизни людей пожилого и старческого возраста коренного населения г. Астаны // Вестник КазНМУ. – 2013. – № 3 (1). - С. 11-13.

21. Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 11.01.2024).

22. Трудовой кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (дата обращения: 14.01.2023).

23. Социальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> (дата обращения: 14.01.2023).

24. О здоровье народа и системе здравоохранения. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (дата обращения: 14.01.2023).

25. Кодекс о браке (супружестве) и семье в РК [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748 (дата обращения: 14.01.2023).

26. Закон Республики Казахстан от 6 мая 2020 года № 322-VI «О ветеранах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.). [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33964161 (дата обращения: 14.01.2023).

27. Об утверждении Стандарта организации оказания гериатрической и геронтологической помощи в Республике Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100023329> (дата обращения: 14.01.2023).

28. Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 22 февраля 2021 года № 47 «Об утверждении Плана мероприятий по улучшению положения граждан старшего поколения «Активное долголетие» до 2025 года». [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36915996 (дата обращения: 14.01.2023).

29. Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248#z126> (дата обращения: 14.01.2023).

References

1. Vsemirnaya organizaciya zdavoohraneniya, «Starenie i zdorov'e» [World Health Organization, Aging and Health] [Electronic resource]. - 2023. Available at: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

2. Park Donghyun, S.-H. Lee, A. Mason, E. Elgar. Aging, Economic Growth, and Old-Age Security in Asia. (Asian Development Bank and Edward Elgar, USA, 2012, 312 p.).

3. Eurostat, Ageing Europe. Looking at the lives of older people in the EU. (Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2020, 184 p.).

4. Shamshidinova M.A. Starenie naselenija i aktual'nye voprosy povysheniya kachestva zhizni ljudej pozhilogo vozrasta [Population aging and current issues of improving the quality of life of older people].

Aktual'nye problemy teoreticheskoy i klinicheskoy mediciny [Current problems of theoretical and clinical medicine], 1 (27), 30-33 (2020). [in Russian]

5. Sidorenko A.V., Eshmanova A.K., Abikulova A.K. Starenie naseleniya v Respublike Kazahstan. Problemy i vozmozhnosti [Population aging in the Republic of Kazakhstan. Problems and opportunities], USPEHI GERONTOLOGII [SUCCESS OF GERONTOLOGY], 4, 505–515 (2017). [in Russian]

6. Byuro nacional'noi statistiki, «O rozhdaimosti v 2022 godu» [Office for National Statistics, Fertility Report 2022] [Electronic resource]. - 2022. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2022-godu/> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

7. Byuro nacional'noi statistiki, «Social'noe polozhenie pozhilogo naseleniya v Respublike Kazahstan» [Bureau of National Statistics, “Social situation of the elderly population in the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. - 2022. - Available at: <https://stat.gov.kz/ru/news/sotsialnoe-polozhenie-pozhilogo-naseleniya-v-respublike-kazahstan/#:~:text=В%202022%20году%20занятое%20население,%2C6%25%20-%20на%20женщин> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

8. OON, «Obzor mirovogo ekonomicheskogo i social'nogo polozheniya, 2007 god. Razvitie v usloviyah stareniya naseleniya mira» [UN, World Economic and Social Survey 2007. Development in an aging world population] [Electronic resource]. -2024. Available at: https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/2007wess_ru.pdf (Accessed: 01.2024) [in Russian]

9. Dolgosrochnyi demograficheskii prognoz. AO “CRTR”. [Long-term demographic forecast. JSC “CRTR”] [Electronic resource]. Available at: <https://iac.enbek.kz/ru/node/1469> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

10. HelpAge International Annual Report 2022/2023. [Electronic resource]. Available at: <https://annualreport.helpage.org/#About-us> (Accessed: 01.2023).

11. Toktarbaeva A., Burakanova G., Alieva S. Analiz koncepcii vozrastnoj periodizacii [Analysis of the concept of age periodization] Vestnik Evraziiskogo nacional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University], 1 (134), 234-239 (2021). [in Russian]

12. Bussolo M., Koettl J., Sinnott E.. Golden Aging: Prospects for Healthy, Active, and Prosperous Aging in Europe and Central Asia. Washington, DC: World Bank, 2015. [Electronic resource]. Available at: <http://hdl.handle.net/10986/22018> (Accessed: 01.07.2023).

13. Kowal P. Dowd E. Definition of an older person. Proposed working definition of an older person in Africa for the MDS Project. (World Health Organization, Geneva, 2001, 182 p.).

14. VOZ priznala molodezh'yu lyudei do 44 let. Informacionnoe agentstvo “Groznyi-Inform” [WHO recognizes people under 44 years of age as youth. Information agency “Grozny-Inform”] [Electronic resource]. Available at: <https://www.grozny-inform.ru/news/society/150871/> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

15. Sarsembaeva R. and Kusmangalieva Zh. Polozhenie pozhihlyh ljudej v Kazahstane: tekushhee sostojanie i perspektivy [The situation of older people in Kazakhstan: current status and prospects] Central Asian Economic Review, 5, 419–425 (2010). [in Russian]

16. Sherimova N.Sh., Sultankulova K.A. Pravovoe regulirovanie truda pozhihlyh rabotnikov v rynochnyh usloviyah [Legal regulation of the labor of older workers in market conditions] [Electronic resource]. Available at: <https://rep.ksu.kz//handle/data/6114> (Accessed: 01.2023). [in Russian]

17. Battakova Zh.E., Slazhneva T., Haidarova T., Egorychev V., Seidamarova K., Galaeva A. Aktual'nye problemy zdorov'ya pozhilogo naseleniya RK [Current health problems of the elderly population of the Republic of Kazakhstan], Aktual'nye voprosy formirovaniya zdorovogo obraza zhizni, profilaktiki

zabolevanij i ukreplenija zdorov'ja [Current issues of developing a healthy lifestyle, disease prevention and health promotion], 4, 8-11 (2012). [in Russian]

18. Anuarbekov A.K., Anuarbekova S.S. Osobnosti anestezii u pozhilyh bol'nyh [Features of anesthesia in elderly patients], Astana medicinalyq zhurnaly [Astana medical journals], 32-36 (2010) [in Russian]

19. Ramazanova M. Kompleksnyi podhod k izucheniyu problem formirovaniya zdorov'ya lits starshego vozrasta [An integrated approach to studying the problems of developing the health of older people], Vestnik KazNMU [Bulletin KazNMU], 3(1), 248 (2013) [in Russian]

20. Doszhanova G.N, Abduldaeva A.A., Iskakova S.A. Otsenka kachestva zhizni lyudei pozhilogo i starcheskogo vozrasta korennoho naseleniya g. Astany [Assessment of the quality of life of the elderly and senile indigenous population of Astana], Vestnik KazNMU [Bulletin of KazNMU], 3(1), 11-13 (2013). [in Russian]

21. Konstitucija Respubliki Kazahstan — Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan - Official website of the President of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (Accessed: 14.01.2023).

22. Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan [Labor Code of the Republic of Kazakhstan] - IPS “Әdilet” [ILS “Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (Accessed: 14.01.2023).

23. Social'nyj kodeks respubliki Kazahstan [Social Code of the Republic of Kazakhstan] - IPS “Әdilet” [ILS “Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> (Accessed: 14.01.2023).

24. O zdorov'e naroda i sisteme zdravoohraneniya [About public health and the healthcare system]- IPS “Adilet” [ILS “Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (Accessed: 14.01.2023).

25. Kodeks o brake (supruzhestve) i sem'e v RK [Code on marriage (matrimony) and family in the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748 (Accessed: 14.01.2023).

26. Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 maja 2020 goda № 322-VI «O veteranah» (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 01.07.2023 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 6, 2020, No. 322-VI “On Veterans” (as amended and supplemented as of July 1, 2023)]. [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33964161 (Accessed: 14.01.2023).

27. Ob utverzhdenii Standarta organizacii okazaniya geriatricheskoy i gerontologicheskoy pomoshhi v Respublike Kazahstan [On approval of the Standard for organizing the provision of geriatric and gerontological care in the Republic of Kazakhstan] IPS “Әdilet” [ILS “Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100023329> (Accessed: 14.01.2023).

28. Prikaz Ministra truda i social'noj zashhity naseleniya Respubliki Kazahstan ot 22 fevralja 2021 goda № 47 «Ob utverzhdenii Plana meroprijatij po uluchsheniju polozheniya grazhdan starshego pokolenija «Aktivnoe dolgoletie» do 2025 goda». - IPS “Әdilet”. [Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated February 22, 2021 No. 47 “On approval of the Action Plan to improve the situation of older citizens “Active Longevity” until 2025”] [ILS

“Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36915996 (Accessed: 14.01.2023).

29. Ob utverzhdenii Konceptii razvitija vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazahstan na 2023–2029 gody [On approval of the Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023 – 2029] - IPS “Adilet” [ILS “Adilet”]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248#z126> (Accessed: 14.01.2023).

М.Б. Жанарстанова, Е.Д. Досымхан, А.Д. Қалдыбекова

Astana IT University, Astana, Қазақстан

Цифрлық трансформация жағдайында Қазақстандағы халықтың қартаюы: саяси-құқықтық және әдеби шолу

Аңдатпа. Қазіргі әлем үздіксіз дамуда, әлемдік қауымдастықтарда жаңа тенденциялар, процестер, қиындықтар пайда болуда. Осындай процестердің бірі-халықтың қартаюы. Бүгінгі таңда Қазақстан адам жасының құрылымындағы өзгерістердің алдында тұр. Сондықтан алдын алу шаралары халықтың қартаю процесіне байланысты болжамды экономикалық және әлеуметтік қиындықтарды түзете алады. Егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасын жақсартудағы бірінші кезектегі міндет медициналық-әлеуметтік көмекті, экономикалық қолдауды жетілдіру екені анық. Алайда, егде жастағы халықтың толыққанды өмір сүруі олардың қоғамдық-саяси өмірге араласуынсыз мүмкін емес және бұл процесс цифрландыру үрдістерімен тікелей байланысты. Диджитал трансформация-бұл ғаламдық құбылысы және қазіргі адамның шындығы. Қазақстанда медициналық, әлеуметтік, құқықтық, қаржылық және басқа да қызметтерді алу түрлі электрондық қосымшаларды қолдану арқылы жүзеге асырылады, мысалы damumed.kz, egov.kz, kasper.kz, және бұл жалпы цифрландыру процесінің аз ғана бөлігі. Үшінші буын адамдарын цифрлық кеңістікке толыққанды қосу олардың өмір сүру сапасына, мемлекеттің әлеуметтік және саяси өміріне белсенді қосылуына және жалпы әлауқатының өсуіне оң әсер етуі мүмкін. Осы саладағы жүйелі өзгерістерді енгізу үшін қолда бар саяси-құқықтық базаны, категориялық аппаратты, мәселеге ғылыми қызығушылық дәрежені, сондай-ақ Қазақстандағы егде жастағы халықтың жағдайын реттеу саласындағы мемлекеттік бастамаларды жан-жақты талдау қажет. Сонымен, осы мақаланың мақсаты қоғамның цифрлық трансформациясы контекстінде Қазақстан Республикасындағы халықтың қартаюының саяси-құқықтық және ғылыми базасын талдау болып табылады.

Түйін сөздер: халықтың қартаюы, қарттар, өмір сапасы, цифрландыру, әл-ауқат, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, цифрлық трансформация.

M.B. Zhanarstanova, Ye.D. Dossymkhan, A.D. Kaldybekova

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

**Population Aging in Kazakhstan in the Context of Digital Transformation:
political-legal and literature review**

Abstract. The modern world is in continuous development, with new trends, processes, and challenges facing global communities. One such process is the ageing of the population. Currently, Kazakhstan stands at the threshold of changes in the age structure of society. Therefore, preventive measures can adjust the projected economic and social difficulties associated with the ageing process. It is evident that improving the quality of life for the elderly is a priority, and this involves enhancing medical and social care, as well as providing economic support for the elderly. However, a fulfilling life for the elderly is also impossible without their integration into the socio-political life of society, which is directly related to digitalization trends. Digital transformation is a global phenomenon and a reality of modern life. In Kazakhstan, obtaining medical, social, legal, financial, and other services is implemented through various electronic applications, such as *damumed.kz*, *eGov.kz*, *kaspi.kz*, and others, which is only a small part of the overall digitization process. Full integration of the third generation into the digital space can positively impact their quality of life, fostering more active participation in the social and political life of the state and contributing to their overall well-being. For systemic changes in this area, a comprehensive analysis of the existing policy and legal framework, categorical apparatus, the level of scientific interest in the issues, and the state initiatives regulating the situation of the elderly population in Kazakhstan is necessary. Thus, the goal of this article is to analyze the policy and legal framework of population ageing in the Republic of Kazakhstan in the context of the digital transformation of society.

Keywords: population ageing, elderly people, quality of life, digitization, well-being, information and communication technologies, digital transformation.

Сведения об авторах:

Жанарстанова М.Б. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Досымхан Е.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Калдыбекова А.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Zhanarstanova M.B. – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Dossymkhan Y.D. – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Kaldybekova A.D. – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.47

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-143-155>

Роль международных организаций в обеспечении региональной безопасности в ЦА: на примере ШОС и НАТО

Н.О. Аккожина^{id}, К.Г. Даркенов^{id}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: akkojina@inbox.ru, darkenov_kg@enu.kz.)

Аннотация. Статья посвящена анализу роли ШОС и НАТО в обеспечении безопасности и стабильности в Центральной Азии. Рассматриваются ключевые аспекты влияния экономических и геополитических процессов на развитие региона. Особое внимание уделяется вопросам борьбы с терроризмом, экстремизмом и незаконным оборотом наркотиков через механизмы многостороннего сотрудничества. ШОС выступает как платформа для укрепления взаимодействия между странами региона и крупными державами, такими как Китай и Россия. В то же время НАТО способствует модернизации оборонных систем и развитию устойчивости через программы партнерства и международное взаимодействие. Отмечается, что различные подходы и геополитические интересы этих организаций создают конкурентное влияние на процессы в регионе. В статье подчеркивается важность сбалансированного и конструктивного взаимодействия с международными институтами для обеспечения устойчивого развития и безопасности. Сформулированы практические рекомендации по углублению многостороннего сотрудничества с учетом интересов всех сторон. Авторы поднимают вопрос о необходимости согласования стратегий для предотвращения потенциальных конфликтов. В заключении делается вывод о значении комплексного подхода, учитывающего влияние как ШОС, так и НАТО, для устойчивого развития Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, ШОС (Шанхайская организация сотрудничества), НАТО (Североатлантический альянс), региональная безопасность, терроризм, наркотрафик.

Введение

В последнее время международная безопасность и стабильность в Центральной Азии, вышли на новый уровень в ряде региональных вопросов и вызовов, таких, как терроризм, наркотрафик и трансграничная преступность.

Данные проблемы требуют международной координации, что обуславливает текущую деятельность международных организаций, в том числе Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) и Североатлантического альянса (НАТО) в странах Центральной Азии.

Изучение роли международных организаций в обеспечении региональной безопасности в ЦА предполагает то, что нужно учитывать несколько ключевых аспектов. Во-первых, необходим анализ ситуации в Центральной Азии с точки зрения безопасности и основных вызовов. Во-вторых, актуализируется изучение целей, задач и основных направлений деятельности ШОС и НАТО во всех странах ЦА. В-третьих, необходим сравнительный анализ роли и вклада данных организаций в региональную безопасность и стабильность для полноценной и объективной оценки текущей ситуации.

Центральная Азия как регион, охватывающий пять государств – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан, – сталкивается с рядом вызовов, обусловленных как внешними, так и внутренними факторами. В последние годы регион продвигает себя как важнейшее геополитическое пространство, привлекая внимание мировых держав и международных организаций, включая ШОС и НАТО.

Одним из главных рисков для безопасности в регионе является угроза международного терроризма. С учетом ситуации в Афганистане Центральная Азия оказалась уязвимой для проникновения и распространения террористических элементов. На протяжении длительного времени на территории ЦА в разное время возникали и формировались различные террористические группировки «Исламское движение Узбекистана», «Жамагат моджахедов Центральной Азии», «Солдаты Халифата», «Восточный Туркестан», «Союз Исламский джихад» и другие группировки, которые обвинялись в терактах в Узбекистане, во вторжении в Кыргызстан, Таджикистан, в террористической активности на территории Казахстана [1].

Определенное влияние на центрально-азиатский регион оказал масштабный отток экстремистски настроенного населения в зону боевых действий в Сирии и Ираке, где формировались военизированные отряды из числа жителей ЦА и велась их боевая подготовка. Данный фактор оказал существенное влияние на пересмотр современной системы предотвращения распространения радикальной идеологии в Центральной Азии и Казахстане.

Не менее значимым вызовом является проблема наркотрафика. Центральная Азия, находящаяся на так называемом «Северном маршруте» из Афганистана, где находится один из крупнейших производителей опиатов в мире, испытывает серьезное давление, связанное с транзитом наркотиков. Это не только способствует распространению наркомании и социальным проблемам в отдельных странах региона, но и усугубляет проблемы с безопасностью, способствуя финансированию международного терроризма [2].

Водные ресурсы представляют собой как еще один источник конфликтов в отношениях между странами Центральной Азии, тем самым создавая очаги экономической,

социальной и региональной напряженности. Распределение водных ресурсов между странами региона часто становится яблоком раздора, а именно: увеличение количества потребляемых водных ресурсов для сельского хозяйства и населения. Водный кризис в Центральной Азии требует срочных и скоординированных действий со стороны стран региона. Для борьбы с изменением климата необходимо принимать меры на национальном и региональном уровнях и параллельно повышать устойчивость и укреплять водную безопасность [3].

Методы исследования

В настоящей статье был использован комплекс взаимодополняющих методов, что позволило обеспечить всесторонность и объективность полученных результатов при анализе роли международных организаций в обеспечении безопасности в Центральной Азии на примере ШОС и НАТО. К общенаучным методам, использованным в работе, относятся анализ и синтез, дедукция и метод сравнения. Так, анализ и синтез позволили изучить и обобщить научную литературу, официальные документы, материалы СМИ, статистические данные, касающиеся деятельности ШОС и НАТО в Центральной Азии, а также экономических и геополитических процессов в регионе. Благодаря дедуктивному методу авторам удалось сформулировать общие выводы о роли международных организаций в обеспечении безопасности на основе анализа конкретных примеров деятельности ШОС и НАТО и других геополитических игроков в Центральной Азии. Что касается сравнительного метода, то данный метод позволяет сопоставить подходы, инструменты, результаты деятельности ШОС и НАТО в сфере безопасности в Центральной Азии и обеспечил рассмотрение региональной безопасности как комплексной системы, на которую оказывают влияние различные факторы, в том числе деятельность международных организаций.

Помимо этого, в работе использовались специальные методы исследования, такие, как метод case-study и анализ СМИ о деятельности организаций в Центральной Азии. Метод case-study применялся для детального изучения конкретных фактов, например, деятельность РАТС ШОС, проведения различных конференций для членов организации, программ НАТО, совместных учений. Дискурс-анализ позволил изучить официальные заявления, документы и выступления представителей ШОС и НАТО с целью выявления их позиций и интересов в сфере безопасности.

Сбор информации осуществлялся посредством изучения научной литературы, анализа официальных документов и мониторинга СМИ. Изучение научной литературы включало анализ монографий, статей, диссертаций, посвященных деятельности ШОС и НАТО в Центральной Азии, а также вопросам региональной безопасности. Анализ официальных документов предполагал изучение документов ШОС, НАТО, касающихся вопросов безопасности. Мониторинг СМИ позволил отслеживать публикации в СМИ, которые были посвящены событиям, влияющим на региональную безопасность и на геополитическую ситуацию в регионе.

Комплексное применение данных методов позволило получить достоверные и обоснованные выводы о роли ШОС и НАТО в обеспечении безопасности в Центральной

Азии, а также сформулировать рекомендации по повышению эффективности многостороннего сотрудничества в этой сфере.

Постановка проблемы и цели. Центральнo-азиатский регион в настоящее время стал центром интересов мировых держав. Интерес к региону проявляют США, Китай, Россия, страны Европейского Союза, Турция, и так называемый арабский мир.

Активизация НАТО в центрально-азиатском регионе и идея создания государства «Туран», объединяющего тюркоязычные страны Центральной Азии, представляют собой два значимых, но разнонаправленных вектора международной политики в регионе. Эти тенденции могут восприниматься как вызовы и угрозы безопасности, особенно с точки зрения России и Китая, для которых Центральная Азия является стратегически важным регионом.

Усиление присутствия НАТО в Центральной Азии рассматривается Россией и Китаем как попытка Запада расширить свое влияние и укрепить свои позиции в регионе, традиционно считающемся регионом их геополитических интересов. Эти действия НАТО могут способствовать активизации усилий России и Китая в Центральной Азии по реализации экономического сотрудничества, военно-технического партнерства и других крупных инфраструктурных проектов.

В свою очередь, проект создания «Турана», предложенный Турцией, реализуется через Организацию тюркских государств и является способом установления прочных культурных и экономических связей между тюркоязычными народами, но в то же время вызывает опасения у мировых держав из-за возможного влияния на изменение баланса сил в регионе. Проект «Туран» может быть принят как вызов существующему статусу-кво, что может привести к усилению геополитической конкуренции в Центральной Азии [4].

Оба этих явления – активизация НАТО и идея «Турана» - подчеркивают значимость Центральной Азии как важной части международной геополитики. Реакция со стороны мировых держав, включая Россию и Китай, а также стран Центральной Азии, будет определять будущее региональной безопасности и сотрудничества.

Все эти геополитические интересы неразрывно взаимосвязаны с экономическими проектами в регионе, которые играют ключевую роль в определении будущего Центральной Азии. Эти проекты оказывают большое влияние на экономику, культуру и социальное развитие государств региона, формируя основу их долгосрочного процветания.

Однако следует отметить, что экономическое сотрудничество в странах ЦА влечет за собой новые вызовы и требует от стран региона сбалансированной политики и эффективного государственного управления для защиты национальных интересов в условиях усиливающейся геополитической конкуренции. Разработка и реализация экономических проектов должны сопровождаться мерами по обеспечению устойчивости, социальной ответственности и сохранению суверенитета каждой страны.

В этом контексте такие организации, как ШОС и НАТО, могут сыграть решающую роль в поддержке стран Центральной Азии на пути к устойчивому развитию, обеспечивая платформу для диалога, сотрудничества и обмена передовыми практиками в области

экономического развития, управления проблемами и защиты окружающей среды.

Таким образом, интеграция геополитических и экономических проектов становится ключевым фактором в содействии и сохранении региональной безопасности. Сотрудничество в различных аспектах экономических отношений, должно осуществляться с учетом интересов всех сторон и направлено на достижение общих целей развития и стабильности в странах Центральной Азии.

Сложности в Центральной Азии возникают также и на уровне военного присутствия мировых держав. В этом контексте НАТО и Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), последняя из которых воспринимается как противовес НАТО в регионе, функционально действуют в одном направлении по укреплению безопасности своих членов и партнеров. ОДКБ, хотя и ориентирована на коллективную безопасность в постсоветском пространстве, по своей эффективности и глобальному охвату не может соперничать с НАТО, имеющий более широкие ресурсы и богатый опыт ведения международных военных операций [5].

ОДКБ сталкивается с рядом проблем в плане недостаточной способности к действию в вооруженных конфликтах, например, между Азербайджаном и Арменией, Россией и Украиной. В этом смысле таких проблем у Североатлантического альянса не возникает, и он действует в более глобальном масштабе.

Кроме этого, Турция, являясь членом НАТО, продвигает интересы как НАТО, так и Организации тюркских государств в Центральной Азии. Это является одним из главных факторов роли НАТО в Центральной Азии, так как начиная с получения независимости странами Центральной Азии Турция поспособствовала участию стран региона в программах НАТО, также вхождению таких организаций, как ОБСЕ, МВФ и т.д., на территорию региона.

Эти аспекты действий международных военно-политических блоков в Центральной Азии, подчеркивают важность многостороннего диалога и сотрудничества не только в военной, но и в экономической сфере. Развитие экономических связей и интеграция через трансграничные проекты могут способствовать снижению кризиса и сохранению доверия между государствами Центральной Азии.

В связи с этими данными становится ясно, что для стран Центральной Азии в значительной степени важно находить баланс между участием в международных военно-политических альянсах и развитием здоровых экономических проектов, которые будут способствовать сохранению суверенитета, экономическому и социальному развитию, а также противостоять нынешним глобальным и региональным вызовам безопасности.

Однако, несмотря на эти угрозы безопасности, потенциал объединения и партнерства стран Центральной Азии остается более чем перспективным. Регион обладает значительными природными ресурсами, включая энергетические ресурсы и воду, а также стратегическим географическим положением, что делает его важным участником в глобальных и региональных экономических процессах. Ключом к реализации этого потенциала является укрепление регионального сотрудничества и интеграции, которые могут способствовать более эффективному управлению ресурсами, развитию инфраструктуры и повышению общей устойчивости региона к внешним угрозам. Таким образом, построение взаимовыгодных отношений с международными игроками, между

странами ЦА, основанное на принципах равноправия и взаимной демократии, может обеспечить создание условий для развития отношений и самого региона в целом [6].

Баланс интересов присутствия России, США и Китая в регионе жизненно необходим для стран Центральной Азии, он обеспечивает независимый внешнеполитический курс Казахстана, Узбекистана, Киргизии, Туркменистана и Таджикистана, а также способствует стабильной ситуации в регионе [7].

Обсуждение

Введение в тематику роли международных организаций, таких, как Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) и Североатлантический альянс (НАТО), в обеспечение региональной безопасности Центральной Азии требует всестороннего рассмотрения их деятельности, истории, целей и взаимодействия с региональными угрозами безопасности.

ШОС как одна из крупнейших региональных организаций, основанная в 2001 году, объединяет страны Центральной Азии, Россию, Китай, Индия, Пакистан, Иран и играет ключевую роль в укреплении международной безопасности, борьбы с терроризмом, экстремизмом и наркотрафиком в регионе. Организация активно работает над развитием сотрудничества по защите границ, предотвращая террористические угрозы и поощряя диалог между религиозными лидерами, а также уделяет внимание вопросам социальной защиты населения и расширения возможностей для женщин и уязвимых слоев [8].

Однако ШОС часто воспринимается как антизападный блок, управляемый Россией и Китаем, стремящийся к конфронтации с Западом. Хотя Президент Узбекистана на саммите ШОС в Самарканде в 2022 году указал, что ШОС не является антиамериканским или антинаатовским альянсом, стремящимся к формированию многополярного международного порядка [9].

ШОС активно работает над проблемой терроризма и экстремизма посредством создания Региональной антитеррористической структуры (РАТС), которая служит платформой для стран-членов в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. РАТС сосредоточен на обмене разведывательной информацией о террористических группировках, их членах и операциях, а также участвует в антитеррористических исследованиях и операциях. Примером такой деятельности являются регулярные антитеррористические учения стран ШОС, направленные на повышение эффективности вооруженных сил и спецслужб государств-членов организации [10].

В сфере борьбы с наркотрафиком ШОС придает большое значение мерам по предотвращению нелегального оборота наркотических средств, особенно из Афганистана. Так, 13 апреля 2023 года в городе Нью-Дели (Индия) под председательством индийской стороны в гибридном формате состоялось Сопредседательство руководителей компетентных органов государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), наделенных полномочиями по борьбе с незаконным оборотом наркотиков. Главы делегаций выступили за дальнейшее наращивание эффективного взаимодействия в рамках Соглашения между государствами-членами ШОС о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, Антинаркотической стратегии государств-членов ШОС на 2018-2023 годы, Программы

действий по ее выполнению, а также Концепции ШОС по профилактике злоупотребления наркотическими средствами и психотропными веществами как ключевых инструментах координации усилий государств. По итогам Совещания стороны утвердили составы рабочих групп Совещания руководителей компетентных органов государств-членов ШОС, наделенных полномочиями по борьбе с незаконным оборотом наркотиков, рассмотрели проекты Антинаркотической стратегии государств-членов ШОС на 2024-2029 гг. и Программы действий по ее реализации [11].

В то время как ШОС работает над развитием внутреннего диалога и сотрудничества между странами Центральной Азии, НАТО предлагает обеспечение безопасности региона через различные индивидуальные программы партнерства [12].

НАТО, хотя и не имеет прямого географического присутствия в Центральной Азии, но тем не менее участвует в процессах обеспечения безопасности через программы партнерства, в том числе через Программу «Партнерство ради мира». Альянс участвует в обеспечении региональной безопасности посредством оказания содействия в проведении реформы министерств обороны, борьбы с терроризмом и обучения борьбы с кризисными ситуациями. НАТО реализует ряд тренингов и учебных программ, с целью повышения военной совместимости и обмена опытом в сферах, критически важных для безопасности Центральной Азии [13].

Главным примером военного сотрудничества Казахстана и НАТО стали международные миротворческие учения «Степной орёл», которые на регулярной основе проводили с 2006 по 2019 годы. В учениях обязательно участвовали бойцы миротворческих подразделений армии РК – сначала «Казбат», а позже «Казбриг», подразделения стран НАТО, а также представители других государств Центральной Азии. Данный факт подразумевает тесное сотрудничество между странами региона и государствами-участниками НАТО, в частности, Турецкой Республикой. В последнее время турецкий военно-промышленный комплекс активно участвует в развитии оборонного потенциала стран региона, в частности, Республики Казахстан, что, конечно, может в будущем восприниматься Россией или Китаем как еще одна угроза изменения баланса в Центральной Азии [14].

Кроме этого, в связи с вооруженным конфликтом, происходящим между Россией и Украиной, новые инициативы НАТО в регионе могут быть восприняты как эскалация напряженных отношений между Россией и НАТО.

Одновременно с этим Североатлантический альянс выделяет следующие основные проблемы: наркотрафик из Афганистана, реформы в области обороны и безопасности, повышение способности сил государств-партнеров осуществлять поддержку миротворческих операций и операций по кризисному регулированию под руководством НАТО, оказание поддержки государствам-партнерам в осуществлении проектов по демилитаризации, подготовленность к бедствиям и катастрофам и реагирование на них [15].

Результаты

Сравнительный анализ деятельности ШОС и НАТО в сфере обеспечения безопасности в Центральной Азии позволяет выявить ключевые аспекты подходов и проектов данных организаций. Несмотря на различия в исторических предпосылках создания, в структуре

и основных целях, деятельность обеих организаций оказывает значительное влияние на региональную безопасность и стабильность.

ШОС, ориентированная на страны Азии, фокусируется на комплексном подходе к безопасности, который включает в себя не только военно-техническое сотрудничество, но и экономическое и социальное сотрудничество, развитие культурных связей, а также политическую стабильность [16].

Ключевые особенности подхода ШОС к безопасности – это принцип невмешательства во внутренние дела стран-участников, упор на сотрудничество и региональный фокус. ШОС подчеркивает суверенитет государств-членов и избегает вмешательства во внутренние дела. Организация делает акцент на совместных действиях и координации усилий в борьбе с общими угрозами.

В арсенале ШОС имеются различные инструменты для обеспечения безопасности. Региональная антитеррористическая структура (РАТС) координирует усилия государств-членов в борьбе с терроризмом. Совместные военные учения способствуют повышению оперативной совместимости и обмену опытом между вооруженными силами стран-членов. Программы по борьбе с наркотрафиком и трансграничной преступностью направлены на пресечение незаконной деятельности в регионе.

Что касается НАТО, то особенности подхода НАТО к безопасности – это коллективная оборона, проекция силы и продвижение демократических ценностей. Вклад НАТО в безопасность Центральной Азии включает в себя обучение и подготовку кадров, борьбу с терроризмом и поддержку реформ. НАТО оказывает содействие в обучении и подготовке военнослужащих и сотрудников правоохранительных органов стран Центральной Азии. НАТО оказывает содействие реформам в сфере безопасности в странах Центральной Азии.

Эффективное обеспечение безопасности в Центральной Азии требует координации усилий между этими и другими международными организациями, а также активного участия самих стран региона в этом деле.

ШОС и НАТО осуществляют дополняющие друг друга подходы к вопросам региональной безопасности и стабильности. ШОС уделяет внимание широкому спектру угроз, обеспечивает стабильность в Центральной Азии. НАТО, в свою очередь, концентрируясь на оборонной политике и развитии кризисного менеджмента, вносит вклад в повышение обороноспособности стран региона.

Комбинация ресурсов и опыта обеих организаций предоставляет стратегические преимущества для решения как текущих, так и потенциальных угроз в регионе. Важным условием для эффективного сотрудничества является наличие открытого диалога и готовности к координации усилий с учетом взаимных интересов и целей.

Заключение

Таким образом, исследование рассматриваемой проблематики показывает актуальность многостороннего сотрудничества и комплексного подхода к обеспечению безопасности в Центральной Азии. Продолжение и развитие взаимодействия между ШОС, НАТО и ЦА способствует созданию устойчивой системы региональной безопасности,

что, в свою очередь, является ключевым фактором стабильного развития и процветания Центральной Азии в современных реалиях.

В этом контексте важно отметить необходимость развития механизмов практического взаимодействия между ШОС и НАТО в Центральной Азии.

Комбинация ресурсов и опыта обеих организаций предоставляет стратегические преимущества для решения как существующих, так и потенциальных угроз в регионе. Важным условием для эффективного сотрудничества является наличие открытого диалога и готовности к координации усилий с учетом взаимных интересов и целей.

Продолжение и развитие взаимодействия между ШОС, НАТО и ЦА способствует созданию устойчивой системы региональной безопасности, что, в свою очередь, является ключевым фактором стабильного развития и процветания Центральной Азии в современных реалиях.

Список литературы

1. ИONOBA E. Об угрозе терроризма в Центральной Азии // Проблемы национальной стратегии. – Москва, 2015. - № 4 (31). – С.92-113.
2. О трафике афганского героина через Казахстан в Европу рассказали в МВД. [Электронный ресурс]. URL: // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/trafike-afganskogo-geroina-kazakhstan-evropu-rasskazali-mvd-452815/ (дата обращения: 15.01.2024 г.).
3. Чыныбаева Б. Водный кризис в Центральной Азии — ключевые пути решения [Электронный ресурс]. URL: // <https://canecca.org/vodnyj-krizis-v-centralnoj-azii-klyuchevye-puti-resheniya/> (дата обращения: 15.01.2024 г.).
4. Рождение Великого Турана или почему России пора начать беспокоиться [Электронный ресурс]. URL: // <https://rossaprimavera.ru/article/3f3e5d28> (дата обращения: 18.01.2024 г.).
5. Стратиевский Д. Почему ОДКБ не стала «российским НАТО». [Электронный ресурс]. URL: // <https://library.fes.de/pdf-files/international/20621.pdf> (дата обращения: 18.01.2024 г.).
6. Адамкулова Ч.У. Интеграционные процессы в Центральной Азии: состояние, риски и перспективы развития. [Электронный ресурс]. URL: // <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/12/CA.D.356-Integracionnyye-processy-v-Centralnoj-Azii-sostojanie-riski-i-perspektivy-razvitija.pdf> (дата обращения: 28.01.2024 г.).
7. Торопыгин А.В., Мендагазиев А.Е. Взаимозависимость и восприятие интересов США, Китая и России в Центральной Азии // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. - 2020. - № 3. С. 88–98.
8. ШОС и ООН: вопросы региональной безопасности и прав человека взаимосвязаны. [Электронный ресурс]. URL: // <https://news.un.org/ru/story/2019/11/1367461> (дата обращения: 02.02.2024 г.).
9. Как ШОС воспринимают в Центральной Азии: направления и тренды. [Электронный ресурс]. URL: // <https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20230107/kak-shos-voSprinimayut-v-tsentralnoj-azii-napravleniya-i-trendi> (дата обращения: 20.02.2024 г.).

10. История и миссия Региональной антитеррористической структуры ШОС. [Электронный ресурс]. URL: <https://ecrats.org/ru/about/history/> (дата обращения: 01.03.2024 г.).
11. ШОС активизирует сотрудничество в борьбе с наркотрафиком. [Электронный ресурс]. URL: <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/283206-shos-aktiviziruet-sotrudnichestvo-v-borbe-s> (дата обращения: 01.03.2024 г.).
12. Акатаева А. А. ШОС и проблемы безопасности в Центральной Азии. [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/16783> (дата обращения: 10.03.2024 г.).
13. Кузембаева А. Б. Сотрудничество Казахстана и НАТО в рамках программы «Партнерство ради мира»: уроки и перспективы сотрудничества // Вестник КазНУ. Серия: Международные отношения и международное право. – 2014. – Т. 68, № 4. - С. 33-37.
14. Сотрудничество Казахстана и НАТО: от библиотек до совместных учений. [Электронный ресурс]. URL: <https://orda.kz/sotrudnichestvo-kazahstana-i-nato-ot-bibliotek-do-sovmestnyh-uchenij-378177/> (дата обращения 21.03.2024 г.).
15. Отношения НАТО и Центральной Азии: введение. [Электронный ресурс]. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_107957.htm (дата обращения: 28.03.2024 г.).
16. Рыжов И., Рогожина Е., Иващенко М. Шанхайская организация сотрудничества и угрозы региональной безопасности в Центральной Азии // Россия и новые государства Евразии. - 2016. - № 4. – С. 61-70.

References

1. Ionova E. Ob ugroze terrorizma v Central'noi Azii [The threat of terrorism in Central Asia] Problemy nacional'noi strategii [Problems of the national strategy], 4 (31), 92 – 113 (2015). [in Russian]
2. O trafike afganskogo geroina cherez Kazahstan v Evropu rasskazali v MVD [The Interior Ministry told about the traffic of Afghan heroin through Kazakhstan to Europe] [Electronic resource]. Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/trafike-afganskogo-geroina-kazahstan-evropu-rasskazali-mvd-452815/ (Accessed: 15.01.2024). [in Russian]
3. Chynybaeva B. Vodnyi krizis v Central'noi Azii — klyuchevye puti resheniya [The water crisis in Central Asia – key solutions] [Electronic resource]. Available at: <https://canecca.org/vodnyj-krizis-v-centralnoj-azii-klyuchevye-puti-resheniya/> (Accessed: 15.01.2024). [in Russian]
4. Rozhdenie Velikogo Turana ili pochemu Rossii pora nachat' bespokoit'sya [The birth of the Great Turan or why it's time for Russia to start worrying] [Electronic resource]. Available at: <https://rossaprimavera.ru/article/3f3e5d28> (Accessed: 18.01.2024). [in Russian]
5. Stratievskii D. Pochemu ODKB ne stala «rossiiskim NATO» [Why the CSTO did not become the "Russian NATO"] [Electronic resource]. Available at: <https://library.fes.de/pdf-files/international/20621.pdf> (Accessed: 18.01.2024). [in Russian]
6. Adamkulova Ch.U. Integracionnye processy v Central'noi Azii: sostoyanie, riski i perspektivy razvitiya [Integration processes in Central Asia: state, risks and development prospects] [Electronic resource]. Available at: <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/12/CA.D.356-Integraci-onnye-processy-v-Centralnoj-Azii-sostojanie-riski-i-perspektivy-razvitija.pdf> (Accessed: 28.01.2024). [in Russian]

7. Toropygin A.V., Mendagaziev A.E. Vzaimozavisimost' i vospriyatie interesov SSHA, Kitaya i Rossii v Central'noi Azii [The interdependence and perception of the interests of the United States, China and Russia in Central Asia] *Evrazijskaya integratsiya: ekonomika, pravo, politika* [Eurasian integration: economics, law, politics.], 3, 88–98 (2020). [in Russian]
8. SHOS i OON: voprosy regional'noi bezopasnosti i prav cheloveka vzaimosvyazany [The SCO and the UN: regional security and human rights issues are interrelated] [Electronic resource]. Available at: <https://news.un.org/ru/story/2019/11/1367461> (Accessed: 02.02.2024) [in Russian]
9. Kak SHOS vosprinimayut v Central'noj Azii: napravleniya i trendy [How the SCO is perceived in Central Asia: directions and trends] [Electronic resource]. Available at: <https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20230107/kak-shos-vosprinimayut-v-tsentralnoi-azii-napravleniya-i-trendi> (Accessed: 20.02.2024). [in Russian]
10. Istoriya i missiya Regional'noi antiterroristicheskoy struktury SHOS [History and mission of the SCO Regional Anti-Terrorist Structure] [Electronic resource]. Available at: <https://ecrats.org/ru/about/history/> (Accessed: 01.03.2024)
11. SHOS aktiviziruet sotrudnichestvo v bor'be s narkotrafikom. Available at: // <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/283206-shos-aktiviziruet-sotrudnichestvo-v-borbe-s> [In Russian] (accessed 01.03.2024.). [in Russian]
12. Akataeva A. A. SHOS i problemy bezopasnosti v Central'noi Azii [The SCO and security issues in Central Asia] [Electronic resource]. Available at: <https://articlekz.com/article/16783> (Accessed: 10.03.2024). [in Russian]
13. Kuzembaeva A. B. Sotrudnichestvo Kazahstana i NATO v ramkah programmy «Partnerstvo radi mira»: uroki i perspektivy sotrudnichestva [Cooperation between Kazakhstan and NATO within the framework of the Partnership for Peace program: lessons and prospects for cooperation], *Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo* [KazNU Bulletin. International Relations and International Law Series], 68 (4), 33-37 (2014). [in Russian]
14. Sotrudnichestvo Kazahstana i NATO: ot bibliotek do sovmestnyh uchenii [Cooperation between Kazakhstan and NATO: from libraries to joint exercises] [Electronic resource]. Available at: <https://orda.kz/sotrudnichestvo-kazahstana-i-nato-ot-bibliotek-do-sovmestnyh-uchenij-378177/> (Accessed: 10.03.2024). [in Russian]
15. Otnosheniya NATO i Central'noi Azii: vvedenie [NATO-Central Asia Relations: an introduction] [Electronic resource]. Available at: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_107957.ht (Accessed: 10.03.2024). [in Russian]
16. Ryzhov I., Rogozhina E., Ivashchenko M. Shankhaiskaya organizatsiya sotrudnichestva i ugrozy regional'noi bezopasnosti v Tsentral'noi Azii [Shanghai Cooperation Organization and threats to regional security in Central Asia] *Rossiya i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the New Eurasian States], 4, 61-70 (2016). [in Russian]

Н.О. Аккожина, Қ.Ф. Дәркенов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі халықаралық ұйымдардың рөлі: ШЫҰ және НАТО мысалы ретінде

Аңдатпа. Мақалада ШЫҰ мен НАТО-ның Орталық Азиядағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудегі орны мен маңызы жан-жақты қарастырылады. Аймақтың дамуына әсер ететін экономикалық және геосаяси үдерістердің негізгі аспектілері талданады. Терроризмге, экстремизмге және есірткі трафигіне қарсы күрестегі көпжақты ынтымақтастықтың маңыздылығы ерекше атап өтіледі. ШЫҰ аймақ елдері мен Қытай, Ресей сияқты ірі державалар арасындағы өзара әрекеттестікті нығайтудың алаңы ретінде көрінеді. Сонымен қатар, НАТО серіктестік бағдарламалар арқылы қорғаныс жүйелерін жаңғыртуға және халықаралық ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді. Мақалада бұл ұйымдардың аймақтағы әсерін анықтайтын әртүрлі тәсілдері мен геосаяси мүдделері талданады. Халықаралық ұйымдармен тепе-тең әрі сындарлы ынтымақтастық аймақтық қауіпсіздік пен тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі маңызды фактор ретінде көрсетіледі. Авторлар барлық тараптардың мүдделерін ескере отырып, көпжақты өзара іс-қимылды тереңдету бойынша ұсыныстар береді. Нәтижесінде ШЫҰ мен НАТО-ның ықпалын ескеретін кешенді тәсілдің Орталық Азияның ұзақ мерзімді дамуы үшін қажеттілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: Орталық азия, Шанхай ынтықтастық ұйымы, НАТО (Солтүстік Альянс), аймақтық қауіпсіздік, терроризм, есірткі айналымы.

N.O. Akkozhina, K.G. Darkenov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**The role of international organizations in ensuring regional security in Central Asia:
using the example of the SCO and NATO**

Abstract. This article explores the role of the SCO and NATO in ensuring security and stability in Central Asia. It delves into the key influences of economic and geopolitical processes on the region's development. Special emphasis is placed on the importance of combating terrorism, extremism, and drug trafficking through multilateral cooperation mechanisms. The SCO is presented as a platform for fostering collaboration between regional states and major powers such as China and Russia. At the same time, NATO plays a significant role in modernizing defense systems and enhancing resilience through partnership programs and international cooperation. The article highlights the contrasting approaches and geopolitical interests of these organizations, which create competitive dynamics in the region. The importance of balanced and constructive engagement with international institutions is underscored as a crucial factor for sustainable development and security. Practical recommendations are offered for deepening multilateral cooperation while aligning the interests of all parties. The authors emphasize

the need for strategic coordination to prevent potential conflicts. The article concludes by stressing the necessity of a comprehensive approach that considers the influence of both the SCO and NATO for the long-term development of Central Asia.

Keywords: Central Asia, SCO (Shanghai Cooperation Organization), NATO (North Atlantic Alliance), Regional security, Terrorism, Drug trafficking.

Сведения об авторах:

Аккожина Н.О. – PhD докторант, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Даркенов К.Г. – доктор исторических наук, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Akkozhina N.O. – PhD student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Darkenov K.G. – Doctor of Historical Sciences, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.91
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-156-170>

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы «Ауған мәселесі»

Г.У. Биримкулова^{ID}, Н.Ж. Жомарт*^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: birimkulova@mail.ru, nartay.zhomart@bk.ru)

Аңдатпа. Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының аясында орын алған «Ауған мәселесі» жайында сөз қозғалады. Мәселені тереңірек түсіну үшін, алдымен, Ауғанстанның ішкі жағдайын түсіндіретін тарихи фактілер туралы айтылады. Олардың ішінде КСРО-мен соғыс, елдің ішіндегі азамат соғысы және шетелдік әскерлер біріккен тобына қарсы соғыстар туралы айтылады. «Талибан» тобының билікке қайта оралуы баяндалады. Сонымен қатар, «Талибан» билікке келгелі елдегі жағдайдың қандай өзгерістерге ұшырағаны айтылады. Аймақтағы күштер тепе-теңдігінің өзгерісіне мән беріледі. Яғни, АҚШ-тан босаған Ауғанстанға жаңа ықпал орнатушы мемлекеттер бәсекелестігі жайында айтылады. ШЫҰ мүше мемлекеттер мен Ауғанстанның жаңа билігі арасында жүзеге асырылған бастамалар мен жобаларға тоқталып өтеді. Орталық Азия мемлекеттерімен болған келісімшарттарға негізгі мән беріледі. Мақаланың соңына қарай ШЫҰ-ның Самарқанда өткен саммиті туралы айтылады. Оған қоса саммитте қол қойылған келісімшарттар тізіліп өтеді. Соңында барлық жазылған ақпаратты біріктіре отырып қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: ШЫҰ, Ауғанстан, «Талибан», АҚШ, Орталық Азия, қауіпсіздік, тұрақтылық.

Кіріспе

Шанхай ынтымақтастық ұйымы – аймақтық деңгейде экономкалық саладағы интеграция, сонымен қатар, мүше мемлекеттер арасындағы шекаралық қауіпсіздікке, саяси тұрақтылықтың сақталуына ерекше мән беретін ұйым. Тұрақтылықтың болмауы елдер арасындағы тауар айналымының азаюына, жобалық бастамалардың жүзеге аспауына, қару мен есірткі айналымына келіп соқтырады. Ұйымның құрылғанына, егер

1996 жылғы алғашқы кездесуден бастап санайтын болсақ, 27 жыл болыпты. Сол кезеңнен бері қауіпсіздік саласы жағынан алғанда, әрдайым саммит күнтізбесінде Ауғанстан ерекше орынға ие. Ауғанстан 20 ғасырдың 80-ж. бастап 2021 жылға дейін соғыс жағдайында болып келді. 1979-1989 жылдары КСРО әскерлерімен соғысты, 1989-2001 жылдары елді азамат соғысы шайқады, кейін 2001 жылы АҚШ бастаған халықаралық әскери күштер мемлекетті өз бақылауында 20 жыл ұстады. 2021 жылдың 14 сәуірінде АҚШ президенті Джо Байден АҚШ әскерлерінің Ауғанстаннан толық шығарыла бастағанын мәлімдеді. Осыдан кейін Талибан Ауғанстанның үкімет әскерлеріне қарсы үлкен шабуыл бастады. Тамызға қарай Талибанның қарулы күштері провинциялардың едәуір бөлігін басып алып, 15 тамызда Кабулды өз бақылауына алғаннан кейін олар Ауғанстанның бүкіл аумағын бақылау және соғыстың аяқталуы туралы жариялады. ШЫҰ үшін бұл екіжақты жағдай болды. Бір жағынан аймақтық тұрақсыздық орын алып, шекарадағы қақтығыстар, халықтың жаппай көрші мемлекеттерге қашуы орын алуы мүмкін еді. Екінші жағынан, елді 20 жыл бойы өз бақылауында ұстаған АҚШ әскерлері кеткелі, аймақтағы олардың ықпалы азайып, жақын орналасқан көрші мемлекеттерге Талибандық Ауғанстанмен жаңа қарым-қатынас орнатып, өз ықпалын орнатуға жақсы мүмкіндік туды.

2021 жылы Орталық Азияда күрделі геосаяси өзгерістер орын алды, яғни америкалық қуаттың азайып, Ресей мен Қытай ықпалының өсуі байқалды. Ең өзекті мәселе 2021 жылы 15 тамызда "Талибан" исламдық радикалдық тобы билікті басып алғаннан кейін не болатынын болжау еді. Бұл оқиға Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселесіне айтарлық қауіп төндіріп тұрғандықтан және аймақтағы тұрақтылық пен мемлекеттер арасындағы байланыстарға кері әсер беру мүмкіндігі болғандықтан, көптеген аймақтық және халықаралық ұйымдар үшін Ауғанстанда орын алған мәселе күн тәртібінде қарастырылуда.

Нәтиже мен талқылау

Ауған мәселесінің дамуына келетін болсақ. Бүгінгі күнде Ауғанстандағы тұрақсыздыққа әсер еткен бірнеше факторлар бар.

Біріншіден, Ауғанстан көпұлтты мемлекет қатарына жатады. Халықтың жартысын пуштундар, төрттен бірін тәжіктер, бестен бірін хазарейлер және 5 пайызға жуығын өзбек халқы құрайды. Аталған халықтар бір-бірінен бөлек өмір сүреді және түрлі басшыларға бағынады. Бұл өз кезегінде олардың арасында байланыстың жақсаруы мен Ауғанстанның барлық аумағында ортақ мойындалған биліктің орнауына үлкен кедергі болып табылады.

Екіншіден, Ауғанстан орналасқан аймақта өте қиын геосаяси жағдай орнауда, себебі 1893 жылы "Дюран" сызығы бойынша анықталған шекараға сәйкес (Ауғанстан мен британдық Үндістан арасында), пуштун халқын екі ел арасында бөліп жіберді. Кейін британдық мемлекет тәуелсіздігін жариялап, олардың өзі Пәкістан және Үндістан болып бөлінді. Сәйкесінше, Ауғанстан мен Пәкістан арасында аймаққа қатысты даулы мәселелер орын алды.

Үшіншіден, Ауғанстанның өз ішінде тұрақсыздық орын алуда. Оның барлығы Ауғанстанға 20 ғасыр бойы ықпал еткен ішкі-сыртқы күштердің әсері болды. Әсіресе,

"қырғи қабақ" соғыстың аясында Ауғанстан жері үшін АҚШ, Ұлыбритания, Қытай, КСРО сынды ірі мемлекеттердің қызығушылық шекарасындағы алаңға айналды. Елдің ішінде соған сәйкес түрлі саяси-діни топтар пайда болды. Әркім өзінің билігін орнатқысы келді. Бұл ақыры 1979-1989 жылдары орын алған Ауған соғысына алып келді. Ауған соғысы аяқталғаннан кейін, орнаған билік бар жоғы 3 жылдай ғана өмір сүрді. Кейін 1992 жылдың сәуірінде моджахедтер Кабулды басып алды. Дәл осы кезеңде моджахедтермен қатар елде жаңа топ "Талибан" (студенттер) пайда болды. Олардың шығу тарихына тоқталатын болсақ. Соғыстың кезінде көптеген жастар көрші тұрған Пәкістанға қоныс аударып, сол жерде діни мекемелерде білім алды. Соғыс аяқталғаннан кейін, діни білім алған студенттердің көбісі өз елдеріне орала бастады. Елдегі болып жатқан жағдайды көрген олар бірігіп, жаңа күштің пайда болуына алып келді. Оған қоса моджахедтердің де біраз бөлігі жаңа құрылған топтың қатарына ауысып кетті. 1996 жылдың соңына қарай Талибтер алғаш рет Кабулды басып алып, елдің 3/2 бөлігіне өз билігін орнатты.

Дегенмен, Талибан қозғалысы халық тарапынан үлкен қарсыластыққа тап болды, себебі топтың идеологиясы қаталдығы және қатыгездігімен ерекшеленді [1]. Білетініміздей, Ауғанстанда талибандар ғана емес, өзге де халықтық және діни құрылымдар бар. Олардың ішінде өзара бір-біріне қарсыластары да, одақтасқандары да бар. Тек, уақыт өте келе Талибан құрылымының саны мен күші барған сайын артып отырды және шетелдік әскерлерге партизандық төтеп беріп отырды.

Басты наразылық пуштун емес этникалық топтар тарапынан байқалды. Нақтырақ айтқанда елдің солтүстігі, батысы және орталығында мекендейтін тәжік, өзбек, хазарей халықтары талибтердің билігінде дәстүрлі пуштун гегемониясының сақталуына наразы болды. 2001 жылға қарай талибтер елдің солтүстігінен басқа аймақтарының барлығын өз қол астына біріктірді және олардың билігін тек Сауд Арабиясы, Пәкістан және БАӘ мойындады.

"Талибандардың" адам құқытарын таптауынан тыс, көптеген мемлекеттер бұл топтың Усама бен Ладенге пана бергеніне қатты алаңдаулы болды. Ол адам "Аль-Каида" халықаралық террористік ұйымының басшысы еді. "Аль-Каида" ислам әлемін мұсылман емес ықпалдан босатуға бағытталған исламистік топтардың жиынтығынан құралған ұйым. 2001 жылы 11 қыркүйекте орын алған терактілерден кейін, "Аль-Каида" жауапкершілікті өз мойнына алды. Дегенмен, талибтер Усама бен Ладенді экстрадициялаудан бас тартты. Талибтердің бұл әрекетіне қарсы АҚШ пен НАТО блогының елдері Ауғанстанға әскерлерін енгізді [2]. Бұл оқиғаның орын алғанына 20 жылдан астам уақыт өтті. Өз көзімізбен көрсек те, қазір бұл тарихта қалған дүние. Ол оқиға туралы түрлі ойлар айтылды. Кейбір топтардың айтуы бойынша, АҚШ әскерінің Таяу Шығысқа және Ауғанстанға басып кіруге жеке қызығушылығы болды, тіпті, екі сауда үйін құрбандыққа шалуға дайын болды делінеді. АҚШ-та қандай қызығушылық болды десек, бір жағынан табиғи байлық қорын айтуға болады, екінші жағынан Ауғанстанның геосаяси тұрғыдан өте ыңғайлы аймақта екенін есте ұстауымыз керек.

Ауғанстанда АҚШ пен НАТО әскерлері орналасқан уақытта жағдай түзеле қоймады. Талибтердің әскери әрекеттері жалғасты, есірткі тасымалдау ісі жалғаса берді, сепаратистік әрекеттер күшейе түсті, ішкі қақтығыстар асқынып жатты. Америкалық

әскердің ұзақ мерзімге қалуы мәселені шешудің орнына, оны одан бетер қиындатып жіберді. "Талибандардың" бөлініп кетуіне қарамастан, 2013-2015 жылдарға қарай олар осы қозғалыстың негізін салған Мохаммад Омардың жанына қайта шоғырлана бастады. Талибтердің тұрақтылығы күшейе түсті, соған байланысты Ауғанстанның проамерикандық орталық билігі қарсыластарымен келіссөздер жүргізу жолдарын іздестіре бастады. Талибтер тек Ауғанстан басшылығымен емес, сонымен қатар, АҚШ Үкіметімен көрісуге мүмкіндік алды. 2018 жылы талибтер мен АҚШ екі елмен де дипломатиялық қарым-қатынасқа ие елдер: Саудия, Пәкістан және БАӘ көмегімен екіжақты кездесулер ұйымдастырылды. Басты мәселе Ауған жерінен АҚШ әскерін алып шығу мәселесі болды. АҚШ-пен келісімшартқа 2020 жылы ақпан айының соңында қол қойылды. АҚШ әскерінің 14 ай ішінде толық шығуына жауап ретінде талибтер АҚШ әскерлері мен күштеріне шабуыл жасауды тоқтатуға, сонымен қатар "Аль-Каида" және "Ислам мемлекеті" сынды тиым салынған ұйымдардың қызметін тоқтатуға келісті.

Американдық әскерлермен қарсыластық азайып, олардың елден шығу мерзімі жақындаған сайын, талибтер 2021 жылдың мамыр-маусым айларында елдің көптеген провинцияларын өз қол астына алса, ал тамыз айының ортасына қарай талибтер Кабулды қоса, басқа да ірі қалаларды басып алды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы "Шанхай бестігі" механизмі негізінде құрылып, оның құрамына Қазақстан, Ресей, Қытай, Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстан елдері мүше болып кірді. Аталған ұйымның мақсаты Орталық Азияның қауіпсіздігін сақтау және қорғау болып белгіленді. Сол себепті "Ауған мәселесі" ШЫҰ құрылғанынан бастап, ең көп талқыланатын мәселелердің біріне айналды.

20 жылдан аса уақытта ШЫҰ көптеген жетістіктерге қол жеткізді:

- қауіпсіздікті сақтау бойынша нормативтік-құқықтық база құрылып, әрдайым жетілдіріліп келеді.
- жыл сайын ШЫҰ мүше елдер мен бақылаушы елдер бірігіп, арнайы жасақтармен терроризмге қарсы әскери жаттығулар өткізіп келеді.
- ШЫҰ бөлімдері мен министрліктерінің, сонымен қатар мемлекет басшыларының саммитері өткізіледі.
- 2002 жылы Аймақтық терроризмге қарсы құрылымның (АТҚҚ) негізі қаланды. Ол "үш зұлымдыққа" қарсы (терроризм, экстремизм, сепаратизм) әрекет ететін негізгі құрылымға айналды.

Қытай және Ортаазиялық аймақ үшін "зұлымдықтың үш күші" басты қауіп төндіріп отыр. Оның ішінде этникалық сепаратизм, діни экстремизм және халықаралық терроризм қарастырылады. Ұйымның қызметі уақытша емес, ұзақмерзімді тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл әрекеттері Ауғанстандағы саяси тұрақсыздықтың аясында жүзеге асуы мүмкін емес.

Мәселені осы жақтан қарастыра отырып, көптеген көпжақты келіссөздерге арналған алаңдардың арасында ең ерекше орынға ШЫҰ ие болуы мүмкін. Бұған бірнеше себеп бар:

Біріншіден, ШЫҰ мүше мемлекеттер 2000 жылдардың басында Ауғанстан Ислам Республикасында орын алған теріс оқиғаларға өте алаңдаушылықпен қарады. Оған

қоса аталмыш ұйым АҚШ Ауғанстанға өз әскерлерін енгізген сәтте құрылды. Ресей мен Қытай АҚШ сынды ірі мемлекеттің Азияда пайда болғанына қарсы бірікті. Ауғанстан қауіпсіздігі туралы сұрақ ШЫҰ мүшелерін 2005 жылы "ШЫҰ-Ауғанстан" Байланыс тобын құруға итермеледі. Бұл топ мәселені терең зерттеуге және оның шешу жолдарын табуға бағытталған келіссөздер алаңына айналды [3]. ШЫҰ жоспарларының барлығы толық орындалмағанына қарамастан, топ белгілі бір деңгейде өз пайдасын да тигізді. Мысалы, 2006-2008 жылдары ауған тарапы ШЫҰ тарапы ұсынған экономиканы қалпына келтіру бастамасын қолдап, бірігіп жұмыс жасауға өз қызығушылығын білдірді. Негізгі бағыттар энергетика, көлік инфрақұрылымы, сонымен қатар АИР көлік жүйесі, ауған тауарларының ШЫҰ мүше елдер нарығына кіруі мен кедендік келісім салаларын қамтыды. Байланыс тобының құрылуымен серіктестік аяқталған жоқ. 2012 жылы Ауғанстанға ШЫҰ аясындағы бақылаушы мемлекет статусы берілді, сонымен қатар, болашақта толыққанды мүшелікке кіру мүмкіндігі бекітілді. Бұл ШЫҰ тарихында бұрын соңды болмаған жағдай болды [4]. Атап өту керек жайт, Байланыс тобының форматы әрдайым жұмыс жасаған жоқ және өз мүмкіндігін толыққанды қолданды деп айту қиын. 2009 жылы топтың қызметі тоқтатылды, бірақ 2019 жылы қайта жаңартылып, ШЫҰ мүше елдері "ШЫҰ-Ауғанстан" Байланыс тобының кейінгі әрекет ету Жол картасын келісіп бекіткен кездесу өтті. 2021 жылдың жазында Ресей президенті В.В.Путин ШЫҰ мүше елдеріне Байланыс тобын жандандыру туралы ұсыныс жасады [5]. Біздің ойымызша, бұл АҚШ әскерлерінің Ауғанстанды тастап, елде жаңа билік көзі орнаған оқиғамен тікелей байланысты. Яғни, Ресей болсын, ШЫҰ өзге мүшесі болсын Ауғанстанмен байланыс орнату арқылы тұрақтылықты қамтамасыз етуді ойластырса, оған қоса, АҚШ ықпалы азайған аймаққа өз қол ұшын созуға тырысып жатыр.

Екіншіден, ШЫҰ басқа ұйымдармен салыстырғандағы артықшылығы оның әрекет-тестік жасайтын салаларының кеңдігі екені белгілі. Ұйым көпжақты келіссөздер өткізуге арналған алаң ретінде құрылған. Яғни, мүше елдер ұйым қызметі аясында қауіпсіздік, гуманитарлық көмек, мәдени серіктестік және т.б. салаларда туындайтын мәселелерді талқылауға жасалған ыңғайлы алаң. ШЫҰ ортаазиялық аймақтағы тұрақтылықты тек қана әскери жаттығулармен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар, ұйымның түрлі мүшелеріне пайда алып келуі мүмкін экономикаға, не саудаға бағытталған салаларды қаржыландыру арқылы қамтамасыз ету әрекеттерін жүзеге асырады. Одан бөлек атап өту керек сәт, Ауғанстан ШЫҰ-нан тек пассивті экономикалық, не әскери-техникалық көмек алумен шектелмейді. Ашып айтсақ, ШЫҰ мүше елдері, әсіресе Қытай, Ауғанстанды аймақтағы көліктік, логистикалық және энергетикалық инфрақұрылымдарды құру үшін жұмысқа кірістіру жоспарлары бар екендігін атап өтті. Ауғанстан Қытайдың көршісі ғана емес, сонымен қатар, Оңтүстік, Батыс және Орталық Азияның географиялық орталығы болып есептеледі. Сол себепті, ол Қытайдың қауіпсіздігі мен Жібек жолы Экономикалық белдеуінің құрылысында үлкен маңызға ие [6]. Бүгінгі жағдай Қытай үшін өте жақсы мүмкіндік. Біздің күтуімізше, ҚХР Ауғанстанға қатысты Африка елдеріне ұқсас гуманитарлық көмек көрсету саласында қолдау көрсету арқылы «жұмсақ күш» саясатын қолдану ықтималдығы жоғары.

Үшіншіден, БҰҰ да ауған мәселесін шешудегі ШЫҰ маңыздылығын атап өтті. 2021 жылы 17 қыркүйекте онлайн форматта ШЫҰ саммиті өтті. Саммиттің басты тақырыбы Ауғанстандағы билікке талибтердің келуі болды. БҰҰ бас хатшысы А.Гутерриш саммитке онлайн қатысып, Ауғанстандағы жағдай өзгерісі үлкен қарқынға ие болғандығын және алда не күтіп тұрғанның белгісіздігін атап өтті. Сонымен қатар, БҰҰ осындай қиын жағдайда ШЫҰ-мен ауған халқына керекті көмек көрсету үшін серіктестіктің кеңейетіндігіне үміт білдірді. Кездесу нәтижесі бойынша мүше мемлекеттер аймақтық тұрақтылықты орнату мақсатында олар Ауғанстандағы жағдайды ақырын өзгертіп, мемлекетті кең және инклюзивті саяси құрылым құруға бағытталған жұмыс атқаратын консенсусқа қол жеткізді [7]. Әлбетте, Ауған мәселесі тек аймақ деңгейінде ғана емес, әлемдік деңгейде атсалысатын жағдай. Осындай гуманитарлық дағдарысқа ұшырап отырған мемлекетті қайта қалпына келтіру, халықтың әл-ауқатын жақсарту, әлеуметтік институттарды жандандыру үшін көрші мемлекеттердің қолдауы жеткіліксіз. Сол себепті бұл мәселе БҰҰ тарапынан үлкен қолдауға ие.

Ауғанстанмен көршілес мемлекеттер орын алған оқиғаға өте алаңдаулы болды. Негізгі мәселелердің бірі көрші мемлекеттердің "Ауған мәселесіне" қатысты көзқарастары кейде ортақ болса, кейде өзгешеленеді. Әр мемлекеттің Ауғанстанмен әрекеттесу тарихы болуына негізделген өзіндік қызығушылығы мен серіктестік жасайтын салалары бар. Сонымен қатар, Ауғанстанмен шектесетін әрбір мемлекеттің, сол елде орын алып жатқан саяси және әскери күштердің тепе-теңдігіне қатысты өзіндік көзқарастары бары рас [8]. Қазіргі кезде еш халықаралық субъект қызығушылық танытпайтын жер жоқ. Ұзақ жылдар АҚШ бақылауында болған Ауғанстанды да атап өтуге болады. АҚШ ықпалы азайғаны, ол басқа күштердің бос қалған орынды барынша жылдам өз қарамағына қаратып алуға тырысатыны белгілі.

ШЫҰ құрамына кіретін ОА мемлекеттері Ауғанстанмен белсенді сауда-экономикалық серіктестікке ие. Оның басты екі себебі бар: біріншіден, елдердің географиялық жақындығы, екіншіден, ауған нарығының азық-түлік және өнеркәсіптік тауарларға, сонымен қатар энергия тасымалдаушыларға тәуелді. Осылайша, 2019 жылы Ауғанстанның импорттағы ірі серіктестері қатарына Түркіменстан 8,05 пайыз, Қазақстан 6,09 пайыз және Өзбекстан 5,05 пайызды құрады [9]. Бір ескеру керек зат, бұл ақпарат COVID-19 тарағанға дейінгі кезеңді атап отыр, яғни сол кезден бері екі негізгі фактор өзгерді. Біріншісі, 2021 жылы АҚШ елді тастағалы 1,5 жыл уақыт өтті. Олар өз кезегінде Ауған Үкіметін керекті тауармен толық қамтамасыз етіп отырды. Олар кеткелі халықтың сұранысын басатын күш болмады. Сондықтан, көрші мемлекеттермен сауда қарым-қатынасы уақыт өте келе 2019 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда әлдеқайда өседі деп күтіледі. Екіншісі, карантиндік шаралар әлсіреп, шекаралар арасындағы шектеулер алынып, 2023 жылдан бастап тауар айналымы пандемияға дейінгі кезеңнен артып түспесе, кем болмайтыны белгілі.

Жоғарыда аталып өткен ақпараттардан бөлек, әр мемлекеттің өзінің серіктестік және инвестициялық салалары бар. Мысалы, Өзбекстан екі инвестициялық жобаларды жүзеге асыруды жоспарлап отыр. Біріншісі "Сурхан-Пули-Хумри" 500 кВт электр желісін соғу. Аталған жоба Ауғанстанның энергожүйесін Өзбекстан мен Орталық Азияның ортақ

энергетикалық жүйесіне қосылуын қамтамасыз ете алады. Екіншісі "Хайратон-Мазари-Шариф-Герат" теміржолын қаржыландыру, жобасын жасау және құрылысын жүргізу. Бұл жоба жаңа көлік дәлізінің пайда болуына жол ашады [10]. Көліктік, теміржолдық дәліздердің пайда болуы және өзге жобалардың жүзеге асырылуы Ауған елі үшін ғана емес, сол бастаманы ұсынған мемлекеттердің де интеграция және потенциалын арттыру үшін жақсы мүмкіндік болып тұр.

2020 жылдың көрсеткіші бойынша Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы сыртқы сауда көлемі 401,8 млн долларды құрады. Қазақстан Өзбекстан сияқты инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асырмағанымен, оған белсенді атсалысады және негізі көмекті гуманитарлық көмек саласына бағыттайды. Ауған студенттерін оқытатын "Қазақстан-Ауғанстан" білім беру бағдарламасына ерекше көңіл бөлінеді [11]. Дегенмен, салыстырмалы түрде бүгінгі күнде ауғандық студенттердің саны бұрынғыға қарағанда әлдеқайда төмендегені байқалады.

Тәжікстан мен Қырғызстан "CASA-1000" (Central Asia - South Asia) жобасын жүзеге асыруға қызығушылық білдіруде. Бұл жоба Орталық Азияның энергетикалық жүйесін Оңтүстік Азиямен, нақтырақ айтқанда Қырғызстан, Тәжікстанның энергетика жүйесін Ауғанстан, Пәкістанмен байланыстырып, нәтижесінде халықаралық стандарттарға сай электроэнергиясы саудасын жүзеге асыратын мүмкіндікке ие болады [12]. Бірнеше онжылдықтар бойы соғыстан бас көтермеген халық үшін тұрақты электрқуатының пайда болуы үлкен жетістіктердің бірі болатыны анық және бұл жобалар толық қолдауға ие болатыны сөзсіз.

Түркіменстан да Ауғанстанмен сауда-экономикалық серіктестікті дамытып жатыр. Аталған елдің басты жобасы қуаттылығы жылына 33 млрд куб.м. болатын "Түркіменстан-Ауғанстан-Пәкістан-Үндістан" газ құбырын соғу [13]. Түркімен бөлігі құрылысы 2015 жылы басталды, бірақ саяси тұрақсыздық, пандемия және өзге де факторларға байланысты құрылыс қарқыны бәсеңдеп қалды. Дегенмен, 2022 жылдың қаңтар айында талибтер газ құбырын салуға қызығушылық білдіретінін айтты [14]. Талибтерді көп мемлекеттер ресми мойындамағанымен, осы аталған салалардағы жұмыс қарқынды деңгейде жалғасып келеді, бұл қандай билік болмасын, жобалардың екі ел үшін, халық үшін өте маңызды екендігін көреміз.

Талибандар билікке келгеннен кейін, 2021 жылы Өзбекстан мен Түркіменстан талиб делегацияларын қабыл алып, олармен Оңтүстік және Орталық Азияда экономикалық байланыстар орнату, сауда және транзитті қамтамасыз етуге бағытталған келіссөздер жүргізді. Бастапқыда "күтуші" рөлінде болған Қырғызстан мен Қазақстан өз ұстанымдарын өзгертті. 2021 жылдың қыркүйек айында Қырғыз Үкіметі Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесі төрағасы орынбасары бастаған делегацияны Кабулға аттандырды. Желтоқсан айында Қазақстан үкіметі де талибтермен серіктестік пен сауданы жүзеге асыру туралы келіссөздер жүргізді.

Тек Тәжікстан ғана Ауғанстанның жаңа билігіне қатысты антогонистік позицияны ұстанды. Тәжікстан президенті Э.Рахмон талибтердің Ауғанстанда тәжіктер көп өмір сүретін Панджшер провинциясына шабуыл жасағанынан кейін өте қатаң позиция

ұстанды [15]. Әрине, Тәжікстанның оңтүстігі толықтай Ауғанстанмен шекаралас, сондықтан елдегі тұрақсыздық және толқуларға алып келуі мүмкін кез-келген фактор Э.Рахмон тарапынан қатаң позиция ұстануды талап етеді.

Ауған мәселесін шешу үшін ОА елдері энергетикалық және экономикалық серіктестікті дамытуда өте көп жұмыс атқарып жатыр. Осы мақсат аясында ортаазиялық мемлекеттер көлік-коммуникациялық әрекеттесу мүмкіндіктерін кеңейту үшін және сауда-экономикалық, сонымен қатар инвестициялық байланыстарды көбейту үшін жағдай жасай алатын тасымалдау және энергетикалық жобаларды көптеп ұсынып жатыр.

Ауғанстанға қатысты сұрақты талқылау ШЫҰ саммиттерінің маңызды тақырыптарының бірі болып отыр. Себебі ауғандық тұрақсыздық ШЫҰ меңзейтін Еуразиялық кеңістіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкін емес дүние. 2017 жылы Сочиде өткен саммитте ШЫҰ бас хатшысы Р.Алимов Ауғанстанның тұрақты мүше болуын қолдады және оны "Азия мен ШЫҰ жүрегі" деп атап, елдің маңыздылығын атап өтті.

Оған қоса, Алимовтың айтуы бойынша, Ауғанстанның ұйымға барынша тезірек мүше болып кіруі үшін ауған тарапы ШЫҰ-ның контрактілері мен құжаттарына қосылу мүмкіндігін жіберіп алмай, ұйым мүшелерімен біріге отырып мәдени іс-шаралар мен экономикалық көрмелер ұйымдастыру керек болды [16]. Әл-әзір Ауғанстанның елге қосылуы үшін көп жұмыс атқарылуы керектігін анық. Алғашқы кезекте ол елдің саяси тұрақтылығы және қауіпсіздік мәселесі. Өзге мүше мемлекеттер ұйымға бүгінгі Ауған елін қабыл алуы екіталай. Сондықтан, біздің ойымызша, алғашқы кезекте мүше мемлекеттер Ауғанстанды барынша қолдап, тұрақтануға көмектесіп, содан кейін ғана ШЫҰ мүшелігі бар маңыздылықпен қолға алынады.

2017 жылы Кабулдағы Қазақстан елшісінің сөздеріне сәйкес, Ауған елі Қазақ елі тарапынан да толық қолдауға ие болды. Қазақстанның қолдауы екі ел арасындағы қарым-қатынасты жақсартады және Ауғанстанның қосылуы еліміздің ішкі және жалпы ортаазиялық аймақтағы қауіпсіздіктің жақсаруына, сонымен қатар, аумақтағы сауда және транзиттік қарым-қатынастардың дамуына жол ашады деп сенеді [17]. Қазақстан Республикасы Ауған елімен тікелей шекаралас болмаса да, ол елдің тұрақтылығы үшін барынша қолдау көрсететіні анық. Себебі осы кезеңде Ауған елі дағдарыстан шыға алмаса, ертең оның зардабы тікелей елімізге әсер ететіндігі анық.

Ресей СІМ де Ауғанстандағы бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайту жөніндегі әрекеттерді ШЫҰ сияқты ұйымдар арқылы жүзеге асыру керек деген пікір білдірді, себебі өңірдің барлық елдері осы ұйымға кіреді. Сондықтан, РФ Ауғанстанның тұрақты мүшелікке өтінішін құптайды және бұл Ауғанстанда бейбітшілік орнатуға қатысты ынтымақтастық пен диалог процесін жеңілдетеді деп санайды.

2021 жылы Душанбе қаласында (Тәжікстан) өткен ШЫҰ саммитінде Қазақстан Президенті Қ. Тоқаев экономикалық саладағы трансұлттық қылмыс проблемасын реттеу мақсатында ШЫҰ аясында экономикалық тергеу органдары басшыларының кеңестерін қалыптастыруды ұсынды [18]. Ұзақ жылдар бойы заңсыз қару айналымы болсын, есірткі айналымы болсын Ауғанстан арқылы да, Қазақстан арқылы да өтіп отырды. Сондықтан басшымыздың айтуына сәйкес, еліміз үшін бұл қылмыстық жолдардың бақылауға алынуы өте маңызды мәселе.

Қырғызстан мен Өзбекстан президенттері С. Жапаров пен Ш. Мирзиев кибертероризмнің күшейіп келе жатқан тәуекелдеріне назар аударды, сондай-ақ бейінді министрліктер басшыларының кеңесін бастау және ішкі істер, сонымен қатар, қоғамдық қауіпсіздік министрлерінің кездесуін қайта бастау туралы ұсыныс жасады. Сонымен бірге, ШЫҰ-ның ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі сараптамалық форумын құру туралы ұсыныс айтылды. Пәкістанның премьер-министрі Имран Хан ұйым саясаттың кез-келген басқа бағытқа ауытқуына қарсы тұру қажеттілігін атап өтті және саммитке қатысушылардың назарын бейбіт қатар өмір сүру мен ынтымақтастықтың маңыздылығына аударды. Үндістан Премьер-министрі Н. Моди ШЫҰ-ның Аймақтық терроризмге қарсы құрылымы (ШЫҰ АТҚҚ) жүргізіп жатқан жұмыстың маңыздылығын жоғары бағалады және ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер осы құрылым шеңберінде Үндістанның төрағалық ету бағдарламасында көзделген іс-шараларға белсенді қатысады деген үмітін білдірді.

ШЫҰ-ға қатысушы елдер ауған қоғамының барлық топтарының қатысуымен инклюзивті үкімет құруды жақтайды. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің басшылары 2021 жылғы саммитте ШЫҰ кеңістігіндегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау мен нығайтудың маңызды факторларының бірі Ауғанстандағы жағдайды тезірек реттеу болып табылатынын мәлімдеді.

Алайда, британдық Корольдік біріккен қызметтер институтының аға ғылыми қызметкері Р. Патуччи Ауған мәселесін шешу ШЫҰ мүшелері арасындағы дау-дамайдың себебіне айналуы мүмкін деп баға берді. Себебі Ауғанстан мәселесіне көзқарастардағы айырмашылықтар әртүрлі. Егер ШЫҰ-ның кейбір мүшелері өз шешімдерінің нұсқаларын басқаларға қыңырлықпен жүктесе, ал басқалары ол шешімдердің жүзеге асуына бөгет бола бастаса, онда ШЫҰ Ауғанстанның дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды рөлге ие ұйымға айнала алмайды. Алайда, ШЫҰ-ның бұл қақтығысты шешуге барлық күші бар, кем дегенде, Ауған елінің ШЫҰ-ға кіруі мүше елдерге шекаралық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу міндеттемесін жүктейді [19]. Бұл батыстық көзқарас екенін ескеруіміз керек. Біз үшін және көрші мемлекеттер үшін Ауғанстанмен арадағы жағдайды тұрақтандырып, оны ШЫҰ мүше етіп алу, көптеген мемлекет тарапынан компромисстік әрекеттерді талап етсе де, оған баруға дайын болады деп болжаймыз.

2022 жылдың қыркүйек айында Өзбекстанның Самарқан қаласында ШЫҰ басшыларының кезекті саммиті өтті. Орталық Азия аймағы Самарқанд декларациясында "ШЫҰ өзегі" деп аталады. Аймақ елдері радикализм қаупі бар Ауғанстанға жақын орналасқан және қауіпсіздік саласындағы одан әрі жағдай ішінара оларға байланысты екені көрсетілді. Осыған байланысты, Самарқанд декларациясы мемлекет басшыларының 16 қыркүйекте ұсынған бастамаларын ескере отырып, ШЫҰ жұмысын жетілдіру қажеттілігі туралы атап өтті [20]. Соңғы өткен осы саммит басқа саммиттерге қарағанда ерекше рөлге ие болды. Бір жағынан Ауған мәселесі болғанымен, екінші жақтан Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыс аясында орын алып отырған геосаяси жағдайдың тікелей ШЫҰ рөлі мен жауапкершілігінің өсуіне алып келгені анық. Сондықтан осы саммиттен бастап және алдағы Үндістанда өтетін саммит барысының сыртқы күштердің, ұйымдардың аса мұқият бақылауында болары сөзсіз.

ШЫҰ саммитінің қорытындысы бойынша қатысушы елдердің көшбасшылары келесі келісімдерге қол жеткізді:

- ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер терроризм мен экстремизмге қарсы күресті жақтайды;
- Душанбеде тұрақты әрекет ететін жеке орган түрінде есірткіге қарсы орталық құру;
- Ташкентте ШЫҰ Аймақтық терроризмге қарсы құрылымының (ШЫҰ АТҚҚ) базасында қауіпсіздікке қатерлерге қарсы іс-қимыл жөніндегі әмбебап орталықтың, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік орталығының ашылуы;
- ШЫҰ АТҚҚ базасында Бішкекте халықаралық ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс қимыл жөніндегі орталық құру;
- Ауғанстандағы жағдайды жалғасты реттеу;
- есірткі құралдарының заңсыз айналымының жолын кесу жөніндегі бірлескен операцияларды тұрақты негізде жүргізуді жалғастыру;
- өңірішілік сауданы, өнеркәсіптік кооперацияны және көліктік өзара байланысты ынталандыру;
- "Жасыл" экономика, инновациялар, цифрлық технологиялар, логистика, ауыл шаруашылығы, медицина, автомобиль жасау, "жасыл" энергетика, инфрақұрылым салаларындағы бірлескен жобалар мен іс-шараларды пысықтау;
- БҰҰ, ЭСКАТО, ЮНЕСКО, ҰҚШҰ, ЕАЭО, АӨСШК және АМЛ-мен ресми байланыс орнату;
- Иран, Түркия және Беларусь арқасында ұйымды кеңейту.

Қорытынды

ШЫҰ-ның жекелеген мүшелері арасындағы Ауғанстанның дамуына қатысты келіспеушіліктерді ескере отырып, ұйым мүшелері барлық қатысушылардың өзге де коалицияларға қатысуы міндетті емес деп есептейтін ауыспалы саны бар көпжақты механизмдерді қолдануды қарастырған жөн деп санайды. Бұл ретте осы коалициялардың ШЫҰ-ның қалған мүшелерінің ұлттық мүдделеріне нұқсан келтірмеуіне кепілдік беру маңызды. Мұндай кепілдіктерді қамтамасыз ету Ауғанстан төңірегінде көпжақты жобаларды құрудағы ең күрделі мәселе болып табылады.

ШЫҰ-дағы көзқарастардың жан-жақтылығы Талибанның жаһандық мойындауға ие болу үшін қатты қарсыластыққа тап болған жоқ. Ауғандықтардың әйелдерге тең құқық бермеуі және инклюзивті үкімет құрудан бас тартуы елде фундаменталистік режимнің оралғанын көрсетті.

Талибандардың билікке келгеніне жақын арада 2 жыл болады. Елдегі жағдай тұрақталғанымен, халықтың әл-ауқаты төмен, жұмыссыздық кеңінен таралған, тауар айналымы өте баяу және қоғамдық институттар жұмысы әлі талап етілетін деңгейге қызмет атқармай келеді. Әрине, соғыста өткен соңғы 40 жыл ішінде кем дегенде 2 ұрпақ ауысатын уақыт өтті. Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру үшін, халықтың санасын өзгерту үшін әлі біраз уақыт керектігі анық. Елестетіп қарасақ, көптеген азаматтар туылғанынан бері тек соғысты көріп өсті. Ол адамдардың сауат ашуға, білім алуға, кәсіппен айналысуға, отбасын қамтамасыз етуге еш мүмкіндігі болған жоқ. Соғыстан жалыққан адамдар психологиялық тұрғыдан шыдамай, сәл де болса тынығу үшін есірткі

қабылдауға дейін барды. Осы жағдайды түзеу үшін ШЫҰ бар күшін салатыны сөзсіз. Оның ішінде Қазақстан да Ауған еліне, оның халқына барынша көмек қолын созып, елді қиын-қыстау кезеңнен алып шығуға тырысуы керек. Себебі, Қазақстанның оңтүстік шекарасындағы қауіпсіздігі мен өзге елдермен байланысы тікелей Ауғанстанның ішкі және сыртқы тұрақтылығына, қауіпсіздігіне тәуелді болады.

Авторлардың қосқан үлесі.

Г.У. Биримкулова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Н.Ж. Жомарт – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Арчаков М.К. Природа и корни идеологических установок движения Талибан // Общество: политика, экономика, право. - 2018. -№ 5. - С. 15–18.
2. Князев А. Американский тупик в Афганистане, ШОС и значение стран наблюдателей: Поиск новых парадигм // ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии. Бишкек, - 2009. - С. 130–138.
3. Контактная группа «ШОС – Афганистан». [Электронный ресурс]. URL: http://rus.sectesco.org/about_sco/20190716/565424.html (қаралған күні: 15.12.22.)
4. Гарбузарова Е.Г. Роль ШОС в процессе нейтрализации региональных вызовов и угроз // Проблемы постсоветского пространства. -2021. -№ 8 (4). - С. 425–436.
5. Президент Казахстана принял участие в заседании Совета глав государств – членов Шанхайской организации сотрудничества. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhayskoy-organizacii-sotrudnichestva-1783358> (қаралған күні: 15.12.22.)
6. Ван И изложил позицию Китая по афганскому вопросу. [Электронный ресурс]. URL: <https://russian.news.cn/20220729/c49a59872ea04a10aa1b405ead2b84ed/c.html> (қаралған күні: 15.12.22.)
7. В.Норов: Решения, принятые на саммите ШОС в Душанбе. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-cis.info/news/568/95333/> (қаралған күні: 15.12.2022)
8. Решение проблемы Афганистана. [Электронный ресурс]. URL: <https://russiancouncil.ru/activity/publications/reshenie-problemy-afganistana-neobkhodimye-usloviya-i-mezhdunarodnye-posledstviya/> (Қаралған күні: 15.12.22.)
9. Годовая статистика международной торговли товарами. [Электронный ресурс]. URL: <https://trendeconomy.ru/data/h2/Afghanistan/TOTAL> (қаралған күні: 15.12.22.)
10. Состояние и перспективы экономического сотрудничества стран Центральной и Южной Азии. [Электронный ресурс]. URL: <https://e-cis.info/news/566/93329/> (қаралған күні: 15.12.22.)
11. Федяшева Г.Ч.-Б. Современные реалии экономического сотрудничества стран Центральной Азии // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. -2020. -№3–2. -С. 410–414.
12. Международный энергетический проект. [Электронный ресурс]. URL: <https://casa-1000.kg/> (қаралған күні: 15.12.22.)

13. Строительство газопровода ТАПИ. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.interfax.ru/world/815692> (қаралған күні: 15.12.22.)
14. Мехдиев Э., Содиков Ш. О межрегиональных энергетических проектах с участием стран Центральной Азии // Международные отношения. -2017. -№3. -С. 68–79.
15. Афганистан и его отношения с миром. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4956103> (қаралған күні: 15.12.22.)
16. Встреча Р.Алимова с Главным исполнительным лицом Исламской Республики Афганистана Абдулла Абдуллой. [Электронный ресурс]. URL: <http://rus.sectesco.org/news/20171201/361380.html> (қаралған күні: 15.12.22.)
17. ШОС видит будущее Афганистана мирным, стабильным и процветающим. [Электронный ресурс]. URL: <http://rus.sectesco.org/news/20171201/358930.html> (қаралған күні: 15.12.22.)
18. Владимир Норов: Решения, принятые на саммите ШОС. [Электронный ресурс]. URL: http://rus.sectesco.org/archive_news/20211012/784476.html (қаралған күні: 15.12.22.)
19. Декларация Глав государств - членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O0200000003> (қаралған күні: 15.12.22.)
20. Саммит ШОС в Узбекситане. [Электронный ресурс]. URL: <https://sco-summit2022.uz/ru> (қаралған күні: 15.12.22.)

References

1. Archakov M.K. Priroda i korni ideologicheskikh ustanovok dvizheniya Taliban [The nature and roots of the ideological attitudes of the Taliban movement]. Obshestvo: politika, ekonomika, pravo [Society: politics, economics, law], 5, 15-18 (2018). [in Russian]
2. Knazev A. Amerikanskii tupik v Afganistane, ShOS i znachenie stran nabliudatelei: Poisk novyh paradigm [The American impasse in Afghanistan, the SCO and the significance of observer countries: The search for new paradigms]. ShOS kak faktor integratsii Tsentral'noi Evrazii [SCO as a factor of integration of Central Eurasia], 130–138, (2009). [in Russian]
3. Kontaknaja gruppa «ShOS – Afganistan» [Contact Group "SCO – Afghanistan"]. [Electronic resource]. Available at: http://rus.sectesco.org/about_sco/20190716/565424.html (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
4. Garbuzarova E.G. Rol' ShOS v protsesse neitralizatsii regional'nyh vyzovov i ugroz [The role of the SCO in the process of neutralizing regional challenges and threats]. Problemy postsovetskogo prostranstva [Problems of the post-Soviet space], 8 (4), 425–436, (2021). [in Russian]
5. Prezident Kazahstana prinjal uchastie v zasedanii Soveta glav gosudarstv-chlenov Shanhaiskoi organizatsii sotrudnichestva [The President of Kazakhstan took part in the meeting of the Council of Heads of Member States of the Shanghai Cooperation Organization]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhayskoy-organizatsii-sotrudnichestva-1783358> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
6. Van I izlozhl pozitsiiu Kitaja po afganskomu voprosu [Wang Yi outlined China's position on the Afghan issue]. [Electronic resource]. Available at: <https://russian.news.cn/20220729/c49a59872ea04a10aa1b405ead2b84ed/c.html> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]

7. Norov V. Reshenija, prinjatye na sammite ShOS v Dushanbe [Decisions taken at the SCO summit in Dushanbe]. [Electronic resource]. Available at: <https://e-cis.info/news/568/95333/> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
8. Reshenie problemy Afganistana [Solving the problem of Afghanistan]. [Electronic resource]. Available at: <https://russiancouncil.ru/activity/publications/reshenie-problemy-afganistana-neobkhodimye-usloviya-i-mezhdunarodnye-posledstviya/> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
9. Godovaya statistika mezhdunarodnoi trgovli tovarami [Annual statistics of international trade in goods]. [Electronic resource]. Available at: <https://trendeconomy.ru/data/h2/Afghanistan/TOTAL> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
10. Sostoyanie i perspektivy ekonomicheskogo sotrudnichestva stran Tsentral'noi i Yuzhnoi Azii [The state and prospects of economic cooperation between the countries of Central and South Asia]. [Electronic resource]. Available at: <https://e-cis.info/news/566/93329/> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
11. Fedyasheva G.Ch.-B. Sovremennye realii ekonomicheskogo sotrudnichestva stran Tsentral'noi Azii [Modern realities of economic cooperation of Central Asian countries]. Bolshaja Evrazija: razvitie, bezopasnost', sotrudnichestvo [Greater Eurasia: development, security, cooperation], 3–2, 410–414 (2020). [in Russian]
12. Mezhdunarodnyi energeticheskii proekt [International Energy Project]. Available at: <https://casa-1000.kg/> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
13. Stroitel'stvo gazoprovoda TAPI [Construction of the TAPI gas pipeline]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.interfax.ru/world/815692> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
14. Mekhdiev E., Sodikov Sh. O mezhhregional'nyh energeticheskikh proektah s uchastiem stran Tsentral'noi Azii [On interregional energy projects with the participation of Central Asian countries]. Mezhdunarodnye otnosheniya [International relations], 3, 68–79, (2017). [in Russian]
15. Afganistan i ego otnosheniya s mirom [Afghanistan and its relations with the world]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/4956103> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
16. Vstrecha R. Alimova s Glavnym ispolnitel'nyim litsom Islamskoi Respubliki Afganistana Abdulla Abdulloi [Meeting of R. Alimov with the Chief Executive Officer of the Islamic Republic of Afghanistan Abdullah Abdullah]. [Electronic resource]. Available at: <http://rus.sectsco.org/news/20171201/361380.html> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
17. ShOS vidit budushee Afganistana mirnym, stabil'nyim i protsvetaushim [The SCO sees the future of Afghanistan as peaceful, stable and prosperous]. [Electronic resource]. Available at: <http://rus.sectsco.org/news/20171201/358930.html> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
18. Vladimir Norov: Reshenija, prinjatye na sammite ShOS [Decisions taken at the SCO summit]. [Electronic resource]. Available at: http://rus.sectsco.org/archive_news/20211012/784476.html (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
19. Deklaratsija Glav gosudarstv-chlenov Shanhaiskoi organizatsii sotrudnichestva [Declaration of the Heads of the Member States of the Shanghai Cooperation Organization]. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O0200000003> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]
20. Sammit ShOS v Uzbekitane [SCO Summit in Uzbekistan]. [Electronic resource]. Available at: <https://sco-summit2022.uz/ru> (Accessed: 15.12.22.). [in Russian]

Г.У. Биримкулова, Н.Ж. Жомарт

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

«Афганский вопрос» в рамках Шанхайской организации сотрудничества

Аннотация. В статье речь пойдет о «афганском вопросе», который имеет очень важную геостратегическую роль в рамках Шанхайской организации сотрудничества. Для того, чтобы глубже понять проблему, сначала речь идет об исторических фактах, объясняющих внутреннее состояние Афганистана. Среди них будет идти речь о войне с СССР, гражданской войне внутри страны и войнах против объединенной группы иностранных войск. Рассказывается о возвращении к власти группы "Талибан". Кроме того, отмечается, какие изменения произошли в стране, когда к власти пришел «Талибан». Значение придается изменению равновесия сил в регионе. То есть речь идет о конкуренции государств, создающих новое влияние на Афганистан, освободившегося от США. Будет рассказано про инициативы и проекты, реализованных между государствами-членами и новыми властями Афганистана. Основное значение придается договоренностям с государствами Центральной Азии. К концу статьи речь пойдет о Самаркандском саммите ШОС. Кроме того, будут перечислены подписанные соглашения. Наконец, делается вывод, объединяя весь собранный материал.

Ключевые слова: ШОС, Афганистан, «Талибан», США, Центральная Азия, безопасность, стабильность.

G.U. Birimkulova, N.Zh. Zhomart

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The "Afghan issue" within the framework of the Shanghai Cooperation Organization

Abstract. The article will focus on the "Afghan issue", which has a very important geostrategic role within the framework of the Shanghai Cooperation Organization. In order to understand the problem more deeply, first we are talking about historical facts that explain the internal state of Afghanistan. Among them there will be a talk about the war with the USSR, the civil war inside the country and the wars against the united group of foreign troops. It tells about the return to power of the Taliban group. In addition, it is noted what changes took place in the country when the Taliban came to power. Importance is attached to changing the balance of power in the region. That is, we are talking about the competition of states creating a new influence on Afghanistan, freed from the United States. It will tell about the initiatives and projects implemented between the Member States and the new authorities of Afghanistan. The main importance is attached to agreements with the Central Asian States. By the end of the article, we will talk about the Samarkand SCO Summit. In addition, signed agreements will be listed. Finally, a conclusion is made by combining all the collected material.

Keywords: SCO, Afghanistan, Taliban, USA, Central Asia, security, stability.

Авторлар туралы мәлімет:

Биримкулова Г.У. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шығыстану кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Жомарт Н.Ж. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шығыстану кафедрасының оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Birimkulova G.U. – PhD, Head of the Department of Oriental Studies L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhomart N.Zh. – Teacher of the Department of Oriental Studies L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 05.11.27

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-171-181>

Научная статья

Миграция как фактор обострения этноконфессиональной ситуации в принимающей стране

Л.Б. Коригова¹, С.К. Кушкумбаев², К.И. Кобландин³

^{1,3}Фонд «Отандастар», Астана, Казахстан

²Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

(E-mail: mila.korigova@mail.ru¹, kushkumbayev@yahoo.com², kkalybek@mail.ru³)

Аннотация. В статье рассматривается одна из наиболее актуальных проблем – миграция, сопряженная с неблагоприятным социально-психологическим климатом принимающей стороны и недостаточной компетентностью органов власти в принятии решений по регулированию процесса миграции. Статистика демонстрирует усиление рассматриваемого процесса. При этом наиболее важным вопросом для многих стран в настоящее время является определение уровня влияния миграции на их дальнейшее развитие. Как правило, проблема состоит в том, что страна принимает мигрантов в условиях неготовности местного населения принимать гостей с других территорий. Следовательно, возникает необходимость разрешения данной ситуации. Так, остается открытым вопрос, как построить канал взаимосвязи между органами власти, местными жителями и мигрантами, преследующими свои цели и задачи на определенной территории, для более эффективного предотвращения проблемы обострения межэтнических и межконфессиональных конфликтов вследствие неизбежного роста миграции. Не последнюю роль здесь играет толерантность, которая напрямую зависит от проводимой государством политики в отношении мигрантов. Так, относительно высокий уровень толерантности населения ряда европейских стран по отношению к мигрантам показали данные опроса местных жителей и мигрантов, проживающих в Европе более 5-10 лет. Однако в отсутствие четко выработанной и последовательной государственной политики, направленной на интеграцию и адаптацию мигрантов, уровень толерантности местного населения с течением времени снижается. Миграция является сложным явлением, требующим дальнейшего исследования и обновления теоретических подходов к изучению этого вопроса.

Ключевые слова: миграция, этносы, конфессии, конфликт, фактор, иммигранты, полиэтничность, миграционная политика, культура, стратегии.

Введение

Перемещение людей из одной страны в другую, а также их пребывание на территории последней может иметь разные цели и быть как добровольным, так и вынужденным. Эти процессы могут осуществляться в соответствии с международным и национальным законодательством или нарушать его. В ситуациях, когда возникают значительные культурные и социальные различия, определенные этнические группы могут чувствовать себя дискриминированными из-за своих этнических или религиозных особенностей в отношении доминирующего сообщества.

В результате формируются определенный образ мышления и общественная атмосфера, которые создают потенциальный источник постоянных конфликтов в обществе. Эта тенденция особенно заметна в регионах с множеством этнических групп [1, с. 202].

Проблема

Как правило, проблема состоит в том, что страна принимает мигрантов в условиях неготовности местного населения принимать гостей с других территорий. Следовательно, возникает необходимость разрешения данной ситуации. Так, остается открытым вопрос, как построить канал взаимосвязи между органами власти, местными жителями и мигрантами, преследующими свои цели и задачи на определенной территории, для более эффективного предотвращения проблемы обострения межэтнических и межконфессиональных конфликтов вследствие неизбежного роста миграции.

Усиленное развитие миграционных процессов в течение XX века привело к тому, что миграция становится одним из определяющих факторов всех глобальных трансформаций. В связи с тем, что последствия миграции затрагивают практически все сферы жизнедеятельности, не исключена вероятность возникновения противоречивых и конфликтных ситуаций в принимающей стране [2, с. 113]. Становится очевидной необходимость выработки новых подходов к миграционной политике, базирующихся на международном формате регулирования миграционных процессов.

Миграционные процессы имеют глобальное значение, и необходимо регулировать и предотвращать нелегальную миграцию как на международном, так и национальном уровнях. Международное сообщество, включая Организацию Объединенных Наций (ООН), признает важность миграционных процессов в контексте устойчивого развития. ООН выдвигает цель содействия упорядоченной, безопасной, законной и ответственной миграции и мобильности людей путем осуществления спланированной и хорошо проработанной миграционной политики [3]. Однако существуют определенные вызовы и вопросы, особенно в свете напряженных событий и потери стабильности в некоторых принципах международного права, на которых основывается ООН. Возникает вопрос: каким образом эти благие намерения могут быть реализованы, учитывая, что решения ООН и других организаций зависят от мнения определенных групп стран, которые могут иметь свое собственное представление о том, как должны осуществляться эти «преобразования»?

Цель

Важно рассмотреть миграцию как причину межэтнических и межконфессиональных конфликтов. Очевидна необходимость поиска компромисса между местными жителями, органами государственной власти, обеспечивающих законность и прозрачность миграционных процессов, и непосредственно мигрантами, чье значение для страны или отдельного региона является весьма важным, т.к. решает проблему оттока населения и повышает экономическое благополучие территории.

История

С давних времен люди всегда перемещались в разной степени из одной местности в другую, из одного государства в другое, из одного географического региона в другой. В разные исторические периоды возникали разнообразные мотивы для миграции населения.

В древности человек часто совершал переселение на новые земли, чтобы колонизировать и осваивать непокоренные территории, развивая свое общество или создавая совершенно новые государства. Также перемещения могли быть результатом войн, когда люди вынуждены были покинуть свои места жительства.

Но основной причиной миграции как внутренней, так и международной в любые времена является поиск удобного и безопасного места для жизни и личностного развития человека. Миграционные движения продолжаются и в настоящее время, а, по мнению специалистов [4, с. 55], это явление будет только усиливаться.

В период нестабильности естественное желание выжить подталкивает людей покинуть зоны военных конфликтов и «уехать» от социально-экономических проблем своего региона или страны в поиске лучших условий жизни. Это непрерывное стремление к выживанию и улучшению качества жизни побуждает людей перемещаться, стремиться к новым возможностям и лучшей судьбе. Однако необходимо также учитывать, что миграция может повлечь за собой социальные, экономические и политические вызовы, которые требуют открытого диалога и сотрудничества между странами и сообществами, чтобы обеспечить безопасность и благополучие мигрантов и принимающих стран.

Понимание и анализ текущих событий позволяют нам предположить, что миграционные потоки будут продолжаться, возрастая со временем [5]. Это вызывает необходимость разработки гибких и долгосрочных политических стратегий и мер, которые способствуют управлению миграцией, защите прав мигрантов и созданию благоприятных условий для их интеграции в новые общества.

Методы исследования

Были применены методы социального философского анализа, включая диалектический метод, для изучения современных социальных процессов с учетом влияния миграционных факторов в единстве противоречивых тенденций и сторон. Также был

использован системный подход, который позволил учесть все особенности и факторы, характеризующие миграцию как целостное явление.

Результаты и обсуждение

Миграция может быть фактором, способствующим обострению этноконфессиональной ситуации в принимающей стране. Вот несколько причин, почему это может происходить [6, с. 416-417]:

1. Конкуренция за ресурсы.

Прибытие мигрантов может создать конкуренцию за рабочие места, жилье, социальные услуги и другие ресурсы. Это может вызывать недовольство у местного населения, особенно если они считают, что мигранты получают привилегии или преимущества.

2. Стереотипы и предубеждения.

Миграция может усилить стереотипы и предубеждения в отношении определенных этнических или религиозных групп. Местное население может воспринимать мигрантов как «чужих» или «угрозу» для своей культуры и образа жизни.

3. Культурный шок.

Когда мигранты приезжают в новую страну, они могут столкнуться с культурными различиями и непониманием со стороны местного населения. Это может вызывать напряжение и конфликты, особенно если мигранты сохраняют свои традиции и обычаи, которые отличаются от местных.

4. Религиозные разногласия.

Миграция может также приводить к религиозным разногласиям, особенно если мигранты принадлежат к другой религиозной группе, чем большинство в принимающей стране. Религиозные различия могут вызывать недоверие, страх и конфликты.

5. Политические и экономические факторы.

Некоторые политические и экономические факторы могут способствовать обострению этноконфессиональной ситуации в принимающей стране. Например, низкая экономическая стабильность или политическая нестабильность может усилить недовольство местного населения и создать условия для возникновения конфликтов.

В области разрешения этнических конфликтов на макроуровне выделяются три основные стратегии:

1) Применение правовых механизмов в полиэтнических государствах – подразумевает изменение законодательства для регулирования отношений между различными этническими группами, обеспечение равноправия и защиты прав каждой группы.

Полиэтнические государства, характеризующиеся присутствием нескольких этнических групп, стремятся создать законодательные механизмы, которые бы обеспечивали мирное сосуществование и защиту прав каждой группы. Изменения в законодательстве направлены на создание рамок, которые обеспечивают защиту этнических меньшинств от дискриминации, гарантируют равный доступ к гражданским правам, политическому участию, образованию, здравоохранению и другим социальным услугам. Среди правовых механизмов, используемых в полиэтнических государствах, могут быть

принятие антидискриминационных законов, создание специальных комиссий по защите прав этнических меньшинств, разработка программ по поддержке и развитию этнических групп, а также установление межэтнического диалога и сотрудничества для разрешения конфликтов. Целью правовых механизмов в полиэтнических государствах является создание устойчивых условий сосуществования различных этнических групп, обеспечение их культурной, языковой, религиозной и политической автономии, а также предотвращение конфликтов.

2) Переговоры, основанные на честной коммуникации и стремлении к консенсусу и компромиссу.

Основой эффективных переговоров является честная коммуникация, которая предполагает открытость, взаимопонимание и готовность слушать и понимать позицию другой стороны. Это подразумевает ясное и объективное выражение своих интересов, потребностей и опасений, а также умение эффективно слушать и анализировать аргументы и позицию другой стороны. Честная коммуникация также включает уважение к мнению и чувствам другой стороны и избегание агрессии, угроз и оскорблений. Стремление к консенсусу и компромиссу играет также важную роль в переговорах. Консенсус означает достижение общего согласия между сторонами, когда интересы и потребности всех заинтересованных сторон были учтены и удовлетворены, насколько это возможно. Компромисс, в свою очередь, представляет собой приход к соглашению, при котором каждая сторона делает определенные уступки, чтобы достичь взаимовыгодного решения. Честная коммуникация и стремление к консенсусу и компромиссу помогают устанавливать доверительные отношения между сторонами и успешно решать сложные проблемы. Это способствует поиску урегулирования споров, нахождению оптимальных решений и содействует долгосрочному сотрудничеству [7, с. 167].

3) Информационный путь – предполагает взаимообмен информацией между этническими группами с целью изменения ситуации.

Информирование о процессах, которые влияют на межэтнические отношения, помогает людям более глубоко понять психологические аспекты конфликта. Знакомство с тем, как психологические явления воздействуют на восприятие и поведение в отношении людей из других этнических групп, способствует улучшению межэтнического взаимопонимания и снижению конфликтов [8, с. 365].

Таким образом, государство должно принять соответствующие меры в рамках правовых, переговорных и информационных стратегий для предотвращения и разрешения межэтнических конфликтов.

В целом миграция – довольно сложный процесс, который требует учета и управления этноконфессиональными различиями. Ключевым фактором является создание инклюзивного общества, где мигранты имеют равные права и возможности, а также где межэтнические и межрелигиозные отношения основаны на взаимном уважении и толерантности.

Результаты опросов, проведенных Институтом международных миграционных и гендерных исследований (IMAGRI) в Европе в декабре 2021 г. – январе 2022 г., а также после 24 февраля 2022 г., представляют интерес в данном контексте. Опросы

позволили узнать мнение мигрантов об европейских ценностях и перспективах Европы и европейцев в свете возникновения «форс-мажорной» миграции [9, с. 442-444].

Респондентам было предложено представиться (пол, возраст, образование, статус, гражданство) и затем ответить на ряд суждений-вопросов. Так, на вопросы о дружбе и принятии людей другой культуры ответы были предсказуемы и в основном позитивны. Лишь около 9,6 % мигрантов считают, что считать свой народ лучше других это нормально, тогда как ни один «местный» не поддержал данное суждение. В связи с этим можно говорить о довольно высоком уровне толерантности сообщества и местных жителей, и мигрантов.

Также наблюдается полная толерантность и принятие интернационального коллектива со всех сторон. Но когда речь заходит о вопросах семьи и семейных ценностях, возникают различные точки зрения.

Большинство коренных европейцев готовы принять в свою семью людей любой национальности, при этом лишь немногие считают, что межнациональные браки могут привести к исчезновению нации. Это подтверждает, что европейский мультикультурализм и его активное продвижение дали свои результаты. Среди же мигрантов примерно 9,7 % выражают противление в отношении принятия нового члена семьи любой национальности, а 42 % считают, что возможность создания семьи зависит от религии и вероисповедания избранника.

Относительно старательности и трудолюбия мигрантов нет единого мнения среди респондентов, многие не готовы ответить на этот вопрос. Интерес представляют ответы на вопросы о социальной помощи и доступе к инфраструктуре, которые разделили мнения пополам между «мигрантами» и «местными». Здесь следует отметить, что в опросе принимали участие мигранты, идентифицированные не только по образованию, но и по продолжительности пребывания в стране (прожившие 5-10 лет, работающие и платящие налоги).

Половина опрошенных граждан считает, что коренным жителям Европы необходимо приоритетно предоставлять социальную помощь и доступ к инфраструктуре, поскольку они сталкиваются с достаточным количеством социальных проблем. 48% респондентов убеждены, что мигранты не должны получать больше помощи, чем местные жители. Однако около 40% опрошенных высказывают противоположное мнение, считая, что мигрантам также необходима дополнительная поддержка. Приблизительно 12% опрошенных не определились с ответом.

Наиболее актуальными мнениями опрошенных о ситуации на рынке труда (квалифицированных работников) являются ответы, которые коснулись влияния национальности на возможности людей. Более 70 % всех опрошенных и 92 % мигрантов положительно ответили на этот вопрос. Интересно отметить, что около 30 % местных европейцев также выразили положительное мнение, а остальные заявили, что у них нет достаточной информации, поскольку они сами не сталкивались с такой ситуацией.

Треть мигрантов со стажем поддерживают идею, что предпочтение на рынке труда следует отдавать местному населению, однако 2/3 опрошенных не согласились с этим. Есть также 34 % респондентов, которые считают, что мигранты усложняют обстановку в

городе, но 60% не поддерживают такую точку зрения. По поводу влияния мигрантов на конкуренцию за рабочие места 34 % респондентов считают, что они повышают ее, 24 % никогда не сталкивались с такой ситуацией, а 40 % считают, что миграция не оказывает отрицательного влияния.

Одним из интересных результатов является то, что большинство респондентов отрицательно ответили на вопрос о том, является ли неквалифицированная работа единственной доступной мигрантам. Около 45 % опрошенных заявили, что знакомы с людьми, которые готовы заменить мигрантов на рабочих местах, в то время как 33 % таких знакомых не имеют.

Цифры также указывают на существование конкуренции за рабочие места между местными жителями и мигрантами для 45 % опрошенных, в то время как 22 % никогда не сталкивались с данной проблемой. Более 65 % респондентов признались, что знакомы с людьми, негативно относящимися к мигрантам, в то время как около 30 % не имеют таких знакомств.

Выявлено, что все опрошенные единогласно согласны с тем, что критерием оценки человека должны быть только его моральные и деловые качества, а не его национальность. Однако 65% предыдущих ответов указывают на то, что опрошенные знают о негативном отношении определенных людей к мигрантам.

Судя по этим данным, в ряде европейских стран отмечается относительно высокий уровень толерантности населения к мигрантам. Однако при отсутствии согласованной и последовательной государственной политики, направленной на интеграцию и адаптацию мигрантов, а также на их стимулирование к трудоустройству и ответственному отношению к принимающему государству, уровень толерантности снижается в течение короткого периода времени (в течение нескольких месяцев).

Заключение и выводы

Миграция является неотъемлемой и конструктивной составляющей социального процесса в обществе. В определенных исторических периодах миграция может вызывать негативные последствия, такие, как дестабилизация социальной ситуации в государстве и его регионах. Однако исторический опыт показывает, что эти временные разрушительные последствия миграции в конечном итоге приводят к возникновению новых социальных образований и смене этносов и цивилизаций в периоды значительных социальных изменений.

Данное сложное явление требует дальнейшего исследования и обновления теоретических подходов к изучению миграционных процессов. Данная потребность может быть удовлетворена за счет специальной социологической теории – социологии миграции, объединяющей разработки многих специалистов (социологов и представителей других дисциплин), которая позволит учесть все известные наработки и обеспечить эффективность разработки соответствующих нормативно-правовых актов и управленческих решений. Такой подход позволит получить целостное историческое видение проблемы миграции и использовать его в разработке политик и стратегий, связанных с миграцией.

Таким образом, миграцию следует рассматривать как сложную национальную проблему, учитывая все факторы, влияющие на ситуацию. Для достижения гармонии в миграционных процессах необходимо разработать новые подходы к формированию миграционной политики как на национальном, так и на международном уровне.

Вклад авторов.

Л.Б. Коригова, С.К. Кушкумбаев, К.И. Кобландин – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Суходаева Т.С. Международная миграция и структурные проблемы принимающих стран // Сборник материалов научно-практической конференции «Государство, общество и церковь: миграция и межкультурное многообразие» / Под научной ред. Л.В. Савинова. – Новосибирск, 2018. – С. 201-203.
2. Деловарова Л.Ф. Миграционные процессы в современных международных отношениях и проблемы региональной безопасности в ЦА // Вестник Казахского национального университета им аль-Фараби. Серия: Международные отношения и международное право. – 2016. – № 1-2. – С. 113-116.
3. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года (принята Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 25 сентября 2015 г. 70/1) [Электронный ресурс] – 2015. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1> (дата обращения: 30.08.2023).
4. Маталаева Ф.Э. Политологический подход к анализу международной миграции // Обозреватель. – 2017. – № 5(328). – С. 55-68.
5. Глобальные вопросы повестки дня: миграция [Электронный ресурс] – 2021. URL: <https://www.un.org/ru/globalissues/migration> (дата обращения: 30.08.2023).
6. Пахомова Н.А. Миграция как фактор обострения социально-политических проблем // Сборник материалов научно-практической конференции «Правоприменительная деятельность: история и современность». – Ростов-на-Дону, 2019. – С. 415-418.
7. Лебедева Н.М. Этнопсихология: учебник и практикум для вузов. – Москва: Юрайт, 2022. – 491 с.
8. Рудина Д.А., Юрченко А.А. Последствия миграции для принимающих стран и стран доноров // Сборник материалов научно-практической конференции «Международные экономические отношения в контексте поиска баланса национальных интересов». – Москва, 2018. С. 352-371.
9. Сандлер М. Постсоветская миграция в Европе категории Advanced: толерантность принимающего европейского сообщества и мнения мигрантов о толерантности // XVII международная конференция «Российские регионы в фокусе перемен». – Екатеринбург: «Ажур», 2023. – С. 442-444.

References

1. Sukhodaeva T.S. Mezhdunarodnaya migratsiya i strukturnye problemy primimayushchih stran [International migration and structural problems of host countries], Sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferentsii "Gosudarstvo, obshchestvo i cerkov': migratsiya i mezhkul'turnoe mnogoobrazie" [Collection of materials of the scientific and practical conference "The State, society and the Church: migration and intercultural diversity"]. Under the scientific editorship of L.V. Savinov. (Novosibirsk, 2018, P. 201-203). [in Russian]
2. Delovarova L.F. Migratsionnye protsessy v sovremennih mezhdunarodnykh otnosheniyah i problemi regionalnoi bezopasnosti v SA [Migration processes in modern international relations and problems of regional security in Central Asia], Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta im al'-Farabi. Seriya mezhdunarodniye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo [Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. International Relations and International Law Series], 1-2, 113-116 (2016). [in Russian]
3. Preobrazovanie nashego mira: Povestka dnya v oblasti ustoichivogo razvitiya na period do 2030 goda (prinyata Rezolyutsiei General'noi Assamblei OON ot 25 sentyabrya 2015 g. 70/1) [Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development (adopted by UN General Assembly Resolution 70/1 of September 25, 2015)] [Electronic resource]. Available at: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1> (Accessed: 30.08.2023). [in Russian]
4. Matalaeva F.E. Politologicheskii podhod k analizu mezhdunarodnoi migratsii [A political science approach to the analysis of international migration], Obozrevatel' [The Browser], 5 (328), 55-68 (2017). [in Russian]
5. Global'nye voprosy povestki dnya: migratsiya [Global issues on the agenda: migration] [Electronic resource]. – 2021. – Available at: <https://www.un.org/ru/globalissues/migration> (Accessed: 30.08.2023). [in Russian]
6. Pahomova N.A. Migratsiya kak faktor obostreniya sotsial'no-politicheskikh problem [Migration as a factor of aggravation of socio-political problems], Sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferentsii "Pravoprimeritel'naya deyatelnost': istoriya i sovremennost'" [Collection of materials of the scientific and practical conference "Law enforcement: history and modernity"], 415-418 (2019). [in Russian]
7. Lebedeva N.M. Etnopsihologiya: uchebnyy i praktikum dlya vuzov [Ethnopsychology: textbook and workshop for universities] (Yurait, Moscow, 2022, 491 p.). [in Russian]
8. Rudina D.A., Yurchenko A.A. Posledstviya migratsii dlya primimayushchih stran i stran donorov [Effects of migration on host and donor countries], Sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferentsii "Mezhdunarodnye ekonomicheskie otnosheniya v kontekste poiska balansa nacional'nykh interesov" [Collection of materials of the scientific and practical conference "International economic relations in the context of the search for a balance of national interests"], 352-371 (2018). [in Russian]
9. Sandler M. Postsovetskaya migratsiya v Evrope kategorii Advanced: tolerantnost' primimayushchego evropejskogo soobshchestva i mneniya migrantov o tolerantnosti [Post-Soviet migration in Europe in the Advanced category: tolerance of the host European community and migrants' views on tolerance] XVII mezhdunarodnaya konferentsiya «Rossiiskie regiony v fokuse peremen» [XVII International Conference "Russian Regions in the focus of Change"], 442-444 (2023). [in Russian]

Л.Б. Коригова¹, С.К. Кушкумбаев², К.И. Кобландин³

^{1,3}«Отандастар» қоры, Астана, Қазақстан

² ҚР Президенті жанындағы Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институты,
Астана, Қазақстан

Көші-қон қабылдаушы елдегі этноконфессиялық ахуалдың шиеленісу факторы ретінде

Аңдатпа. Мақалада ең өзекті мәселелердің бірі – қабылдаушы Тараптың қолайсыз әлеуметтік-психологиялық климатымен және көші-қон процесін реттеу туралы шешім қабылдауда билік органдарының жеткіліксіз құзыреттілігімен байланысты көші-қон қарастырылады. Статистика қарастырылып отырған процестің күшеюін көрсетеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта көптеген елдер үшін ең маңызды мәселе көші-қонның олардың одан әрі дамуына әсер ету деңгейін анықтау болып табылады. Әдетте, мәселе ел мигранттарды жергілікті халықтың басқа аумақтардан қонақтарды қабылдауға дайын условияхстігі жағдайында қабылдайды. Демек, берілген жағдайды шешу қажеттілігі туындайды. Мәселен, көші-қонның сөзсіз өсуі салдарынан этносаралық және конфессияаралық қақтығыстардың шиеленісу проблемасын неғұрлым тиімді болдырмау үшін белгілі бір аумақта өз мақсаттары мен міндеттерін көздейтін билік органдары, жергілікті тұрғындар мен мигранттар арасында өзара байланыс арнасын қалай құру керектігі ашық мәселе болып қала береді. Бұл жерде толеранттылық маңызды рөл атқарады, бұл мемлекет мигранттарға қатысты жүргізіп жатқан саясатқа тікелей байланысты. Мәселен, бірқатар еуропа елдерінің тұрғындарының мигранттарға қатысты төзімділігінің салыстырмалы түрде жоғары деңгейі Еуропада 5-10 жылдан астам тұратын жергілікті тұрғындар мен мигранттар арасында жүргізілген сауалнама деректерін көрсетті. Алайда, мигранттарды интеграциялауға және бейімдеуге бағытталған нақты әзірленген және дәйекті мемлекеттік саясат болмаған жағдайда, уақыт өте келе жергілікті халықтың төзімділік деңгейі төмендейді. Көші-қон-бұл мәселені зерттеудің теориялық тәсілдерін одан әрі зерттеуді және жаңартуды қажет ететін күрделі құбылыс.

Түйін сөздер: көші-қон, этностар, конфессиялар, қақтығыс, фактор, иммигранттар, полиэтностық, көші-қон саясаты, мәдениет, стратегиялар.

L.B. Korigova¹, S.K. Kushkumbayev², K.I. Koblandin³

^{1,3}Otandastar Foundation, Astana, Kazakhstan

²Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

Migration as a factor of aggravation of ethno-confessional situation in the host country

Abstract. The article considers one of the most pressing problems - migration, associated with unfavorable socio-psychological climate of the host country and insufficient competence of the authorities in decision-making to regulate the migration process. Statistics show that this process is intensifying. At the same time, the most important issue for many countries at present is to determine the level of impact

of migration on their further development. As a rule, the problem is that a country accepts migrants when the local population is not ready to accept guests from other territories. Consequently, there is a need to resolve this situation. Thus, the question remains open how to build a channel of interconnection between the authorities, local residents and migrants pursuing their goals and objectives in a certain territory in order to more effectively prevent the problem of aggravation of inter-ethnic and inter-confessional conflicts due to the inevitable growth of migration. Tolerance, which directly depends on the state's policy towards migrants, plays no small role here. For example, a relatively high level of tolerance of the population of a number of European countries towards migrants was shown by the survey data of local residents and migrants living in Europe for more than 5-10 years. However, in the absence of a clearly defined and consistent state policy aimed at the integration and adaptation of migrants, the level of tolerance of the local population has been declining over time. Migration is a complex phenomenon that requires further research and updating of theoretical approaches to the study of this issue.

Keywords: migration, ethnicities, confessions, conflict, factor, immigrants, multi-ethnicity, migration policy, culture, strategies.

Сведения об авторах :

Коригова Л.Б. – фонд «Отандастар», Астана, Казахстан.

Кушкумбаев С.К. – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, доктор политических наук, Астана, Казахстан.

Кобландин К.И. – доктор исторических наук, советник фонда «Отандастар», Астана, Казахстан.

Korigova L.B. – Otandastar Foundation, Astana, Kazakhstan.

Kushkumbayev S.K. – Deputy Director of the Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Astana, Kazakhstan.

Koblandin K.I. – Doctor of Historical Sciences, Advisor to the Otandastar Foundation, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.19

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-182-192>

Научная статья

Опыт Европейского союза в формировании транспортных коридоров

Г.Ж. Кулынтай^{1b}, Р.Б. Абдуллин^{1ю}

Костанайский социально-технический университет имени академика Зулхарнай Алдамжар,
Костанай, Казахстан

(E-mail: kulyntaykz@mail.ru¹, ruslan_ksn@mail.ru²)

Аннотация. Статья посвящена изучению опыта Европейского Союза в формировании транспортных коридоров. Географической плотностью Западной Европы обусловлена потребность в эффективных системах доставки грузов, которые позволят минимизировать финансовые и временные затраты, а также риски при транспортировке. Это привело к разработке международных программ и национальных проектов, опирающихся на принципы логистики. Европейский Союз преуспел в создании интегрированной транспортной системы, что отражает успех политики, проводимой в этой сфере. Сегодня наблюдается интерес к международному опыту в сфере интеграции. Развитие транспортной инфраструктуры является ключевым фактором в этом процессе, поскольку она позволяет создавать более эффективные и интегрированные экономические союзы. Интересным исследовательским объектом в данном контексте является опыт Европейского Союза, который представляет собой интеграционное объединение с наиболее глубокой степенью интеграции. Необходимо выявить и обобщить закономерности, связанные с формированием и функционированием европейских международных транспортных коридоров, которые являются ключевыми маршрутами для международной торговли. Автором выделены основные элементы, которые способствуют привлечению экспортных и импортных потоков товаров через транспортные коридоры, проходящие через Европейский Союз. Интеграция транспортного рынка и реализация согласованной транспортной политики являются краеугольными камнями создания единого рынка товаров и услуг. Сделан вывод о возможности использования опыта Европейского Союза по формированию международных транспортных коридоров Евразийским Экономическим Союзом в части механизма запуска проектов на локальном уровне, их обязательного совместного финансирования, а также принятия специальных программных документов по координации развития одного или нескольких взаимосвязанных международных транспортных коридоров.

Ключевые слова: европейские опыт, Европейский Союз, единое транспортное пространство, инфраструктура, тенденции, транспортная политика, транспортная система.

Поступила: 03.04.2024; Принята: 27.10.2024; Доступна онлайн: 25.12.2024

Введение

Объемы международной торговли и транзитных перевозок неуклонно растут, что требует повышения эффективности и расширения транспортно-логистических систем. В этом процессе ключевое значение приобретают международные транспортные коридоры (МТК). Обеспечение устойчивого развития МТК требует глубокого понимания причин их формирования и функционирования [1, с. 60].

Несмотря на представленное Организацией Объединенных Наций определение МТК, в научных исследованиях под ними понимаются сложные системы, характеризующиеся иерархической структурой, состоящей из взаимосвязанных подсистем, звеньев и компонентов, с централизованным или децентрализованным управлением потоками материальных и сопутствующих им ресурсов [2, с. 17-18].

Актуальность выбранной темы исследования обусловлена тем, что развитие транспортной инфраструктуры и эффективная логистика играют решающую роль в экономическом росте и благополучии страны, поскольку они способствуют повышению конкурентоспособности на мировом рынке [3, с. 10]. Эффективная транспортная система, интегрирующая Европейский Союз (ЕС) с его соседями, является ключевым фактором для устойчивого экономического роста и повышения уровня жизни в регионе.

Усиление взаимосвязанности национальных транспортных систем содействует успешной совместной работе и взаимодействию между странами-членами ЕС и его соседями. Более того, устойчивость транспортных связей в регионе важна для налаживания связей международной торговли с Азией, Африкой и Америкой. Следовательно, развитие транспортной инфраструктуры взаимовыгодное направление для ЕС и его соседей-партнеров.

Проблема

При планировании реализации проектов МТК в будущем иногда не учитываются уже существующие торговые потоки, а их создание нередко не сопровождается должного уровня экономическим обоснованием. В таких условиях становится все более актуальным использование мирового опыта разработки планов развития интеграционных союзов, включая развитие транспортной инфраструктуры как одной из составляющих этого процесса. В частности, более детально следует рассмотреть опыт ЕС, который является интеграционным объединением с наиболее глубокой степенью интеграции.

Цель

Важно провести анализ и обобщение закономерностей, характеризующих процессы создания и работы европейских МТК, которые являются ключевыми путями для международной торговли. Для успешной интеграции национальной транспортной системы в мировую необходимо продолжать развитие МТК. Важную роль в этом играет изучение опыта ЕС в создании транспортных коридоров, что может помочь в определении тенденций дальнейшего развития транспортных коридоров.

История

Эволюция общеевропейских транспортных коридоров может быть условно разделена на несколько исторических этапов [3, с. 9].

1) 1991-2010 гг. – в ходе трех Панъевропейских конференций был дан старт созданию общеевропейской транспортной сети:

– в Праге (Чехия, 1991 г.) была подчеркнута актуальность повышения показателей эффективности применения разных видов транспорта и их сочетаний в целях выявления приоритетных направлений развития;

– на острове Крит (1994 г.) была заложена основа формирования сети из девяти панъевропейских транспортных коридоров, которые еще называют «критские»;

– в Хельсинки (Финляндия, 1997 г.) было решено организовать десятый транспортный коридор и в то же время разработана концепция совместных вложений в общеевропейскую транспортную инфраструктуру [1, с. 63-64].

2) 2011-2013 гг. – создан механизм Connecting Europe (2011 г.), заложивший основу девяти транснациональных коридоров (European Commission, 2013).

3) с 2014 г. и до сегодняшнего дня – реализация концепции трансъевропейской транспортной сети (TEN-T), целью которой является достижение между Западом и Востоком бесперебойного и быстрого транспортного сообщения. Объединение общеевропейских транспортных коридоров с маршрутами стран-членов ЕС создает единую и эффективную транспортную систему. Благодаря этому, различные элементы транспортной инфраструктуры объединяются и систематизируются, что приводит к сокращению времени доставки грузов и пассажиров.

Система панъевропейских транспортных маршрутов включает в себя десять действующих коридоров и одиннадцатый коридор, который находится в стадии развития.

Методы исследования

Использованы исторический и аналитический методы исследования литературных источников и интернет-ресурсов, а также метод аналогии. Выводы сделаны с использованием методов индукции и дедукции.

Результаты и обсуждение

ЕС имеет богатый опыт в формировании транспортных коридоров, которые играют важную роль в обеспечении эффективных и безопасных транспортных связей между странами-членами ЕС и их партнерами. Формирование транспортных коридоров в ЕС направлено на обеспечение беспрепятственного движения людей, товаров и услуг внутри единого транспортного пространства.

Одним из ключевых проектов ЕС в области транспортных коридоров является TEN-T. Эта инициатива была запущена в 1994 г. и включает в себя развитие инфраструктуры для дорог, железных дорог, воздушного и морского транспорта.

TEN-T представляет собой многомодальную транспортную инфраструктуру, связывающую различные регионы Европы. Она объединяет морские, речные, автомобильные, железнодорожные и авиационные маршруты в единую сеть, дополняя существующие национальные транспортные системы. Целью TEN-T является увеличение устойчивости, эффективности и безопасности транспортных систем в ЕС, а также поддержка экономического и социального развития.

ЕС активно сотрудничает с соседними странами, чтобы создать транспортные коридоры, которые связывают его с другими регионами. Так, проект «Восточное партнерство» соединяет государства ЕС, Восточной Европы и Южного Кавказа и облегчает между ними торговые процессы и пассажирские перевозки.

Создание внутри ЕС транспортного коридора «Балтийское море - Адриатическое море» является одним из приоритетных проектов ЕС. Благодаря этому коридору страны Балтийского региона получают более легкий доступ к южноевропейским рынкам, что стимулирует торговлю и грузоперевозки.

На укрепление транспортных и торговых связей между ЕС, азиатскими, африканскими и иными странами направлена и инициатива «Один пояс, один путь» (BRI), предусматривающей создание «Шелкового пути» экономического пояса в целях обеспечения сбалансированного развития инфраструктуры, торговли, культуры и укрепления сотрудничества в регионе. Этому способствует строительство транспортных коридоров, охватывающих морские, железнодорожные и автомобильные маршруты, чтобы облегчить коммерческие перевозки и обмен товарами между регионами.

Опыт ЕС в формировании транспортных коридоров показывает, что сотрудничество и инвестиции в транспортную инфраструктуру могут значительно улучшить транспортное сообщение и способствовать экономическому развитию. Эти проекты также способствуют укреплению связей между странами и созданию единого европейского рынка.

В ЕС транспортная политика обусловлена утвержденными стратегическими планами, известных как Белые книги. Так, Белая книга «Транспорт-2050» (2011 г.) [4] предусматривает создание стратегической инфраструктурной сети на базе уже действующих панъевропейских транспортных коридоров. Неотъемлемыми элементами этой сети станут логистические центры.

При этом основной фокус транспортной политики нацелен на сокращение выбросов за счет экологичного транспорта. Действующая Белая книга предоставляет долгосрочную стратегию развития до 2050 г., включая промежуточный этап оценки и корректировки в 2030 г.

В рамках своих амбициозных целей ЕС определил две ключевые задачи:

- окончание создания единого транспортного рынка;
- увеличение уровня мобильности при минимизации показателей загрязнения окружающей среды, включая уменьшение выбросов в атмосферу.

В Белой книге содержится около 40 инициатив, в т.ч. законодательство, регулирующее транспортную безопасность, разработку интеллектуальных транспортных систем и экологии. Во второй половине XX в. стремление к европейской интеграции в транспортной сфере привело к:

- гармонизации глобальных правил торговли для беспрепятственной трансграничной перевозки товаров и мобильности людей;
- установлению одинаковых условий для работы транспортных компаний в странах ЕС, поощряя открытую и конкурентную рыночную среду;
- повышению безопасности в транспортной системе за счет согласованных операционных протоколов и технических спецификаций;
- регулированию доступа на рынок транспортных услуг и обеспечению соответствия установленным нормам посредством лицензирования.

Единство транспортной политики опирается на согласованность работе стран ЕС по установлению единых тарифов и одинаковых для всех условий перевозки товаров, на которые не влияет ни то, где они произведены, ни для чего предназначены. Также следует отметить действующий в ЕС запрет на использование при транспортировке на внутреннем европейском рынке защищающих отдельные предприятия либо отрасли тарифы или условия.

Таким образом, именно снижение преград для входа на рынок и упрощение регулирования стимулируют конкуренцию в транспортной сфере. В настоящее время общий рынок транспорта в Европе имеет развитую транспортно-логистическую инфраструктуру, унифицированные технические требования и единые тарифы. Различные транспортные сферы характеризуются оптимальным уровнем конкуренции, а также наличием унифицированного стандарта качества и действующей системы наднационального регулирования.

Но до сих пор у стран ЕС имеются разные приоритеты в транспортной сфере и отсутствует достаточно эффективная согласованность между национальными инициативами и общеевропейскими усилиями. Это, естественно, ухудшает качество оказываемых транспортных услуг и сдерживает полное раскрытие потенциала в этой сфере. В связи с этим важное значение имеет внедрение государствами-членами ЕС всех европейских инициатив по установлению единого рынка железнодорожного, морского и воздушного транспорта. Следует сказать и о том, что, несмотря на прогнозируемое выделение 1500 млрд евро на инфраструктурные проекты в период с 2010 по 2050 гг., в настоящее время отмечается их недофинансирование [5].

Единая политика ЕС в области автомобильного, воздушного, железнодорожного и морского транспорта осуществляется путем принятия директив и финансирует развитие транспортной инфраструктуры как за счет национальных бюджетов, так и через инфраструктурные фонды ЕС. На успешное привлечение импорта и экспорта через европейские транспортные коридоры влияют такие факторы, как:

- создание единой транспортной системы, которая обеспечивает быструю и гибкую доставку грузов и пассажиров, используя современные технологии и интегрированные решения в сфере логистики;
- усиление совместной работы и согласованности действий представителей всех уровней управления;
- продвижение безграничных потоков для тесной взаимосвязи ЕС с глобальной экономикой, усиливая способность государств-членов соперничать на мировом рынке;

- разработка понятного для всех участников процесса плана развития транспортных коридоров;
- создание удобного пользовательского опыта и оптимизация цепочки поставок;
- внедрение инновационных решений и финансовые вложения в научные разработки для оптимизации транспортных операций.

Транспортные системы стран-членов ЕС при своем объединении имеют целью удовлетворение потребностей европейского континента и его граждан, а также обеспечение эффективного управления транспортными потоками посредством инновационных и экологически чистых технологий. Такая модель единства в транспортной сфере ориентирована на обеспечение безопасности, устойчивости и эффективной связности в транспортной инфраструктуре [5].

Рассматривая европейские МТК можно утверждать, что их расположение определяется структурой товаров и географическими особенностями внутренних потоков в регионе. Европейские МТК оснащены современным техническим и технологическим оборудованием, отвечающим текущим и прогнозируемым объемам грузовых и пассажирских перевозок, определяющимся сложившимся международным разделением труда. Решения, принятые для развития международной транспортной системы на европейском континенте, стали основой для создания всесторонних трансконтинентальных транспортных связей между Европой и Азией.

Подводя итог, можно сделать вывод, что единый европейский рынок товаров и услуг может быть полноценно реализован только с помощью формирования единого транспортного рынка и проведения единой транспортной политики. Обеспечение свободного перемещения товаров, услуг, людей и производственных факторов требует согласованных действий в сфере транспорта, способствующих развитию единой транспортной системы Европы.

Транспортная отрасль ЕС имеет стратегическое значение, поскольку играет ключевую роль в успехе европейской политики в других сферах. Естественным следствием свободного трансграничного перемещения товаров и услуг, использования экологически чистого транспорта и технологий, а также соблюдения высоких стандартов безопасности и обслуживания станет рост конкурентоспособности, качества товаров и услуг, а также экономических показателей.

Однако до сих пор в рассматриваемой сфере ЕС остаются проблемы, негативно влияющие на конкурентоспособность, а, значит, на экономику и занятость населения. Поэтому важно продолжать работу по разработке понятной и прозрачной модели развития транспортных коридоров, учету потребностей конечных пользователей и использованию новых технологий для улучшения качества и эффективности транспортных услуг. Также для достижения гибкости и оперативности в транспортировке грузов и пассажиров через транспортные коридоры ЕС необходима тесная координация действий всех участников процесса, начиная от уровня национальных правительств и заканчивая местными органами власти. Опыт ЕС по формированию МТК может быть частично использован Евразийским Экономическим Союзом (ЕАЭС).

Заключение и выводы

Изучение международного опыта в формировании транспортных коридоров имеет решающее значение для устойчивого развития транспорта и логистики путем внедрения экологических и инновационных решений. В мировой практике существуют два основных подхода к интеграционным системам управления в области транспорта.

Первый подход подразумевает сотрудничество и координацию между странами в области транспорта без установления надгосударственного управления.

Второй подход, известный как «модель ЕС», включает создание наднационального органа, который получает право принимать решения и управлять частью полномочий в области транспортной политики, гармонизации законодательства в сфере транспорта и формирования общего рынка транспортных услуг.

Успешное достижение целей экономической интеграции и уровень готовности к глубокой интеграции играют важную роль в определении сценариев разработки единого плана развития транспортной инфраструктуры. Современная транспортная система Европы – это хорошо налаженный механизм, состоящий из развитых транспортных сетей и обширной логистической инфраструктуры. Благодаря этой инфраструктуре обеспечивается эффективная и безопасная доставка грузов различными видами транспорта с учетом особенностей каждой европейской страны.

Достигнутый уровень интеграции и сотрудничества в транспортной сфере обусловлен не только совместными усилиями государств, но и активным участием ЕС, в т.ч. в виде финансовой поддержки. Транспортная политика ЕС основана на следующих принципах:

- единство транспортной сети, обеспечивающей максимальную эффективность как внутри Европы, так и в международных перевозках;
- развитие международных транспортных коридоров, включая транзитные маршруты.

МТК наиболее эффективно функционирует в условиях поддержки преференциального режима во внешнеэкономическом сотрудничестве, включая единое таможенное или экономическое пространство. Еще один важный момент: данный транспортный коридор даст огромный толчок для развития всех видов перевозок. Рынок и внутриотраслевая конкуренция за последние 30 лет сформировали устойчивое равновесие между различными видами транспорта, оптимизируя их использование с точки зрения производительности и общественной эффективности.

Развивающаяся торговля между странами ЕАЭС с ростом ее объемов и появлением новых товарных потоков создает условия для формирования единой транспортной системы Евразии. Эта система, объединяющая международные транспортные коридоры по направлениям Восток-Запад и Север-Юг, позволит связать Центральную Азию и обеспечить эффективное взаимодействие между Азией, Европой и Ближним Востоком.

При этом опыт ЕС в организации перевозок и распределении товаров может быть полезен для каждой страны ЕАЭС и Союза в целом, что подтверждает реализуемая согласованная транспортная политика ЕАЭС, которая опирается на лучшие практики и опыт ЕС, что обусловлено схожими целями и географическим положением двух

интеграционных объединений. Данное сходство открывает возможность для адаптации и внедрения опыта ЕС в построении единого транспортного пространства в рамках ЕАЭС, адаптировав его под свою текущую ситуацию в Союзе и мировой экономике.

Однако реализация транзитного потенциала стран ЕАЭС сталкивается с рядом препятствий. Во-первых, необходима согласованность действий между государствами-членами. Во-вторых, не хватает финансирования для развития и модернизации инфраструктуры. В-третьих, цифровая повестка ЕАЭС и проекты цифровых национальных сервисов выявили проблемы с процедурами, техническим обеспечением и другими факторами. Наконец, при развитии транспортных коридоров важно учитывать экологические аспекты.

Преодоление существующих вызовов и проблем в ЕАЭС требует совместных усилий государств-членов, включающих координацию действий, привлечение инвестиций и разработку комплексных стратегий и политик. В рамках стран-участниц ЕАЭС, учитывая национальные интересы и возможности, опыт функционирования европейских международных МТК может быть применен, особенно в части механизмов запуска проектов на локальном уровне, обязательного совместного финансирования, включая государственно-частное партнерство. Также стоит рассмотреть возможность создания специальных программных документов, которые будут осуществлять согласованное развитие одного или нескольких взаимосвязанных МТК.

Вклад авторов.

Р.Б. Абдуллин – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

Г.Ж. Кулынтай – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Замараева Е.Н. Становление и развитие международных транспортных коридоров (зарубежный и отечественный опыт) // Управление цепями поставок в транспортно-логистических системах: сб. материалов II международной научно-практической конференции. Отв. ред. Г.В. Савин. – Екатеринбург: УрГЭУ, 2021. – С. 60-66.
2. Эмирова А.Е. Международная логистика: учебное пособие для вузов. – Москва: Юрайт, 2022. – 173 с.
3. Хмелева Г.А., Цегледи Т. Европейский опыт развития международных транспортных коридоров и уроки для России // Universum: экономика и юриспруденция. – 2022. – № 1 (88). – С. 8-11.
4. Белая книга – Транспорт – Стратегический план для единой европейской транспортной зоны: в направлении к конкурентоспособной и ресурсоэффективной транспортной системе. – Люксембург: Бюро публикаций ЕС, 2011. – 28 с.
5. Transport in the European Union Current Trends and Issues [Электрон. ресурс]. – 2018. URL: <https://transport.ec.europa.eu/system/files/2018-06/2018-transport-in-the-eu-current-trends-and-issues.pdf> (дата обращения 07.09.2024).

6. Safe, sustainable and connected transport [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/actionstopic/transport_en (дата обращения 07.09.2024).

References

1. Zamaraeva E.N. Stanovlenie i razvitie mezhdunarodnyh transportnyh koridorov (zarubezhnyj i otechestvennyj opyt) [Establishment and development of international transport corridors (foreign and domestic experience)], Upravlenie cepyami postavok v transportno-logisticheskikh sistemah: sb. materialov II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Supply chain management in transport and logistics systems: collection of materials of the II International Scientific and Practical Conference], Ed. by G.V. Savin, 60-66 (2021). [in Russian]
2. Emirova A.E. Mezhdunarodnaya logistika: uchebnoe posobie dlya vuzov [International logistics: a textbook for universities] (Yurait, Moscow, 2022, 173 p.). [in Russian]
3. Khmeleva G.A., Tsegledi T. Evropeiskii opyt razvitiya mezhdunarodnyh transportnyh koridorov i uroki dlya Rossii [European experience in the development of international transport corridors and lessons for Russia], Universum: ekonomika i yurisprudenciya [Universum: Economics and Law], 1 (88), 8-11 (2022). [in Russian]
4. Belaya kniga – Transport – Strategicheskii plan dlya edinoi evropeiskoi transportnoi zony: v napravlenii k konkurentosposobnoj i resursoeffektivnoj transportnoi sisteme [White Paper – Transport – Strategic Plan for a Single European Transport Area: towards a competitive and resource-efficient transport system] (Byuro publikacii ES, Lyuksemburg, 2011, 28 p.). [in Russian]
5. Transport in the European Union Current Trends and Issues [Electronic resource]. – 2018. Available at: <https://transport.ec.europa.eu/system/files/2018-06/2018-transport-in-the-eu-current-trends-and-issues.pdf> (Accessed: 07.09.2024).
6. Safe, sustainable and connected transport [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/actionstopic/transport_en (Accessed: 07.09.2024).

Г.Ж. Құлынтай, Р.Б. Абдуллин

*Зулқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті,
Қостанай, Қазақстан*

Көлік дәліздерін қалыптастырудағы Еуропалық одақтың тәжірибесі

Андатпа. Мақала Еуропалық одақтың көлік дәліздерін құрудағы тәжірибесін зерттеуге арналған. Батыс Еуропаның географиялық тығыздығы қаржылық және уақыттық шығындарды, сондай-ақ тасымалдау кезіндегі тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік беретін жүктерді жеткізудің тиімді жүйелерінің қажеттілігіне байланысты. Бұл логистика принциптеріне негізделген Халықаралық бағдарламалар мен ұлттық жобалардың дамуына әкелді. Еуропалық Одақ интеграцияланған көлік жүйесін құруда жетістікке жетті, бұл осы салада жүргізіліп жатқан саясаттың сәттілігін көрсетеді. Бүгінгі таңда интеграция саласындағы халықаралық тәжірибеге қызығушылық бар. Көлік инфрақұрылымын дамыту бұл процестің шешуші факторы болып

табылады, өйткені ол тиімдірек және интеграцияланған экономикалық одақтар құруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда қызықты зерттеу объектісі-интеграцияның ең терең дәрежесі бар интеграциялық бірлестік болып табылатын Еуропалық Одақтың тәжірибесі. Халықаралық сауданың негізгі бағыттары болып табылатын Еуропалық халықаралық көлік дәліздерінің қалыптасуы мен жұмыс істеуіне байланысты заңдылықтарды анықтау және жалпылау қажет. Автор Еуропалық Одақ арқылы өтетін көлік дәліздері арқылы тауарлардың экспорттық және импорттық ағындарын тартуға ықпал ететін негізгі элементтерді бөліп көрсетті. Көлік нарығының интеграциясы және келісілген көлік саясатын жүзеге асыру тауарлар мен қызметтердің бірыңғай нарығын құрудың негізі болып табылады. Еуропалық Одақтың халықаралық көлік дәліздерін қалыптастыру жөніндегі тәжірибесін Еуразиялық экономикалық одақтың жергілікті деңгейде жобаларды іске қосу, оларды міндетті түрде бірлесіп қаржыландыру тетігі бөлігінде пайдалану, сондай-ақ бір немесе бірнеше өзара байланысты халықаралық көлік дәліздерінің дамуын үйлестіру жөніндегі арнайы бағдарламалық құжаттарды қабылдау мүмкіндігі туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: еуропалық тәжірибе, Еуропалық Одақ, Бірыңғай көлік кеңістігі, инфрақұрылым, тенденциялар, көлік саясаты, көлік жүйесі.

G.Zh. Kulyntay, Abdullin R.B.

Zulharnay Aldamzhar Kostanay Socio-Technical University, Kostanay, Kazakhstan

Experience of the European Union in the formation of transport corridors

Abstract. The article is devoted to the study of the experience of the European Union in the formation of transport corridors. The geographical density of Western Europe determines the need for efficient cargo delivery systems that will minimize financial and time costs, as well as risks during transportation. This has led to the development of international programs and national projects based on the principles of logistics. The European Union has succeeded in creating an integrated transport system, which reflects the success of the policy pursued in this area. Today, there is an interest in international experience in the field of integration. The development of transport infrastructure is a key factor in this process, as it allows for the creation of more efficient and integrated economic unions. An interesting research object in this context is the experience of the European Union, which is an integration association with the deepest degree of integration. It is necessary to identify and summarize the patterns associated with the formation and functioning of European international transport corridors, which are key routes for international trade. The author highlights the main elements that contribute to attracting export and import flows of goods through transport corridors passing through the European Union. The integration of the transport market and the implementation of a coordinated transport policy are the cornerstones of the creation of a single market for goods and services. The conclusion is made about the possibility of using the experience of the European Union in the formation of international transport corridors by the Eurasian Economic Union in terms of the mechanism for launching projects at the local level, their mandatory co-financing, as well as the adoption of special program documents to coordinate the development of one or more interconnected international transport corridors.

Keywords: european experience, European Union, common transport space, infrastructure, trends, transport policy, transport network, transport system.

Сведения об авторах :

Құлынтай Г.Ж. – аға оқытушы, Зулқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті, Қостанай, Қазақстан.

Абдуллин Р.Б. – тарих ғылымдарының кандидаты, Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, Зулқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті, Қостанай, Қазақстан.

Kulintay G.Zh. – Senior Lecturer, Zulharnay Aldamzhar Kostanay Socio-Technical University, Kostanay, Kazakhstan.

Abdullin R.B. – Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanities, Zulharnay Aldamzhar Kostanay Socio-Technical University, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.01.45
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-193-204>

Анализ степени влияния СМИ на политическое сознание населения: предпочтения и доверие (региональный аспект)

Г.М. Каппасова^{ID}, М.А. Алтыбасарова^{ID}, А.И. Бегимтаев^{ID}

Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: gulsara_k@bk.ru, mika_al68@mail.ru, amergali.begimtaev@gmail.com)

Аннотация. В статье рассматривается степень влияния СМИ на политическое сознание населения Павлодарской области. Авторами отмечено, что в любой современной политической системе СМИ выполняют целый ряд важнейших функций: информационную, идеологическую, образовательную, интеграционную, критики, контроля, конституирования и объединения политических субъектов, мобилизационную и самые важные - воздействие, управление и манипуляция. Политическое влияние СМИ осуществляется через воздействие на сознание, разум и чувства человека. Во всех демократических государствах (в том числе в Республике Казахстан) преобладает рациональная модель массовых коммуникаций, рассчитанная на убеждение людей с помощью информации и аргументации, построенной в соответствии с законами логики. Эта модель соответствует сложившемуся так типу менталитета и политической культуры общества. Она предполагает совместную борьбу между различными СМИ для того, чтобы добиться внимания и доверия аудитории.

В таких странах де-юре запрещено использовать СМИ, чтобы разжигать расовую, национальную, классовую и религиозную ненависть и антагонизм. Однако и тут различные политические силы часто заменяют эмоциональное воздействие на пропаганду своей идеи и ценности.

По этой причине статья преимущественно сфокусирована на способности СМИ служить различным политическим целям: управление информационными потоками, укрепление политических решений, политический PR, информационный лоббизм. Авторами делается вывод о том, что, осознавая влияние современных информационных технологий и виртуального информационного пространства на общественное мнение и политические процессы, представители власти успешно используют виртуальную коммуникацию с гражданами.

Ключевые слова: средства массовой информации; политическое сознание; политический процесс; демократия; регион; манипуляция; глобализация; развитие; политическое влияние, политические технологии.

Введение

Современные средства массовой информации представляют собой основной механизм формирования общественного мнения, политической агитации и пропаганды. На сегодняшний день политическая жизнь страны транслируется через широкий спектр источников: телевидение, радио, прессу, электронные издания и социальные сети интернета. Таким образом, представляется важным обозначение методов исследования влияния СМИ на стабильность политической системы и рассмотрение целесообразности применения методов с учетом специфики развития современного казахстанского общества.

В условиях информационного общества важным показателем эффективности функционирования политической системы является качество циркуляции информации внутри системы через соответствующие элементы. Информационные каналы «общество-власть» и «власть-общество» обеспечивают механизм взаимодействия элементов системы. Анализ циркулирующей информации, оценка ее «полноты» позволяет рассмотреть в полной мере один из показателей стабильности политической системы – информационно-коммуникативный показатель.

Президент страны Касым-Жомарт Токаев 16 марта 2022 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» отметил: «Представляя собой эффективный канал коммуникаций между властью и народом, средства массовой информации могут и должны поднимать насущные проблемы, но делать это нужно с большой гражданской ответственностью...» [1]. Так, важную информацию об основных государственных программах, о политике, проводимой государством, по улучшению роста и благосостояния, общество получает посредством СМИ.

Постановка проблемы

Важность исследования степени влияния СМИ на политическое сознание обусловлена ведущей ролью СМИ в системе политической коммуникации, ресурсным потенциалом и техническими возможностями. А поскольку политика не существует вне человеческой деятельности, различных ее носителей, вне коммуникационных процессов, связывающих и направляющих общественно-политическую жизнь, постольку она выступает своеобразным социально-информационным полем политического процесса. К тому же необходимо накопление информации, необходимой для анализа, прогнозирования и моделирования степени влияния СМИ на политическое сознание, во избежание негативных последствий воздействия на общество как региона, так и всего государства.

Целью статьи является анализ степени влияния СМИ на политическое сознание общества на примере социологического опроса населения Павлодарской области.

История

Необходимость в получении информации возникла еще в древние времена, тогда рассылали гонцов, создавали почтовые и дорожные системы. Позже человечеству

открылась новая эпоха периодической печати, потребность общества и политическая борьба привели к выпуску газет, с ростом числа грамотных людей возник интерес и к печати, ныне через всемирную паутину новости не только подаются оперативно, но и воздействуют на политическое сознание весьма неоднозначно.

Основой для статьи служат труды зарубежных и отечественных политологов, философов, историков, социологов и др. Так, технологии подачи политической информации в печатных СМИ были рассмотрены в работах зарубежных исследователей Р.Барта [2], Г.Ласауэлла [3], Д.Лиллекер [4], которые обратили внимание на то, что определенным образом сконструированная информация может влиять на политические предпочтения граждан. Но особого внимания заслуживает позиция Г.Шиллера [5], согласно которой политическая коммуникация, иницируемая политическими субъектами, связанная с политическими процессами, транслирует установки и ценности, необходимые для насаждения, прививания и воспроизводства политической системы, что обуславливается политико-экономическим подходом. Тогда как Дж.Кин обратил внимание на множественность медиа-рынков и видел в этом политическую угрозу, выражая это следующим образом: «Проблема безудержной рыночной конкуренции, согласно плюралистической критике, в том, что она ведет к концентрации собственности, которая, в свою очередь, сужает спектр источников и контента, доступных для граждан» [6]. Концепция «четвертой власти», влияния общества через прессу наблюдается в трудах Д.Белла [7], У.Ростоу [8], Э.Багерстама [9]. О современных методах манипуляции общественного сознания через глобальную сеть пишет Кара-Мурза С.Г. [10].

Стоит отметить, что среди современных научных трудов казахстанских ученых, посвященных степени влияния СМИ на политическое сознание общества, следует отметить труды Алиярова Е.К. [11], Султанбаевой Г.С. [12], Морозова А.А. [13]. Уали Б. и Габдулина Б.А. рассматривают теоретико-методологические основы таких понятий, как политическая коммуникация, общественное мнение, влияние на общественное мнение. Акцентируют внимание на актуальности и важности политической коммуникации и влиянии на общественное сознание [14]. В то время Мубашева К.Б., Есеркепова Ж.О. описывают роль информационных и коммуникационных технологий в дипломатических отношениях Казахстана и Китая [15]. Иманбаевой А.А. проанализировано использование политической коммуникации в информационной политике Казахстана и процесс взаимного обмена информацией между государством и обществом [16].

Методы исследования

В статье применены политологические методы исследования: системный, институциональный, социологический, количественный и статистические методы.

Результаты и обсуждение

Стабильность политической системы предполагает устойчивое функционирование политических институтов, способность политических субъектов к реализации

политических решений, представленность общественных интересов на государственном и региональном уровнях.

С целью выявления основных источников информации респондентам предложено ответить на вопрос «Назовите основные источники информации, из которых вы ее получаете». Для большинства опрошенных источником информации служит интернет – 27,3%, телевидение – 23,1%, социальные сети – 21,2%, семья, друзья, знакомые – 18%. Менее популярные такие источники информации, как радио – 6% и печатные издания – 4%.

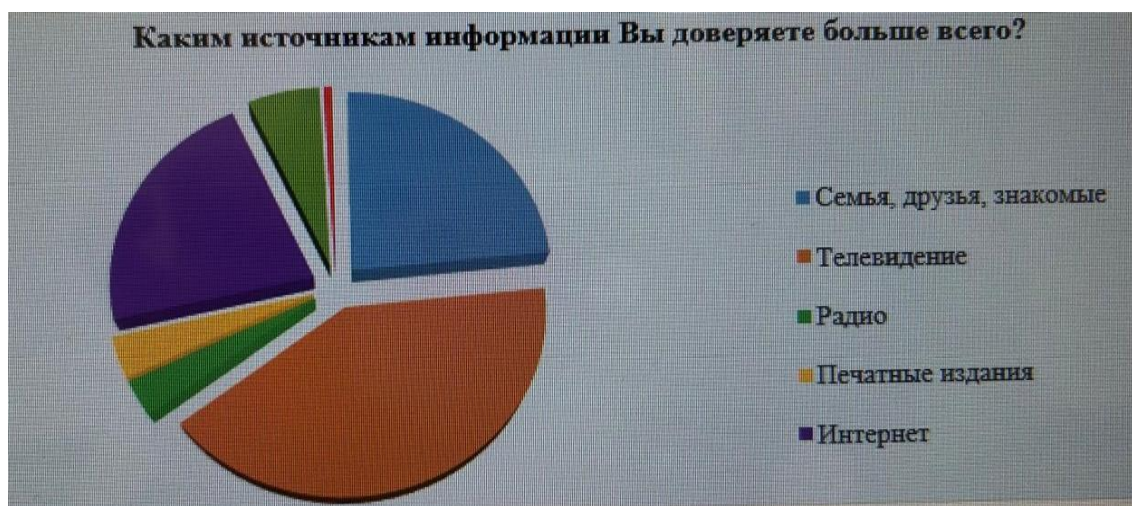
Общеизвестно, что объем генерируемой информации растет экспоненциально и ежегодно удваивается. Благодаря стремительному развитию интернет-технологий, в частности, социальных сетей, количество обновляемой и распространяемой информации непрерывно увеличивается, и сфера ее влияния продолжает расширяться, но при обеспечении высокоскоростного интернета.

Активное развитие информационно-коммуникационных технологий выводит политические процессы на новый информационный уровень: события в государстве активно освещаются в информационном пространстве, используется медиаинструментарий и новые механизмы реализации власти, изменился и тип коммуникации.

Таким образом, основными источниками информации опрошенных являются интернет, телевидение, социальные сети, семья, друзья и знакомые.

На вопрос «Каким источникам информации Вы доверяете больше всего?» значительное большинство опрошенных (41,2%) отметило вариант телевидение. 23,6% опрошенных как источнику информации доверяют семье, друзьям и знакомым, 21,9% опрошенных доверяют интернету.

Диаграмма 1 – Распределение ответов на вопрос «Каким источникам информации Вы доверяете больше всего?»

Печатные издания среди опрошенных городов и районов особым доверием не пользуются, по всей видимости, это из-за слабой оперативности, а также опрошенные

не готовы оплачивать за печатные издания, ведь вся информация из газет и журналов доступна в интернете. Радио не пользуется популярностью в связи со слабым интересом слушателей или же недостаточной связью радиостанций в отдаленных сельских округах.

В результате мы видим, что большинство респондентов как источник информации используют интернет и социальные сети, но доверяют все же, официальной информации телевидения.

На вопрос «Какие источники информации Вы предпочитаете?» большинство опрошенных (35%) предпочитают республиканские источники информации, 28,4% – местные, 18,2% – мировые СМИ, 8,7% – СМИ Содружества Независимых Государств, 6,6% – российские СМИ, 3,1% – отметили вариант «другое», где встречаются «все», «никакие», «не знаю».

Диаграмма 2 – Распределение ответов на вопрос «Какие источники информации Вы предпочитаете?»

Как видно из диаграмм, большинство респондентов предпочитает республиканские источники информации, значительную популярность имеют и местные СМИ.

Среди опрошенных не актуальны источники информации СМИ СНГ и российские СМИ. Вероятно, это объясняется тем, что процессы развития информационного общества идут быстрыми темпами и на информационном рынке имеет место значительная конкуренция, что с трудом переносят некоторые источники информации.

Распространение информационно-коммуникационных технологий стимулировало создание новых способов и форм взаимодействия политики со средствами массовой коммуникации, что усилило влияние политического и медийного полей друг на друга. Проникновение медиадискурса в политическое информационно-коммуникационное пространство носит интенсивный характер, это мы видим по ответам на вопрос «Какие республиканские газеты Вы читаете?». К сожалению, большинство опрошенных (41,4%) отметили, что не читают газеты, 21,8% опрошенных читают газету «Казахстанская правда», 18,0% опрошенных читают газету «Егеменді Қазақстан», другой вариант ответа

выбрали 7,7% опрошенных, где часто встречается «нет времени читать газеты», «вся информация есть в интернете».

В разрезе возрастов необходимо отметить, что печатные издания наиболее популярны у возрастной категории 55-63 года и выше.

Кроме того, печатные издания популярны у сельских жителей, нежели городских, газеты ждут в отдаленных населенных пунктах, но в ходе устной беседы выяснилось, что доставка, к сожалению, осуществляется с задержкой.

Таким образом, более актуальными печатными изданиями у опрошенных являются газета «Казахстанская правда» и «Егеменді Қазақстан».

Однако необходимо пересмотреть конкурентоспособность и развитие отечественных СМИ, очевидно, что печатные издания нуждаются в реформировании.

На вопрос о предпочтении телевизионных каналов «Какие республиканские телеканалы Вы смотрите?» большинство респондентов отдают предпочтение каналу «Хабар» (27,4%), республиканская телерадиокорпорация «Казахстан» – 16,7%, КТК – 10,9%.

Так, мы видим, что республиканские каналы актуальны у опрошенных. Стоит отметить, что телевидение играет очень важную роль. Это не только постоянный источник развлечения и информации, но и мощный инструмент для агитации и пропаганды.

Радио является уникальным средством массовой коммуникации, главным инструментом которого является воздействие на аудиторию с помощью силы «живого слова». Однако по вопросу «Какое радио вы слушаете?» выяснилось, что большая часть респондентов (30,2%) не слушают радио, «Қазақ радиосы» слушают 16,3% опрошенных, Халық радиосы слушают 13,4% опрошенных, Ретро FM 11,7% опрошенных, Авторадио нравится 10,0% опрошенных, Радио NS предпочитают 6,5% опрошенных, Европу Плюс слушают 6,1% опрошенных, Народное радио слушают 1,4% опрошенных, Шалқар радиосы слушают 1,2% опрошенных, Русское Радио-Азия нравится 1,1% респондентов.

В разрезе социально-профессионального статуса предпочитают слушать радио работники частной сферы, бизнесмены, занятые в личном подсобном хозяйстве, домохозяйки, пенсионеры и студенты.

На вопрос «Какие социальные сети Вы используете чаще всего?» выяснилось, что доминирующую позицию занимает социальная сеть Instagram - 59,8% опрошенных чаще всего пользуются ею, Facebook актуален у 25,6% опрошенных, социальную сеть Одноклассники используют 5,6% опрошенных, Вконтакте пользуются 4,1% опрошенных, Твиттер используют лишь 0,5% опрошенных.

Вариант «другое» выбрали 4,4% опрошенных, тут в тренде WhatsApp, TikTok, You Tube и Telegramm.

Таким образом, мы видим беспрецедентно возросшую роль медиа и виртуального информационного пространства, причем во всех возрастных категориях.

В современном мире социальные сети стали неотъемлемой частью жизни общества. Большая половина всего общения переместилась в интернет-пространство. Так, на вопрос «В каких целях Вы используете социальные сети?» большинство опрошенных (54,1%) используют социальные сети для общения с друзьями и родными, 27,4% используют как источник новостей, 12,5% используют для слушания музыки/видео, 3,8% не используют социальные сети, 2,2% отметили другой вариант, среди которых

«готовлюсь к парам», «обмен информацией по ремонту машины», «учусь вязанию», «скачиваю музыку и фильмы», «изучаю китайский язык» и т.д.

Исходя из вышеизложенного, напрашивается вывод, что представить современную жизнь без социальных сетей невозможно. Нельзя категорично утверждать о том, что социальные сети приносят лишь пользу или же вред. Существуют как узконаправленные социальные сети, которые могут быть полезны в рабочих целях, и многопользовательские, с огромным функционалом, обеспечивающим как выполнение деловых целей, так и развлекательных. Следовательно, влияние социальных сетей на социум весьма разнообразно и неоднозначно.

Заключение

Таким образом, средства массовой информации играют важную роль в жизни каждого человека и, безусловно, влияют на политическое сознание общества. Они апеллируют к личности в совокупности ее социальных ролей – как к гражданину и семьянину, представителю социума в целом и жителю конкретного региона. Содержание средств массовой информации охватывает все стороны связей человека с обществом и его подсистемами, все области общественных отношений, в которые включена личность. Осознавая влияние современных информационных технологий и виртуального информационного пространства на политическое сознание, общественное мнение и политические процессы, представители власти успешно используют виртуальную коммуникацию с гражданами.

Выявлено, что основными источниками информации опрошенных являются интернет, телевидение, социальные сети, семья, друзья и знакомые. Активное развитие информационно-коммуникационных технологий выводит политические процессы на новый информационный уровень: события в государстве активно освещаются в информационном пространстве, используется медиаинструментарий и новые механизмы реализации власти, изменился и тип коммуникации. Большинство респондентов как источник информации использует интернет и социальные сети, но 41,2% опрошенных доверяют все же официальной информации телевидения.

Обнаружено, что печатные издания среди опрошенных особым доверием не пользуются, по всей видимости, это из-за их слабой оперативности, а также респонденты не готовы оплачивать за печатные издания, ведь вся информация из газет и журналов доступна в интернете.

Определено, что радио не пользуется особой популярностью в связи со слабым интересом слушателей или же недостаточной связью радиостанций в отдаленных сельских округах. В результате можно сказать, что претерпел изменения способ доступа радиослушателей к радио-контенту областных радиостанций. Однако увеличилась доля респондентов, предпочитающих слушать радио в дороге, в машине через радиоприемник (магнитола).

Большая часть респондентов (35,0%) предпочитают республиканские источники информации, значительную популярность имеют и местные СМИ – 28,4%. Среди

опрошенных неактуальны источники информации СМИ СНГ и российские СМИ. Вероятно, это объясняется тем, что процессы развития информационного общества идут быстрыми темпами и на информационном рынке имеет место значительная конкуренция, что с трудом переносится СМИ, которым сложно выдержать противостояние и соответствовать современным веяниям времени.

Главная тенденция последних лет – традиционные СМИ (телевидение, радио, пресса) начинают уступать позиции электронным источникам (интернет и социальные сети). Дополнительные, скоростные возможности новых видов коммуникации (социальные сети, мессенджеры) активно вытесняют традиционные телевидение, радио, газеты и журналы. Таким образом, важно подчеркнуть, что СМИ целесообразно не только иметь свои страницы в социальных сетях, но для привлечения целевой аудитории систематически и оперативно обновлять актуальный материал. Самые важные критерии, которым должны соответствовать СМИ: достоверность, независимость и оперативность.

Вклад авторов.

А.И. Бегимтаев – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

Г.М. Каппасова, М.А. Алтыбасарова – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Токаев К-Ж.К. Послание Главы государства народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (дата обращения 11.01.2023).
2. Барт Р. Нулевая степень письма. Пер.с французского. - Москва: Академический Проект, 2008. – 431 с.
3. Lasswell H.D. The Theory of Political Propaganda // The American Political Science Review. – 1927. - Vol. 21(3). – 627 p.
4. Lilleker D. Key Concept in Political Communication. – London: SAGE Publications, 2006. – 209 p.
5. Schiller H. The Mind Managers. – USA: Beacon Pr, 1975. – 214 p.
6. Keane J. Democracy and Media Decadence. – London: Cambridge University Press, 2013, - 261 p.
7. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – Москва: Прогресс, 1986. - С. 330-342.
8. Rostow W.W. Politics and the Stages of Growth. – London: Cambridge University Press, 1971. – 125 p.
9. Багерстам Э. Свобода прессы в демократическом обществе. – Тарту: Вяллингби, 1992. - 91 с.
10. Кара-Мурза Г.С. Манипуляция сознанием. – Москва: Эксмо, 2005. – 832 с.
11. Алиярова Е.К. СМИ и политика. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 212 с.
12. Султанбаева Г.С. The problems of electronic democracy and political communication // World Applied Sciences Journal. – 2013. – P. 1560-1571

13. Морозов А.А. Роль СМИ в политической системе Республики Казахстан // Казахстан в современном мире: реалии и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008. – 348 с.
14. Уали Б., Габдулина Б.А. Теоретико-методологические основы изучения политических коммуникаций // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – 2020. - №4 (133). – С. 172-182.
15. Мубашева К.Б., Есеркепова Ж.О. Роль информационно-коммуникационных технологий в дипломатии современного Казахстана и КНР // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – 2021. - № 1 (134). – С.23-31.
16. Иманбаева А.А. Қазақстандағы саяси коммуникациялардың ғылыми зерттелу деңгейі мен мүмкіндіктері. // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – 2022. - №4(141). – С.27-35.

References

1. Tokaev K-ZH.K. Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazahstana «Novyi Kazahstan: put' obnovleniya i modernizatsii» [The message of the Head of State to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan: the path of renewal and modernization"]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> / (Accessed: 11.01.2023). [in Russian].
2. Bart R. Nulevaya stepen' pis'ma. Per.s francuzskogo. (filosofskie tekhnologii). [Zero Degree Writing. (philosophical technologies)] (Academic Project, Moskow, 2008, 431 p.). [in Russian].
3. Lasswell H.D. The Theory of Political Propaganda // The American Political Science Review. (1927, Vol. 21(3), 627 p.).
4. Lilleker D. Key Concept in Political Communication (SAGE Publications, London, 2006, 209 p.).
5. Schiller H. The Mind Managers (Beacon Pr, USA, 1975, 214 p.)
6. Keane J. Democracy and Media Decadence. (Cambridge University Press, London, 2013, 261 p.).
7. Bell D. Social'nye ramki informacionnogo obshchestva [The social framework of the information society], Novaya tekhnokraticeskaya volna na Zapade [The New technocratic wave in the West] (Progress, Moscow, 1986, P. 330-342) [in Russian]
8. Rostow W.W. Politics and the Stages of Growth. (Cambridge University Press, London, 1971, 125 p.).
9. Bagerstam E. Svoboda pressy v demokraticheskom obshchestve. [Freedom of the press in a democratic society] (Vyallingbi, Tartu, 1992, 91 p.) [in Russian]
10. Kara-Murza G.S. Manipulyaciya soznaniem [Manipulation of consciousness] (Eksmo, Moscow, 2005, 832 p.). [in Russian]
11. Aliyarova E.K. SMI i politika [Media and politics] (Kazakh University, Almaty, 2011, 212 p.). [in Russian]
12. Sultanbaeva G.S. The problems of electronic democracy and political communication. World Applied Sciences Journal (1560-1571 (2013)).
13. Morozov A.A. Rol' SMI v politicheskoj sisteme Respubliki Kazahstan [The role of mass media in the political system of the Republic of Kazakhstan], Kazakhstan v sovremennom mire: realii i perspektivy [Kazakhstan in the modern world: realities and prospects] (KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 2008, 348 p.). [in Russian]

14. Uali B., Gabdulina B.A. Teoretiko-metodologicheskie osnovy izucheniya politicheskikh kommunikacij [Theoretical and methodological foundations of the study of political communications], L.N.Gumilev atyndaғы Eurasia ultiyq universitetiniñ habarshysy. Saiasi gylymdar. Aimaqtanu. Şyğystanu. Türkitanu [The Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasia National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology series] (2020, № 4 (133), P.172-182). [in Kazakh]

15. Mubasheva K.B., Eserkepova ZH.O. Rol' informacionno-kommunikacionnyh tekhnologiy v diplomatii sovremennogo Kazakhstana i KNR [The role of information and communication technologies in the diplomacy of modern Kazakhstan and China], L.N.Gumilev atyndaғы Eurasia ultiyq universitetiniñ habarshysy. Saiasi gylymdar. Aimaqtanu. Şyğystanu. Türkitanu [The Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasia National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology series] (2021, № 1 (134), P.23-31). [in Kazakh]

16. Imanbaeva A.A. Khazakhstanadagy sayasi kommunikaciylardyn gylymi zerttelu dengeji men mymkindikteri [The level and possibilities of scientific research of political communications in Kazakhstan], L.N.Gumilev atyndaғы Eurasia ultiyq universitetiniñ habarshysy. Saiasi gylymdar. Aimaqtanu. Şyğystanu. Türkitanu [The Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasia National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology series] (2022, №4 (141), P.27-35). [in Kazakh]

Г.М. Каппасова, М.А. Алтыбасарова, А.И. Бегимтаев

Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

**Бұқаралық ақпарат құралдарының халықтың саяси санасына әсер ету дәрежесін талдау:
қалаулар мен сенім (аймақтық аспект)**

Андатпа. Мақалада Павлодар облысы тұрғындарының саяси санасына бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал ету дәрежесі қарастырылған. Авторлар кез-келген заманауи саяси жүйеде БАҚ бірқатар маңызды функцияларды атқаратынын атап өтті: ақпараттық, идеологиялық, тәрбиелік, интеграциялық, білім, сын, бақылау, саяси субъектілерді құру және интеграциялау, жұмылдыру, және ең маңыздысы ықпал ету, басқару және манипуляция жасау. Бұқаралық ақпарат құралдарының саяси әсері адамның санасына, ақыл-ойына және сезімдеріне әсер ету арқылы жүзеге асырылады.

Барлық демократиялық мемлекеттерде (соның ішінде Қазақстан Республикасында) логика заңдарына сәйкес құрылған ақпарат пен дәлелдер көмегімен адамдарды сендіруге арналған бұқаралық коммуникацияның ұтымды үлгісі басым. Бұл модель қоғамның менталитетінің және саяси мәдениетінің басым түріне сәйкес келеді. Ол аудиторияның назары мен сенімі үшін күресте әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының бәсекелестігін болжайды.

Мұндай мемлекеттерде бұқаралық ақпарат құралдарын нәсілдік, ұлттық, таптық және діни өшпенділік пен араздықты қоздыру үшін пайдалануға де-юре тыйым салынады. Алайда, мұнда да әртүрлі саяси күштер өздерінің идеялары мен құндылықтарын насихаттау үшін эмоционалды әсер ету әдістерін кеңінен алмастырады. Осы себепті мақала негізінен бұқаралық ақпарат құралдарының әртүрлі саяси мақсаттарға қызмет ету қабілетіне бағытталған: ақпараттық ағындарды басқару, саяси шешімдерді нығайту, саяси PR, ақпараттық лоббизм. Авторлар қазіргі

заманғы ақпараттық технологиялар мен виртуалды ақпараттық кеңістіктің қоғамдық пікір мен саяси процестерге әсерін түсіне отырып, билік өкілдері азаматтармен виртуалды байланысты сәтті қолданады деген қорытынды жасайды.

Павлодар облысының «Ақпарат және қоғамдық даму басқармасы» тапсырысы бойынша, авторлар және КЕАҚ «Торайғыров университетінің» зерттеу тобы жүргізген «Павлодар облысындағы бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал ету дәрежесін зерттеу» атты әлеуметтік сауалнаманың кейбір нәтижелері мақаланы дайындауда пайдаланды.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары; саяси сана; саяси процесс; демократия; аймақ; манипуляция; жаһандану; даму; саяси ықпал; саяси технологиялар.

G.M. Kappassova, M.A. Altybassarova , A.I. Begimtayev
Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Analysis of the degree of influence of the media on the political consciousness of the population: preferences and trust (regional aspect)

Abstract. The article discusses the degree of influence of the media on the political consciousness of the population of Pavlodar region. The authors noted that in any modern political system, the media perform a number of important functions: informational, ideological, educational, integration, criticism, control, constitution and association of political subjects, mobilization and the most important influence, management and manipulation. The political influence of the media is carried out through the impact on the consciousness, mind and feelings of a person. In all democratic states (including the Republic of Kazakhstan), a rational model of mass communications prevails, designed to convince people with the help of information and argumentation built in accordance with the laws of logic. This model corresponds to the prevailing type of mentality and political culture of the society. It involves a joint struggle between different media in order to achieve the attention and trust of the audience.

In such countries, it is de jure forbidden to use the media to incite racial, national, class and religious hatred and antagonism. However, even here, various political forces often replace the emotional impact with the promotion of their ideas and values.

For this reason, the article is mainly focused on the ability of the media to serve various political purposes: managing information flows, strengthening political decisions, political PR, information lobbying. The authors conclude that, realizing the impact of modern information technologies and virtual information space on public opinion and political processes, government officials successfully use virtual communication with citizens.

In preparing the article, the authors used the results of a sociological survey «Studying the degree of influence of the media in Pavlodar region» conducted by the authors and the research group of the NAO «Toraigyrov University», commissioned by the State Institution "Department of Information and Social Development of Pavlodar Region».

Keywords: mass media; political consciousness; political process; democracy; region; manipulation; globalization; development; political influence, political technologies.

Сведения об авторах:

Каппасова Г.М. – PhD, ассоциированный профессор кафедры философии и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Алтыбасарова М.А. – кандидат политических наук, профессор кафедры философии и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Бегимтаев А.И. – кандидат политических наук, ассоциированный профессор кафедры философии и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Kaplassova G.M. – PhD, Associate Professor of the Departments of Philosophy and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Altybassarova M.A. – Candidate of Political Sciences, Professor of the Departments of Philosophy and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Begimtayev A.I. – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Departments of Philosophy and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.01.11
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-205-216>

Қазақстанның дамуындағы диаспораның рөлі мен маңызы

Р.Ж. Бекжанова¹ , К.И. Кобландин² , З.К. Курманов³

¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

²«Отандастар» қоры, Астана, Қазақстан

³Қырғызстан Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясы, Бішкек, Қырғызстан

(E-mail: raia_kz@mail.ru, kkalybek@mail.ru, zkurmanov@mail.ru)

Аңдатпа. Иммигранттар қауымдастығының қарқынды өсуі және олардың институттануы адамдарды адамзат дамуының сценарийлерінің бірі ретінде «әлемнің диаспоризациясы» туралы айтуға мәжбүр етті. Қалай болғанда да, бұл процесс тереңдеп, барған сайын жаңа формаларға ие болуда, ал диаспоралардың рөлі мен олардың қоғамға ықпалы күшейе түсуде. Ғылыми қоғамдастықта өрбіген пікірталас осы өзгеретін құбылысты зерттеуде қанша сұрақтар қалатынын және оны түсінудегі зерттеушілер арасындағы айырмашылықтардың қаншалықты үлкен екенін көрсетеді.

Бүгінде біз әлемде көші-қон процестерінің ұлғаюын байқап отырмыз, бұл процесс иммигрант этникалық қауымдастықтардың тығыз өзара іс-қимылымен қатар жүреді. Бұл жағдай табиғи, өйткені көшіп келген иммигранттар біртұтас болуға ұмтылады, алғашқы жылдары олардың алдында әдетте өмір сүру үшін ғана емес, сонымен бірге өздерінің әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін, тілін сақтау үшін бірігу міндеті тұр. Жоғарыда аталған процесс оларды бұрыннан бар диаспораларға қосылуға немесе жаңа диаспоралар құруға мәжбүр етеді. Жыл сайын әлемде диаспоралар саны үздіксіз артып келеді.

Диаспоралардың мемлекеттерге айтарлықтай әсер ететіндігі даусыз. Олар елдің демографиялық құрылымына, этникалық және конфессиялық құрамына әсер етеді. Диаспоралар өздерінің дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, әдет-ғұрыптарын сақтап қана қоймай, көбінесе қоғамға жат құндылықтарды жүктейді.

Мақалада авторлар диаспораның рөлі мен маңыздылығын зерттейтін халықаралық тәжірибені ғана емес, оның Қазақстанның диаспоралық саясатының дамуына әсерін де талдайды. Мәселен, елімізде Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясатының тұжырымдамасы қабылданды, онда шетелде қазақ диаспорасы мен қазақ тілін қолдау жөніндегі мақсаттар мен міндеттер айқындалды, көші-қон процестерін реттеу мәселелері жөніндегі заңға қол қойылды.

Түйін сөздер: диаспора, диаспоралық қоғамдастық, көші-қон, репатриация, диаспоралық саясат, академиялық ұтқырлық, ғылыми кадрлар.

Кіріспе

XX-XXI ғасырлар тоғысындағы халықаралық жүйенің трансформациясы, соның ішінде КСРО-ның ыдырауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы бүкіл әлемдік қоғамдастық өмірінің саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-гуманитарлық салаларында маңызды өзгерістерге әкелді, диаспоралық қауымдастықтардың құрылуы мен дамуына ықпал еткен сыртқы көші-қонның одан әрі кеңеюі мен қарқындылығына әсер етті.

Тәуелсіздік таңында "Дүниежүзі қазақтар қауымы" республикалық қоғамдық бірлестігі (Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы, 1992) және "Отандастар қоры" коммерциялық емес акционерлік қоғамы (2017) құрылды, шетелде тұратын отандастарды қолдаудың, сондай-ақ қазақтарды тарихи Отанына қайтарудың мемлекеттік бағдарламалары қабылданды. Қазақ диаспорасы мен отандастарының проблемаларына, жан-жақты ынтымақтастықты нығайтуға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, әлемдік қоғамдастықты қазақ халқының тарихымен, мәдениетімен және өнерімен кеңінен таныстыруға ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев маңызды көңіл бөлуде.

Бүгінгі таңда мемлекеттің диаспорамен және ирредентпен ынтымақтастықтағы рөлін күшейту, көші-қон және диаспоралық саясатты жүргізу көбінесе әлем мемлекеттерінің, оның ішінде Қазақстан Республикасының стратегиялық және ұлттық мүдделеріне байланысты. Диаспоралық саясат біздің еліміздің дамуы үшін маңызды шарт болып табылады, ол тек Қазақстан халқының шоғырлануы мен бірлігіне ғана емес, сонымен бірге тағдырдың талқысымен өзінің тарихи Отанынан тыс қалған отандастарымыздың қорғаушысы болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы қабылданды, онда шетелде қазақ диаспорасы мен қазақ тілін қолдау жөніндегі мақсаттар мен міндеттер айқындалды, көші-қон процестерін реттеу мәселелері жөніндегі заңға қол қойылды, оған сәйкес "оралман" термині "қандас" сөзімен ауыстырылды, қандастарда қолдау саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру жөнінде мемлекеттік бағдарламалар әзірленіп жатыр.

Сонымен қатар, диаспора қоғамдық-саяси және этномәдени құбылыс ретінде өзінің ұлттық мүдделерін ілгерілету және Қазақстан Республикасының сыртқы саяси имиджін жақсарту құралы ретінде елдің сыртқы саясатының мақсаттарын іске асыруға ықпал етуі тиіс, бұл көп қырлы ғылыми және қолданбалы зерттеулердің қажеттілігін өзектендіреді.

Бұл ретте шет мемлекеттердің диаспорасын қалыптастыру және дамыту мәселелерін және олардың отандастарға қатысты саясатын, диаспоралық және сыртқы саясатын, мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау саласындағы заңнамалары және т.б. салыстырмалы талдау, диаспоралық қоғамдастықпен өзара әрекет және ынтымақтастық тетіктерін құрудың халықаралық тәжірибесі және оны Қазақстандағы практикалық қызметте пайдалану әзірге жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр, ал қолда бар материалдар шашыраңқы және белгілі бір сипатта ғана [1, 3 б.].

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында тарихи әдіс оның көмегімен диаспоралардың пайда болуы мен дамуы, мемлекеттердің қалыптасуы мен даму заңдылықтары негізделді. Белгілі бір мемлекеттің тарихындағы даму эволюциясы барысында оларды мұқият зерттеу арқылы қолданылды.

Шетелдік және отандық дереккөздердің материалдары негізінде салыстырмалы талдау арқылы диаспора құбылысы қарастырылды. Жаһандану дәуірінде диаспоралардың маңыздылығы және олардың қазіргі әлемдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерге әсері артып келеді. Соңғы онжылдықта бүкіл әлемде және біздің елімізде тұратын халықтардың мәдениеті мен дүниетанымына әсер еткен елеулі өзгерістер болды. Жаһандану процесі мемлекетаралық шекаралардың жойылуына және мәдениетаралық байланыстардың күшеюіне алып келді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бүгінгі таңда диаспоралар жаңа, тәуелсіз мемлекеттерде өмір сүреді және дамиды, онда олар қабылдаған мемлекеттің әлеуметтік-мәдени ортасында өз орнын табу қажеттілігіне тап болады. Бұл ретте олар өздерін байырғы этноспен салыстырғанда шағын этнос ретінде сезінуі, ассимиляцияға қарсы тұру, тарихи Отанымен байланысын және ұлттық бірегейлікті сақтау үшін әлеуметтік эмансипацияның қиын кезеңдерінен сезінулері қажет.

Диаспора бүгінде табиғи көпір функциясын орындайды және халықаралық қатынастардың құрылысын жаңа кезеңге шығарады, өйткені ол ата – бабалар мен олардың мәдениеттері арасындағы байланыстардың маңызды объектісі және белсенді субъектісі болып табылады. Олардың қазіргі мәртебесі мен даму перспективаларына, яғни тұрғылықты ел аумағында өз қызметін жалғастыру немесе тарихи отанына оралуға күш табады.

Этностарды біріктіру және қоғамда тұрақтандыруды нығайту мақсатында ел аумағында тұратын барлық ұлттарды зерттеу қажеттілігі туындайды. Кез-келген халықтың экономикалық, әлеуметтік, мәдени және демографиялық ерекшеліктерімен байланысты өзіне тән ерекшелігі болады. Диаспоралардың маңыздылығын жете бағаламау қарама-қайшылықтардың жинақталуына және мемлекеттің ішкі саяси өмірінің тұрақсыздығына әкелуі мүмкін, бұл сөзсіз оның тұтастығының бұзылуына әсер етеді. Шетелде өзінің диаспорасымен байланыс орнату және қолдау арқылы мемлекет оларға гуманитарлық қолдау көрсетіп қана қоймай, бірқатар саяси және экономикалық міндеттерді шешу мақсатында өзара тиімді ынтымақтастық орнатады [2, 36-38 ББ.].

Диаспора феномені көп өлшемді зерттеулерге бағытталған, бірақ "диаспораны" түсінудің өзі әлі күнге дейін нақты анықтамаға ие емес және оны ғалымдар әр түрлі түсіндіреді. Түсіндірме, толығырақ айтқанда, диаспора әртүрлі ғылымдар мен пәндерді – тарих, әлеуметтану, этнология, саясаттану, мәдениеттану құралы болып табылады.

"Диаспора" термині грек тілінен шыққан. Ол diaspeirein – рассеивать(ся), рассыпать, раздавать, расточать етістіктерінен құралған және ертедегі грек мәтіндерінде кездеседі.

Диаспора құбылысын теориялық тұрғыдан түсінуге батыстық зерттеушілер үлкен үлес қосты Дж. Армстронг (D.Armstrong), Р.Брубейкер (R.Brubaker), М.Дабэг (M.Dabag), Дж.Клиффорд (J.Clifford), У.Коннер (W.Conner), Р.Коэн (R.Cohen), У.Сафран (W.Safran), Г.Шеффер (G.Sheffer), М. Эсман (M. Esman) және басқалар.

Қарастырылып отырған тақырып аясында Г.Шеффер келесі диаспоралардың типтерін ұсынады:

- терең тарихи тамыры бар диаспоралар (бұған армян, еврей және қытай кіреді);
- "ояу" диаспоралар (Еуропадағы және Азиядағы американдықтар және АҚШ-тағы скандинавтар);
- "жас" диаспоралар (оларды гректер, поляктар және түріктер құрайды);
- "жаңадан пайда болған", яғни олардың қалыптасуының бастапқы кезеңінде ғана (оларды корейлер, филиппиндіктер, сондай-ақ бұрынғы кеңестік республикалардағы орыстар енді ғана қалыптастыра бастады);
- "үйсіз", яғни өз мемлекеті жоқ (күрдтердің, палестиналықтардың және сығандардың диаспоралары осы санатқа жатады);
- "этноұлттық" – диаспоралардың ең көп таралған түрі. Олардың тән ерекшелігі – олар "өз" мемлекетінің көрінбейтін қатысуын сезінеді;
- «шашыраңқы» диаспоралар және жинақы тұратын диаспоралар [3, б. 162-164].

Батыстың басқа ғалымдары Х. Мойе, М. Айсати және А. Плюма АҚШ, Германия, Ұлыбритания, Италия және Нидерланды елдерінің ғылыми зерттеулерінің миграциялық траекторияларын талдайды. Олар ғылыми кадрлар айналымының нақты сипаттамаларын береді (көші-қон географиясы, тәртіптік бөлім, ұйымдарды – тарту орталықтарын анықтау және т.б.) [4, б. 928].

Ресейде бұл тақырыпқа қызығушылық 1990 жылдардың екінші жартысында ғана пайда болды. Демограф ретінде А.Г. Вишневский, XIX-XX ғасырлардағы Ресей тарихы ең ежелгі және әйгілі екі диаспораның, еврей мен армянның тарихымен тығыз байланысты болғанына қарамастан, КСРО-да «диаспора» ұғымы онша танымал болмады, ал құбылыстың өзі зерттеушілердің назарын аударған жоқ. Ғалым мұның түсіндірмесін Ресейде, Кеңес империясында халықтардың территориялық қоныстануы халықтардың жаппай көшіп-қонуына ықпал етпегендігімен сипаттайды [5, б. 115-116].

В.Д. Попков ұсынған типология өте қызықты. Ол диаспораларды сегіз критерий бойынша жіктейді.

1. Тарихи тағдырдың ортақтығы. Осы критерий бойынша екі түрі ерекшеленеді:

1) мүшелері бұрынғы мемлекетінің аумағында, бірақ бөлініп шыққан Мысырдан шығу елінен тыс жерде тұратын диаспоралық құрылымдар (мысалы, Ресейдегі армян немесе Әзірбайжан диаспоралары, Орта Азия мемлекеттеріндегі орыс (және "орыс тілді") қауымдастықтары);

2) мүшелері бұрын жаңа тұрғылықты жерімен біртұтас құқықтық, тілдік өріспен байланысты болмаған және ешқашан біртұтас мемлекеттің құрамына кірмеген диаспоралық құрылымдар (бұларға қазіргі диаспоралардың көпшілігі жатады – мысалы, АҚШ-тағы немесе Франциядағы армяндар, Германиядағы түріктер және т.б.).

2. Заңды мәртебе. Бұл критерий сонымен қатар барлық диаспораларды екі түрге бөлуге мүмкіндік береді:

1) мүшелері қабылдаушы аймақтың аумағында заңды болу үшін қажетті ресми заңды мәртебеге ие қауымдастықтар (бұл елді мекен азаматының мәртебесін, тұруға ықтиярхатты, босқын мәртебесін және т.б. қамтиды);

2) мүшелері қабылдаушы елдің аумағында негізінен болатын қауымдастықтар заңсыз және олардың болуын реттейтін ресми құжаттары жоқ (В.Д. Попков бұл бөліну өте шартты екенін атап көрсетеді, өйткені іс жүзінде әрбір диаспоралық қауымдастыққа заңды мәртебесі бар адамдар да, заңсыз иммигранттар да кіреді).

3. Диаспоралардың пайда болу жағдайлары. Мұнда екі жағдай болуы мүмкін. Біріншісі көші-қонмен байланысты. Адамдар тобы мемлекеттік шекараларды кесіп өтіп, бір аймақтан екінші аймаққа ауысады, нәтижесінде жаңа диаспоралық қауымдастықтар пайда болады немесе бұрыннан барлары толықтырылады. Екінші жағдай шекаралардың өздері қозғалуын болжайды: бір немесе басқа топ орнында қалады және "кенеттен" этникалық азшылық жағдайында диаспоралық қауымдастық құруға мәжбүр болады (ең жарқын мысал бұрынғы Кеңес Одағының республикаларындағы орыстар болуы мүмкін).

4. Қоныс аударуға ынталандыру сипаты. Осы критерийге сәйкес диаспоралық құрылымдар бөлінеді:

1) мысалы, экономикалық себептермен қозғалатын адамдардың ерікті қозғалысы нәтижесінде пайда болған (мысалы, ЕО елдеріндегі "жаңа" диаспоралық қауымдастықтардың көпшілігі, мысалы, Германиядағы түріктер немесе поляктар);

2) Әр түрлі әлеуметтік, саяси өзгерістер немесе табиғи апаттар салдарынан осы этникалық топ мүшелерін бастапқы аймақтан "экструдтау" нәтижесінде пайда болған (бұл санатқа қоныс аударуға мәжбүрлеу нәтижесінде пайда болған классикалық диаспоралардың көпшілігі, сондай-ақ бірінші және екінші толқындардың орыс эмиграциясы жатады).

5. Қоныс аймағының аумағында болу сипаты. Осы критерий бойынша диаспоралар үш түрге бөлінеді: 1) мүшелері жаңа территорияда тұрақты болуға, яғни қоныстанған елдің отырықшы болуына және азаматтығын алуға бағытталған қауымдастықтар; 2) мүшелері жаңа қоныс аймағын транзиттік аймақ ретінде қарастыруға бейім қауымдастықтар, олар көші-қонның жалғасуы немесе шығу еліне оралуы керек; 3) мүшелері Мысырдан шығу елі мен жаңа қоныс аймағы арасындағы үздіксіз көші-қонға бейімделген қауымдастықтар (мысалы, Ресейдегі көші-қонына бағдарланған әзірбайжандардың едәуір бөлігі).

6. Жаңа қоныс аймағында "базаның" болуы. Мұнда екі түрі ерекшеленеді:

1) мүшелері қоныстану аймағында ұзақ уақыт тұратын (немесе өмір сүрген) диаспоралық құрылымдар тарихи тұрғыдан жаңа тұрғылықты жерімен байланысты және оның мәдениеті, қоғамымен өзара әрекеттесу тәжірибесі бар. Мұндай диаспоралар қалыптасқан байланыс желілерінің болуымен ерекшеленеді, ұйымдастырудың жоғары деңгейіне және экономикалық капиталға ие (Ресейдегі еврей немесе армян диаспоралары типтік мысалдар болып табылады);

2) салыстырмалы түрде жақында пайда болған және қабылдаушы аймақтың мәдениетімен және қоғамымен өзара әрекеттесу тәжірибесі жоқ диаспоралық қауымдастықтар (бұған "жаңа" немесе "заманауи" диаспоралар жатады – мысалы, Германиядағы түріктер немесе Ресейдегі ауғандықтар).

7. Қабылдаушы Халықпен "мәдени ұқсастық". Бұл критерий үш түрге бөлуді қамтиды: 1) жақын мәдени қашықтықтағы қауымдастықтар (мысалы, Ресейдегі украин қауымдастықтары, Түркиядағы Әзірбайжан қауымдастықтары, Ирандағы Ауған қауымдастықтары); 2) орта мәдени қашықтықтағы қауымдастықтар (мысалы, Германиядағы орыс қауымдастықтары немесе Ресейдегі армян қауымдастықтары); 3) алыс қашықтықтағы қауымдастықтар қабылдаушы аймақтың тұрғындарына қатысты мәдени қашықтық (мысалы, Ресейдегі Ауған қауымдастықтары немесе Германиядағы түрік қауымдастықтары).

8. Шығу елінің аумағында мемлекеттік құрылымдардың болуы. Бұл критерий диаспоралық қауымдастықтарды үш түрге бөлуді қамтиды:

1) мүшелері өз мемлекеті, тарихи Отаны бар диаспоралық қауымдастықтар, оларға өз еркімен оралуға немесе жаңа қоныс аймағының билігі жібергенде келеді;

2) "мемлекетсіз" диаспоралар, олардың мүшелерінде ресми түрде танылған мемлекет жоқ, олар болуы мүмкін қолдауға сене алады (мысалы, сығандар, палестиналықтар, 1947 жылға дейін – еврейлер) [6].

Жоғарыда келтірілген типология диаспора құбылысының қаншалықты күрделі және түсініксіз екенін көрсетеді. Сондықтан бірде-бір зерттеуші әлі күнге дейін барлығына жуықтап нақты сәйкес келетін анықтама бере алмағаны таңқаларлық емес. Ресейлік ғалым А.Ю. Милитарев дұрыс атап өткендей, "қазіргі әдебиетте бұл термин әр түрлі процестер мен құбылыстарға ерікті түрде қолданылады, оған белгілі бір автор немесе ғылыми мектеп анықтама беру керек деп санайтын мағынаны енгізеді" [7, С. 5].

Сондай-ақ, авторлар М.А. Юревич, В. А. Малахов, Д.С. Аушкап «Отандастармен өзара әрекеттесудің әлемдік тәжірибесі: Ресейге арналған сабақтар» атты қызықты ғылыми мақалаларында ұлттық ғылыми диаспорамен тығыз қарым-қатынас қоғамның ғылыми-техникалық әлеуетін нығайтудың ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытындыға келді. Академиялық зерттеулер шеңберінде ғылыми кадрлардың жаһандық айналымының өзіндік ерекшеліктері белгіленді, олар эмигрант ғалымдар мен донор елдің жемісті ынтымақтастығында көрінеді. Қытай, Үндістан, Корея, Тайвань және Иран мысалындағы мақалада ұлттық ғылыми диаспораларға қатысты жүйелік саясатты құрудың сәтті тәжірибесі көрсетілген. Ресейге келетін болсақ, мемлекет тарапынан бұл бағыттағы шаралар келісілмеген және сәйкес келмейтін ретінде сипатталады. Авторлар ресейлік ғылыми диаспорамен ынтымақтастықты кеңейтуге ықпал ететін ұсыныстарды тұжырымдайды [8, С. 688-689].

Қазақстан Республикасы посткеңестік кезең мен мемлекеттің қалыптасу қиындықтарын еңсере отырып, өзінің тарихи отанынан тыс жерлердегі, өмірдің барлық салаларындағы отандастармен байланыс орнатуға ұмтылады және мұндай тәсіл еліміздің даму кезеңімен ұйғарылады. Қазақстан Республикасының дербес көші-қон саясатын жүргізуі сонымен қатар, теориялық және практикалық білімнің, түрлі

гуманитарлық ғылымдардың (тарих, этнология, философия, демография, әлеуметтану, социолінгвистика, филология) тоғысындағы қазақ диаспорасының проблемаларын, шет елдердегі этникалық қазақтардың әлеуетін, олардың көші-қон көзқарастарын зерделеудің өзектілігі мен маңыздылығын атап өтті.

"Қазақ диаспорасы" термині де әлемдік ғылыми терминологияда жалпыға бірдей танылды, Қазақстан Үкіметінің, Мемлекеттік органдардың ресми құжаттарына енді, ғылыми және публицистикалық әдебиеттерде кеңінен таралды. Диаспоролог-ғалымдардың, демографтардың қазақстандық мектебі қалыптасты, қазақ диаспорасының тарихын зерттеу тарихы бойынша ғылыми жинақтар шығарылды [9].

Қазақ диаспорасының проблемалары бойынша Қазақстан ғылымындағы алғашқы жиынтық еңбектердің бірі – белгілі ғалым Г.М. Меңдіқұлованың «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: оның пайда болуы мен дамуы» [10], еңбек 2006 жылы "Қазақ диаспорасы: тарих және қазіргі заман" деп аталатын кеңейтілген нұсқада қайта басылды.

Қазақ диаспорасын зерттеу бойынша тарихнама және деректану мәселелері Ю.М. Абдусалиева мен Ж. У. Каранованың мақалаларында да егжей-тегжейлі баяндалған [11].

Шет елдердегі кез-келген диаспораның өміріндегі маңызды фактор оның шетелдегі саны болып табылады. Айта кету керек, Қазақстан аумағынан тыс жерлерде әртүрлі зерттеулер бойынша 5,5-7 млн-ға дейін этникалық қазақтар (40-тан астам елде) тұрады, олардың көпшілігі Қазақстанмен шекаралас жерлерде тұрады. Ресей қазақтарының басым бөлігі (шамамен 1 млн.) Ресей – Қазақстан шекарасы бойында тұрады. Қытайда қазақтардың саны әртүрлі бағалаулар бойынша 1,5-1,8 млн. адам, Өзбекстанда - 1 миллионнан астам, Моңғолия – 120 мыңнан, Қырғызстан - 36 мыңнан, Түркияда - 20 мыңнан астам адам, Иранда – 5 мыңға жуық адам және т.б. [12].

Этникалық қазақтар сонымен қатар Орталық Азия, Иран және Ауғанстан, АҚШ, Канада, Еуропа елдерінде (Германия, Ұлыбритания, Швеция, Дания және т.б.), посткеңестік мемлекеттерде тұрады.

Дамудың қазіргі кезеңінде қазақ диаспорасы үшін мынадай процестер тән: этникалық бірегейлікті сақтау, Қазақстанға оралу және дамыған шет елдерге көшу [13].

Бұл ретте тәуелсіз және дербес мемлекет құрылғаннан кейін (1991 ж.) Қазақстанға: 1) қазақ оралмандарын тарихи отанына қайтаруды ұйымдастыру; 2) оларды тұрғын үй, жұмыс және оқу орнымен қамтамасыз ету, оларды жергілікті жерлерде жайғастыруға және бейімдеуге жәрдемдесу; 3) азаматтық құқықтарын беру немесе қалпына келтіру мәселелерін шешуі қажет болды.

Осыған байланысты елімізде көші-қон, репатриация және қазақ диаспорасын қолдау мәселелері бойынша нормативтік-құқықтық актілер қабылданды, Көші-қон және демография жөніндегі агенттік, ҚР Ішкі істер және Әлеуметтік қорғау және еңбек министрліктеріндегі тиісті органдар, Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы және "Отандастар қоры" құрылды, осындай шаралар Қазақстанға өз отандастарына қамқор мемлекет ретінде жетекші мемлекеттердің бірі болуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері.

– КСРО ыдырағаннан кейін қуатты көші-қон ағыны пайда болғандықтан, диаспорацияның жаңа процесі басталды. Қазіргі уақытта әр елде әртүрлі диаспоралар, соның

ішінде ирреденттер тұрады. Мақалада "диаспора" ұғымының бірнеше анықтамалары ашылды, сонымен қатар осы терминнің пайда болу тарихы қарастырылды.

– Мақалада диаспора құбылысының қаншалықты күрделі және түсініксіз екенін көрсететін нақты типология берілген. Қазақстан Республикасының саясатында басым мәселелердің бірі шетелдегі қазақ диаспорасы болып табылады. Сондай-ақ, мақалада еліміздің мемлекеттік органдарының шетелдегі қазақ диаспорасын қолдау және өзара қарым-қатынасы мәселелері бойынша қысқаша шолу жасалды.

– Диаспоралар қабылдаушы елдерге қатты әсер етеді. Олар демографиялық құрылымын, этникалық және конфессиялық құрамын өзгертеді. Диаспоралар өздерінің дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, әдет-ғұрыптарын сақтап қана қоймай, көбінесе қоғамға жат құндылықтарды жүктейді. Диаспоралардың қабылдаушы елдердің ішкі саясатына ғана емес, сыртқы саясатына да әсері артып келеді, өйткені айтарлықтай қаржылық ресурстарға ие ірі трансұлттық диаспоралар жақында олар үшін Отан болған және олармен тығыз байланыста болған елдердің мүдделерін белсенді түрде қолдайды.

– Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, ғылыми диаспораға қатысты дәйекті мемлекеттік саясат болмаса да, шетелге кеткен ғалымдар әріптестерімен байланыста бола отырып, дәріс оқуға келіп, ынтымақтастыққа қатыса отырып, өз Отанының ғылыми-техникалық әлеуетін дамытуға белсенді үлес қосуда деп тұжырымдауға болады.

Қорытынды

Жаһандану дәуірінде диаспоралардың маңыздылығы және олардың қазіргі әлемдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерге әсері артып келеді. Соңғы онжылдықтарда бүкіл әлемде біздің елде тұратын халықтардың мәдениетіне әсер еткен айтарлықтай өзгерістер болды. Жаһандану процесі мемлекетаралық шекаралардың жойылуына және мәдениетаралық байланыстардың күшеюіне алып келді.

Мемлекет шетелдегі отандастарды қолдауға, бағдарламалар әзірлеуге, тиісті мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктер құруға тиіс. Бұл үдерісте көбінесе шетелдегі отандас ғалымдар қауымдастығының диаспоралары, сондай-ақ ұлттық-мәдени орталықтар шыққан ел мемлекетінің тікелей қатысуынсыз құрылатындар маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайда мемлекетке олармен байланыс орнату және олардың Отандағы ғалымдар мен ғылыми ұйымдармен өзара қарым-қатынасы үшін қолайлы жағдайлар жасау, сондай-ақ шетелдегі отандастар арасында ұлттық бірегейлікті сақтауды қолдау ғана қалады.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, отандас ғалымдармен қарқынды және жүйелі ынтымақтастық ғылыми диаспора мүшелерінің отанына оралуына және оларды өз елінің ғылыми саласына тартуға ықпал етеді. Мұндай нәтижеге өзара қарым-қатынас форматтары мен нәтижелерін айқындайтын ресми құжаттарды қабылдайтын және нақты бастамаларды іске асыратын мемлекеттік органдардың күш-жігерінің арқасында қол жеткізіледі. Соңғылары ең белсенді эмигрант ғалымдардың қатысуымен тікелей жасалады.

Авторлардың қосқан үлесі.

Р.Ж. Бекжанова – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу; әдебиетпен жұмыс, материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

К.И. Кобландин, З.К. Курманов – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Международный опыт взаимодействия и поддержки диаспоральных сообществ (информационный справочник). Под редакцией Н.Абыкаева. - Нур-Султан, 2020. - 536 с.

2. Рудица Н.Б., Нургалиев Р. Значимость диаспор и их влияние на социально-экономические и политические процессы в современном мире // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2014. - № 4. – С. 36-38.

3. Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике // Диаспоры. – Москва, 2003. – №1. – С. 162–184.

4. Moed H.F. et al. Studying scientific migration in Scopus // Scientometrics. 2013. V. 94. № 3. P. 929–942.

5. Вишнеvский А.Г. Национальные отношения. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор // Общественные науки и современность, 2000, №3. – С. 115-130.

6. Попков В.Д. Некоторые основания для типологии диаспор [Электронный ресурс]. URL: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00---0kongress> (дата обращения: 17.04.2024)

7. Милитарев А.Ю. О содержании термина «диаспора» (к разработке дефиниции) // Диаспоры. – Москва, 1999. – № 1. – С. 24–33.

8. Юревич М.А., Малахов В.А., Аушкап Д.С. Мировой опыт взаимодействия с учеными соотечественниками: уроки для России // Вестник Российской академии наук. – 2019. - Т. 89, № 7, - С. 688-698.

9. Қазақстан және шетелдегі қазақтар // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Атажұрт, 2012. – 370 б.

10. Казахская диаспора Центральной Азии // История – культура – памятники. Материалы международной научной конференции. – Алматы: Елтаным, 2015. – 428 с.

11. Казахская диаспора и репатриация (1991-2012). – Алматы: Елтаным, 2015. - 568 с.

12. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 262 с.

13. Каранова Ж.У. Феномен диаспор. [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/18467> (дата обращения: 08.02.2021)

References

1. Mezhdunarodnyi opyt vzaimodeistviya i podderzhki diasporal'nykh soobshestva (informatsionnyi spravochnik) [International experience of interaction and support of diasporic communities (information guide)], Pod redaktsiei N. Abykaeva [Edited by N.Abykaeva] (Nir-Sultan, 2020, 544 p.). [in Russian]

2. Rudita N.B., Nurgalieva R. Znachimost' diaspor I ikh vliyanie na sotsial'no-ekonomicheskie I politicheskie protsessy v sovremennom mire [The importance of diasporas and their impact on socio-economic and political processes in the modern world], Vestnik Innavatsionnogo Evraziiskogo universiteta [Bulletin of the Innovative Eurasian University], 4, 36-38 (2014). [in Russian]
3. Sheffer G. Diaspory v mirovoi politike [Diasporas in world politics], Diaspory [Diasporas], 1, 162-184 (2003). [in Russian]
4. Moed H.F. et al. Studying scientific migration in Scopus. Scientometrics, 94 (3), 929-942 (2013).
5. Vishnevskii A.G. Natsional'nye otnosheniya. Raspad SSR: etnicheskie migratsii I problema diaspor [National relations. The collapse of the USSR: ethnic migrations and the problem of diasporas], Obshestvennye nauki I sovremennost' [Social sciences and modernity], 3, 115-130 (2000). [in Russian]
6. Popkov V.D. Nekotorye osnovaniya dlya tipologii diaspor [Some reasons for the typology of diasporas] [Electronic resource]. Available at: <http://lib.socio.msu.ru/1/library?e=d-000-00---0kongress> (Accessed: 17.04.2024). [in Russian]
7. Militarev A.Yu. O soderzhanii termina "diaspora" (k razrabotke defenitsii) [On the content of the term "diaspora" (towards the development of a definition)], Diaspory [Diasporas], 1, 24-33 (1999). [in Russian]
8. Yurevich M.A., Malakhov V.A., Aushkap D.S. Mirovoi opyt vzaimodeistviya s uchenymi siitechestvennikami: uroki dlya Rossii [World experience of interaction with Russian scientists: lessons for Russia], Vestnik Rossiskoi akademii nauk [Bulletin of the Russian Academy of Sciences], 89, 7, 688-698 (2019). [in Russian]
9. Kazakstan zhane sheteldegi kazaktar [Kazakhs in Kazakhstan and abroad], Khalykaralyk gylymi-praktikalyk konferentsiya materialdary [Materials of the international scientific and practical conference] (Atazhurt, Almaty, 2012, 370 p.). [in Kazakh]
10. Kazakhskaya diaspora Tsentral'noi Azii [The Kazakh Diaspora of Central Asia], Istiriya – kul'tura – pamyatniki. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [History – culture – monuments. Proceedings of the International Scientific Conference] (Eltamym, Almaty, 2015, 428 p.). [in Russian]
11. Kazakhskaya diaspora I repatriatsiya (1991-2012) [The Kazakh Diaspora and repatriation (1991-2012)] (Eltanym, Almaty, 2015, 568 p.). [in Russian]
12. Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazakhskoi diaspory: Proiskhozhdenie I razvitie [Historical destinies of the Kazakh Diaspora: Origin and development] (Gylym, Almaty, 1997, 262 p.). [in Russian]
13. Karanova Zh.U. Fenomen diaspory [The phenomenon of the Diaspora] [Electronic resource]. Available at: (Accessed: 08.02.2021)

Р.Ж. Бекжанова¹, К.И. Кобландин², З.К. Курманов³

¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан

²Фонд «Отандастар», Астана, Казахстан

³Дипломатическая академия МИД Республики Кыргызстан, Бишкек, Кыргызстан

Роль и значение диаспоры в развитии Казахстана

Аннотация. Стремительный рост иммигрантских сообществ и их институционализация заставили заговорить о «диаспоризации мира» как об одном из сценариев развития человечества. Так или иначе, процесс этот углубляется и принимает все новые и новые формы, а роль диаспор

и их влияние на общество усиливаются. Развернувшаяся в научном сообществе дискуссия показывает, сколько белых пятен и вопросов остается в изучении этого меняющегося феномена и как велики различия между исследователями в его понимании.

Сегодня мы наблюдаем увеличение миграционных процессов в мире данный процесс сопровождается тесным взаимодействием иммигрантских этнических сообществ. Данная ситуация является естественной, так как иммигранты, переселившись стремятся быть сплочёнными, первые годы перед ними стоит задача как правило, объединиться, чтобы не только выжить, но и сохранить свои обычаи, традиции, язык. Вышеперечисленный процесс заставляет их присоединиться к уже существующим диаспорам, либо создать новые. С каждым годом число диаспор в мире непрерывно увеличивается.

Неоспоримым является факт, что диаспоры оказывают весомое влияние на государства. Они влияют на демографическую структуру, этнический и конфессиональный состав страны. Диаспоры не только сохраняют свои традиции, обычаи, обряды, но зачастую и навязывают обществу чуждые для него ценности.

В статье авторы не только анализируют международный опыт по изучению роли и значимости диаспоры, но и ее влияние на развитие диаспоральной политики Казахстана. Так, в Республике Казахстан была принята Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 гг., где определены цели и задачи по поддержке казахской диаспоры и казахского языка за рубежом, подписан закон по вопросам регулирования миграционных процессов.

Ключевые слова: диаспора, диаспоральное сообщество, миграция, репатриация, диаспоральная политика, академическая мобильность, утечка умов, научные кадры.

R.Zh. Bekzhanova¹, K.I. Koblandin², Z.K. Kurmanov³

¹*Astana International University, Astana, Kazakhstan*

²*Otandastar Foundation, Astana, Kazakhstan*

³*Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kyrgyzstan, Bishkek, Kyrgyzstan*

The role and significance of the Diaspora in the development of Kazakhstan

Abstract. The rapid growth of immigrant communities and their institutionalization forced people to talk about the "diasporization of the world" as one of the scenarios for the development of mankind. One way or another, this process is deepening and taking more and more new forms, while the role of diasporas and their influence on society is growing stronger. The discussion that has unfolded in the scientific community shows how many blank spots and questions remain in the study of this changing phenomenon and how great are the differences between researchers in understanding it.

Today we are witnessing an increase in migration processes in the world, this process is accompanied by close interaction of immigrant ethnic communities. This situation is natural, since immigrants, having resettled, strive to be united, in the first years they are faced with the task, as a rule, of uniting in order not only to survive, but also to preserve their customs, traditions, and language. The above process forces them to join existing diasporas or create new ones. Every year the number of diasporas in the world is continuously increasing.

It is an undeniable fact that diasporas have a significant impact on states. They influence the demographic structure, ethnic and confessional composition of the country. Diasporas not only preserve their traditions, customs, rituals, but often impose alien values on society.

In the article, the authors not only analyze international experience in studying the role and significance of the diaspora, but also its influence on the development of the diaspora policy of Kazakhstan. Thus, in the Republic of Kazakhstan, the Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030 was adopted, which defines the goals and objectives for supporting the Kazakh diaspora and the Kazakh language abroad and signed a law on the regulation of migration processes.

Keywords: diaspora, diaspora community, migration, repatriation, diaspora policy, academic mobility, brain drain, scientific personnel.

Авторлар туралы мәлімет:

Бекжанова Р.Ж. – аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

Қобландин Қ.И. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Отандастар» қоры, Астана, Қазақстан.

Курманов З.К. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Бішкек, Қырғызстан.

Bekzhanova R.Zh. – Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

Koblandin K.I. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Otandastar Foundation, Astana, Kazakhstan.

Kurmanov Z.K. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Bishkek, Kyrgyzstan.

© 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.40

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-217-227>

Сравнительный анализ энергетических стратегий Казахстана и Европейского союза

А.А. Адирбаева¹, А.Н. Оспанова*², А.С. Конуратова³

^{1,3}Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: aliya.adirbayeva@mail.ru, ospanovaa@mail.ru, konuratovaa@mail.ru)

Аннотация. Казахстан стремится удовлетворить растущее потребление энергии и обеспечить устойчивое развитие экономики через эффективное использование энергоресурсов и развитие возобновляемых источников энергии. Достижение энергетической безопасности возможно посредством создания разнообразных и устойчивых систем с акцентом на чистые экологические источники энергии. Ориентация энергетической стратегии Европейского Союза состоит в обеспечении устойчивого, безопасного и экологически чистого энергетического сектора, способного обеспечить энергоснабжение и поддержать экономический рост в долгосрочной перспективе. В качестве главной проблемы можно назвать необходимость соответствия реализации проводимой энергетической политики существующим потребностям отдельного государства или регионального объединения. Сравнение энергетических стратегий Казахстана и Европейского Союза свидетельствует о наличии у них схожих целей, однако различие заключается в особенностях географического расположения, уровня экономики и проводимой политики. При этом, в качестве главного сходства анализируемых энергетических стратегий выступает предпочтение альтернативных источников энергии, к примеру, ветровой и водородной энергетики, учитывая текущие тренды в развитии Казахстана и Европейского Союза. При этом, обмен соответствующим опытом, передовыми технологиями и успешными практиками стран-членов Европейского Союза способен стимулировать динамичное развитие в данном направлении. Также рассмотрены возможности практического применения биогазовой технологии. Автором сделан вывод о целесообразности сотрудничества Казахстана и Европейского Союза в процессе перехода к возобновляемым источникам энергии. Проведенный анализ стратегических, экономических и экологических особенностей перехода регионального объединения европейских стран и отдельного государства Центрально-Азиатского региона к альтернативной энергии, что может быть интересно для стран с аналогичными устремлениями в глобальной энергетической сфере.

Ключевые слова: биогазовые технологии, водородная энергетика, возобновляемые источники энергии, Европейский Союз, Казахстан, энергетическая безопасность, энергетическая стратегия.

Введение

Обеспечение общества энергией – это сложная и дорогостоящая задача, требующая значительных инвестиций в добычу, переработку и распределение. К сожалению, цены на энергоресурсы нестабильны, а ограничения на поставки могут привести к серьезным кризисам в странах-импортерах. Недавние технологические достижения и рост доли возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в определенной степени стабилизировали ситуацию.

Казахстан работает над модернизацией и разнообразием своего энергетического сектора, ставя целью значительное увеличение доли ВИЭ в общем энергобалансе страны. Стратегическая цель – стать ведущим игроком в области альтернативных источников энергии, в частности, солнечной и ветровой.

Европейский Союз (ЕС), с другой стороны, имеет более сложную энергетическую стратегию из-за своей географической и политической ситуации. Основные цели энергетической стратегии ЕС включают диверсификацию поставок энергии, повышение энергоэффективности и увеличение доли ВИЭ. Также ведется активная работа по минимизации экологического ущерба.

Актуальность выбранной темы исследования обусловлена тем, что страны, стремясь к устойчивому развитию, видят перспективы развития ВИЭ для удовлетворения растущего спроса на энергию. В Центрально-Азиатском регионе наиболее активен в этом плане Казахстан и ему может быть полезен накопленный ЕС обширный опыт в развитии и стимулировании ВИЭ. В тоже время Казахстан располагает широкими возможностями играть роль нетто-экспортера в торговых энергетических отношениях.

Проблема

В условиях климатических изменений, неуклонного роста в мире спроса на энергию, а поставки остаются неопределенными, обеспечение чистой энергии для всего мира становится критическим вопросом, связанным с устойчивым развитием и выживанием. Этим обусловлена необходимость соответствия осуществляемой государственной энергетической стратегии существующим сложностям с поставками и стоимостью энергоносителей.

Цель

Необходимо провести сравнительный анализ энергетических стратегий Казахстана и ЕС, на основе которого вывить их возможные точки соприкосновения в поиске ответов на существующие вызовы и угрозы в сфере энергообеспечения.

История

Цивилизация, как мы ее знаем, невозможна без непрерывного потока энергии, который пронизывает все сферы нашей деятельности. По мере того, как человечество становится все более активным, потребность в энергии неуклонно растет.

Доиндустриальная эпоха характеризуется использованием, прежде всего, древесины как главного источника энергии, но с появлением паровых машин и развитием промышленности ведущим топливом стал уголь. В дальнейшем на уровень стратегического ресурса уже была поднята нефть за счет развития автомобильной промышленности и нефтехимии. Важную роль играет и природный газ как в быту, так и на производстве. Хотя гидроэнергетика и ядерная энергия сегодня играют заметную роль, они не являются лидерами в сфере энергетики.

Растущие потребности промышленности требуют еще большего объема энергии. Ученые прогнозируют, что к 2050 г. потребление энергоресурсов увеличится на 56 %, а доля невозобновляемых ресурсов снизится на две трети [1].

Методы исследования

Изучение энергетических стратегий Казахстана и ЕС основано на комплексных научных методах, в частности, сравнительный анализ для выявления сходств и различий в энергетической политике двух стран; прогностические методы для определения возможного будущего развития энергетической отрасли; синтез и структурный подход для сбора данных и установления закономерностей и взаимосвязей. С помощью использованных методов исследования выявлены возможности и проблемы, с которыми предстоит столкнуться энергетическому сектору Казахстана и стран-членов ЕС.

Результаты и обсуждение

Энергетическая стратегия Казахстана представляет собой комплекс намеченных целей и мер, которые страна принимает для модернизации своего энергетического сектора и обеспечения ее энергетической независимости. Стратегия направлена на удовлетворение растущего спроса на энергию и поддержку устойчивого экономического роста.

Казахстан стремится активно развивать ВИЭ, включая солнечную и ветровую энергию, биомассу и гидроэнергетику. В рамках энергетической стратегии Казахстана уделяется внимание также энергоэффективности и энергосбережению, что способствует оптимальному использованию ресурсов и снижает экологический ущерб.

Сегодня в Казахстане хотя и насчитывается 139 ВИЭ, их вклад в общее производство электроэнергии страны пока невелик – всего 3 %. Президент РК поставил задачу увеличить долю ВИЭ до 15% к 2030 г. [2], в целях решения которой Правительством РК рассчитан энергетический баланс до 2035 г., а также принята Стратегия Казахстана по достижению углеродной нейтральности к 2060 г.

Приверженность Казахстана ВИЭ, в частности ветровой энергии, является важной частью его национальной стратегии, направленной на диверсификацию источников энергии и снижение зависимости от ископаемого топлива, тем самым повышая энергетическую безопасность и экологическую устойчивость. Расположенный в

регионе со значительными ветровыми ресурсами, особенно в его обширных степях, Казахстан осознает важность использования этого потенциала для стимулирования экономического роста и достижения своих экологических целей.

Текущие инициативы и политика, включая благоприятные фиксированные тарифы и инвестиционные стимулы, направлены на привлечение как внутреннего, так и международного капитала в сектор ветроэнергетики. Несмотря на потенциальные проблемы, такие как инфраструктурные потребности и повышение пропускной способности сети, правительство провело различные реформы для оптимизации нормативных процессов и укрепления необходимой инфраструктуры.

Казахстан прилагает значительные усилия для привлечения иностранного капитала в целях модернизации и расширения своего энергетического сектора и осуществляет реформы для улучшения конкурентоспособности и привлекательности инвестиций. В целом, энергетическая стратегия Казахстана направлена на устойчивое и эффективное использование энергетических ресурсов, развитие ВИЭ и обеспечение энергетической безопасности.

Ускорить развитие альтернативной энергетики в Казахстане видится возможным путем использования опыта европейских стран. Так, по примеру Германии и Италии необходимо поэтапно реформировать энергетический сектор. Партнерство с научными институтами стран ЕС будет способствовать дальнейшему развитию «зеленых» технологий. Внедрение ВИЭ улучшит не только экологию, но и экономику государства [3, p. 132].

ЕС сталкивается с вызовами в области энергетики, которые требуют комплексного подхода, учитывающего политические, экономические и экологические факторы. Ключевой целью ЕС является обеспечение энергетической безопасности, что подразумевает диверсификацию источников энергии и путей ее доставки, с особым вниманием к экологическим аспектам. Эта стратегия отражена в новых документах ЕС, направленных на развитие ВИЭ, которые стали фундаментом современной энергетической политики Союза.

Фундаментом энергетической стратегии ЕС служат основополагающие принципы и цели, направленные на гарантирование бесперебойных поставок энергии, устойчивого развития и борьбы с изменением климата. Одной из главных целей ЕС является достижение климатической нейтральности к 2050 г. Для этого был разработан план «Зеленое соглашение», который включает в себя ряд мер по минимизации ущерба окружающей среде, увеличению доли ВИЭ, повышению энергоэффективности и развитию чистой мобильности.

Ключевым элементом энергетической политики ЕС является создание единого энергетического рынка, который позволит беспрепятственно перераспределять энергию между государствами-членами. Такой рынок будет способствовать повышению конкуренции и эффективности энергетического сектора. Для этого необходимо унифицировать правила и нормативные акты, а также стимулировать инвестиции в энергетическую инфраструктуру и обеспечить надежность энергосистемы.

В ЕС выделяются средства на развитие альтернативных источников энергии (солнечная, водородная, ветровая, гидроэнергетика и биомасса). Не менее важным

направлением является и поддержка исследований целесообразности использования ВИЭ, разработка новых технологических решений в этой сфере. Основная цель энергетической стратегии ЕС – создать устойчивую, безопасную и экологически чистую энергетическую систему, которая будет гарантировать надежное энергоснабжение и способствовать экономическому росту в долгосрочной перспективе.

Европейский совет 2011 г. поставил цель по сокращению выбросов на 80-95 % к 2050 г., а в 2014 г. была предложена рамочная программа по энергетике и изменению климата, которую необходимо реализовать к 2030 г. В 2016

г. Европейская комиссия выпустила пакет нормативных предложений «Чистая энергия для всех европейцев».

Таким образом, были поставлены три цели: достижение наивысшей энергоэффективности и мирового лидерства в области альтернативной энергетики, а также создание благоприятных условий для потребителей, в частности, это касается стоимости энергоресурсов.

В 2019 г. были окончательно сформированы основы новой энергетической политики, окончательно сформирован вышеназванный пакет, одобрена стратегия углеродной нейтральности, полный переход от ископаемого топлива к более чистой энергетике. Одним из основных намерений было увеличение производства энергии из возобновляемых источников до 32 % к 2030 г. [4, р. 279].

В рамках амбициозной «Зеленой сделки» и обязательств по достижению углеродной нейтральности к 2050 г., ЕС принял в 2020 г. Стратегию по водороду (COM/2020/301). При этом, косвенное влияние на развитие низкоуглеродных технологий влияет инновационная политика ЕС – Механизм пограничного углеродного налога (Carbon Border Adjustment Mechanism или CBAM), в рамках которого, импортерам из ЕС (в т.ч. товаров из Казахстана) будет выгоднее приобретать продукцию с более низким углеродным следом [5, с. 80].

Таким образом, импортеры цемента, железа и стали, алюминия, удобрений, электроэнергии и водорода получают экономический стимул для внедрения низкоуглеродных технологий, включая зеленый и голубой водород.

Казахстан активно занимается развитием водородной энергетики. Однако, развитие этой отрасли сдерживается отсутствием технологий по улавливанию и хранению водорода, недостаточного развития возобновляемой энергетики и дефицит опытных кадров. В дополнение, в условиях повышенной вероятности водного дефицита в стране, присутствует явный экологический риск в случае развития крупномасштабного производства зеленого водорода для экспорта [6, с. 111].

Ключевым шагом в развитии казахстанской водородной стратегии является выбор приоритетного типа водорода. В долгосрочной перспективе наиболее перспективным выглядит зеленый водород, производимый с помощью ВИЭ методом электролиза воды.

Такой водород может быть использован как внутри страны для снижения углеродного следа в энергетике, промышленности и транспорте, так и экспортирован в другие страны, учитывая значительный потенциал развития ВИЭ в Казахстане, что соответствует международным климатическим политикам и стратегиям. Например, ЕС планирует приобретать значительное количество зеленого водорода за пределами своих границ.

Однако в краткосрочной и среднесрочной перспективе рекомендуется сфокусироваться на развитии голубого водорода, что обусловлено более низкой стоимостью добычи и хранения (в истощенных месторождениях), а также наличием нефтегазовой инфраструктуры. Такой подход позволит накопить ценный опыт в транспортировке и хранении водорода.

Из Казахстана транспортировка водорода в Европу и Азию возможна посредством трубопроводов, которые могут быть жизнеспособным решением при условии модернизации для водорода. При этом требуются значительные первоначальные инвестиции, но эксплуатационные расходы будут относительно низкими.

В качестве серьезного препятствия крупномасштабного производства зеленого водорода выступает нехватка воды, поскольку его экспорт в больших количествах может истощить водные ресурсы страны. Успешное совершенствование водной инфраструктуры, внедрение технологий повторного использования воды для граждан и промышленных предприятий, экономное использование воды в сельском хозяйстве имеет прямое отношение к развитию сектора зеленого водорода.

В то время как нехватка воды является экологическим риском для производства водорода, важно учитывать ключевые технологические ограничения, такие как доступность технологий, требования к инфраструктуре транспортировки и хранения, разработку технических стандартов, недостаточную квалификацию рабочей силы.

С другой стороны, развитие водорода ассоциируется с такими возможностями, как создание рабочих мест, диверсификация энергетики, сокращение выбросов углерода и позиционирование Казахстана в качестве лидера на развивающемся мировом рынке.

Инвестирование в водородную энергетику в Казахстане способствует переходу к низкоуглеродной экономике и экологической устойчивости, а также создает предпосылки для увеличения экономических показателей путем создания новых рабочих мест и создания привлекательной инвестиционной среды. Тем не менее, данный путь сопряжен со сложностями, требующими стратегического подхода и тесного сотрудничества государства, промышленности и экологического сообщества страны. Особенно важное значение для развития водородной энергетики в Казахстане имеет сотрудничество с ЕС за счет обмена опытом, технологиями и лучшими практиками.

Еще одно перспективное направление – использование биотоплива и разработка топливно-энергетического комплекса. В ЕС биогазовые технологии уже получили широкое распространение, тогда как в Казахстане, масштабное сельское хозяйство которого генерирует значительные объемы сельскохозяйственных отходов, большая их часть остается неиспользованной. В связи с этим, планируется переработка этих отходов в биоэнергию, которая может применяться для отопления, приготовления пищи и производства электроэнергии [7, с. 425].

В Казахстане существуют благоприятные условия для развития биогазовых установок как источников энергии, технология которых позволяет использовать широкий спектр сырья. По сравнению с централизованным отоплением и электроснабжением, строительство биогазовых установок имеет более короткие сроки окупаемости, меньший бюджет и низкие капитальные затраты.

Таким образом, в целом, энергетические стратегии Казахстана и ЕС отражают их уникальные географические, экономические и политические условия. Однако обе стороны признают важность энергетической безопасности, экологической устойчивости и международного сотрудничества в области энергетики. И главным сходством между энергетическими стратегиями Казахстана и ЕС является стремление к увеличению доли ВИЭ.

Заключение и выводы

Энергетические стратегии Казахстана и ЕС имеют некоторые сходства, но также существуют и отличия. Так, Казахстан и ЕС осуществляют активную деятельность по модернизации энергетического комплекса, укреплению данного сектора, поиску разнообразных экологически чистых источников энергии и достижения энергетической автономности. Первоочередной задачей в этой работе является стремление заменить традиционные источники энергии на возобновляемые.

В ЕС особый акцент делается на то, что альтернативные источники энергии должны быть экологически чистыми. В связи с чем, осуществляются существенные вложения в возобновляемую энергию, поддерживается энергоэффективность и устанавливаются ограничения на использование углеводородов.

Хотя Казахстан обладает богатым потенциалом для развития ВИЭ, их использование на сегодняшний день ограничено. За исключением гидроэнергетики, которая используется в определенной степени, другие варианты ВИЭ еще не получили достаточного развития и применения.

Несмотря на богатые запасы природных ресурсов, Казахстан сталкивается с двумя ключевыми препятствиями на пути развития альтернативной энергетики.

Во-первых, обильные запасы ископаемого топлива делают страну независимой от импорта, что, в свою очередь, снижает стимулы для поиска альтернативных источников энергии.

Во-вторых, недостаточный государственный интерес к зеленой энергетике тормозит развитие возобновляемых технологий, лишая их необходимого финансирования и поддержки.

Переориентация экономики Казахстана на альтернативные источники энергии представляет собой сложную задачу, но необходимую меру для улучшения экологической ситуации в стране и во всем мире. ВИЭ неразрывно связаны с повышением качества жизни и безопасности населения, а при правильной стратегии могут повысить экономику страны.

При реализации новой энергетической политики Казахстана целесообразным представляется изучить опыт ЕС. Анализ развития энергетической политики ЕС позволит избежать ошибок, допущенных другими странами. Так, испанский опыт подчеркивает важность сбалансированного финансирования проектов альтернативной энергетики, избегая как перерасхода, так и недостаточного финансирования [8, р. 2947]. А пример немецкого подхода свидетельствует о необходимости контролировать цены на электроэнергию [9, р. 340].

Казахстан и ЕС активно развивают партнерство с иными государствами и международными организациями в энергетической сфере. Особый потенциал для развития имеет совместное сотрудничество Казахстана и ЕС в области энергетики, особенно в сфере разработки и внедрения альтернативных источников энергии. Таким образом, хотя энергетические стратегии Казахстана и ЕС имеют некоторые общие черты, они также отличаются в своих приоритетах и подходах к развитию энергетического сектора.

Вклад авторов.

А.С. Конуратова – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

А.А. Адирбаева, А.Н. Оспанова – определение целей и задачи научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Дегтярев К. Ключевые тенденции потребления энергии в XXI веке [Электрон. ресурс] – 2021. URL: <https://energypolicy.ru/klyuchevye-tendenczii-potrebleniya-energii-v-xxi-veke/energetika/2021/12/21/> (дата обращения: 07.09.2024).
2. Казахстан планирует увеличить долю возобновляемых источников энергии до 15 процентов [Электрон. ресурс] – 2023. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-planiruet-velichit-dolyu-vozobnovlyaemyih-503637/ (дата обращения: 07.09.2024).
3. Zholamanova M., Nurmukhametov N. et. al. Comparative analysis of strategies for innovative development of the fuel and energy complex: the experience of the EU countries // International Journal of Energy Economics and Policy. – 2023. – № 13 (1). – P. 128-134.
4. Lehotay V. Road to the European Energy Union // Journal of Agricultural and Environmental Law. – 2020. – № 15 (28). – P. 260-288.
5. Күзембаева Ә.Б., Балаубаева Б.М., Абдуали М. Еуропалық одақтың Орталық Азияға арналған жаңа стратегиясы: нормативті күштен орнықтылыққа ауысу // Вестник Карагандинского университета. – 2021. – № 2 (102). – С. 77-84.
6. Ибраева А.Е. Экологическая устойчивость и перспективы водородной энергетики в Казахстане: глобальный опыт и тенденции // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. – 2023. – № 3 (144). – С. 101-118.
7. Есенжол Д.Н., Абдирова М., Бахтияр Б.Т. Применение биогаза в энергетических отраслях // Вестник КазАТК. – 2023. – № 1 (124). – С. 425-432.
8. Fernández-González R., Arce E., Garza-Gil D. (2021), How political decisions affect the economy of a sector: The example of photovoltaic energy in Spain // Energy Reports. – 2021. – № 7. – P. 2940-2949.
9. Rechsteiner R. German energy transition (Energiewende) and what politicians can learn for environmental and climate policy // Clean Technologies and Environmental Policy. – 2020. – № 23. – P. 305-342.

References

1. Degtyarev K. Klyuchevye tendencii potrebleniya energii v XXI veke [Key trends in energy consumption in the 21st century] [Elektronic resource] – 2021. – Available at: <https://energypolicy.ru/klyuchevye-tendenczii-potrebleniya-energii-v-xxi-veke/energetika/2021/12/21/> (Accessed: 07.09.2024). [in Russian]
2. Kazakhstan planiruet uvelichit' dolyu vozobnovlyaemyh istochnikov energii do 15 procentov [Kazakhstan plans to increase the share of renewable energy sources to 15 percent] [Elektronic resource] – 2023. – Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-planiruet-uvelichit-dolyu-vozobnovlyaemyih-503637/ (Accessed: 07.09.2024). [in Russian]
3. Zholamanova M., Nurmukhametov N. et. al. Comparative analysis of strategies for innovative development of the fuel and energy complex : the experience of the EU countries // International Journal of Energy Economics and Policy. – 2023. – № 13 (1). – P. 128-134.
4. Lehotay V. Road to the European Energy Union // Journal of Agricultural and Environmental Law № – 2020. – № 15 (28). – P. 260-288.
5. Kyzembaeva A.B., Balaubaeva B.M., Abduali M. Europalyq odaqdyn Ortalyq Aziyaga arналған zhana strategiyasy: normativti kyshten ornıyqtılyqqa auysu [New European Union strategy for Central Asia: transition from normative strength to sustainability], Vestnik Karagandinskogo universiteta [Bulletin of the Karaganda University], 2 (102), 77-84 (2021). [in Kazakh]
6. Ibraeva A.E. Ekologicheskaya ustoichivost' i perspektivy vodorodnoi energetiki v Kazahstane: global'nyi opyt i tendencii [Environmental sustainability and prospects of hydrogen energy in Kazakhstan: global experience and trends], Vestnik Evrazijskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University], 3 (144), 101-118 (2023). [in Russian]
7. Esenzhol D.N., Abdirova M., Bahtiyar B.T. Primenenie biogaza v energeticheskikh otraslyah [The use of biogas in energy industries], Vestnik KazATK [KazATK Bulletin], 1 (124), 425-432 (2023). [in Russian]
8. Fernández-González R., Arce E., Garza-Gil D. (2021), How political decisions affect the economy of a sector: The example of photovoltaic energy in Spain // Energy Reports, 7, 2940-2949 (2021).
9. Rechsteiner R. German energy transition (Energiewende) and what politicians can learn for environmental and climate policy // Clean Technologies and Environmental Policy, 23, 305-342 (2023).

А.А. Әдірбаева¹, А.Н. Оспанова², А.С. Қоңыратова³

^{1,3}Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстан мен Еуропалық одақтың энергетикалық стратегияларын салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Қазақстан энергияның өсіп келе жатқан тұтынуын қанағаттандыруға және энергия ресурстарын тиімді пайдалану және жаңартылатын энергия көздерін дамыту арқылы экономиканың орнықты дамуын қамтамасыз етуге ұмтылады. Энергетикалық қауіпсіздікке қол жеткізу Таза экологиялық энергия көздеріне баса назар аудара отырып, әртүрлі және тұрақты жүйелерді құру арқылы мүмкін болады. Еуропалық одақтың энергетикалық стратегиясының

бағыты энергиямен қамтамасыз етуге және ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуді қолдауға қабілетті тұрақты, қауіпсіз және экологиялық таза энергетикалық секторды қамтамасыз етуден тұрады. Негізгі проблема ретінде жүргізіліп жатқан энергетикалық саясатты іске асырудың жеке мемлекеттің немесе аймақтық бірлестіктің қолданыстағы қажеттіліктеріне сәйкестігі қажеттілігін атауға болады. Қазақстан мен Еуропалық одақтың энергетикалық стратегияларын салыстыру олардың ұқсас мақсаттарының бар екендігін көрсетеді, алайда айырмашылық географиялық орналасу ерекшеліктерінде, экономика деңгейінде және жүргізіліп жатқан саясатта жатыр. Бұл ретте, Талданатын энергетикалық стратегиялардың басты ұқсастығы ретінде Қазақстан мен Еуропалық Одақтың дамуындағы ағымдағы трендтерді ескере отырып, баламалы энергия көздеріне, мысалы, жел және сутегі энергетикасына артықшылық беріледі. Сонымен қатар, Еуропалық Одаққа мүше елдердің тиісті тәжірибелерімен, озық технологияларымен және табысты тәжірибелерімен алмасу осы бағыттағы серпінді дамуды ынталандыруға қабілетті. Биогаз технологиясын практикалық қолдану мүмкіндіктері де қарастырылған. Автор жаңартылатын энергия көздеріне көшу процесінде Қазақстан мен Еуропалық Одақ ынтымақтастығының орындылығы туралы қорытынды жасады. Еуропалық елдердің өңірлік бірлестігі мен Орталық Азия өңірінің жекелеген мемлекетінің баламалы энергияға көшуінің стратегиялық, экономикалық және экологиялық ерекшеліктеріне талдау жүргізілді, бұл жаһандық энергетика саласындағы осындай ұмтылыстары бар елдер үшін қызықты болуы мүмкін.

Түйін сөздер: биогаз технологиялары, сутегі энергетикасы, жаңартылатын энергия көздері, Еуропалық Одақ, Қазақстан, энергетикалық қауіпсіздік, энергетикалық стратегия.

A.A. Adirbaeva¹, A.N. Ospanova², A.S. Konuratova³

^{1,3}*Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Comparative analysis of energy strategies of Kazakhstan and the European Union

Abstract. Kazakhstan strives to meet the growing energy consumption and ensure sustainable economic development through the efficient use of energy resources and the development of renewable energy sources. Achieving energy security is possible through the creation of diverse and sustainable systems with an emphasis on clean environmental energy sources. The orientation of the European Union's energy strategy is to ensure a sustainable, safe and environmentally friendly energy sector capable of providing energy supply and supporting economic growth in the long term. The main problem is the need to match the implementation of the energy policy to the existing needs of an individual state or regional association. A comparison of the energy strategies of Kazakhstan and the European Union indicates that they have similar goals, but the difference lies in the peculiarities of their geographical location, the level of the economy and the policy pursued. At the same time, the main similarity of the analyzed energy strategies is the preference for alternative energy sources, for example, wind and hydrogen energy, taking into account current trends in the development of Kazakhstan and the European Union. At the same time, the exchange of relevant experience, advanced technologies and

successful practices of the member states of the European Union can stimulate dynamic development in this direction. The possibilities of practical application of biogas technology are also considered. The author concludes that it is advisable for Kazakhstan and the European Union to cooperate in the process of transition to renewable energy sources. The analysis of the strategic, economic and environmental features of the transition of the regional association of European countries and a separate state of the Central Asian region to alternative energy, which may be interesting for countries with similar aspirations in the global energy sector.

Keywords: biogas technologies, hydrogen energy, renewable energy sources, European Union, Kazakhstan, energy security, energy strategy.

Сведения об авторах:

Адирбаева А.А. – Бизнес және құқық факультетінің оқытушысы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Оспанова А.Н. – PhD, Халықаралық қатынастар факультеті Аймақтану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қоңыратова А.С. – Бизнес және құқық факультетінің оқытушысы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Adirbayeva A.A. – lecturer at the Faculty of Business and Law, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

Ospanova A.N. – PhD, Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Konyratova A.S. – Lecturer at the Faculty of Business and Law, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-228-239>

Научная статья

Шаманизм как культурный и религиозный феномен: традиции и социальная роль у тюркских и китайских народов

Ш.Д. Буркитбаева^Ю, А.Е. Шаргынова^Ю

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru, sh_01@mail.ru)

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию шаманизма как важной составляющей духовной и культурной традиции различных народов с акцентом на тюркские и сибирские этносы. Шаманизм как форма религиозной практики представляет собой уникальную систему верований и обрядов, основанную на взаимодействии с духами и сверхъестественными силами, а также на роли шамана как посредника между миром людей и миром духов. В статье рассматриваются общие черты шаманских практик у различных народов, включая их обряды, ритуалы и социальную роль шамана в обществе. Особое внимание уделяется изучению роли шаманизма в контексте формирования религиозных представлений и социальной структуры у тюркских народов и народов Сибири.

Цель исследования заключается в систематизации существующих знаний о шаманских традициях, выявлении их общих черт и специфики, а также в анализе влияния шаманизма на духовную жизнь и социальную организацию тюркского и китайского народов. Методология исследования включает историко-аналитический, сравнительный, этнографический, социологический и психологический подходы. В статье представлены результаты анализа шаманских практик, их эволюции и изменения в условиях социальных и религиозных трансформаций.

Результаты работы могут быть полезны как для дальнейшего изучения шаманизма в контексте культурных и религиозных систем, так и для понимания социальной и духовной роли шаманов в традиционных обществах. Статья вносит вклад в развитие антропологии, этнографии и культурологии, расширяя представления о шаманизме как важнейшей части мирового культурного наследия.

Ключевые слова: шаманизм, шаманы, тенгризм, культ тенгри, культ неба, тюрки, ритуалы.

Поступила: 03.04.2024; Принята: 27.10.2024; Доступна онлайн: 25.12.2024

Введение

Шаманизм (шаманство) – ранняя форма религии, в основе которой лежит вера в общение шамана с духами в состоянии транса (камлание).

Шаманизм связан с анимизмом, фетишизмом и тотемизмом. В той или иной форме он существовал у большинства народов Земли. Выражения «шаманизм» и «шаман» используются в качестве закрепленных и официальных терминов во всем мире [1].

Значение шаманизма для народов Сибири и Центральной Азии выходит за рамки простого религиозного обряда. Это мировоззрение и социальная практика, включающая в себя элементы медицины, предсказания и защиты от духов. Шаман как посредник между миром людей и миром духов является ключевой фигурой в жизни сообщества, выполняя роли целителя, магистра и пророка. В разных культурах шаман может быть как мужчиной, так и женщиной, но их задачи и способы работы с духами могут значительно различаться в зависимости от традиций и верований конкретной этнической группы.

Особое внимание уделяется и шаманским атрибутам, таким, как бубен, который играет ключевую роль в процессе ритуала. Разные народы имеют свои особенности шаманских практик: от сложных обрядов с участием жертвоприношений до более личных и интимных сеансов, направленных на лечение и очищение от духовных недугов. Важно отметить, что, несмотря на различия в обрядовых практиках, шаманизм объединяет людей в их стремлении понять и повлиять на скрытые силы природы, что является основой многих мировых религиозных традиций.

Постановка проблемы

Вопросы, связанные с шаманизмом, включают не только изучение его обрядов и ритуалов, но и более глубокое понимание его связи с мифологией, религией и социальной организацией. Проблемой является необходимость исследования шаманских традиций через призму антропологии, психологии и культурологии для более полного осмысления этой религиозной практики, а также роли шаманизма в контексте развития культурных и религиозных систем, особенно в рамках тюркских народов и народов Сибири и Центральной Азии.

Цель исследования

Целью исследования является анализ шаманизма как важной части духовной и культурной традиции тюркских и китайских народов.

История исследования

Шаманизм как объект научного интереса был предметом внимания ученых с конца XIX века. Одними из первых исследователей шаманизма стали русские этнографы и антропологи, такие, как Н.Н. Миклухо-Маклай, который наблюдал шаманские практики

среди коренных народов Сибири и Дальнего Востока. В начале XX века исследование шаманизма было углублено такими учеными, как В.И. Модестов и А.П. Бахтин, которые попытались систематизировать шаманские обряды и ритуалы, определяя их связи с анимизмом и тотемизмом. Труд Л.П. Потапова «Алтайский шаманизм» (1991), в котором он детально исследует шаманистские практики у алтайцев, являющихся частью тюркской этнографической группы. В своей работе Потапов сосредотачивается на мифологии, ритуалах и социальной роли шаманов, что послужило основой для дальнейших этнографических и культурологических исследований в этой области. Кроме того, работы, такие, как статьи С.Г. Кляшторного о мифологических сюжетах в древнетюркских памятниках и исследования по бурятским доламаистским верованиям (Г.Р. Галданова, 1987), также вносят вклад в понимание взаимодействия шаманизма с мифологией и культурными традициями тюркских народов.

Среди зарубежных исследователей можно выделить такие работы, как книга Жана-Поля Ру (2001), посвящённая религиям тюркских и монгольских народов, которая также затрагивает вопросы шаманизма, его ритуалов и символики.

Методы исследования

Для достижения цели исследования использовались историко-аналитический метод – анализ существующих трудов и литературных источников по шаманизму для выявления развития и изменений в понимании этой религиозной практики. Сравнительный метод – сопоставление шаманских практик у различных народов (тюркских, сибирских, монгольских, финно-угорских) для выявления общих черт и уникальных элементов в шаманских ритуалах и верованиях.

Обсуждение

Существуют другие названия шамана, которые используют представители разных национальностей при его обозначении. Камом шамана называют среди хакасов, тувинцев и алтайцев. Якуты именуют шамана «оюн». Баксы/бақсы его называют кыргызы, казахи и туркмены. Среди эскимосов бытуют термины саманги или ангакок. Монголы и буряты называют своего шамана «бё».

Считается, что для того, чтобы начать разговаривать с духами, то есть приступить к ритуалу камлания, ему необходимо войти в некое состояние транса. Некоторые исследователи используют другой термин – экстаз. Это слово имеет греческие корни и обозначает состояние «исступления», или воодушевления, особый момент, для ясновидящих и людей искусства – поэтов.

Люди, которым приходилось видеть шамана во время проведения ритуала камлания, будучи уже в состоянии транса, говорят, что тот мог биться в конвульсиях, у рта выступала пена, а глаза были выпучены до огромных размеров. Также отмечаются обморочные состояния и припадки. Из-за наличия таких особенностей состояния экстаза, многие считали, что так называемые «камы» просто психически нездоровые люди. Несмотря на

такие выводы, даже находясь в состоянии транса, шаман всегда присутствовал на месте, где проводил обряд. Доказательством этому могут послужить его разговоры во время прохождения сеанса, где шаман может сказать то, чем он занимается на данный момент и где конкретно находится. Для того, чтобы войти в это особое состояние и начать камлание, опытные шаманы мобилизуют все свои внутренние ресурсы, концентрируя свое внимание на цели камлания, задействуют силу воли и самовнушение.

Важная роль в этом процессе отводится шаманскому бубну – его главному атрибуту. Ударяя в бубен, он напевает что-то в такт звукам, исходящим при ударе.

По сведениям Потапова, у алтайцев существовала вера в двойника. Это служит свидетельством того, что по их представлениям жизнь и смерть человека представляют собой неразрывный круговорот, а также наличием веры, связанной с древним мировоззрением олицетворения природы: Жизнь берет свое начало на небесном своде, во вселенной, где у нее еще нет видимой плоти, далее она отправляется на землю, где и материализуется.

До того момента, пока ребенок не начнет говорить, считалось, что он связан с небесным миром больше, чем с земным и находится под защитой Умай. Двойник развивался и рос вместе с человеком, и был рядом до того момента, пока человек не умирал. Когда наступал час смерти, двойник покидал тело человека. Существовало две версии, куда мог отправиться двойник: он либо уходил в нижний мир, находящийся в земной коре, где были все умершие, или возвращался обратно в верхний мир, к богу. Также считалось, что двойник может покидать тело и во время сна [2, с. 31-32]. Иначе говоря, «двойником» называли душу человека. Тенгризм – обозначение доисламской религии, в которой присутствует культ Тенгри – обожествление неба. Его сближают с аналогичными представлениями древних китайцев Небо-Тиан. Помимо Тенгри, в тенгрианстве присутствовал культ Умай, а также было известно о владыке подземного мира Эрлике.

Издrevле тюрки придавали особое значение рекам и горам, поклонялись им и приносили жертвы, они считали, что таким образом они будут оберегать народ. Тогда возникает вопрос, как люди, поклонявшиеся горам и рекам, вдруг стали обожествлять небо? На этот счет существует предание, что все началось с падения на землю большого черного камня – метеорита. Этим камнем очень заинтересовался один человек, которого звали Темир, он и придумал металлургический горн – печь, в которой выплавлял железо. Его еще называли «небесным металлом», который был дарован Богом Неба. Его называли Тенгри, что с тюркского означает «Бог небесный» [3, с. 40-41]. Именно по воле Неба правили каганы, которые именовались «поднебесными и на Небе рожденными». По воле Неба тюрки одерживали победы или терпели поражения. Как пишет С.Г. Кляшторный, древние тюрки домусульманского периода поклонялись силам природы, а основой религии древних тюрков было поклонение Небу (Тенгри) и Земле (Земле-Воде, Йер-Суб). В этой паре божественных сил основным было Небо [4, с. 120-121].

То есть, до того, как Тенгри стал единственным божеством, все-таки параллельно существовало несколько культов. Политеизм тюрко-монгольских народов включал в себя в качестве «общего» культы Неба и Матери-Земли, священных гор, деревьев, местностей, источников [5, с. 233]. Также особо почитались Луна, Солнце, гром, молния,

огонь, небесные светила. Особое место отводилось горам. В процессе эволюционного развития тюркских народов в Саяно-Алтайском регионе и на территории Центральной Азии происходило не только формирование государственности, но также произошли изменения в сфере религиозного мировоззрения. Эти изменения привели к выходу ранних форм религии, таких, как анимизм, тотемизм, шаманизм и др. из стадии первобытности и переходу к «кочевой» цивилизации. Прежде всего к ним относится традиционное мировоззрение тюркских народов, которое получило в научной литературе наименование «тенгрианство» (от тюркского «тенгри» - «небо»).

Многие элементы древнего культа животных обнаруживаются в шаманской традиции. Шаманские принадлежности изготавливались из шкур определенных животных, птиц и рыб. Бубны у агинских бурят имели подвески с изображением лебедя. В качестве амулетов шамана служили фигурки кабана, медведя и собаки. При совершении обрядов использовались шкурки зайца, белки, колонка, горносталя [6, с. 7].

Шаман по-якутски «Оюн». Они делятся на шаманов дьявольских (абасы оюн) и шаманов добрых (аи оюн), иначе говоря, шаманы могут быть «белыми» и «черными». Черные могут делать как добро, так и зло, но только посредством чертей или получертей, а белые, кроме добра, ничего не делают [7, с. 63-64].

Кроме мужчин, среди шаманов были и женщины (удаган), но пользовались они меньшим авторитетом, чем шаманы-мужчины. К удаган обращались обычно, если поблизости не было шамана или когда нужно найти вора, потерянную вещь. Считалось, что шаманки лучше лечат душевнобольных, и только в этих случаях им отдавалось предпочтение.

Якуты верят в то, что избранные люди – шаманы – могут оказывать влияние на злых и добрых духов. На первых – парализуя их злую волю, а на вторых - усиливая их добрую деятельность. В этом и состоит значение шаманства. Шаманами могут быть как мужчины, так и женщины. К помощи шамана прибегали в случае болезни, тяжелых родов. Якуты думают, что несчастье насылает какой-нибудь дух, которого оскорбил хозяин, поэтому нужно умиловить его принесением жертвы, где посредником в этом процессе выступал шаман. Шаман старается задобрить духа подарками или обмануть. Например, шаман рассказывает злему духу о том, что у хозяина нет богатств и живет он скромно, и единственное, что у него было, он был вынужден отдать в залог, чтобы за эти деньги выкупить у духа свою похищенную душу (кут). Дар шаманства не наследуется, но существует поверье, что в роду, где хоть раз родился шаман, обязательно появится еще. Посвящение в шаманы у якутов совершалось публично. Шаман возводит посвящаемого на высокую гору, или выводит на открытое поле, одевает его в куму (шаманский костюм), вручает ему талину, увешанную конским волосом. По правую сторону стоят девять юношей, а по левую девять девушек, сам становится позади посвящаемого и произносит вслух шаманское заклинание, которое тот должен повторить за ним:

«...Буду чтить демонов, живущих на вершинах высоких гор, и клянусь служить им телом и душой. Буду почитать, поклоняться и служить верховнейшему, сильнейшему из них, демону над демонами, повелителю трех родов демонов, живущих на вершинах гор, именуемому шаманами Состуганах улу-Тоен (грозному, гордому), его старшему сыну

Уйгул-Тоен (сумасшедшему), его жене Уйгул-Хотун (сумасшедшей), его младшему сыну Кякя-Чуран-Тоен (звонкоговорящему), его жене Кякя-Чуран-Хотун (звонкоговорящей) и их многочисленной семье и служителям, через которых посылают на людей болезни, припадки, ломоту костей, судорогу в ногах».

Дальше шаман подробно перечисляет различные божества, называя их по именам, и обещая им от имени посвящаемого повинование и помощь людям в причиняемых этими божествами болезнях и несчастьях.

Согласно силе своих эмэгтэ (дух-покровитель), шаманы у якутов подразделяются на:

1. Последние, кенники, оюн, обладающие способностью толковать и видеть вещие сны, ворожить, прогонять мелких, пакостливых чертей, лечить легкие болезни. У таких шаманов не было эмэгтэ;

2. Средние шаманы, орто-оюн – обыкновенные чародеи, якобы обладающие волшебной силой в разной степени, в соответствии со своим талантом и силе эмэгтэ;

3. Великие шаманы, дух-покровитель которых ниспослан самим Улу-Тоеном, улухань оюн. Таких шаманов могло быть только четыре во всей якутской земле, сообразно числу четырех впервые образовавшихся якутских улусов. Один в Вилюйском улусе, один в Намском, один в Татинском один в Борогонском [8, с. 166-167].

Внешние формы шаманских обрядов довольно однообразны, часть обряда всегда остается неизменной и составляет закрепленную обычаем основу обряда. Шаман, пришедший лечить больного, занимает билирик орон - почетное место в юрте на нарах по левой от входа стене и ожидает там наступления ночи, когда колдовство станет возможным. До этого момента шамана кормят, поят и чествуют. С наступлением темноты собирается народ в юрте, готовится ужин. Женщины и мужчины сидят по разные стороны (слева и справа). После ужина все усаживаются на свои места, и шаман медленно расплетает свои косички. Глаза шамана опущены вниз или смотрят неподвижно в одну точку, обычно в огонь. Все это время он искусственно икает, от чего его тело содрогается. Шаман надевает свою специальную одежду, затем ему подадут закуренную трубку, и он долго курит, икота усиливается. Затем пьет воду большими глотками и берет в руки заранее приготовленный кнут, ветку или колотушку от барабана; выходит на середину и, приседая четыре раза на правое колено, делает торжественный поклон на все четыре стороны света и одновременно брызжет себя кругом водой изо рта. Огонь полностью тушат, закинув туда конские волосы.

Шаман обращен головой на юг, икание становится все тише и полностью стихает со временем. Тишину нарушает резкий зевок и слышится звук рокота сокола или крик чайки и снова наступает тишина, которую нарушает легкая дробь барабана. Звук барабана нарастает и в момент апогея снова утихает наступает тишина. Этот прием повторяется несколько раз и к звуку барабана прибавляются отрывочные фразы песни. Далее в своих песнях шаман просит своих духов-покровителей, затем шаман встает и начинает топтаться на заранее подготовленной перед ним кобыльей коже, движения его резкие, разжигают огонь, шаман непрерывно пляшет поет и бьет в барабан. Когда он узнает у своих эмэгтэ причину болезни и заручается поддержкой духов, направляется к больному, чтобы изгнать из него недуг. Известно и какую жертву нужно будет заплатить небесным духам.

Если больной умирает, шаман обычно не считался виновным, так как он всего лишь пытался умиловить духа, наставшего болезнь, и это не его вина, что дух оказался корыстолюбивым и своенравным [8, с. 168-170].

Пережиток шаманства у туркменского племени чоудор наблюдал А.Н. Самойлович, изучавший Бухару и Хиву. То, что у казахов и кыргызов называлось «баксы», у хивинских туркмен и узбеков известно под названием «порхан». Порхан – это мужчина или женщина, приводящие себя в исступление причитаниями под удары в бубен и в таком состоянии изгоняющие из больных нечистого духа или предсказывающие будущее. Хивинские народы называют таких людей арабо-персидским словом палмин (фольбин). Фольбин (женщина-шаман у узбеков) обладает всеми признаками шамана. Она избирается духом. Лечит при помощи пляски, музыки, пения и выкриков. Как и у шамана есть атрибут – бубен. Фольбин имеет армию духов, которые борются по ее приказу со злыми духами, вызвавшими болезнь, или разыскивающих спрятанные заговоренные предметы, с помощью которых человеку нанесена порча. У туркмен можно увидеть отчетливое переплетение шаманства и ислама – ишанизм в виде закыр – лечение больных изгнанием злого духа при помощи дервишского сеанса. Роль шамана здесь исполняет ишан и призывы духов заменены призывами бога, выкрикиванием имен бога и пением молитв. Но важно отметить, что наряду с этим в плясках и пении участники имитируют борьбу с духами – характерный обряд для шаманизма. Закыр – своего рода молитва у туркмен, которая считается над больным, одержимым злым духом. Его читают три, семь и девять дней подряд. Молитву обычно читает опытный человек пожилого возраста, а затем читает молитву ишан [8, с. 298].

Под именем алтайцев известен ряд тюркских народностей, к которым относятся шорцы, тубалары, кумандинцы, телеуты, теленгиты и сами алтайцы (алтай-кижи). Алтай-кижи – наиболее многочисленная из народностей, по поданным М.Г. Левина, которая живет главным образом в бассейне рек Катунь и Чарыш. Теленгиты живут в юго-восточной части Алтая по рекам Чулышману, Башкаусу и Чуе.

Для алтайцев шаман (кам) – посредник между богами и человеком, гадатель, колдун и вместе с тем врач. Шаманам помогают духи – ару кёрмёсы во время обращения к духам неба или подземного мира. Ару кёрмёсы сидят на плечах у шаманов, на руках и голове, создавая таким образом броню для шамана. Количество ару кёрмёсов может быть разным – от десятка до одного или двух. Во главе этих духов всегда стоит личный, кровный дух-покровитель, от которого шаман ведет свое преемство.

Тын-бура – камская душа как эмоциональная сила, которая делает кама способным совершать служение. Тын-бура после смерти одного кама передается другому. Такой передачей выражается духовное камское преемство. Духи умерших шаманов относятся к категории чистых духов – ару нэмэ.

Деятельность как жертвоприносителя, заклинателя духов и предсказателя будущего проявляется во время церемоний, сопровождающих большое жертвоприношение небесному божеству – Ульгеню. Празднество происходит по вечерам два-три дня. В первый вечер начинается приготовление к жертве. Кам выбирает место в березовой роще на лужайке, где ставят новую юрту. В ней помещают молодую березу с листвой.

Нижние ветви обрубаются, на вершине вывешивается флаг. На стволе дерева топором вырубается девять ступеней. Вокруг юрты делается загородка. Затем выбирают лошадь, угодную божеству, и кам велит ее держать особому человеку, выбранному из присутствующих – Баш-туткан кизи (державший голову). Взяв ветку березы, шаман машет над спиной лошади, таким образом прогоняя душу жертвенного животного к Ульеню, при этом душа Баш-туткана сопровождает ее. Собираение духов в бубен происходит с большой торжественностью. Собрав помощников, шаман выходит из юрты, садится на чучело, представляющее подобие гуся и делая быстрые движения обеими руками, как крыльями во время полета, поет медленно громким голосом:

Ниже белого неба
Выше белого облака
Ниже голубого неба
Выше голубого облака
Поднимайся, птица, к небу!

Далее приводят жертвенное животное и после благословения убивают его. Кости и шкура идет в виде жертвы, а мясо съедается с различными обрядами и каму дается лучшая часть. Главная часть шаманского действия происходит на второй день, после заката солнца. Шаман угощает жертвенным мясом владык бубна – духов, олицетворяющих шаманскую силу его рода и при этом поет:

Прими это, о Кайра хан!
Хозяин бубна с шестью шишками,
Подойди со звоном ко мне!
Если я крикну «Чокк!» – поклонись!
Если я крикну «Мэ!» – то прими это!

Сподобным предложением он обращается к хозяину огня, олицетворяющему силу рода владельца юрты. От Ульгения шаман узнает о благосклонном принятии или непринятии жертвы, получает информацию о погоде и урожае, а также собирает сведения о жертвах, ожидаемых этим божеством и здесь интерес кама играет не последнюю роль [8, с.187].

В свою очередь, ученые и археологи древнего Китая, такие, как К.С. Чанг, предположили, что шаманы и прорицатели (ушу) были важными «придатками архаичного государства» и проводили ритуалы предсказания при дворе династии Шан, общаясь с духами предков правителя [9, с. 45]. Монополия на эти ритуалы сохраняла шаманский доступ к предкам и высшим богам, а также обладание драгоценными бронзовыми ритуальными сосудами придавали политическую власть царю и его государству. Шаманы династии Шан были связаны с самыми ранними письменами на костях оракула для предсказания будущего. В тексте династии Хань «Ритуалы Чжоу» (Zhou Li 周禮) говорится, что шаманы династии Чжоу принадлежали к низшему классу государственных чиновников при дворе, и в их обязанности входило председательствовать на государственных жертвоприношениях, призывать приглашенных богов и предков, совершать экзорцизмы, танцевать во время жертвоприношений, вызывающих дождь и предотвращение болезней и стихийных бедствий. Отрывок из текста четвертого века до н.э. "Беседы о государствах" (Го Юй 國語),

возможно, является самым ранним описанием шаманов в Древнем Китае. В древности люди и духи не смешивались. В то время были люди настолько проникательные, целеустремленные и благоговейные, что их понимание позволяло им проникать в верхний и нижний миры и сравнивать их, а их проникательность позволяла им освещать то, что находится далеко и глубоко, и их яркая проникательность позволяла им просвещать людей, а их интеллект позволял им услышать что-нибудь от богов и проникнуть в суть того, что было сказано. Таким образом, духи нисходили в них. Те, в кого таким образом вселялись боги, если это были мужчины, назывались си (шаманами), а если женщины, то ву (шаманками). Именно эти шаманы контролировали ранжирование и расположение духов на церемониях и готовили жертвоприношения, сосуды и сезонную одежду. Именно они позаботились о том, чтобы потомки древних мудрецов могли знать имена горных и речных богов, первичный порядок среди августейших предков, дела в родовых храмах и порядок поколений в отношении ритуалов. Во времена династии Хань шаманы продолжали использоваться при дворе в качестве специалистов по ритуалам, прорицателей и целителей в рамках государственной религии. Однако с тех пор, как конфуцианство стало доминировать при дворе, между конфуцианцами и духовными медиумами всегда существовало напряженное отношение. Дональд Саттон объясняет это напряженностью и конкуренцией между двумя могущественными ритуальными традициями. С одной стороны, существовал грамотный, культурный, строгий, самодисциплинированный и тяжеловесный дух конфуцианской культуры, который придавал особое значение декору, социальному порядку и иерархии. С другой стороны, эзотерические средства были спонтанным, экстатичным, а иногда и социально бунтарским [10, с. 5]. В то время как конфуцианцы относились к присутствию предков и духов на своих ритуалах с достоинством и тихим уважением, спиритические медиумы отдавали свои тела богам, сильно дрожа, терзая себя и произнося неразборчивые речи. Во времена династии Сун (960-1279) организованный даосизм часто осуждал шаманов, поскольку даосы рассматривали духовных медиумов как соперников в ритуальном исцелении и привлечении клиентов [10, с. 6, 10]. Однако на местном низовом уровне, начиная со средневековья и до начала двадцатого века, шаманизм сохранялся и процветал, внедряясь и интегрируясь с местными культами предков и божеств [11, с. 143]. В дополнение к свободно распространяющимся индивидуальным шаманам и духовным медиумам можно обнаружить еще одно наследие шаманизма: его включение в даосские и буддийские практики. Некоторые исследователи полагают, что даосы, с их преданиями о летающих бессмертных, танцевальных па в ритуальном целительстве и общении с богами, «разработали и систематизировали шаманскую технику и идеологию протоисторического Китая» и были «преемниками шаманизма».

Заключение

В заключение следует подчеркнуть, что шаманизм, будучи преобладающей религией в период династии Шан, оставил глубокий след в развитии китайской религиозной мысли. Постепенно, с ростом влияния культа Неба, шаманизм утратил свою доминирующую роль, однако его элементы продолжили существовать, преобразуясь и влияя на более поздние религиозные практики. Этот процесс находит параллели и в других культурах Евразии, например, у тюрков, где также был широко распространен шаманизм. В

тюркской традиции важное место занимал культ Тенгри – божества Неба, схожего по своей функции с китайским культом Неба. И в китайской, и в тюркской культурах шаманизм и культ Неба тесно переплетались, создавая уникальную основу для духовной жизни этих народов. Несмотря на постепенную трансформацию религиозных систем, следы шаманистических верований продолжают сохраняться в современных религиозных практиках, свидетельствуя о глубоком и длительном влиянии этих древних традиций на формирование мировоззрения и культуры народов Евразии.

Вклад авторов.

А.Е. Шаргынова – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

Ш.Д. Буркитбаева – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. What is shamanism [Electronic resource]. Available at: <https://www.shamanism.com/what-is-shamanism> (Accessed: 24.05.2024).
2. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука, 1991. – 321 с.
3. Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – Москва: Новости, 1999. – 175 с.
4. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1981. – С. 117-138.
5. Абаев Н.В., Фельдман В.Р. Духовная культура Тэнгрианской Цивилизации Саяно-Алтая в контексте социальной синергетики // Электронный журнал «Новые исследования Тувы». – Тува: НИТ, 2011. - № 2-3. – С. 226-242.
6. Галданова Г.Р. Доламаистские верования бурят. – Новосибирск: Наука, 1987. – 9 с.
7. Jean-Poul Roux. Türklerin ve Moğolların eski dini /çeviren Aykut Kazancıgil. – İstanbul: Kabaıcı yayınevi, 2001. – 382 p.
8. Левин М.Г., Токарев С.А., Толстов С.П. Религиозные верования народов СССР. Т1. – Москва-Ленинград: Московский рабочий, 1931. – 384 с.
9. Chang K.C. Art, Myth, and Ritual: The Path to Political Authority in Ancient China. - Cambridge: Harvard University Press, 1983. – 142 p.
10. Sutton D. From Credulity to Scorn: Confucians Confront the Spirit Mediums in Late Imperial China // Johns Hopkins University Press, 2000. – P. 1-39
11. Teiser S.F. The Ghost Festival in Medieval China. - Princeton University Press, 1988. – 275 p.

References

1. What is shamanism [Electronic resource]. Available at: <https://www.shamanism.com/what-is-shamanism> (Accessed: 24.05.2024).
2. Potapov L.P. Altajskiı̄ shamanism [Altai shamanism] (Nauka, Leningrad, 1991, 321 p.). [in Russian]
3. Adzhi M. Kipchaki. Drevnyaya istoriya tyurkov i Velikoj stepi [Kipchaks. The ancient history of the Turks and the Great Steppe] (Novosti, Moscow, 1999, 175 p.). [in Russian]
4. Klyashtornyj S.G. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskih pamyatnikah [Mythological plots in ancient Turkic monuments] (Nauka, Moscow, 1981, P. 117-138). [in Russian]

5. Abaev N.V., Fel'dman V.R. Duhovnaya kul'tura Tengrianskoj Civilizacii Sayano-Altaya v kontekste social'noj sinergetiki [Spiritual culture of the Tengrian Civilization of Sayano-Altai in the context of social synergetics] (NIT, Tuva, 2011, P. 226-242). [in Russian]
6. Galdanova G.R. Dolamaistskie verovaniya buryat [Dolamaist beliefs of the Buryats] (Nauka, Novosibirsk, 1987, 9 p.). [in Russian]
7. Jean-Poul Roux. The ancient religion of the Turks and Mongols /translated by Aykut Kazancigil (Kabalci publishing house, Istanbul, 2001, 382 p.).
8. Levin M.G., Tokarev S.A., Tolstov S.P. Religioznye verovaniya narodov SSSR. [Religious beliefs of the peoples of the USSR] (Moskovsky Rabochy, Moscow-Leningrad, 1931, 384 p.) [in Russian]
9. Chang K.C. Art, Myth, and Ritual: The Path to Political Authority in Ancient China (Harvard University Press, Cambridge, 1983, 142 p.).
10. Sutton D. From Credulity to Scorn: Confucians Confront the Spirit Mediums in Late Imperial China. Johns Hopkins University Press, 1-39 (2000).
11. Teiser S.F. The Ghost Festival in Medieval China. Princeton University Press, 275 (1988).

Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Шарғынова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Шаманизм мәдени және діни феномен ретінде: түркі және қытай халықтарындағы дәстүрлер және әлеуметтік рөлі

Аңдатпа. Бұл мақала шаманизмді әртүрлі халықтардың рухани және мәдени дәстүрлерінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде зерттеуге арналады, оның ішінде түркі және сібір этностарына ерекше назар аударылады. Шаманизм діндік тәжірибенің бір түрі ретінде рухтармен және сыртқы күштермен байланысқа негізделген, сондай-ақ адамның әлемі мен рухтар әлемі арасындағы делдал ретінде шаманның рөліне негізделген бірегей сенімдер мен ғұрыптар жүйесін білдіреді. Мақалада әртүрлі халықтардағы шамандық тәжірибелердің жалпы белгілері, соның ішінде олардың салт-жоралары және бақсының қоғамдағы әлеуметтік рөлі қарастырылады. Шаманизмнің түркі халықтары мен Сібір халықтарының діни көзқарастары мен әлеуметтік құрылымын қалыптастырудағы рөліне ерекше көңіл бөлінеді.

Зерттеудің мақсаты шамандық дәстүрлер туралы бар білімді жүйелеу, олардың ортақ сипаттары мен ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ шаманизмнің түркі және қытай халықтарының рухани өмірі мен әлеуметтік ұйымдастырылуына әсерін талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі тарихи-талдау, салыстырмалы, этнографиялық, социологиялық және психологиялық тәсілдерді қамтиды. Мақалада шамандық тәжірибелердің эволюциясы және әлеуметтік және діни трансформациялар жағдайында өзгерістерді талдау нәтижелері ұсынылады.

Жұмыстың нәтижелері шаманизмді мәдени және діни жүйелер контекстінде әрі қарай зерттеуге, сондай-ақ дәстүрлі қоғамдардағы шамандардың әлеуметтік және рухани рөлін түсінуге пайдалы болуы мүмкін. Мақала антропология, этнография және мәдениеттану салаларын дамытуға үлес қосып, шаманизмді әлемдік мәдени мұраның маңызды бөлігі ретінде кеңінен түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: шаманизм, шамандар, тәңіршілдік, тәңір культі, аспан культі, түркілер, салт-жоралар.

Sh.D. Burkitbaeva, A.E. Shargynova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Shamanism as a Cultural and Religious Phenomenon: Traditions and Social Role among Turkic and Chinese Peoples

Abstract. This article is dedicated to the study of shamanism as an important component of the spiritual and cultural traditions of various peoples, with a focus on Turkic and Siberian ethnic groups. Shamanism, as a form of religious practice, represents a unique system of beliefs and rituals based on interaction with spirits and supernatural forces, as well as the role of the shaman as a mediator between the human world and the spirit world. The article examines the common features of shamanic practices among different peoples, including their rituals and the social role of the shaman in society. Special attention is given to the study of the role of shamanism in the formation of religious beliefs and social structures among the Turkic peoples and the peoples of Siberia.

The purpose of the study is to systematize existing knowledge about shamanic traditions, identify their common traits and specific features, and analyze the influence of shamanism on the spiritual life and social organization of the Turkic and Chinese peoples. The methodology of the research includes historical-analytical, comparative, ethnographic, sociological, and psychological approaches. The article presents the results of an analysis of shamanic practices, their evolution, and changes in the context of social and religious transformations.

The results of this work may be useful for further study of shamanism within the context of cultural and religious systems, as well as for understanding the social and spiritual role of shamans in traditional societies. The article contributes to the development of anthropology, ethnography, and cultural studies, expanding the understanding of shamanism as a crucial part of the world's cultural heritage.

Keywords: shamanism, shamans, Tengriism, Tengri cult, sky cult, Turkic peoples, rituals.

Сведения об авторах:

Буркитбаева Ш.Д. – PhD, доцент кафедры тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Шаргынова А.Е. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Burkitbayeva Sh.D. – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology and Language Theory of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Shargynova A.Y. – PhD student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-240-251>

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін моңғол сөздерінің семантикасы

Қ.К. Кенжалин^{id}, Д.Ә. Балтабай^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kenkk@mail.ru, baltabayev.dosjan@mail.ru)

Аңдатпа. Тарихи шығармалардың, жыр-дастандардың лексикалық қабатын лингвистикалық аспектіде зерделеу тілдің қалыптасу тарихын, дамуын айқындауда маңызды рөл атқарады. Осы маңыздылық ескеріліп, XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі зерттеудің нысаны ретінде қарастырылды. Яғни мақалада аталмыш шежіре тілінде кездесетін моңғол сөздерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері, олардың түркі тілдеріндегі қолданысы зерделенеді. Шежіренің лексикалық қабатында түркі, моңғол элементтерінен өзге араб, парсы сөздері де мол кездеседі. Тарихи тіл білімінде моңғолизмдердің түркі тілдеріне енуі, тарихи қалыптасуына байланысты ғылыми пікірлер әлі де болса гипотезалық деңгейде қарастырылып келеді. Зерттеу барысында моңғол элементтері салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талданып, түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы мағыналық ортақтықтар мен айырмашылықтар айқындалады. Сондай-ақ зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі шырай, даруға, құрылтай, шешен сөздеріне лексика-семантикалық талдау жасалады. Талданып отырған сөздердің ауыспалы не тура мағынадағы қолданысы, түркі және моңғол тілдері арасындағы фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктері зерттеледі. Мақаланың ғылыми маңыздылығын арттыру мақсатында түркі және моңғол тілдеріндегі афоризмдерден, мақал-мәтелдерден мысалдар беріледі. Моңғол элементтерінің этимологиясын айқындауда алтайтанушы, түркітанушы ғалымдардың ғылыми-теориялық тұжырымдар мен пікірлері сарапталады. «Шежіре-и теракиме» шығармасында кездесетін тілдік бірліктерді семантикалық, этимологиялық жағынан талдау шағатай жазба тілі мен қазақ тілінің арасындағы тарихи сабақтастықты айқындауға негіз болады. Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты – «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін моңғол сөздерін лексика-семантикалық тұрғыдан саралап, этимологиясын айқындау.

Түйін сөздер: Шежіре-и теракиме, этимология, моңғолизмдер, семантика, лексика, түркі тілдері.

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

Түркі-моңғол тіл бірлестігінің табиғатын зерделеу, түркі және моңғол тілдері арасындағы генетикалық туыстықты, өзара қарым-қатынасты, бір-біріне тигізген ықпал-әсерін айқындау проблемасы алтайтану бағытындағы зерттеулердің негізгі өзегін құрайды. Алтай тілдерінің фонологиялық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйелеріндегі ортақтықтар мен ұқсастықтардың табиғатын айқындау мәселесінде түркі және моңғол тілдері бойынша жинақталған аса мол эмпирикалық материалдарды алтайтанушы лингвистер өздерінің ғылыми көзқарастарын дәйектеудің өзегіне айналдырды. Оның басты себебін түркі және моңғол халықтарының этномәдени және тілдік байланыстарының тарихы Орталық Азияны мекендеген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз байланыста болғандығымен, түркі және моңғол халықтарының ғасырлар бойғы тарихы, этномәдени байланыстарының маңыздылығымен түсіндіре аламыз.

Түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы ортақтықтар мен айырмашылықтарды сол тілдегі әдеби мұралар мен тарихи еңбектер тілінен де, қазіргі және көне лексикалық қабатындағы тілдік бірліктерді салыстыру арқылы да анық байқаймыз. Соның негізінде зерттеу мақалада Әбілғазы Баһадүрдің ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі нысан етіп алынды. «Шежіре-и теракиме» – түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этнографиясына, жер-су атауларына қатысты мол деректерді қамтитын орта ғасырлық еңбек. XVII ғасырда шағатай жазба тілінде жазылған бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Аталмыш шежіре түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті үшін мәні мен мазмұны жоғары құнды дерек болып саналады. Қолжазба мәтін орта ғасырлық еңбек болғандықтан лексикалық қабатынан көне түркі элементтерімен қоса араб, парсы, моңғол сөздерін мол кездестіруімізге болады. Руникалық жазба ескерткіштер, ортағасырлық түркі жазба ескерткіштері туралы деректер тіл мамандары үшін құнды материал екені белгілі. Мұндай жазбалар әдеби түркі тілдерінің тарихы туралы, сондай-ақ көне түркі тілінің негізінде қалыптасқан қазақ тілі туралы да құнды мәліметтер береді [1, 7 б.].

Түркі-моңғол тілдеріне ортақ сөздерге қатысты ғалым И.Н.Щербацидзе мынадай категорияларды көрсетеді: 1) төркіндестүбірлер; 2) түркі тілінен моңғол тіліне енген көне және орта ғасырлық кірме сөздер; 3) түркі тілдеріндегі моңғолизмдер [2, 60 б.]. Осындай тілдік категориялар ескеріліп, «Шежіре-и теракиме» мәтіндегі моңғолизмдерге этимологиялық талдаулар жүргізіліп, тіл бірліктерінің тарихи қалыптасуы негізінде фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістеріне назар аударылды.

Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу нысаны болып «Шежіре-и теракиме» еңбегінің Т (Ташкент) нұсқасы басшылыққа алынды. Қолжазба нұсқа Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Шығыстану институты, Ташкент қолжазбалар жинағында (№ 171, инв. № 1522/V) сақтаулы [3, 25 б.]. Аталған нұсқаның транскрипциясын жасаған түрік ғалымы

– З.К.Өлмес. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі шағатай жазба тілінде жазылған орта ғасырлық еңбек. Шежіре мәтінінде көне түркілік элементтерімен бірге араб, парсы, моңғол сөздері кездесіп отырады. Сондай-ақ мақалада түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі және моңғол тілдері арасындағы лексикалық ортақтықтар мен айырмашылықтар сараланады. Сонымен қатар сөздердің этимологиясын анықтауда «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15-томдық), «Древнетюркский словарь», Э.В.Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков», Б.Базылханның «Монгол-казах толь» сөздіктері қолданылды.

Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты – «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін моңғол сөздерін лексика-семантикалық тұрғыдан саралап, этимологиясын айқындау. Зерттеу барысында семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы және анализдеу секілді әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркі-моңғол тілдерінде кездесетін ортақ элементтердің барлығын дерлік кірме сөздер деп қарастыруымызға болмайды. Мұндай ортақ лексикалық бірліктердің саны мол және олар белгілі бір дыбыстық, грамматикалық заңдылықтар бойынша қалыптасқан. Бұл мәселені зерделеуде тарихи тіл біліміндегі ортақ түбір тақырыбына соқпай кете алмаймыз. Көне сөздік қорда бар түбір сөздердің, есімдіктердің, сын есімдердің, етістіктер мен еліктеуіш сөздердің бір тілден екінші бір тілге ауысу қабілеті аз болып келеді. Осы секілді өтімсіз тілдік бірліктердің моңғол, қазақ тілдерінде, көнерген сөздер құрамында жиі ұшырасып отыруы – қазақ тілі мен моңғол тілі арасында генетикалық жақындықтың бар екенін байқатып та отырады.

Біз нысан етіп алған «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін моңғолдық элементтердің бірі – *çıray* «шырай, жүз». Мысалы: *Ol hem uluğ yurt bolur kişisiniñ çırayı Hindu teg qara bolur* (Ол жер үлкен бір мемлекет еді, адамдарының шырайы, жүзі Үнді секілді қара еді) [3, 132 б.]. Аталмыш сөздің қазіргі моңғол тілінде царай тұлғасы кездеседі: царай (адам) шырай, көрік, ажар, жүз, өң-түс, әлпет, түр, кейіп; царайлағ шырайлы, көрікті, ажарлы, келбетті, нұрлы, кейіпті [4, 677 б.]. Ғалым Э.Н.Наджип көне түркі руна жазуларында, көне ұйғыр жазбаларында, М. Қашғари сөздігінде және «Құтты білік» дастанында шырай сөзінің кездеспейтіндігін жазады. Ғалым сондай-ақ «Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб» (1938) сөздігінде чырай «лицо» мағынасын беретіндігін көрсетеді: *чытұк чырай бирлә сөз сөйләди* – жүзін тыржита отырып сөз сөйледі [5, 336 б.]. «Хосрау и Ширин» еңбегіндегі чырай сөзінің қолданысы: *Чырайың қылма кәзғу бирлә сәрығ* (Не заставляй желтеть свое лицо в горе) [5, 336 б.]. Қазіргі ұйғыр тілінде *чирай* «жүз, шырай», өзбек тілінде *чирой* «әдемілік», қазақ тілінде шырай «жүз, шырай», қырғыз тілінде *чырай* «бет әлпеті», татар тілінде *чырай* «жүз, шырай», башқұрт тілінде сырай «жүз көрсету», ноғай тілінде *шырай* «сыртқы түр, келбет», қарашай-балқар тілінде *чырайлы* «әдемі», құмық тілінде чырай «жүз, шырай», тува тілінде *шырай* «бет», алтай тілдерінде *чырай* «бет әлпеті», хакас тілінде сырай «жүз, шырай» мағыналарын білдіреді [5, 336 б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (15-томдық) *шырай* сөзі «адамның көркі, өңі, ажары»

деген заттық мағынаны, *шырайлы* «көрікті, келбетті, иманжүзді, әдемі» деген сындық мағынаны білдіретіндігі жазылған. Мысалы: *Қызда қылық болмаса, Құр шырайдан не пайда. Ерге дәулет бітпесе, Шүлдіреген қызыл тілден не пайда* (Бұқар жырау, Шығ.) [5, 585 б.]. Қазіргі қазақ тіліндегі *шырай* сөзінің қатысуымен жасалған тұрақты тіркестер: *жақтырмаған шырай танытты* (біреудің ісін, сөйлеген сөзін ұнатпағанын бет-әлпеті арқылы тыжырынып білдіреді), *жылы шырай берді* (мейірімділік көрсетті, өңін жылытты), *қызыл шырай* (алма бет, шырайы шыққан әдемі қыз), *шырайы жылы* (жүзі жылы, иманды, мейірімді) т.б [6, 584 б.]. *Шырайдың* түркі жазба ескерткіштерінде кездеспейтіндігін ескерсек, моңғол тілдерінен түркі тілдеріне өткен лексикалық бірлік ретінде қарастыруымызға негіз бар.

Шежіре мәтінінде кездесетін моңғол элементтерінің бірі – *daruğa* «даруға, қолбасшы». Мысалы: *Divān Isfahānnī daruğalıqını sevdiğerniñ atığa bitip, mühr qılıp qoliğa berdi* (Диуан (мәжіліс) Исфаханның даруғалығын саудагердің атына жазып, мөрлеп қолына берді) [3, 143 б.]. Неміс ғалымы Г.Дёрфер *даруғаны* моңғол тілдерінен түркі тілдеріне енген сөз деп көрсетеді: *داروغة daruğa gouverneur, im auftrage des Herrschers seiner Tätigkeit obliegender Bezirks oder Stadtkommandant* (Губернатордың тапсырмасы бойынша өз міндеттерін орындайтын қолбасшы, аудандық немесе қалалық комендант) ← *wmmo. daruğa id* [7, 322 б.]. Қазіргі моңғол тілінде *дарга* «бастық», «басшы» мағынасын, *даргала-х* етістігі «бастау», «басшылық ету», «басқару» мағынасын білдіреді [4, 177 б.]. Қазіргі қазақ тілінде «билеуші», «басқарушы» мағынасын танытатын *даруға* тарихи сөздер қатарынан орын алған. Мысалы: Бір даруғаның халқы патшаға қарсы болып ереуілдеп жатса, екінші *даруғаның* халқы оларға бұғалықты бірге тастасып жүреді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң); Қай *даруғада* қанша тарлан бар екенін санады (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). *Даруғабек* – Орта Азиядағы хандықтарда орта ғасырларда қолданылған, ханның жеке иеліктеріндегі өкілінің лауазымы [8, 507 б.]. *Даруғашы* – ханның қаладағы мирасқор әкімі. Мысалы: Екіншісі – Қоқан *даруғашы* Ләшкәрдің ақылы бойынша құшбегінің арнаулы шақыруымен пілге шатыр тігіп, кілең қаракөк арғымақ мінген, Қоқан ханы Мәделіхан келген (І.Есенберлин, Қаһар) [8, 507 б.].

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін *quraltay* «құрылтай» – моңғол тілінен енген сөз. Шежіре мәтініндегі қолданылу мысалы: *Siz altı oğulniñ her biringizdin tört oğul bolup, barçası yigirmi tört padişāhzāde bolup siz altıñızdın başqa men andın qorqa turur men dūnyelik üçün ağızlarıñız ala bolur tip Kün Hān Irqıl Hācenīñ sözini qabul qılıp uluğ quraltay qıldı* («Алты ұлдың әр қайсынан туған төрт ұл, жиырма төрт падишахзаде болып, дүние үшін таласып араз бола ма деп қорқамын» деген Ырқыл Қажының сөзін Күн Хан қабыл қылып, үлкен құрылтай жасады) [3, 151 б.]. Моңғол және түрік халықтарына тән *құрылтай* сөзі қазіргі қазақ тілінде «ұлы жиын» мағынасында қолданылады. Моңғол тіліндегі *хуралдаан* сөзі «құрылтай» мағынасын береді. *Құру, құрау* тұйық етістіктерінің түбірі де осы – *құр* сөзі. *Құру, құрау* етістіктері *мәжіліс құру, дүние құрау* т.б. тіркестер құрамында келіп, әлденені жиюды, жинауды, топтандыруды білдіреді. Моңғол тіліндегі *хураак* етістігі «құрау» етістігімен сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі *құрыл* сөзі мен моңғол тіліндегі *хурал* сөзінің мағыналық өзгешелігі: бірі – етістік, бірі – зат есім. Моңғол тілінде *хурал* сөзіне *-даан* жұрнағы жалғанып «құрылтай», «мәжіліс», «кеңес» деген мағынадағы

хурадаан сөзі туындаған [9, 142 б.]. Бұл мысалдардан моңғол тіліндегі хуралдаан сөзі тілімізге аз ғана тұлғалық өзгеріске түсіп, құрылтай сөзі болып енгенін байқауымызға болады.

Моңғол тілінде хурал сөзі екі түрлі түбір тұлғасында қолданылады: 1) құрылыс, жиналыс: *≈ хийх* құрыл істеу, жиналыс істеу; *≈ аар хэлэлцэх* жиналыста сөйлесу, жиналыста талқылау; *≈ ын тэргүүлэгчид* жиналыс басқармалары; *≈ хуй* мәслихат, мәжіліс, кеңес; *намын* партия жиналысы; *их* *≈ ұлы* құрыл, жоғарғы жиналыс, съезд; *бага* *≈ кіші* құрыл, құрылтай, конференция, өкілдер құрылтайы; *бугд* *≈ пленум*; *≈ нээх* құрыл ашу, жиналыс ашу; *≈ хээх* құрыл жабу, жиналыс жабу; *≈ тарах* жиналыс тарау; 2) (діни) жұма намаз жиыны, жұман намаз оқу [4, 629 б.]. Сонымен бірге хурал сөзімен түбірлес сөздерді моңғол тіліндегі паремиялардан да кездестіре аламыз: *Зүү хураавал сүх болдог, сүх хураавал сүм болдог* (посл.) (Егер ине жинасаңыз, балта жасайсыз, егер балта жинасаңыз, онда сарай соғасыз). Берілген мысалда *хураавал* сөзі «жинау» мәнінде қолданылып тұр [10, 117 б.].

Неміс ғалымы Г.Дёрфер *құра-* етістігіне қатысты мынадай тұжырым келтіреді: «*құра-* интенсивной формой от *қур-* «собирать» но он же оспаривает связь монг. *quri* – «собирать», тюрк. *құра-* с тюрк *қур-* «строить натягивать (лук)». Монг. (и другие) *параллели к құра*» [11, 544-545 б.]. Ал ғалым Г.Рамстедт келесідей гипотеза жасайды: «*қир., сарт., шор qura-* заимствованием из монг. языков *quri - ja - > qura -*, а монг. **quri**, *qura* – «собираться» сравнивает с тюрк. *қир* – «устраивать» [12, 198 б.]. Сондай-ақ ғалым Г.Дёрфер құрылтай сөзін *quraltay* < *мо. meclis* «мәжіліс», *uluğ quriltay* «үлкен құрылтай», «жиын» мағынасындағы моңғол элементі деп таниды [7, 435 б.]. «Көне түркі сөздігінде» *quriltaj* сөзінің «народное собрание» мағынасы берілген: *Оғуз қаған улуғ quriltaj қақірді* [13, 468 б.]. Жоғарыда келтірілген ғылыми-теориялық, гипотезалық пікірлерді сараптай отырып, түркі және моңғол тілдеріне ортақ құрылтай сөзінің түркі тілдеріне моңғол тілдері арқылы енген деп тұжырымдауға болады.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (15-томдық) *құрылтай* сөзінің мынадай семантикалық мағынасы берілген: а) *тар.* Түркі-моңғол ақсүйектерінің ресми кеңесі; ә) XV-XVIII ғасырларда түркі мемлекеттерінде, соның ішінде қазақ хандығында аса маңызды мәселелерді шешу үшін шақырылған жиын; б) *ресми.* Түркіменстан, Өзбекстан, Тәжікстан секілді Орта Азия елдерінде мемлекеттік биліктің жоғары органы; в) *саяси.* <орысша съезд> партиялардың, қозғалыстардың т.б. өзге де қоғамдық бірлестіктердің аса маңызды мәселелерге байланысты бастапқы бас қосу жиылысы [14, 433 б.]. Қорыта келе, *quraltay/құрылтай/хурадаан* тұлғаларының семантикалық мағынасы бір, түбірі *-құр>-құра>-хурал* туындағанын көруімізге болады.

Шежіре мәтінінде кездесетін моңғол тілдік бірліктерінің бірі – *çeçen* «шешен». Мысалы: *Ol aqıllı ve toғuşlı ve mirgen çeçen hünерli her maqāmğa ve her yolğa yörümekni bile turған ve hanğa inaq boldu* (Ол ақылды мерген, дана, шешен, сөзшең, қай жерге баратынын да жақсы білетін ақылды адам болды) [3, 191 б.]. Ғалым Б.Базылханның «Монгол-казах толь» сөздігінде қазіргі моңғол тіліндегі *цэцэн* сөзінің келесідей мағыналары берілген: а) Сөзге шешен, тілмар, ұста, шебер; *≈ хун* шешен адам; *≈ цэлмэн* *≈ мерген* шешен, тақуа, шешен сөзуар; *≈ үг* шешендік сөз, мақал сөз, нақыл сөз; *≈ үг цээжинд*, *цэцэг навч ууланд* шешендік сөзі басында, гүл-бәйшешек тауында (мақал); ә) ауыс. тиетін, тигіш, түзу (мылтық) [4, 700 б.].

Көне моңғол тілі мен қазіргі моңғол тілінің лексикалық қабатында қаншама өзгерістер болса да, көне тұлғалы *цэцэн* сөзінің лексика-фонетикалық ерекшелігі ешбір өзгеріссіз сақталған. *Цэцэн* сөзі «умный, мудрый» (дана, ақылды) мағынасында моңғол паремияларында жиі кездеседі: *Их инээд эцэстээ нулимстай цэцэн* (Сильный смех приводит в конце к мудрым слезам) (Көп күлген бір жылайды) [10, 58 б.].

Неміс ғалымы Г.Дёрфер *сецеп* сөзін «ақылды, данышпан» мағынасын беретін моңғолизм ретінде танып, *сецеп* сөзінің *сечен* формасы да бар екендігін көрсетеді [7, 332 б.]. Ал қазіргі қазақ тілінде аталмыш сөздің *шешен* формасы жиі қолданылады: а) Сөзге ағып тұрған, қызыл тілді, тілге жүйрік адам; ә) Шаршы топ алдында тапқырлық танытып, нанымды, шебер сөйлеуші адам; б) Би, ділмар; Қазақтар сөзді қиыннан қиыстырып тауып сөйлейтін, ойын шебер жеткізетін адамды *сөзге, тілге шешен* деп, ал сөзге жүйріктік, шебер сөйлеушілікті *шешендік* деп атайды. *Шешендік* сөз – қазақ ауыз әдебиетіндегі көркем, әрі шағын дидактикалық жанр; ғибраттылық мәні, өнегелі ой-тұжырымы бар, айрықша тапқырлық танытатын нақыл сөз [6, 356 б.].

Түркі тілдерінде, атап айтқанда, өзбек тілінде *чечан* сөзі «неге болса да ұста, шебер» деген мағынаны білдірсе, тува тілінде *чечен* «әдемі», «көркем» мағынасында қолданылады. Сондай-ақ алтай, якут, тува тілдерінде *чечен//сасан* сөзінің «дәл тигізетін мерген» мағынасы кездеседі. Ал моңғол тілдерінде *сэсэрхүү, сэсэрхэхэ* сөзі «ақылымен, тапқырлығымен мақтану», «шешенсу», «данышпансу» деген мәнде жұмсалады. Дәл осы мағынада қырғыз, алтай, якут тілдерінде *чечерке, сасаарга (чечээр + гээр)* тұлғасы қолданыста бар [15, 222 б.]. Якут тіліндегі *сасанна* «әңгіме айту», *сасаннас* «әңгімелесу, сөйлесу» деген мағынада қолданылады [16, 2177 б.].

Ғалым Б.Ә.Орузбаева қырғыз тіліндегі *чечерке* сөзін моңғол тілінен ауысқан сөз деген тұжырым айтады [17, 126 б.]. Яғни *шешен* сөзі – *шеш (чеч, сас, цас, цэц)* түбірі мен қосымшасынан тұратын түрік, моңғол тілдеріне ортақ сөз болуы мүмкін. *Шешен* сөзінің түркі тілдеріне енуі, мағынасының тұрақталуы Шыңғысхан жорықтары кезінен басталуы мүмкін. Себебі түркі тілдерінің сөздік қорын қамтыған М.Қашғаридің «Диван Лугат ат-Турк» (XI ғ.) сөздігінде *шешен, цэцэн, сэсэн, сосон* тұлғалы сөздер кездеспейді. Аталмыш сөздікте шешендікке, ділмарлыққа, сөйлеу өнеріне қатысты түркі халықтарында «силик ер» сөзі кездеседі: *силик ер* – өткір тілді, ділмар. Сонымен бірге М.Қашғари сөздігінде «оқымысты», «ақылды» мағынасын білдіруде *билик* сөзі берілген [18, 369-402 б.]. Түркі тілдерінде *цэцэн, сэсэн* сөздерімен қатар *сеч* тұлғалы түбір сөз бар. *Сеч* сөзі мен *цэцэн* сөзінің түбірі ортақ болуы мүмкін, яғни семантикалық байланыс бар. Қазіргі түрік, гагауз, әзірбайжан тілдерінде *сеч* «различать» (ажырату, айыру, таңдап-талғау) мағыналарын білдіреді [19, 268 б.].

Бурят тілі паремияларында *сэсэн* сөзі «ақылды», «данышпан» мағынасында қолданылады: *сэсэн хүнэй тархи, уран хүнэй хурган* – у мудреца – голова, у портного-пальцы (мақал) (шебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ); *сэсэн үгэ сээжэдэ, сэсэг набша уулада* – мудрое слово – в груди, цветы и зелень – в горах (мақал) (даналық – кеудеде, гүл мен көк – тауда) [20, 221 б.]. Тұжырымдай келе, талдауға түскен *цэцэн* сөзінің түпкі түбірі *шеш (чеч, сас, цас, цэц)* болуы ықтимал және «тану, білу, дәл айту, таңдау, іріктеу» деген семантикалық мағыналарды білдіреді.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін моңғол тілдік біріліктерін лексика-семантикалық тұрғыдан талдау, олардың этимологиясын анықтау, сөйлеу тіліндегі және паремиялар құрамындағы қолданылу аясын зерделеу түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы тарихи байланысты айқындауға мол мүмкіндік береді. Алтайтану бағытындағы зерттеулер бойынша түркі тілдері мен моңғол тілдері бір негізден тараған. Олай тұжырым жасаудың басты себебі – екі тілдік топ арасында ортақ түбірлердің көптігі, ондағы семантикалық жақындықтың мол болуы. Түркі және моңғол тілдеріндегі тілдік элементтердің араласып сіңісуінде, ортақ түбірлердің қалыптасуында мынадай екі фактор басшылыққа алынады: генеологиялық байланыс және тіларалық лексикалық ауыс-түйістің болуы.

Түркі тілдес халықтар, олардың тілдерінде көнеден келе жатқан жазба дәстүр қалыптасқан [21, 10 б.]. Шағатай жазба дәстүріне негізделген тарихи жәдігерлер мен қолжазба еңбектер жайлы деректерді Қазақ хандығы тұсында жазылған дереккөздерден де мол кездестіруімізге болады [22, 71 б.]. Қазіргі таңда түркі лексикологиясындағы маңызды мәселелердің бірі – әрбір тілге синхронды және диахронды жақтан кешенді талдаулар жүргізу. Қазіргі лингвистика ғылымында тіл мен мәдениет, тіл мен саясат, тіл мен таным, тіл мен этнос мәселелеріне басымдық берілсе, тарихи лексикологияда жазба ескерткіштердің тілін зерделеу ісі айрықша маңызға, мәнге ие [23, 85 б.].

Зерттеу барысында талданған моңғолдық элементтер жайлы мынадай тұжырымдарды ұсынамыз: шежіре мәтінінде кездесетін шырай, көрік, ажар, жүз, өң-түс, әлпет, түр, кейіп мағынасында *шырай* сөзі – моңғол тілінен түркі тілдеріне енген сөз. Ғалым Э.Н.Наджиб көне түркі руна жазуларында, көне ұйғыр жазбаларында, М. Қашғари сөздігінде және «Құтты білік» дастанында *шырай* сөзінің кездеспейтіндігін жазады. Ғалым сондай-ақ «Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб» (1938) сөздігінде *чырай* «лицо» мағынасын беретіндігін көрсетеді.

Сонымен қатар шежіреде кездесетін *даруға* – түркі тілдеріне моңғол тілдерінен енген сөз. Бұл жайлы неміс ғалымы Г.Дёрфер де өз еңбектерінде атап өтеді: *داروغه dāruḡa gouverneur, im auftrage des Herrschers seiner Tätigkeit obliegender Bezirks oder Stadtkommandant* (Губернатордың тапсырмасы бойынша өз міндеттерін орындайтын қолбасшы, аудандық немесе қалалық комендант) ← *wmmo. daruḡa id* [7, 322 б.]. Қазіргі моңғол тіліндегі «бастық», «басшы» мағынасындағы *дарга*, «бастау», «басшылық ету», «басқару» мағынасындағы *даргала-х* етістігі қазақ тілінде «билеуші», «басқарушы» мағынасын білдіретін *даруға* сөзімен бір екендігін байқау қиынға соқпайды.

Шежіре мәтініндегі *құрылтай* сөзі түркі тілдерінде «ұлы жиын» мағынасын білдірсе, моңғол тіліндегі *хуралдаан* сөзі «құрылтай, жиын» мағынасын береді. Құру, құрау тұйық етістіктерінің түбірі де осы – *құр* сөзі. Қазақ тіліндегі *құрыл* сөзі мен моңғол тіліндегі *хурал* сөзінің мағыналық өзгешелігі: бірі – етістік, бірі – зат есім. Моңғол тілінде *хурал* сөзіне *-даан* жұрнағы жалғанып «құрылтай», «мәжіліс», «кеңес» деген мағынадағы *хурадаан* сөзі туындаған. Демек моңғол тіліндегі *хуралдаан* сөзі тілімізге аз ғана тұлғалық өзгеріске түсіп, *құрылтай* болып енген деген тұжырым жасаймыз. Сондай-ақ шежіре мәтініндегі кездесетін *шешен* сөзі – *шеш* (*чеч, сас, цас, цац*) түбірі мен қосымшасынан

тұратын түрік, моңғол тілдеріне ортақ сөз болуы мүмкін. *Шешен* сөзінің түркі тілдеріне енуі, мағынасының тұрақталуы Шыңғысхан жорықтары кезінен басталады. Оған түркі тілдерінің сөздік қорын қамтыған М.Қашғаридің «Диван Лугат ат-Турк» (XI ғ.) сөздігінде *шешен, цэцэн, сэсэн, сосон* тұлғалы сөздердің кездеспейтіндігі негіз бола алады.

Қорытынды

Түркі тілдері мен моңғол тілдері арасындағы тілдік байланыс, ондағы ортақтықтар мен айырмашылықтарды саралауда лингвистикалық зерттеулердің алатын орны аса зор. Зерттеу мақаланың нысаны болған Әбілғазы Баһадүрдің ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі түркі халықтары жайлы, олардың тарихы, мәдениеті, этнографиясы, фольклоры, тіпті ономастикалық атаулары жайлы көп деректерді қамтиды. Қолжазба еңбектің мәтіні түркі, араб, парсы, моңғол тілдік бірліктерінен тұрады. XVII ғасырда шағатай жазба тілі негізінде жарық көрген аталмыш шежіре түркі тілдерінің тарихы үшін, әсіресе, көне түркілік элементтер мол сақталған қазіргі қазақ тілі тілінің тарихи даму сатысын саралауда құнды материал болып саналады.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі лексикалық қоры жағынан қазіргі қазақ тіліне өте жақын. Шежіре мәтініндегі тілдік бірліктердің дыбыстық, морфологиялық құрылымы жағынан түркі тілдеріне, атап айтқанда, қазақ тіліне жақындығы ескеріліп, зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде алынды. Қолжазба мәтіндегі араб, парсы, моңғол элементтері әлі де болсын семантикалық тұрғыдан, этимологиялық жағынан жіті зерттеулерді талап етері анық. Зерттеу мақалада талдауға түскен *шырай, даруға, құрылтай, шешен* сөздерінің түп төркінін анықтау қазақ тілі сөздік қорының тарихи дамуын зерделеуде маңызды саналады. Мақалада аталмыш сөздердің лексика-семантикалық қыры сараланып, түркі және моңғол тілдері арасындағы ортақтықтар мен айырмашылықтар сөз болды. Сонымен бірге аталған сөздердің түркі және моңғол тілдеріне қатыстылығы, олардың паремиялардағы қолданысы айқындалды. Алтайтану, түркітану ғылымында зертеуші ғалымдардың ғылыми-теориялық гипотезалары келтірілді. Зерттеу нәтижесінде қол жеткізген деректер тарихи грамматика, салыстырмалы тіл білімі салаларының дамуына айтарлықтай үлесін қоса алады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР22687210 ««Шежіре-и теракиме» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» гранттық жобасы аясында жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Д.А. Балтабай – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Қ.К. Кенжалин – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic wrtitten monuments // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. – 2023. №3. Б. 7-19.
2. Щербацидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики (заимствованный фонда) // Вопросы языкознания. – Москва, 1983. – С. 60.
3. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. – 559 s.
4. Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
5. Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века на материале «Хосрау и Ширин» Кутба, Книга II. – Астана: Ғылым, 2017. – 384 с.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі / Құрст.: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақ, Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 15. – 828 б.
7. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. – Wiesbaden, 1963. – P. 557.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 4. – 752 б.
9. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы, 2014. – Т. 6. – 239 б.
10. Кульганек И.В. Монгольские пословицы и поговорки. Исследование, перевод, комментарий. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2017. – 184 с.
11. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. – Wiesbaden, 1967. – P. 255.
12. Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. – P. 560.
13. Древнетюркский словарь / Ред. Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. – Л., 1969. – 715 с.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі / Құраст. Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А. және т.б. – Қ – М. – Алматы, 2011. – Т. 10. – 752 б.
15. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1996. – 240 б.
16. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. – М., 1959. – Т. 2 (2). – 2508 с.
17. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964. – 200 с.
18. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы, 2005. – 1288 с.
19. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» / Авт. Сл. Статей Благова Г.Ф., Левитская Л.С., Дыбо А.В., Насилов Д.М., Поцелуевский Е.А. – М., 2003. – 474 с.
20. Шагдаров Л.Д., Черемисов К.М. Бурятско-русский словарь. - Улан-Удэ, 2008. - Т. 2: О-Я. – 708 с.
21. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled – 2020. №12 (4). pp. 1-11.
22. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşim. The Old Kazakh written language // Ural-Altai Studies – 2020. №4 (39). pp. 71-76.

23. Kenzhalin K.K., Konyratbayeva Zh., Satemirova D., Abdualiuly B., Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research) // International Journal of Society, Cultural & Language. – 2021. №9 (2). – P. 85-97.

References

1. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic wrtitten monuments, Eurazia gumanitarlyq instituty Habarşysy [Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute], 3, 7-19 (2023).
2. Sherbashidze I.N. Fragment obshchetyurkskoi leksiki (zaimstvovannyi fonda) [Fragment of common Turkic vocabulary (borrowed from the foundation)], Voprosy iazykoznanija [Questions of linguistics], 60 (1983). [in Russian]
3. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). («Şafak Matbaacılık», Ankara, 1996, 559 p.) [in Turkish]
4. Bazylkhan B. Mongol-kazah tol [Mongol-Kazakh only]. (Ulaanbaatar-Ölgi, 1984, 885 p.). [in Kazakh]
5. Najip E. Istoriko-sravnitel'nyu slovar' tyurkskikh eazykov XIV vela na materiale "Khosaru i Shirin" Kutba, Kniga II [Historical and comparative Dictionary of the 14th century Turkic languages based on the material of Khosrau and Shirin by Qutb, Book II] (Gylm, Astana, 2017, 384 p.). [in Russian]
6. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language], Qurast.: A.Zhanabekova, T.Zhanuzaq, B.Abilqasymov zhane t.b. (Almaty, 2011, Vol. 15, 828 p.) [in Kazakh]
7. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. (Wiesbaden, 1963, 557 p.). [in German]
8. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language], Qurast.: N.Ashimbaeva, Q.Rysbergenova, Zh.Mankeeva zhane t.b. (Almaty, 2011, Vol. 4, 752 p.). [in Kazakh]
9. Qaidar A. Gylymdagy gumyr. Qazaq tili etimologiasynyn gylymi-teorialyq negızderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] (Almaty, 2014, Vol. 6. 239 p.). [in Kazakh]
10. Kulganek I.V. Mongol'skie poslovisy i pogovorki. Issledovanie, perevod, komentari [Mongolian proverbs and sayings. Research, translation, commentary] (Peterburgskoe Vostokovedenie, SPb., 2017, 184 p.). [in Russian]
11. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. (Wiesbaden, 1967, 255 p.). [in German]
12. Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch. (Helsinki, 1935, 560 p.). [in German]
13. Drevnetyurkski slovar' [Ancient Turkic Dictionary], Red. Nadelaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Sherbak A.M., Borovkova T.A., Dmitrieva L.V., Zyrin A.A., Kormushin I.V., Letagina N.I., Tugusheva L.Yu. (L., 1969, 715 p.). [in Russian]
14. Qazaq adebi tilinin sozdigi. [Dictionary of the Kazakh literary language], Qurast. Malbaqov M., Omgarbaeva N., Uderbaev A. zhane t.b. – Q – M. (Almaty, 2011, Vol. 10, 752 p.). [in Kazakh]
15. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Ş. Qazaq tilinin qysqasha etimologiyalyq sozdigi [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 1996, 240 p.). [in Kazakh]
16. Pekarski E.K. Slovar' yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut language] (M., 1959, Vol. 2 (2), 2508 p.). [in Russian]
17. Oruzbaeva B.O. Slovoobrazovanie v kirgizskom yazyke [Word formation in the Kyrgyz language] (Frunze, 1964, 200 p.). [in Russian]
18. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk]/ Perevod, predislovie i komentarii Z.-A. M. Auezovoi. Indeksy sostavleny R. Ermersom (Almaty, 2005, 1288 p.). [in Russian]

19. Etimologicheski slovar' tyurkskih yazykov: Obshetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy «L», «M», «N», «P», «S» [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases for the letters "L", "M", "N", "P", "S"], Avt. Sl. Statei Blagova G.F., Levitskaia L.S., Dybo A.V., Nasilov D.M., Potseluevski E.A. (Moscow, 2003, 474 p.). [in Russian]

20. Şagdarov L.D., Cheremisov K.M. Buryatsko-ruski slovar' [Buryat-Russian dictionary] (Ulan-Ude, 2008, Vol. 2: O-Ya, 708 p.). [in Russian]

21. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 12 (4), 1-11 (2020).

22. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşim. The Old Kazakh written language // Ural-Altai Studies, 4 (39), 71-76 (2020).

23. Kenzhalin K.K., Konyratbayeva Zh., Satemirova D., Abdualiuly B., Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research), International Journal of Society, Cultural & Language, 9 (2), 85-97 (2021).

К.К. Кенжалин, Д.А. Балтабай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семантика монгольских слов, встречающихся в труде «Шежире-и теракиме»

Аннотация. Изучение лексического слоя исторических произведений, поэм в лингвистическом аспекте играет важную роль в определении истории становления, развития языка. Учитывая это значение, в качестве объекта исследования рассматривалась работа Абульгазы Бахадур хана «Шежире-и теракиме», написанная в XVII веке. То есть в статье рассматриваются лексико-семантические особенности монгольских слов, встречающиеся в произведении, их употребление в тюркских языках. В его лексическом слое, помимо тюркских, монгольских элементов, встречаются арабские и персидские слова. В историческом языкознании до сих пор на гипотетическом уровне рассматриваются научные взгляды, связанные с историческим становлением, проникновением монголизмов в тюркские языки. В ходе исследования были проанализированы монгольские элементы с сравнительно-исторической точки зрения, выявлены семантические общности и различия между тюркскими и монгольскими языками. Также в исследовательской статье проводится лексико-семантический анализ слов шырай, даруга, курултай, шешен в труде «Шежире-и теракиме». Изучается употребление анализируемых слов в переносном или буквальном смысле, фонетические, морфологические особенности тюркских и монгольских языков. В целях повышения научной значимости статьи приводятся примеры из афоризмов, пословиц и поговорок на тюркском и монгольском языках. В определении этимологии монгольских элементов анализируются научно-теоретические выводы и мнения ученых-альтаистов, тюркологов. Семантический, этимологический анализ языковых единиц, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме», служит основой для определения исторической преемственности между чагатайским письменным языком и казахским языком. Основная цель исследовательской статьи-лексико-семантическая дифференциация и определение этимологии монгольских слов, встречающихся в тексте «Шежире-и теракиме».

Ключевые слова: Шежире-и теракиме, этимология, монголизмы, семантика, лексика, тюркские языки.

K.K. Kenzhalin, D.A. Baltabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantics of Mongolian words found in the work “Shezhire-i terakime”

Abstract. The study of the lexical layer of historical works and poems in the linguistic aspect plays an important role in determining the history of the formation and development of a language. Taking into account this significance, the work of Abulgazy Bahadur Khan “Shezhire-i terakime”, written in the 17th century, was considered as the object of study. During the study, Mongolian elements were analyzed from a comparative historical point of view, semantic commonalities and differences between the Turkic and Mongolian languages were identified. In addition to Turkic and Mongolian elements, Arabic and Persian words are found in its lexical layer. In historical linguistics, scientific views related to the historical formation and the penetration of Mongolisms into the Turkic languages are still being considered at a hypothetical level. The research article also conducts a lexical-semantic analysis of the words *shyrai*, *daruga*, *kurultai*, *sheshen* in the work “Shezhire-i terakime”. The usage of the analyzed words in a figurative or literal sense, phonetic, morphological features of the Turkic and Mongolian languages are studied. In order to increase the scientific significance of the article, examples from aphorisms, proverbs and sayings in the Turkic and Mongolian languages are given. In determining the etymology of Mongolian elements, scientific and theoretical conclusions and opinions of Altaic scientists and Turkologists are analyzed. Semantic, etymological analysis of linguistic units found in the work “Shezhire-i Terakime” serves as the basis for determining the historical continuity between the written Chagatai language and the Kazakh language.

Keywords: Shezhire-i terakime, etymology, Mongolisms, semantics, vocabulary, Turkic languages.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – PhD, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балтабай Д.Ә. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – PhD, Associate Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baltabay D.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.43
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-251-262>

«Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі изафет құрылымдар (синтаксистік-семантикалық талдау)

А.С. Зинедина¹, М.Ж. Ескиндиrowa², Л. Еспекова*³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aierke96@gmail.com, manshuk-eskindirova@yandex.kz, lyazzat_01@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі изафеттік қатынастардың семантикасы талданады. Зерттеу тақырыбы түркі жазба ескерткіштеріндегі синтаксистік құрылымдарды, оның ішінде изафеттік қатынастарды талдау арқылы сол кезеңдегі түркі тілдерінің синтаксистік жүйесінің семантикалық мәнін терең түсінуге бағытталған. Изафет құрылымдар тілдегі заттар, құбылыстар мен ұғымдар арасындағы семантикалық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді, сондықтан олардың мағыналық рөлі түркі тіл білімінде маңызды орын алады. Зерттеудің мақсаты – «Гүлістан бит Түркі» мәтініндегі изафеттік қатынастардың семантикалық ерекшеліктерін айқындап, олардың грамматикалық және мағыналық байланыстарын талдау. Изафеттік қатынастардың I, II, III типтерін айқындай отырып, жазба ескерткішінде кездесетін меншікті, матасулы, метафоралы мәндердің қолданысы мен олардың семантикалық рөлі ажыратылады. Зерттеу жұмысында құрылымдық-семантикалық талдау, тарихи-салыстырмалы талдау және мәнмәтіндік талдау, синтаксистік талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер арқылы мәтіндегі изафет қатынастардың мағыналық аспектілері зерттеледі. Изафеттік қатынастардың семантикасын талдау түркі тілдерінің синтаксистік жүйесіндегі негізгі заңдылықтарды түсіндіруге және осы ескерткіштің лингвистикалық құндылығын ашуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері тіл білімі, әдебиеттану және мәдениеттану салаларында қолданыла алады. Зерттеу нәтижесінде «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі изафеттік қатынастардың семантикасы жан-жақты талданып, олардың түркі тілдеріндегі мағыналық жүйені құраудағы маңыздылығы айқындалды. Бұл зерттеу жұмысы түркі тілдерінің синтаксистік құрылымының тарихи сипатын тереңірек түсінуге елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: изафет, матасу, сөз тіркесі, Гүлістан бит Түркі, тарихи синтаксис.

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

«Гүлістан бит Түркі» ескерткіші – шағатай тілінде жазылған ортағасырлық жазба әдебиетінің жарқын үлгілерінің бірі. Бұл жазба ескерткішіндегі изафеттік қатынастарды зерттеу түркі тілдерінің синтаксистік және семантикалық құрылымдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Изафет құрылымдар зат есімдер арасындағы логикалық, мағыналық байланыстарды білдіретін синтаксистік амалдардың бірі болғандықтан, олардың семантикалық мәнін анықтау тілдік құрылымдардың даму заңдылықтарын түсінуге ықпал етеді. Шағатай тілінің құрылымы мен синтаксистік жүйесіндегі ерекшеліктер «Гүлістан бит Түркі» жазба ескерткішінде толық көрінеді. «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші поэзиялық шығарма болғанымен, онда поэзиялық мәтін де, қара сөзбен жазылған мәтін де бар. Сондықтан «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші поэтикалық синтаксиспен прозалық синтаксистің қосындысы бола отырып, шағатай тілі синтаксистік құрылысының құнды үлгісі болып есептеледі. Поэтикалық мәтінді аудару кезінде С. Сарай түпнұсқадан алшақтап, түркі тілінің поэтикалық ерекшелігіне сай шығармашылық туынды түзеді. Прозалық бөлігіне еркін аударма жасаса, поэзиялық бөлікте автор идеясын ұстанады [1, 75]. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің тілдік табиғатын зерттеген Э. Наджип: «С. Сарайдың поэтикалық тілі жоғары, өте білімді аудармашы болған», - деген баға береді [2, 83]. Яғни парсы тіліндегі «Гүлістан» шығармасының шағатай тіліндегі С. Сарайдың аудармасымен түркі жұртына жеткен жазба ескерткіштің тілдік, мазмұндық, поэтикалық қуаты түпнұсқадан кем түспейді. Түркі тілінің барлық ерекшелігі, сипаты, грамматикалық формалардың кең ауқымы қолданылған.

Бұл жазба ескерткішінде қазіргі қазақ тіліне тән сөздердің байланысу формаларының барлық түрі кездеседі. Мысалы, *хүкімін ішітү* (меңгеру), *қара маусум* (қабысу), *гулінің нәубәті* (матасу), *кеттілер арқұн* (жанасу), *тікенлер бітті* (қиысу) т.б. Бұл әдеби жазба ескерткішінде түркі тілдерінің синтаксистік қатынасының ерекшелігін сипаттайтын изафеттік құрылым ерекше назар аудартады. Өйткені изафет құрылымдар арқылы берілетін семантикалық мән байырғы түркі тілдерінің негізгі грамматикалық сипатын көрсетеді. Түркі тілдерінде сөздердің байланысу формаларының ішінде изафет ең жиі ұшырасатын және түркі тілдерінің ерекшелігін танытатын қатынас түрі саналады [3, 284].

«Гүлістан бит түркі» ескерткіші түркітану, тілтану, әдебиеттану, тарих, мәдениеттану зерттеушілерінің еңбектерінде әр түрлі аспектіде зерделенді. Лингвистикалық зерттеулердің ішінде Э. Наджиптің зерттеуі құнды саналады. Біз өз зерттеу жұмысымызда «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігі мен түркі тілдеріндегі изафеттік құрылымдардың ерекшелігін сипаттау үшін Т. Қордабаев, Т. Сайрамбаев, М. Балақаев, Э. Наджип, С. Майзель, Н. Гаджиева т.б. сынды ғалымдардың еңбектерін негізге алдық.

Зерттеу әдістері

«Гүлістан бит Түркі» жазба ескерткішіндегі изафеттік қатынастарды құрылымдық және семантикалық тұрғыдан зерттеу мақсатында ескерткіштің толық мәтіні талданды.

М. Мырзахметұлы, Ә. Керім, Т. Қыдыр ұсынған «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 67-томында берілген «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің кирилл графикасындағы транскрипциясы пайдаланылды. Мақаланың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес *құрылымдық-семантикалық талдау әдісі, тарихи-салыстырмалы әдіс, лексика-семантикалық талдау әдісі, мәмәтіндік талдау әдістері* арқылы зерттеу жүргізілді. *Құрылымдық-семантикалық әдіс* арқылы ескерткіштегі изафеттік құрылымдардың синтаксистік сипаты мен олардың семантикалық мәні талданады. Изафет құрылымдардың сөйлем ішінде қандай рөл атқаратыны, қандай сөз таптарымен байланысатыны және олардың сөйлемдегі мағыналық қатынастары зерттеледі. *Тарихи-салыстырмалы әдіс* негізінде «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі изафет құрылымдардың қазіргі қазақ тіліндегі изафеттік қатынаспен ұқсастығы салыстырылады. Изафет құрылымдардың тарихи дамуы мен олардың тілдік қолданысындағы өзгерістер айқындалды. *Лексика-семантикалық талдау әдісі* арқылы изафет құрылымдардағы сөздердің мағыналық ерекшеліктері мен олардың өзара байланысы талданады. Әрбір изафеттік құрылымның құрамындағы сөздер арасындағы мағыналық байланыстар қарастырылып, олардың қандай семантикалық мәндерді білдіретіні айқындалады. *Мәмәтіндік талдау әдісі* арқылы изафет құрылымдардың мәтіндегі синтаксистік қызметі мен семантикалық рөлі анықталады. Бұл әдіс әрбір изафет құрылымдардың мәтіндегі жалпы мағынаны жеткізудегі рөлі мен оқырманға әсерін түсінуге мүмкіндік берді. Зерттеу барысында қолданылған әдістер «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі изафет құрылымдардың синтаксистік ерекшелігін, олардың мағыналық ерекшеліктерін және қазіргі түркі тілдеріндегі сабақтастықтарын терең зерттеуге бағытталған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Изафеттік құрылым дегеніміз – екі зат есімнің сабақтаса байланысуы негізінде жасалатын синтаксистік қатынас. Қазақ тілінде кездесетін матасу да изафеттік құрылыстың бір түрі саналады. Яғни изафеттік байланыс екі не бірнеше зат есімнің тіркесуінен тұрады. Изафеттік қатынаста логикалық байланыс болады. Тіл білімінде сын есімнің, сан есімнің, есімдіктің заттануы мен зат есімнің тіркесуін де изафеттік қатынас ретінде айқындайтын ғалымдар аз емес. Мәселен, В. Шаяхметов «изафет» терминінің араб тілінің «жалғау», «байланыстыру» сөзінен шығып, атау мәнді сөздердің байланысуын айқындайтындығын айтады [4, 5]. Яғни ғалым изафеттік қатынасты атау мәнді сөздердің байланысы деп санайды. Бұл орынды пікір болғанымен, изафеттік байланыстың сипатын толық ашпайды. Сондықтан біз изафеттік қатынастың негізгі мәнін айқындауда түркітанушы С. Майзельдің ұстанымдарына жүгінеміз. Ғалым: «Изафет кез келген екі есім сөзден жасалмайды, изафет болу үшін екі зат есімнің бір-бірімен сақтаса байланысуы шарт», – дейді [5, 11]. Яғни изафеттің жасалуы үшін зат есімнен болған сөздер арасында басыңқы-бағыныңқылы байланыс орнауы керек. Бұл бір зат есім екінші зат есімге бағына отырып байланыс түзуі қажеттігін көрсетеді. Изафеттік қатынасты айқындауда Н. Гаджиева: «Изафет түркі тілдерінің жалғамалық сипатына сәйкес және сөздердің орын тәртібіне сай «анықтаушы+анықталушы» заңдылығына

сәйкес құрылады», - деген ұстанымды да алға тартады [6, 106]. Сонда тіл біліміндегі «изафет» терминіне былайша анықтама беруге болады: Бір сыңары ілік септігінде не жасырын формада келіп, екінші сыңарын анықтап тұратын зат есімдердің сабақтаса байланысуы.

Изафеттік құрылымды сөздер арасындағы мағыналық байланысына қарай, грамматикалық ерекшелігіне қарай бірнеше топқа жіктеуге болады. Түркітануда изафеттік құрылымды типтік сипаты бойынша көбіне үшке бөледі. Мәселен, Н. Гаджиева изафеттің үш түрін былайша көрсетеді:

I изафет. Изафеттік қатынаста тіркес құрамындағы сөздердің грамматикалық формалары болмайды. Мысалы, ағаш қасық, темір есік т.б. Мұндай сөз тіркестерінің құрамындағы бағыңқы сыңар көлем, өлшем, форма, материалды білдіретін сөздерден тұрады.

II изафет. Изафеттік қатынаста алғашқы сөз нөлдік формада, екінші сөз тәуелдік жалғауында тұрады. Мысалы, ел заңы, қала бақшасы т.б.

III изафет. Бұл изафеттік қатынасты нағыз изафет деуге болады. Өйткені тіркес құрамындағы екі зат есім де өздерінің заттық мәнін сақтайды. Бағыныңқы сыңар меншіктік мәнді білдіретін ілік септігінің жалғауында тұрады, басыңқы сыңар тәуелдік жалғауында жағында тұрады [6, 118]. С. Майзельдің пікірі де Н. Гаджиевамен сабақтас. Ол изафеттік құрылымның бұл үш түрін *екі қосымшалы, бір қосымшалы, қосымшасыз* деп атай отырып, изафеттік құрылымның формуласын береді: I изафет: $C_1 + M_1$; II изафет: $C_0 + M_1$; III изафет: $C_0 + M_0$ [5, 11]. Ал қазақ тіл білімде изафеттік қатынастың түріне қатысты екі жақты пікір бар. Т. Қордабаев зат есімдердің байланысуын екі түрлі сипатта көрсетеді: қосымшасыз келетін изафеттік қатынасты *қабысу формасы* деп таниды: «Зат есімдердің бір-бірімен тіркесу тәсілі, негізінен, екі түрлі болып келеді: атау тұлғалы зат есімдердің бір-біріне тіркесе, қабыса айтылуы арқылы: зат есімдердің бір-бірімен изафеттік қатынаста тұруы арқылы» [7, 63]. Яғни Т. Қордабаев изафеттік қатынастың алғашқы түрін қабысу деп таныса, екінші түрін матасу ретінде көрсетеді. Ары қарай автор ойын өрбіте отырып, зат есімдердің тіркесі туралы: «Сөйлемдегі зат есімдер тіркесі, негізінде, олардың бір-бірімен тетелес, тіркес айтылулары арқылы жасалған. Мұндай тіркестердің мағыналық және синтаксистік дербестіктері біркелкі емес», - деген пікір білдіреді [7, 63]. М. Балақаев та матасу формасын изафеттік қатынастың бір түрі ретінде қарастырады. Ғалым: «Матасу – изафеттік құрылыстағы сөз тіркесінің байланыс формасы. Изафеттік құрылыстағы сөз тіркестерін өзара матастырып тұратын грамматикалық тұлғалар – ілік, тәуелдік жалғаулары», - дейді [8, 33]. Сонда матасу және мен изафеттік құрылыстың формасына жатады. Еш жалғаулықсыз, орын тәртібі арқылы келетін зат есімдердің байланысуы изафеттік құрылыстың қабысу формасын білдіреді. Ал ілік септігімен не ілік септігінің жасырын түріндегі зат есім мен тәуелдік жалғаулы зат есімнің тіркесуі матасу формасын құрайды. Қабысудың барлығы бірдей изафет бола бермейді, анықтаушы-анықтаушы формасындағы зат есімдердің тіркесі ғана изафеттік құрылысқа енеді. Матасудың да тіркес құрамындағы зат есімдердің байланысқан түрі изафеттік құрылысты құрайды. Изафеттік қатынас морфологиялық жолмен тіркесіп, жаңа семантикалық бірлік түзеді [9, 34]. Демек изафеттік құрылымның үш түрі, матасу

формасының екі түрі бар. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде изафеттік байланыстың үш түрі де кездеседі.

I изафет. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі орын тәртібі арқылы тіркескен зат есімдердің изафеттік құрылымы. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінен I изафетке мысал келтірейік: *Шекер күлүш біле келсе нече кім ол дилбәр* [10, 17]. Бұл жерде «шекер» және «күлүш» зат есімдерінің еш жалғаулықсыз байланысуы, анықтаушы-анықталушы заңдылығы бойынша басыңқы-бағыныңқылы қатынаста тұрғандығы байқалады. «Шекер» зат есімі өзінің заттық мәнінен ажырап сындық мәнге ауысқаны да көрінеді. «Шекер күлүш» тіркесі қазақ тілінде *шекер күлкі/ тәтті күлкі* мағынасын білдіреді. Бұл тұста зат есімнің метафоралануын аңғаруға болады. Тағы бір мысалға назар аударайық: *Бұ жәһандан қылмыш ол бір таш суні ихтийар* [10, 25]. Мұндағы I топтағы изафетке «таш суні», яғни «тас үй» тіркесі жатады. Бұл тіркесте де зат есімдердің қабыса отырып, орын тәртібі арқылы байланысқанын көреміз. Дегенмен екі зат есімнің еш жалғаулықсыз байланысы болғандықтан, бұл тіркес I топтағы изафетке жатады. «Шекер», «тас» зат есімдері тіркес құрамында бағыныңқылы сипат ала отырып, анықтаушы қызметін атқарады. Грамматикалық жағынан өзі тіркесетін сөзбен тең дәрежеде келіп, анықтап тұрған сөзінің сапасын, сынын, материалын білдіріп тұр.

II изафет. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі ілік септігінің жасырын формасындағы зат есім мен тәуелдік жалғаулы зат есім байланысындағы изафеттік құрылым. Бұл изафет түрінде меншіктік қатынас байқалады. Ілік септігі мен тәуелдік жалғау қандай да бір зат не ұғымның тиесілілігін, меншікті білдіретін формалар екені белгілі. Ілік септігі жасырын тұрғанымен, логикалық тұрғыда нөлдік форма арқылы ілік септігінің мәні қосарланып отырады. Изафеттің II түріндегі формаға мысалдар келтірейік: *Йаман душман йүздүндін ақил ерге* [10, 19]. Бұл сөйлемде «душман йүздүндін», яғни «дұшпан жүзі» изафеті кездеседі. Изафеттік тіркестің II формасына сәйкес алғашқы «дұшпан» сөз жалғаулықсыз келсе де, логикалық тұрғыда меншікті білдіре отырып, тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркесі отырып, қандай да бір тиесілілік мәнін айшықтап тұр. *Әй, мәлік, әй мәжнүн көзінің дәрежесінлін Ләйлі жәмалына нәзәр қылмақ кересін* [10, 31]. Мұндағы «Ләйлі жәмалы» тіркесі де изафеттің II түріне жатады. Бұл сөз тіркесінде ілік септігі жасырын келеді, ал тәуелдік жалғау ашық формада жұмсалған. *Қачан келсе йаңы елге үзүм тумі болұр ексі* [10, 33]. Мұндағы «үзүм түмі», яғни «жүзім дәмі» изафеті де біз қарастырып отырған категорияға жатады. *Тәдбир суы бірлен сөндүрмек керек* [10, 37]. Бұл сөйлемдегі «тәдбир суы» (ақыл суы) изафетінің де мәні тиесілілікті білдіреді. Сонда изафеттің II түрі ілік септігінің жасырын формасы, матасу арқылы жасалып, нақты не абстрактілі меншікті білдіреді. Изафетті осылайша жіктеуде грамматикалық құрылым лексика-семантикалық мәннің алдына шығады.

III изафет. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі бағыныңқы сыңары ілік септігі, басыңқы сыңары тәуелдік жалғауы арқылы байланысатын изафеттік құрылым. Изафеттік құрылымның бұл түрінде анықтаушы-анықталушы қатынасындағы зат есімдердің жалғаулары ашық формада келеді. Соған сәйкес иелік мағына да нақты, дәл беріледі. Мысалы, *Йүзүң жәмалына не болды деп сәуал еттім* [10, 13]; *Сурәтін нәқшн қачан диуар үзә* [10, 17]; *Көзүмнүң қибләсі аның жәмалы дағы умрүмнің рәсмалы аның*

уисалы еді [10, 27]; *Хәқиқат ашиқ ернің мәзһәбі ол, тілесең болмаға ашиқ алай бол* [10, 43]; *Дәриға болды көзүм бәбәгі жәс* [10, 45]. Бұл сөйлемдерде берілген «жүзіңнің жамалы», «суретінің нақышы», «көзімнің құбыласы», «өмірімнің беті», «ердің жолы», «көзімнің қарашығы» изафеттік құрылымдары матасудың ашық формасына сәйкес келеді. Дегенмен сөз тіркесі құрамындағы сөздер тек зат есімнен болғандықтан, меншіктік қатынас субстантивтенеді.

«Гүлістан бит түркі» ескерткішінде парсы тілінің элементі саналатын меншіктік мағынаны білдіретін -е қосымшасы арқылы жасалған изафеттік қатынас та жиі кездеседі. Х. Резван: «Парсы тілінде изафеттік қатынас міндетті дыбыстық белгі арқылы жасалады. Дауысты -е дыбысының келесі сөзбен меңгеріле байланысуы негізінде изафет туындайды», – дейді [10, 410]. Мысалы, *Сагынгайсын кім қараңғұ кечеде толұн ай тоғды йа зулмат іччіндін аб-е хәйат чықты* [10, 21]. Мұндағы «аб-е хәйат» (өмір суы) кірме морфемалы сөз тіркесі изафеттік құрылым түзеді. «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші парсы тілінен аударылғандықтан, кейбір лексика-грамматикалық формалар түпнұсқадан алынған. Сондықтан бұл жазба ескерткішінде изафеттік құрылымның III түрінен бөлек парсы изафеті де кездеседі.

Түркі тілдеріндегі изафеттік құрылымның ерекшелігі – сөздердің бір-бірімен жарыспалы түрде байланыса беруінде. Мұндай синтаксистік қатынасты Т. Сайрамбаев «ортақ матасу» деп атайды [10, 268]. Бұл изафетке де тән, сол себепті бір-бірімен тізбектеле байланысатын изафетті «ортақ изафет» терминімен атауға болады. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде де ортақ изафет, яғни тізбекті изафеттік байланыстар жиі кездеседі. Мәселен, *Дәурен-е зәман йүзі гүлні төкүбән* [10, 29]. Мұнда парсы изафеті мен I, II типтегі түркі изафетінің тізбектілігі байқалады. Яғни «дүниенің заман жүзінің гүлі» ортақ изафетіндегі алғашқы тіркесте -е парсы морфемасымен келген сөз бағыныңқы сыңар болса, екінші тіркесте «зәман» сөзі бағыныңқы сыңарға айналады. III тіркесте тәуелдік жалғаулы «йүзі» сөзі анықтаушы лексемаға айналып, изафеттік тіркесті жалғастырады. Бұл сөйлемде «дәурен-е зәман», «зәман йүзі», «йүзі гүлні» жеке изафеттік тіркестері бар. Аталған тіркестер бір-бірімен байланыса келіп, меншіктік қатынастың күрделі формасын түзеді. Парсы изафеті мен түркі изафетінің тізбектеле байланысуына тағы бір мысал келтірсек: *Инсанның шәрәф-е нәфсінде кім барып хәйуанлар фелін тұттұң дағы адәми ишрәтін тәрк еттің?* [10, 34]. Мұнда «инасанның шәрәф», «шәрәф-е нәфсі» екі изафеттік құрылымы бар. Алғашқы изафеттік тіркес түркі изафеті болса, екінші тіркес парсы изафетінен жасалған. Екі изафеттің құрылым байланыса келіп бір сөйлемнің құрамында ортақ изафетті құрайды. Ортақ изафет тек парсы изафеті мен түркі изафетінің тіркесімінен тұрмайды, түркі изафеттерінің тізбектелуінен де жасалады. Мысалы, *Жәмалың бағы гүлзары солұп тұр* [10, 53]. «Жәмалың бағы», «бағы гүлзары» ортақ изафетінде грамматикалық ықшамдалу байқалады. Бұл сөйлем қазіргі қазақ тілінде «Жамал(дың) бағының гүлзары» болар еді. яғни грамматикалық ықшамдау алғашқы зат есімді болар еді де, екінші изафеттің бағыныңқы сыңары ашық формада берілер еді. Демек сөйлем құрамындағы ортақ изафеттің шағатай тіліндегі формасында қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда айырмашылықтар бар. Өйткені шағатай мәтінінде ортақ изафеттің екі тіркеске де ортақ сөзі ықшамадауға ұшыраған.

«Гүлістан бит түркі» ескерткіші прозалық, поэзиялық мәтіндерден тұратындықтан, поэзиялық бөлігінде изафеттік қатынастардың инверсиялануы да байқалады. Мәселен, *Сынмас алтұн қимәті артмас бәһасы ташның* [10, 133]. Бұл жерде изафеттік құрылымның қалыпты формасына сәйкес «ташның бәһасы» тіркесі болуы керек еді. Поэтикалық мәтіннің ырғақ пен ұйқасына сәйкес бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңардың орындары ауысып қолданылған. Мұндай инверсияларда изафеттік құрылымның лексика-семантикалық, логикалық мазмұны өзгермейді. Тек поэтикалық мәтіннің ерекшелігіне сәйкес құрылымдалады.

Изафеттік қатынастардың семантикалық мазмұны тиесілілікті, меншікті, сапалық мәнді білдіреді. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде де изафеттік құрылымның өзіндік семантикалық ерекшеліктері бар. Осыған сай изафеттің семантикалық түрлерін *меншікті, матасулы, метафоралы* деп бөлуге болады. Ілік септігі формасымен келген не оның жасырын түрі кездесетін сөз тіркестері тиесілілікті білдіргенімен, мұндай тиесілілік деректі не дерексіз сипат алады. А. Асадулаев та ойымызды қуаттайды: «Изафеттік қатынаста меншіктілік деректі және абстрактілі сипат алады» [13, 28]. Сол себепті біз нақты тиесілілікті білдіретін изафет түрін меншікті изафет деп, ал абстрактілі тұрғыдағы тиесілілікті білдіретін изафетті матасулы изафет деп атадық. Ал лексикалық мәні ауыспалы сипат алатын тіркестерді метафоралы изафет деп танымыз. Жоғарыда талданған сөз тіркестерінен изафеттің семантикалық бөлінісіне мысал келтірейік.

- Меншікті изафет: *Ләйлі жәмалына, үзүм тумі, сурәтін нәқшн, бағы гулзары* т.б.

- Матасулы изафет: *душман йүздүндін, йүзүң жәмалы, умрүмнің рәсмалы, ернің мәзһәбі, көзүм бәбәгі* т.б.

- Метафоралы изафет: *шекер күлүш, таш сүні, тәдбир суы, көзүмнүң қибләсі, аб-е хайат* т.б.

Сонымен, «Гүлістан бит Түркі» жазба ескерткішінде түркі тілдеріне тән изафеттік сөз тіркестері жиі кездеседі. Изафеттің тіл біліміндегі III түрі де мәтін мазмұнында сақталған. Мұндай изафеттік қатынас түрлерін семантикасы бойынша үш түрге жіктеуге болады: меншікті, матасулы, метафоралы. Мәтін мазмұнына толық сараптама жүргізу арқылы сөз тіркесі синтаксисінде изафеттік қатынастың маңызды екендігін және сөздерді бірімен байланыстаруда, сөйлем құрамында тізбектеуде ерекше құрылым екенін айқындадық.

Қорытынды

«Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі изафеттік құрылымдарды зерттеу түркі тіл білімінде маңызды орын алады. Изафет арқылы жасалатын синтаксистік қатынастар зат есімдердің өзара байланысу тәсілдерін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл құрылымдар арқылы заттар мен құбылыстардың арасындағы мағыналық байланыстар анықталып, тілдің семантикалық жүйесінің күрделі екенін көрсетеді. Мақалада зерттелген I, II, III типтегі изафет түрлері түркі тілдеріндегі грамматикалық заңдылықтарды сипаттайды. Жазба ескерткішінде кездесетін изафеттік құрылымдардың қазіргі қазақ тіліндегі қолданысымен ұқсастығы салыстырылған. Сонымен қатар парсы тілінен аударылған кейбір элементтердің ықпалы да көрініс тапқан. Изафет түрлерінің үш негізгі категориясы

– меншікті, матасулы және метафоралы изафеттер – «Гүлістан бит Түркі» мәтініндегі семантикалық рөлін анықтап, тілдің байырғы құрылымын айқындауға үлес қосады. Зерттеу барысында изафет құрылымдарының мағыналық аспектілері мен олардың сөйлемдегі рөлі талданып, ортақ изафет терминімен анықталған тізбекті құрылымдар да қарастырылды. Мақала нәтижелері түркі тілдерінің тарихи-салыстырмалы синтаксисін зерттеуде құнды болып табылады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі.

М.Ж. Ескиндинова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

А.С. Зинедина, Л. Еспекова – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Идельбаев М. О средневековом общетюркском памятнике «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сарай // Әдебиеттану және фольклор, 2017. – С. 72-79.
2. Наджиб Э. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алма ата, 1975. – 217 с.
3. Аджимамбетова Г., Кочубей А. Употребление изафетных конструкций в крымскотатарском языке // Вопросы крымскотатарской филологии и культуры, №3., 2016 – С. 10-13.
4. Шаяхметов В. Изафетные конструкции в башкирском языке // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Уфа, 2005. – 20 с.
5. Майзель С. Изафет в турецком языке. – Москва: Издательство академии наук СССР, 1957. – 186 б.
6. Гаджиева Н. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – Москва: Наука, 1973. – 408 с.
7. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
8. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 247 б.
9. Семенова Г. Изафет и изафетная цепь в чувашском языке // Язык и слово, 2021. – С. 32-34.
10. Қазыналы оңтүстік. Т. 67 // М. Мырзахметұлы, Қ. Тәжиев, С. Өмірзақов т.б. – Астана: Нұрлы әлем, 2012. – 312 б.
11. Резван Х. К вопросу об изафетных конструкциях в персидском языке // Молодой ученый. №15 (74), 2014. – С. 410-412.
12. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.
13. Асадулаева У. И., Гаджиев Э. Н. Особенности генезиса изафетных словосочетаний в тюркских языках // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. - 2017. - Т. 11. – № 4. – С. 25-29.

References

1. Idelbaev M. O srednevekovom obshchetyurkskom pamiatnike «Gulistan bit-turki» Saifa Sarai [On the medieval common Turkic monument "Gulistan bit-turki" by Saif Sarai] (2017, pp. 72-79) [in Russian].
2. Nadzhip E. Tyurkoiazychnyi pamiatnik XIV veka «Gulistan» Seifa Sarai i ego yazyk [The 14th-century Turkic-language monument «Gulistan» by Saif Sarai and its language] (Alma-Ata, 1975, 217 p.) [in Russian].
3. Adzhimambetova G., Kochubei A. Upotreblenie izafetnykh konstruksii v krymskotatarskom yazıke [The use of izafet constructions in the Crimean Tatar language] (2016, pp. 10-13) [in Russian].
4. Shaiakhmetov V. Izafetnye konstruksii v bashkirskom yazıke [Izafet constructions in the Bashkir language]. (Ufa, 2005, 20 p.) [in Russian].
5. Maizel S. Izafet v turetskom yazıke [Izafet in the Turkish language] (Moscow, 1957, 186 p.). [in Russian].
6. Gadzhieva N. Osnovnye puti razvitiya sintaksicheskoi struktury tyurkskikh yazykov [Main ways of development of syntactic structures in Turkic languages] (Moscow, 1973, 408 p.) [in Russian].
7. Kordabaev T. Tarihi sintaksis maseleleri [Historical syntax problems] (Almaty, 1964, 244 p.) [in Kazakh].
8. Balakaev M. Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh language] (Almaty, 1992, 247 p.). [in Kazakh].
9. Semenova G. Izafet i izafetnaya tsep' v chuvashskom yazıke [Izafet and izafet chain in the Chuvash language] (2021, pp. 32-34). [in Russian].
10. Myrzkakhmetuly M., Tazhiyev K., Omirzakov S., et al. Kazynaly ontystik. T. 67 [Treasured South. Vol. 67]. (Astana, 2012, 312 p.). [in Kazakh].
11. Rezvan Kh. K voprosu ob izafetnykh konstruksiiakh v persidskom yazıke [On the question of izafet constructions in the Persian language] (2014, pp. 410-412). [in Russian].
12. Sairambaev T. Kazak til biliminin maseleleri [Issues of Kazakh linguistics] (Almaty, 2014, 640 p.). [in Kazakh].
13. Asadulaeva U. I., Gadzhiev E. N. Osobennosti genezisa izafetnykh slovosochetanii v tyurkskikh yazykakh [Features of the genesis of izafet phrases in Turkic languages] (2017, pp. 25-290). [in Russian].

A.S. Zinedina, M.Zh. Eskindiнова, L. Yespekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Izafet Constructions in the Monument "Gulistan Bit Turki" (Syntactic and Semantic Analysis)

Abstract. This article analyzes the semantics of izafet constructions in the "Gulistan bit Turki" monument. The research focuses on studying the syntactic structures of Turkic written monuments, particularly izafet constructions, to gain a deeper understanding of the semantic aspects of the syntactic system of Turkic languages of that period. Izafet constructions help determine the semantic connections between objects, phenomena, and concepts in the language, thus playing a significant role in Turkic linguistics. The aim of the study is to identify the semantic features of izafet relations in the "Gulistan bit Turki" text and analyze their grammatical and semantic connections. By distinguishing the types of izafet constructions (I, II, III), the study examines the use of possessive, subordinate, and metaphorical

meanings and their semantic roles in the written monument. Structural-semantic, historical-comparative, contextual, and syntactic analysis methods are employed in this research. These methods allow for an examination of the semantic aspects of izafet constructions in the text. The semantic analysis of izafet constructions helps explain the fundamental principles of the syntactic system of Turkic languages and reveals the linguistic value of this monument. The research findings can be applied in linguistics, literary studies, and cultural studies. The study offers a comprehensive analysis of the semantics of izafet relations in "Gulistan bit Turki" and demonstrates their importance in shaping the semantic system of Turkic languages. This research makes a significant contribution to the deeper understanding of the historical aspects of the syntactic structure of Turkic languages.

Keywords: izafet, subordination, word combination, Gulistan bit Turki, historical syntax.

А.С. Зинедина, М.Ж. Ескиндинова, Л. Еспекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Изафетные конструкции в памятнике «Гулистан бит түркі» (синтаксико-семантический анализ)

Аннотация. В статье проводится семантический анализ изафетных конструкций в памятнике «Гулистан бит түркі». Темой исследования является изучение синтаксических структур тюркских письменных памятников, в частности, изафетных отношений, с целью глубокого понимания семантической системы синтаксиса тюркских языков того времени. Изафетные конструкции позволяют выявить семантические связи между предметами, явлениями и понятиями в языке, что делает их значимой частью тюркского языкознания. Цель исследования – определить семантические особенности изафетных отношений в тексте «Гулистан бит түркі» и проанализировать их грамматические и семантические связи. Выделяются типы изафетных конструкций (I, II, III) и анализируется их употребление в письменном памятнике, включая собственные, соподчиненные и метафорические значения. В работе применяются методы структурно-семантического, историко-сравнительного, контекстуального и синтаксического анализа. Эти методы позволяют изучить семантические аспекты изафетных конструкций в тексте. Анализ семантики изафетных конструкций помогает объяснить основные закономерности синтаксической системы тюркских языков и раскрыть лингвистическую ценность этого памятника. Результаты исследования могут быть полезны в лингвистике, литературоведении и культурологии. В итоге был проведен всесторонний анализ семантики изафетных отношений в «Гулистан бит түркі» и выявлена их важность в формировании семантической системы тюркских языков. Это исследование вносит значительный вклад в более глубокое понимание исторических особенностей синтаксической структуры тюркских языков.

Ключевые слова: изафет, соподчинение, словосочетание, Гулистан бит түркі, исторический синтаксис.

Авторлар туралы мәлімет:

Зинедина А.С. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ескиндинова М.Ж. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Еспекова Л. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Zinedina A.S. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Eskindirova M.Zh. – PhD, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yespekova L. – PhD, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГРНТИ: 17.71.91

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-263-278>

Научная статья

Едигей в цикле эпосов о «Сорок батыр»: история изучения версий и вариантов

Г.Ф. Шахрияр

Институт фольклора Национальной Академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

(E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru)

Аннотация. Традиционное для казахской литературной среды эпическое событие Сорок батыров – состоит из трех различных циклов: «Аншибай батыр и его потомки», «Карадон батыр и его потомки», «Жыры о разных батырах». Циклизация эпосов об Едигее и его потомках включена в цикле «Аншибай батыр и его потомки», которая является первым из трех колец циклизации «Сорок батыров». Эпосы, вошедшие в эту серию, посвящены героям, происходившим из рода мангитов и во многих случаях являющимся историческими личностями. Циклизация является поэтическим выражением истории о Золотой орде и ее преемнике – Ногайской орде.

Циклизации «Сорок батыров» содержит практически все героические эпосы Золотой Орды и Ногайской орды. Какие версии эпоса войдут в циклизацию, зависит от сказателей. В средневековых хрониках, рукописях этого периода и других письменных источниках подробно рассмотрена активная роль названных эпических героев в средневековой исторической сцене. В основном содержании эпоса рассказывается о свободе ногайского народа, безопасности и благосостоянии народа, они защищают себя и свою родину от нападений калмыков и армии кызылбашов, которая часто нападала на них.

Основным ядром первым из трех звеньев циклизации является сага «Едигей». В действительности, история Едигея и его потомков ложится в основу цикла «Сорок батыров». Все последовавшие за ним саги были посвящены людям, принадлежащим к его родословной.

Ключевые слова: циклизация, сорок батыров, Едигей, звено, эпос.

Поступила: 03.08.2024; Принята: 27.10.2024; Доступна онлайн: 25.12.2024

Введение

Традиционное для казахской литературной среды эпическое событие Сорок батыров – состоит из трех различных циклов: «Аншибай батыр и его потомки», «Карадон батыр и его потомки», «Жыры о разных батырах». Циклизация «Сорок батыров» содержит практически все героические эпосы Золотой орды и Ногайской орды. Какие версии эпоса войдут в циклизацию, зависит от сказателей. В основном содержании эпоса рассказывается о свободе ногайского народа, безопасности и благосостоянии народа, они защищают себя и свою родину от нападений калмыков и армии кызылбашов, которая часто нападала на них.

Циклизация эпосов об Едигее и его потомках включена в цикле «Аншибай батыр и его потомки», которая является первым из трех колец циклизации «Сорок батыров». Эпосы, вошедшие в эту серию, посвящены героям, происходившим из рода мангитов и во многих случаях являющимся историческими личностями.

Основным ядром первым из трех звеньев циклизации является сага «Едигей». В действительности, история Едигея и его потомков ложится в основу цикла «Сорок батыров». Все последовавшие за ним саги были посвящены людям, принадлежащим к его родословной.

Едигей, имеющий историческую идентичность среди среднеазиатских тюрков, занимает особое место в истории турецкого эпоса. Сага «Едигей» является одним из бесценных источников, отражающих живую историю.

Несмотря на то, что сведения об Едигее встречаются в письменных источниках с XVI века, мы наблюдаем, что эпос «Едигей» изучается с XIX века. В конце XIX века было зафиксировано пятнадцать башкирских вариантов. Рукописная версия эпоса в его более полной традиционной поэтической форме датируется 1762 годом. Это татарская версия, состоящая примерно из 7000 стихов. Татарский фольклорист Фатых Урманче пишет, что «среди образцов татарского народного творчества нет другого такого крупного произведения, как «Идегей» [35, с.14].

Казахский вариант саги впервые был опубликован на русском языке в 1820 году Григорием Спасским в основанном им журнале «Сибирский вестник». Сага «Едигей» вошла в число рассказов, собранных востоковедом и дипломатом Александром Ходзко в 1830-1844 годах, когда он был дипломатом в Иране. Эту сагу он собрал в 1830 году у Алибея Шарاپова, одного из астраханских ногайцев, и с его помощью перевел на персидский язык прозаическую часть саги. В книге А.Ходзко «Образцы народной поэзии Персии», вышедшей на английском языке в 1842 году, в раздел, посвященный «Кёроглу», был включен эпос «Едигей».

В 1841-1842 годах Чокан Валиханов вместе со своим отцом Чингизом Валихановым написал казахскую версию эпоса из Аман-Карачаевского края и других казахских племен. Оригинал этой рукописи был опубликован П.М.Мелиоранским вместе с русским переводом Ч. Валиханова.

Рукописная копия татарской версии эпоса, написанная Абидуллою Ахмаджаноглу в 1854 году, хранится сегодня в Институте языка, литературы и историко-научных исследований в Казани.

И.Берёзин в 1862 году опубликовал трёхтомную «Турецкую хрестоматию» (1857-1878) туркменскую версию эпоса «Едигей». Автор отметил возможность того, что эта версия является «скорее всего, татарской версией» [12]. В произведении «Могила хана Тохтамыш» [32]. Н.Сорокин рассказал о личности Едигея и его борьбе с врагом.

Следует особо отметить, что после Г.Спасского сагу «Едигей» систематически издавали Чокан Валиханов и В.Радлов. Следует отметить, что в 1866-1872 годах В.Радлов собрал всего четыре варианта саги, относящихся к трем барабанным татарам, сибирским татарам и одному горному Алтаю. В 1896 году он записал еще четыре версии из Крымских степей.

Обсуждение и результаты

В 1872 году В.Радлов также упомянул эпос «Едигей» в своем труде «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи» [28]. Этот труд он опубликовал сначала в 7 томах на немецком языке, затем перевел на русский язык и издал в 10 томах в Петербурге в 1878-1907 годах. Эта его работа считается важнейшим из исследований, проведенных по эпосу. Этот труд считается одним из самых серьезных источников по изучению саги о «Едигее».

Кроме того, В.Радлов упоминает эпос «Едигей» и в своих произведениях «Сибирские древности» (Санкт-Петербург, 1888), «Этнографический обзор тюркских племен Сибири и Монголии» (Лейпциг, 1884), «Из Сибири». (Русский перевод, 1989 г.).

Знаменитый испанский путешественник и дипломат Рей Гонсалес де Клавио написал дневник о местах, которые он посетил. Его рукопись хранится в Национальной библиотеке Мадрида. Этот дневник впервые был опубликован в 1582 году Арготе де Молиной под названием «Описание, жизнь и конфликты земель, принадлежавших империи Тимура Великого». В России этот дневник выходила дважды. Первый перевод был опубликован И.Срезновским под названием «Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406 гг.» (СПб., 1880, из 28-го тома Сборника одежды русского языка и словесности Академии Наук). И более точный перевод подготовленный В.Бартольдом и И.Петрушевским [19] труд переиздавался в 1990 [21] и 2003 [20] годах. В этом дневнике рассказывается о посещении Тимуром земель Золотой орды и его сражениях там. Это один из древнейших источников, подтверждающих Едигея как историческую личность.

В 1880-1881 годах известный востоковед и тюрколог Н.Семенов записал ногайский вариант саги и издал ее в виде книги в 1885 году под названием «Туземцы северо-восточного Кавказа». В «ногайском» разделе книги «Жизнь ногайской юрты. Мурза Едыгэ» (Монгольская эпическая поэма в переводе с ногайского) и «Два дополнения к поэме «Мурза Едыгэ»: 1-я «Песни Едыгэ» статья Н.Гулака, напечатанная в газете «Кавказ» за 1885 год [29]. Эта работа Н.Семенова очень ценна с точки зрения изучения ногайского варианта эпоса.

«Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды» [33], изданный в 1884 и 1941 годах В.Г.Тизенгаузеном, представляет собой бесценный источник для изучения Едигея как исторической личности.

В 1893 году М.Алейников перевел на русский язык легенду о Едиге и напечатал ее в своей статье «Поверья ногайцев», опубликованной в СМОМПК.

При участии Ч.Валиханова русский фольклорист и этнограф Г.Потанин написал четыре варианта сюжета, существенно отличающиеся друг от друга. Разница между этими версиями заключалась в том, что одна была более исторической, другая – богатой сказками, третья – религиозной, третья – богатой мифологическими мотивами. От традиционного эпоса отличается и казахский вариант, переведенный на русский язык А.Диваевым на основе рукописи в 1896 году.

Рукопись «Сказание о Едигее и Тохтамыше» [24], изданная русским востоковедом и тюркологом П.Мелиоранским в 1889 году, была позднее передана Г.Потанину детьми первого собирателя и исследователя саги Чокана Валиханова, который на их основе опубликовал «Турецкая сказка о Едигее. Живая история» в 1897 г. Эта работа была переиздана в России в 2011 году [25].

В 1897 году впервые в разделе «Песни древних башкир» книги М.Умидбаева «Едкер» («Память») он выделил место части эпоса. Самым крупным вариантом башкирского варианта саги является экземпляр Йирава Мухаммедшаха Бурангулова, состоящий из шести тысяч стихов. Н.Зарипов пишет, что «этот вариант представляет собой текст рукописного списка 1762 года, принадлежавшего сыну Каськинова Гимази Гелеветдину, жившему в селе Тюбенге Ильясу в городе Оренбурге» [18, с.6, с.8].

Каракалпакский вариант саги был собран Ю.Беляевым в 1903 году, однако в 1917 году ему удалось опубликовать сагу в русском переводе. Эпосе «Едигей» Ч.Валиханов уделит место и в своих «Избранных сочинениях», вышедших в 1904 году. В том же году он опубликовал полную версию саги. Ч.Валиханов пишет здесь в небольшой заметке о своем отце, что «Султан Чингиз Валиханов имел особую любовь к сказаниям о Едигее. В его черновиках есть несколько замечаний, обращающих на себя внимание в этом отношении» [17, с.230]. Относительно раздела этого произведения «Идигей» автор отмечает, что «эта рукопись была опубликована Г.Потаниным под названием «Кыргызский рассказ о Едигее в сокращении из сочинений Ч.Валиханова» в «Живой старинѣ» (1981 г., вып. IV, ок.156-163) [17, с.233].

После Октябрьской революции казахский фольклорист А.Джанибеков занимался систематическим сбором устных памятников. Начиная с 1905 года, в течение 30 лет собирал образцы фольклора ногайцев Астрахани. На основе собранных им материалов у ногайцев Астрахани, Дагестана, Ставрополя и Кубани А.Джанибеков подготовил четырехтомную рукопись под названием «Сокровище слова» («Союз казнасы») [30, с.53].

В 1908 году в 8-м номере газеты «Шура» (Казань) «Ризаеддин Фахреддинов, используя различные источники, показывает Едигея как исторического героя и описывает некоторые моменты, связанные с его жизнью. В то же время исследователь Фатих Урманче отмечает, что в архивах Академии Наук Республика Татаристана имеются варианты, зафиксированные в Акмолинской области в 1909 году и в Астраханской области в 1910 году [8, с.4].

Полная версия башкирского варианта, произнесенного М.А.Бурангуловым в 1910 году, до наших дней не сохранился, но отдельные части этого варианта были опубликованы М.А.Бурангуловым в 1940 году в номерах 6-8 журнала «Уктабер».

Рукопись П.Фалева, сохранившаяся в научном архиве Института востоковедения РАН (Введение в изучение тюркских литератур и наречий. Ташкент, 1922), указывает на существование крымского и сибирского вариантов. Своей своеобразностью привлекает внимание произведение П.Фалева «Ногайское сказание об Едигее и Тохтамыше» (Ногайское сказание об Едигее и Тохтамыше), написанное в начале XX века. Следует отметить, что эта работа П.Фалева была отмечена золотой медалью. Позднее эта работа П.Фалева была привлечена к исследованиям ряда ученых.

Башкирский историк А.З.Валиди (З.В.Тоган) в опубликованной в 1913 году исследовательской работе под названием «Среди буряньских башкир» дал обширные сведения о башкирском варианте эпоса. Он пишет, что «когда Боренли рассказал, что человек сыграл мелодию под названием «Морадим» за 100 километров в селе Кусым, мне тоже захотелось ее услышать... Когда эта песня и его мелодия были записаны из башкирских уст под аккомпанемент по кураю, это было бы чудесное благословение от Бога. Позволит ли мне Бог это услышать и записать?... Я желаю Богу, я хочу это услышать, потому что это вечные исторические романы наших северных тюрков. Люди защищали его пятьсот лет. Если он исчезнет совсем, это будет большое несчастье» [9, 13]. К сожалению, желание А.З. Валиди не было исполнено.

Хотя эпос «Едигей» был собран башкирским фольклористом Нигметом Хакимом в 1914 году со слов Йирава М. Османа под названием «Исторический рассказ», эта версия не была опубликована. В 1915 году в изданную в Уфе книгу стихов Фазиля Тюка «Нардуган» была включена глава из эпоса под названием «Древнебашкирский эпос Морадим».

Небольшие эпизоды из разных вариантов саги были записаны в разное время М.И.Уметбаевым (1883 г.), Х.Г.Хабитовым (1923 г.), Г.Ф.Вильдановым (1927 г.). Сказочный вариант эпоса собрали А.Г.Бессонов и С.Ф.Мирканов.

В 1917 году версия, собранная А. Диваевым, была переведена на татарский язык и опубликована в журнале «Шура» (№15-16). В 1919 году Н.Хакимов (Нигмат Хаким) собрал среди омских татар западносибирский вариант эпоса. Предисловие к этой версии А. Самойлович написал в 1938 году. Спустя много лет эта статья хранилась в архиве Казанского отделения РАН, наконец, в 1972-1973 годах она была опубликована в журнале «Тюркологический сборник» (Москва, 1973, с. 186).

В 1924 году казахский учёный М.Тынишбаев опубликовал в журнале «Сана» статью под названием «Мирза Едиге батыр». В этой статье он сравнил Едигея, героя эпоса, и Едигея, являющегося исторической личностью. При этом, начиная с 1927 года, сага издавалась в Казахстане несколько раз подряд. На казахском языке опубликованы материалы, собранные К.Саптаевым в 1927 г., С.Сейфулом в 1932 г. и С.Мукановым в 1939 г.

В 1928 году татарский фольклорист Наги Исанбет записал различные варианты саги в селах Кусимово Тамян-Катайского кантона (ныне Абзелиловский район Белоруссии), селах Яикбаево и Туркменево Зилаирского кантона (ныне Баймакский район).

В фольклорном архиве Башкирского отделения РАН сохранилась запись, сделанная Н.Исанбетом в 1929 году и башкирским фольклористом М.Бурангуловым в 1934-1939 годах. Здесь же находится «Идукай и Мурад», подготовленный к изданию башкирскими учеными Р. Нигмати и Б. Бикбаевым на основе этих материалов, а когда составители готовили к изданию этот эпос, они обнаружили 17 песен, связанных с Едиге.

В 1929 и 1934 годах каракалпакский фольклорист К.Аймбетов записал каракалпакский вариант саги из уст сказителя Ерполата Жирау. Эта версия саги больше остальных по объему и в то же время отличается от своего архетипа. В целом «репертуар каждого каракалпакского жырау включает от 7-8 былин до 25 былин. В настоящее время в народе живы более 1000 эпических произведений» [11, с.56].

С.Сейфуллин, основатель Союза писателей Казахстана, потерявший всю свою семью из-за репрессий в годы Советского Союза, рассказал и проанализировал эпос «Едигей» в своем труде «Казахская литература», опубликованном в 1932 году. Он разделил героев в вариантах эпоса на две части: феодалов и крестьян.

В 1920-1940 годах среди кочевых узбеков стал собираться и изучаться эпос «Едигей». В 1939 году Н.Зарипов в своей работе «Узбекский фольклор. Хрестоматия для педагогических институтов» дал информацию о саге «Тулумбий». Эта эпопея рассказывает о Едигее и его отце. Кроме того, в Фонде рукописей Каракалпакстана имеется эпос «Тулумби», написанный арабским алфавитом, вторая часть которого называется «Нурадин». Это отдельная сага. Сага «Тулумби» – вторая версия «Едигея» [11, с.44]. Ее еще называют узбекской версией саги. Этот вариант записан каракалпакским ученым Т.Ниетуллаевым из Акбая Отенова, проживающего в Тёрт-Куле, и в настоящее время хранится в Фонде рукописей Каракалпакстана под описью № 55569. Следует отметить, что сага «имеет более 20 каракалпакских версий» [11, с.41].

В 1937 году К. Аймбетов опубликовал казахский вариант эпоса на русском языке. В 1939 году писатель С. Муканов опубликовал в своей книге «Батырлар» копию эпоса «Едигей» Ч. Валиханова. В 1940 году М. Бурангулов написал сагу от Гимадии Каскуновой, жительницы села Ашаги Ильясова Бузулукского уезда Самарской губернии, и опубликовал ее в журналах «Октябрь» и «Красная Башкирия». В отличие от других вариантов, здесь явно выражено стремление народа к свободе.

В 1940 году Б.Кенжебаев в своей статье «О Едигее батыре» («Едигей батыр» жыры туралы. «Литература и искусство», №7-8) сообщил о пяти различных вариантах эпоса. Татарский фольклорист и поэт Наги Исанбет выполнил художественную реставрацию эпоса «Едигей» и в 1940 году опубликовал эпос в журнале «Советская литература» под названием «500 лет татарскому народному эпосу «Едигей» (1940, № 11-12). Через месяц после публикации эпоса она была негативно воспринята государственными органами. После этого он хотел опубликовать новую версию эпоса, но протест публикации, последовавший за этим началом Великой Отечественной войны и последующий запрет эпоса, отложил эту публикацию.

С 1940-х годов пропаганда героического эпоса тюркских народов, вошедших в Советский Союз, была вообще запрещена. Сага «Едигей» была одной из них. «Эта сага была удалена из всех книг по истории и литературе в Казани и других тюркских государствах, входивших в состав Российско-Советской империи, и было запрещено ее рассказывать. Якобы сага отражает лишь жизнь ханов и дворян и нанесет вред дружбе между народами. Несмотря на это, факт, что сага о «Едигее» по-прежнему распространяется и охраняется» [1, с.142]. Важно отметить, что в начале 1940-х годов российские ученые говорили об эпосе «Едигей» как об «успехе татарской культуры» [23, с.68]. Запрет этого эпоса, получившего

впоследствии название «Восстание едигеев», длился дольше, чем другие героические эпосы тюркских народов. «В 40-е годы XX века объективное изучение истории Золотой орды было практически запрещено. Не разрешалось собирать турецкие героические эпосы, особенно издания, связанные с Золотой Ордой, и привлекать их к научным исследованиям» [35, с.13].

Так, 28 ноября 1944 года Обком КПСС вынес вердикт по версии, опубликованной Н.Исанбетом, под названием «Неполноценное издание Н.Исанбета». Спустя 36 лет – в 1980 году сага была наконец опубликована в последней подготовленной им редакции, но в ней не упоминалось имя автора.

На самом деле последствия решения о «неполноценной публикации» проявятся и в последующие годы, а до тех пор сага «Едигей» так или иначе публиковалась. В 1945 году академик А.Орлов опубликовал книгу «Сага о казахском героизме». Хотя он представил содержание одной из казахских версий саги с ее историческими корнями и поэтическими особенностями, вскоре после «успеха» Сталина-Жданова опыт инквизиционного притеснения Едиге разделили и другие братские народы – казахи, калмыки, узбеки, кыргызы, туркмены и т.д. также вошел в эпическое наследие [2, с. 31].

После этого об исследовании саги «Едигей» уже нельзя было говорить. Хотя были случайные люди, которые хотели собрать и опубликовать сагу, советская власть наложила против них строгие законы. Сага «Едигей» надолго была забыта. В начале 1960-х годов сравнительные исследования «Едигей» А.Самойловича и В.Жирмунского в отдельных журналах постепенно возрождали интерес к эпосу.

В 1962 году В. Жирмунский упомянул эпос «Едигей» в своей работе «Народный героический эпос» и дал комментарии и пояснения к эпосу. Это было одно из первых исследований В.Жирмунского по эпосу. В последующие годы он провел более масштабные и серьезные исследования о «Едигее».

Жена В.Жирмунского Нина Александровна передала его исследования после его смерти (в 1971 г.) в дар Санкт-Петербургскому отделению РАН (фонд №1001). В связи со своим 100-летием материалы этого архива были опубликованы А. Анфертьевой «Академик Виктор Максимович Жирмунский. Он был опубликован под названием «Биобиблиографический очерк». По данным тетради фонда № 1001, там сохранилось 1993 раздела, охватывающих 1909-1981 годы. В первом разделе собраны научные труды, статьи, отчеты, сборники и монографии, написанные ученым в период с 1924 по 1971 год [26, с.268].

В этой первой части, содержащей восточные и славянские эпосы, есть написанное на печатной машинке «Сказание «Идиге» в папке № 283. «Это каракалпакский вариант саги, написанный К. Аймбетовым из уст сказителя Ерполата Жирау, переведенный У. Бекгалиевым и под редакцией фольклориста О. Коджурова. В архиве имеется и вторая машинописная версия. Данная версия состоит из 215 страниц, на одной из страниц размещена фотография Ерполата Жырау, сделанная К. Аймбетовым» [26, с.270]. Эта версия, о которой мы говорим, была написана в 1940 году. Сведения о том, где и как этот вариант, сохранившийся в архиве под названием № 270, попал в личный архив В.Жирмунского, отсутствуют.

В 1957 году Саадат Чагатай впервые в Турции перевел и опубликовал эпос «Едигей», написанный им о старом крымчанине, в юности переехавшем в Анкару и обосновавшемся на немецком языке. После этого интереса к этому эпосу в Турции не было, и до конца века о нем почти никто не вспоминал.

В 1958 году А. Сикалиев собрал еще один новый вариант эпоса среди ногайцев. В 1967 году он опубликовал художественную версию саги под названием «Кобогил» вместе с другими ногайскими сказками.

В 1960 году российский историк Л. Черепнин в своем труде «Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках» написал статью «Нашествие на Россию татарских войск под предводительством Едигея» [39]. Здесь он показывает, что «история о нашествии Едигея на Русь, упомянутая в летописях и происшедшая в 1408 году, дошла до нас в нескольких вариантах. Самый древний из них сохранился в летописях Ермолина, Львовской и Второй Софийской» [39, с.715].

В 1963 году В.В.Бартольд опубликовал во II томе «Избранных сочинений» исследовательскую работу «Отец Эдигея». До этого он опубликовал эту работу в 1927 году в журнале «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» [58].

В 1967 году каракалпакские фольклористы К. Максетов и Ж. Хошниязов записали полную версию эпоса «Едигей» по Эсемурату жырау, знаменитому жирафу каракалпаков. Этот каракалпакский вариант эпоса хранится в Фонде рукописей Узбекистана (Колжасба ӨзГА ККБ колжасба фондында инв. № 62790).

В 1972-1973 годах номер «Тюркологического сборника» был посвящен эпосу «Едигей». Вот «П. Мелиоранский и изучение эпоса Едигея» В. Жирмунского, «Вариант рассказа о Едигее и Тохтамыше, написанный Н. Хакимовым» А. Самойловича, «Рукопись произведения П. Фалева о эпос «Едигей» в Архиве востоковедов Института востоковедения АН СССР и др. Опубликовано статьи. Новые произведения, связанные с эпосом, до последних лет публиковались отдельными номерами журнала.

В 1980 году А. Сикалиев в своей статье «Общество и герой в ногайском героическом эпосе» рассказал о героическом эпосе, а также рассказал об эпосе «Едигей», проанализировал поэтический язык эпоса, дал обширные сведения о периоде в которой жил Едигей (31). Он усовершенствовал это произведение и опубликовал его в 1994 году. Он опубликовал его под названием «Ногайский героический эпос» (30). Кроме того, А. Сикалиев упомянул Едигея и в книге «Сорок батыров Ногай» (7, с.195), изданной в Махачкале в 1991 году.

Татарский фольклорист Ф.Урманче в своей исследовательской работе «Эпические сказания татарского народа. Сравнительно-исторические очерки» (37), изданные в 1980 году, он также упомянул эпос. Еще немного усовершенствовав свои исследования, в 1984 году опубликовал труд «Героический эпос татарского народа» (36).

В 1981 году, проводя исследования в Республике Каракалпакстан, немецкий учёный Карл Райхль записал новую каракалпакскую версию эпоса из Джумабая Базарова. После кончины Ю. Базарова (в 2006 г.) - в 2007 г. вышла сага Карла Райхля с длинным предисловием «Едиге. Каракалпакский устный эпос в исполнении Жумабая Базарова»

(Хельсинки, 2007, 498 с. + CD). Одновременно с этим он добавил в книгу в виде компакт-диска музыкальный образ эпоса «Едигей», рассказанный своим голосом Ж. Базаровым. Говоря о музыке саги, К. Райхл говорит, что «Джумабай джирау для своей 37-частной версии «Едигея» использует четыре мелодии или мелодических рисунка» (4, с.72). Репертуар древних каракалпакских сказителей был шире. В версии «Едигея», написанной Жирау Отениязом Иымбетовым, использовано до двадцати музыкальных произведений. Следует отметить, что Абдирейим Султанов написал другую версию эпоса «Едигей» Джумабая Базарова за несколько лет до Карла Райха. Оба варианта немного отличаются друг от друга.

В 1984 году Е.М. Мелетинский также упомянул Едигея в своем обширном исследовании «Кипчакский эпос о ногайских богатырях». Одна из татарских версий эпоса была издана в Казани в 1988 году тиражом 20 000 экземпляров. К напечатанному экземпляру в виде миниатюрной книги татарский фольклорист И. Надиров написал предисловие. Этот вариант эпоса состоит из 7000 строк.

У туркмен существует эпос под названием «Тулумбий», сюжетная линия которого, события, персонажи, географические области, где происходят события, совпадают с эпосом «Едигей». В Туркменистане эта сага не так распространена и не подвергалась исследованиям. Лишь в 1987 году Б.Валиев опубликовал в журнале «Известия Академии наук Туркменистана» статью под названием «Тулум Ходжа». После этого учёный в 1993 году опубликовал книгу под названием «Тулум Ходжа. Дессан» (Ашхабад, 1993). Этот вариант саги собран среди човдурских туркмен. В настоящее время этот вариант хранится в Рукописном фонде Института языка и литературы имени Ф. Махтимгулу Академии наук Туркменистана среди архивных материалов под номерами 1991, 2215, 2047.

Говоря об эпосе, К. Райхль называет его «родственным» (5, с.53) эпосу «Едигей». Здесь Баба Туклас – святой, ходящий по горам и степям, а Шашты Азиз – король фей на горе Гаф. Сюжет саги продолжается, как и в саге «Едигей». В конце концов, Тохтамышхан объявляет Айтгельди наследником престола после себя. Ю. Сарыкая пишет, что совершенно ясно, что имя Айтгелди, героя эпоса «Тулумбий», представляет собой измененную форму Едигея, героя эпоса «Едиге» (Едиге – Айдига – Айдеке – Айтгельди)» (6, с.148).

В 1990 году в городе Нукусе было выпущено несколько вариантов каракалпака под названием «Едигей». В том же году С. Минкина перевела эпос на русский язык под названием «Идегей: Татарский народный эпос» (16). В 1994 году в Казани тиражом 10 тысяч экземпляров был переиздан цветной книжный экземпляр эпоса «Едигей», названный «жемчужиной татарской культуры» (3, с.39).

Европейские ученые также проявили интерес к эпосу, и в 1996 году Андре Шмитт опубликовал в Германии свой труд «История Эдигея». Здесь ученый упомянул 17 версий саги и дал краткую информацию об их содержании.

Дастан впервые участвовал в научных исследованиях в Турции в 1998 году Рустамом Султи. Версия, которую он изучал, была опубликована Н. Исанбетом в 1940 году и считалась «неполноценным изданием». Р. Султи написал на эту тему под руководством

Ф. Туркмена диссертацию под названием «Обзор татарских повествований об эпосе Едиге», позже этот труд был опубликован под названием «Едиге». За этой публикацией последовало несколько научных работ. Х. Донмез «Анализ эпоса Идигей с точки зрения народной культуры», в 1999 году Ф. Серинкан перевел текст башкирского варианта эпоса с кириллицы на латиницу и написал дипломную работу для получения степени бакалавра на кафедре турецкого языка и литературы филологического факультета Университета Памуккале. Кроме того, в 2001 году Г. Озтюрк под руководством Э. Гюрсой Наскали в Институте тюркологии Университета Мармара написал диссертацию на тему «Башкирский вариант эпоса Едиге батыр» (Рецензия, текст, текст с транскрипцией, перевод). Следует отметить, что башкирский вариант, к которому обратился Г. Озтюрк, называется «версией М. Бурангулова» и, как мы уже упоминали выше, это самый обширный башкирский вариант, состоящий из 6000 строк.

В 1999 году Б. Путилов рассказал о Едигее в своих произведениях «Героический эпос как художественная система» и «Георический эпос и действительность» [27]. В этом же году Ф. Урманчеев опубликовал исследовательскую работу под названием «Народный эпос «Идегей» [38].

В 2002 году В.Трепавлов в своей работе «История Ногайской Орды» [34] рассказывает об общественно-политическом положении ногайцев начиная с XV века. Это его исследование считается одной из важнейших работ, опубликованных по Ногаю за последние годы.

В 2003 году А. Бурыкин и Л. Семенова подготовили совместно «Об одном общем мотиве в якутском предании об Омое и Эллэе, тюркском эпосе о Едиге и калмыцком эпосе «Джангар» (Монголоведение. Элиста, №2, 2003, s.134-154). Следует отметить, что былины «Омогой и Эллей», «Джангар» и «Едигей» очень близки друг другу по сходству их сюжета и мотивов.

В 2004 году в рамках государственной программы «Культурное наследие» вышла стотомная книга «Слова дедушек». 39-й том книги посвящен саге «Едигей». Казахские учёные пишут об этом, что «многие части эпоса были искажены по велению советской власти. В представленных версиях саги искаженные части восстановлены». Этот том был опубликован в 2005 году. Здесь отражена версия «Едиге-Нуран», которая входит в репертуар Калки Джаспарбаева и привлекает особое внимание. Это первая версия, опубликованная полностью. Этот вариант эпоса отличается от других по мотивам и персонажам. Например, здесь Едигей борется с Мухтар-ханом, а не с Тохтамыш-ханом. Тем не менее, она имеет общий сюжет с версиями саги Ч. Валиханова, Нуртугана и А. Диваева.

Очень интересным источником, связанным с исследованием и изучением упомянутой рукописи, является работа Е. Конявской «Повесть о Едигеевом нашествии в тверском летописании» [22] 2006 года. В то же время произведение дает много информации о саге «Едигей» и личности Едигея.

В 2007 году была опубликована статья Ч. Зарипова-Четин «Переходный период в татарском народном эпосе «Идегей»» (Карадениз Араштырмалары. Балкан, Кафкасия, Догу Аврупа ве Анадолу Инклемелемери Дергиси, 2007, №-15, стр. 149-169). В 2008 году

К. Учунджу представил свою статью «Едигейский эпос в период увековечивания исторических событий» на II Международном конгрессе тюркологов, проходившем в Крыму.

В 2000-е годы статьи, посвященные эпосу «Едигей», вновь были опубликованы в «Тюркологическом сборнике».

В 2011 году Казахско-Турецкий университет имени А. Есави в Туркестане (Казахстан) организовал симпозиум на тему «Значение Золотоордынского государства и института Билер (нынешний правитель – Г. Шахрияр) в период Едиге батыра» (14) и опубликовал сборник из 536 страниц статей, содержащих исследования авторов как Р. Бердибай, К. Алламбергенов, С. Бахадырова, Дж. Асанов, Ф. Бекташ, И. Ордуэри, А. Оджал, К. Мембетов, Б. Абжет, К. Палымбетов, С. Матекеев, Б. Давлетов, Х. Турсун, З. Жандарбек, И. Ерпай и др.

В 2013 году под руководством турецкого фольклориста М. Арслана Н. Татлыджан написал дипломную работу на тему «Мифология и историчность в эдигейских эпических повествованиях (башкиро-казахско-татарских)». В 2015 году исследователь Н. Кушманов перевел эпос на русский язык под названием «Идегей: Татарский народный эпос» [15].

В 2014 году Исмаил Доган и Несрин Гюллюдаг опубликовали переведенную на турецкий язык версию А. Сикалиева в книге «Ногай Дастанлари».

В 2016 году М. Йылдыз опубликовал одну из ногайских версий эпоса под названием «Эдигэ, героический эпос нокайских тюрков». В 2017 году к башкирскому варианту эпоса обратился М. Арслан в своей работе «Исторический эпос башкирских тюрков Идигея и Морадыма».

Сага «Едигей» вызвала большой интерес далеко за пределами Советского Союза. В период строгих запретов И. Сталина многие учёные-востоковеды Запада, в том числе и советские учёные, переводили эпос на западные языки и распространяли его. Одним из таких учёных был французский востоковед Александр Беннингсен. В 1975 году он опубликовал статью под названием «Кризис турецкого национального эпоса в 1951-1952 годах: местный национализм или интернационализм?» в журнале «Канадские славянские записки» (V, XVII, № 2-3). В своей статье он рассказал про «Алпамыш», «Манас» и другие эпосы, среди этом он так же упомянул «Едигей» и подробно описывает о том, что этот эпос долгие годы был запрещен в Советском Союзе. В 2012 году английский востоковед Дэвид Хант опубликовал ногайскую версию саги под названием «Легенды Кавказа» (Лондон, Saqi Books, 2012, 374 с.). Итальянский востоковед, тюрколог Алессо Бомбацци, Гектор Манро Чедвик и его жена Нора Кершоу Чедвик, а в последние годы А. Хаттон и К. Райхл оказали неоценимые услуги переводу и признанию эпоса в мире.

В Азербайджане, говоря об исследованиях, связанных с эпосом «Едигей», следует отметить, что И. Гасымов впервые опубликовал крымско-татарский вариант эпоса. В последующие годы некоторые сведения об эпосе в своих произведениях представили А. Шамиль и Э. Мамедова-Кекеч.

Заключение

Мы собрали более 60 вариантов эпоса и написали диссертацию на тему «Варианты и типология Едигея» и удостоились звания доктора философии, то есть Phd. После

этого мы собрали 47 вариантов эпоса и подготовили 480-страничную книгу. А теперь мы подготовили монографию под названием «Версии и варианты «Едигей», которая выйдет в ближайшее время. Здесь упомянуто более 60 версий и вариантов саги. Замечу, что нами установлено, что у тюркских народов существует более 80 вариантов саги. Из вышеизложенного можно сделать вывод, что сага привлекла внимание турецких, российских и европейских ученых с момента ее первого написания. Хотя в годы Советского Союза исследования по эпосу были долгое время запрещены, это не стало причиной потери интереса к эпосу. Напротив, это создало основу для его более серьезного и углубленного изучения.

Список литературы

1. Akdes N.K. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972. – 511 b.
2. Edigey Destanı. – Ankara: Türksoy yayınları, 1998. - No.10. – 190 b.
3. Kurban İ. İdeğey Destanı ve Destan Kahramanı İdeğey'in Kimliği. Türk Yurdu, 1996, - S.104
4. Reichl K. Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı. - Türkbilig, 2008/15, - 64-77 b.
5. Reichl K. Türk destanları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2006, S. 22, 47-59 b.
6. Sarıkaya Y. Tulum Hoca ve Edige Destanlarının Tip ve Vakalar Bakımından Karşılaştırılması. Millî Folklor, 2005, Sayı 68
7. Şamil Ə. Uyğur, Gagauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, 2011
8. Tatlıcan N. Edigey Merkezli Epik Anlatılarda mitoloji ve tarihsellik. Denizli, 2013
9. Velidi Z.A. Böryen Başkortları Arahında. Kazan, 1913
10. Бахадырова С. «Едиге» жырынын Қарақалпақ нұскалары. - Түркістан, 2011
11. Бахадырова С., Палымбетов К. Искусство каракалпакских жырау // Материалы I Международной научной конференции. - Казань, 2017.
12. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. – Санкт-Петербург: Академия наук, Т.2, Вып. 2., 1862. – С.159-271
13. Вәлиди Т.Ә. Башкорттар тарихы. - Өфө, 2005. - 304 б.
14. «Ер Едиге және Алтын Орда мемлекеті тұсындағы билер институты-ның маңыздылығы» атты конференция жинағы. - Түркістан, 2011. - 536 б.
15. Идегей: татарский народный эпос – Идегей: тутар халәх эпосё. Чебоксары, 2015. - 399 с.
16. Идегей: татарский народный эпос. - Казань, 1990, 256 с.
17. Идыге (Джир) / Валиханов Ч.Ч. 1904
18. Изеүкәй менән Моразым. Башкорт халык ижады. - Уфа, Т. 5, 1994.
19. Клавихо Р.Г. Жизнь и деяние Великого Тамерлана. - СПб., 1881
20. Клавихо Р.Г. История Великого Тамерлана. Властелин Евразии Тамерлан. – Алматы: «Кочевники», 2003. - 360 с.
21. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). - Москва, 1990. - 216 с.
22. Конявская Е.Л. Повесть о Едигеевом нашествии в тверском летописании. – 2006. - № 4 (26). - С. 90-101

23. Культурное строительство в Татарии (1941-1970). - Татарское книжное издательство, 1976
24. Мелиоранский П.М. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Приложение к сочинениям Ч.Валиханова Т. XII. СПб., 1889
25. Потанин Г.Н. Тюркская сказка о Идыге. Живая старина. Москва, 1897, вып. III-IV. Тәкряг нәҗр: 2011, 60 с.
26. Пузейкина Л. Наследие В.М. Жирмунского в области тюркологии // Научно-педагогический журнал Восточной Сибири Magister Dixit, 2012. №4
27. Путилов Б. Георический эпос и действительность. 1988, 225 с.
28. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, жи-вущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. ч.1-Х. - СПб., 1878-1907
29. Семенов Н. Туземцы северо-восточного Кавказа. - Санкт-Петербург, 1895
30. Сикалиев А. Ногайский героический эпос. - Черкесск, 1994
31. Сикалиев А. Общество и герой в ногайском героическом эпосе. - Черкесск, 1980
32. Сорокин Н. Могила хана Тохтамыша // Тобольские губернские ведомости, № 23, 7.VI. 1869
33. Тизенгаузен В.Г. Изв. из соч. арабских, Т.1, - СПб.: Изв. из персидских сочинений, Т.2.1884; - Москва, 1941.
34. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. - Москва, 2002. - 752 с.
35. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. - Казань, Институт языка, литературы и истории, 2015.
36. Урманчиев Ф. Героический эпос татарского народа. - Казань, 1984. - 312 с.
37. Урманчиев Ф. Эпические сказания татарского народа. - Казань, 1980. - 118 с.
38. Урманчиев Ф.И. Народный эпос «Идегей». - Казань, 1999, - 200 с.
39. Черепнин Л. Образование русского централизованного государства в XIV-XV веках. - Москва, 1960. - С. 715-734

References

1. Akdes N.K. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri [Turkish Tribes and States in the North of the Black Sea for Centuries]. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, 511 p.). [in Turkish]
2. Edigey Destanı [The Edigey Saga]. (Türksoy yayınları, Ankara, 1998, 10, 190 p.). [in Turkish]
3. Kurban İ. İdeğey Destanı ve Destan Kahramanı İdeğey'in Kimliği [he İdeğey Saga and the Identity of the Epic Hero İdeğey]. (Türk Yurdu, 1996, (104)). [in Turkish]
4. Reichl K. Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı [Karakalpak Epics: Tradition, Epicists and Epic Narration], Türkbilg [Turkbilig], 15, 64-77 (2008). [in Turkish]
5. Reichl K. Türk destanları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi [Turkish epics. Journal of Language and Literature of the Turkic World], 22, 47-59 (2006). [in Turkish].
6. Sarıkaya Y. Tulum Hoca ve Edige Destanlarının Tip ve Vakalar Bakımından Karşılaştırılması [Comparison of the Epics of Tulum Teacher and Edige in Terms of Types and Cases], Millî Folklor [National Folklore], 68, 2005. [in Turkish]
7. Şamil Ə. Uyğur, Gagauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı [Folklore and literature of Uyghur, Gagauz, northern Caucasian Turks]. Bakı, 2011. [in Turkish]

8. Tatlıcan N. Edigeý Merkezli Epik Anlatılarda mitoloji ve tarihsellik [Mythology and historicity in Edigeý-Based Epic Narratives]. Denizli, 2013. [in Turkish]
9. Velidi Z.A. Böryen Başkörtarı Arahında. Kazan, 1913. [in Turkish]
10. Bakhadyrova S. "Edige" zhyrynan Karakalpak nuskalary [Karakalpak versions of the song "yedige"] (Turkistan, 2011). [in Kazakh]
11. Bakhadyrova S., Palymbetov K. Iskusstvo karakalpakskikh zhyrau [The art of Karakalpak Zhyrau], Materialy I Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [Proceedings of the First International Scientific Conference] (Kazan', 2017). [in Russian]
12. Berezin I.N. Turetskaya khrestomatiya [The Turkish Textbook]. (Academy of Sciences, Saint Petersburg, Vol. 2, Issue 2, 1862, P.159-271). [in Russian]
13. Validi T.A. Bashkorttar tarikhy [History of Bashkirs] (Ufa, 2005, 304 p.). [in Bashkir]
14. Er Edige zhane Altyn Orda memleketi tusyndagy biler institutynyn manyzdygy [The importance of the Institute of dances under the state of ER Edige and the Golden Horde], Koferentsiya zhinagy [Conference collection]. (Turkistan, 2011, 536 p.). [in Kazakh]
15. Idyge: tatarskii narodnyi epos [Idegey: The Tatar folk epic] (Cheboksary, 2015, 399 p.). [in Russian]
16. Idyge: tatarskii narodnyi epos [Idegey: The Tatar folk epic]. (Kazan', 1990, 256 p.). [in Russian]
17. Idyge (Dzhir) [Idyge (Jir)]. Valihanov Ch.Ch. 1904. [in Russian]
18. Izeykai menan Morazym. Bashkort halyk izhady [Idukai and Muradim. Bashkir folk art] (Ufa, V.5, 1994) [in Bashkir]
19. Klavikho R.G. Zhizn' i deyanie Velikogo Tamerlana [The life and deeds of the Great Tamerlane]. (SPb., 1881). [in Russian]
20. Klavikho R.G. Istoriya Velikogo Tamerlana. Vlastelin Evrazii Tamerelan [The story of the Great Tamerlane. The Ruler of Eurasia, Tamerlane]. (Kochevniki, Almaty, 2003, 360 p.). [in Russian]
21. Klavikho R.G. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406) [Diary of a trip to Samarkand to the court of Timur (1403-1406)]. (Moskow, 1990, 216 p.). [in Russian]
22. Konyavskaya E.L. Povest' o Edigeevom nashestvii v tverskom letopisanii [The story of the Edigeeyev Invasion in the Tver Chronicle], 4 (26), 90-101 (2006). [in Russian]
23. Kul'turnoe stroitel'stvo v Tatarii (1941-1970) [Cultural construction in Tatarstan (1941-1970)]. (Tatar Book Publishing House, 1976). [in Russian]
24. Melioranskii P.M. Skazanie ob Edige i Tokhtamyshe. Prilozhenie k sochineniyam Ch.Valihanova [The legend of Edige and Tokhtamysh. Appendix to the writings of Ch.Valikhanov]. Vol. XII. (SPb., 1889). [in Russian]
25. Potanin G.N. Tyurkskaya skazka o Idyge. Zhivaya starina [The Turkic tale of Idyg. Living antiquity]. (Moskow, 1897, 60 p.). [in Russian]
26. Puzeikina L. Nasledie V.M. Zhirmunskogo v oblasti tyurkologii [The legacy of V.M. Zhirmunsky in the field of Turkology], Nauchno-pedagogicheskii zhurnal Vostochnoi Sibiri Magister Dixit [Scientific and pedagogical journal of Eastern Siberia Magister Dixit], 4, 2012. [in Russian]
27. Putilov B. Georicheskii epos i deistvitel'nost' [Heroic epic and reality]. (1988, 225 p.). [in Russian]
28. Radlov V.V. Obraztsy narodnoi literatury tyurkskikh plemen, zhivushchih v Yuzhnoi Sibiri i Dzhungarskoi stepi [Examples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungarian steppe] (Spb., 1878-1907). [in Russian]
29. Semenov N. Tuzemtsy severo-vostochnogo Kavkaza [Natives of the Northeastern Caucasus] (Sankt-Peterburg, 1895). [in Russian]

30. Sikaliev A. Nogaiskii geroicheskiy epos [Nogai Heroic Epic] (Cherkessk, 1994). [in Russian]
31. Sikaliev A. Obshchestvo i geroi v nogaiskom geroicheskom epose [Society and the hero in the Nogai Heroic Epic] (Cherkessk, 1980). [in Russian]
32. Sorokin N. Mogila hana Tokhtamysha [The grave of Khan Tokhtamysh], Tobol'skie gubernskie vedomosti [Tobolsk provincial Gazette], 23, 7.VI., 1869. [in Russian]
33. Trepavlov V.V Istoriya Nogaiskoi Ordy [The history of the Nogai Horde] (Moskow, 2002, 752 p.). [in Russian]
34. Urmanchev F. Tyurkskii geroicheskiy epos [The Turkic Heroic Epic] (Institut yazyka, literatury i istorii, Kazan', 2015). [in Russian]
35. Urmancheev F. Geroicheskiy epos tatarskogo naroda [The heroic epic of the Tatar people]. (Kazan, 1984, 312 p.). [in Russian]
36. Urmancheev F. Epicheskie skazaniya tatarskogo naroda [Epic tales of the Tatar people] (Kazan, 1980, 118 p.). [in Russian]
37. Urmancheev F.I. Narodnyi epos «Idegei» [The folk epic "Idegey".] (Kazan, 1999, 200 p.). [in Russian]
38. Cherepnin L. Obrazovanie russkogo centralizovannogo gosudarstvo v XIV-XV vekah [The formation of the Russian centralized state in the XIV-XV centuries.] (Moskow, 1960, P. 715-734). [in Russian]

Г.Ф. Шахрияр

Әзербайжан Ұлттық Ғылым академиясының фольклор институты, Баку, Әзербайжан

Едіге «Қырық батыр» туралы эпостар циклі: нұсқалар және нұсқалардың зерттелу тарихы

Андатпа. Қазақ әдеби ортасына дәстүрге айналған Қырық батыр эпикалық оқиғасы «Әншібай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадон батыр және оның ұрпақтары», «Әртүрлі батырлар туралы жырлар» атты үш түрлі циклден тұрады. Едіге және оның ұрпақтары туралы эпостардың циклизациясы «Қырық батыр» циклизациясының үш шеңберінің алғашқысы болып табылатын «Әншібай батыр және оның ұрпақтары» цикліне кіреді. Бұл топтамаға енген дастандар маңғыт руынан шыққан батырларға арналған және көп жағдайда тарихи тұлғалар болып табылады. Циклизация – Алтын орда және оның мұрагері Ноғай ордасы туралы әңгіменің поэтикалық көрінісі.

«Қырық батыр» циклизациясында Алтын орда мен Ноғай ордасының батырлық эпостарының барлығы дерлік қамтылған. Циклизацияға эпостың қай нұсқалары қосылатыны әңгімешілерге байланысты. Ортағасырлық жылнамаларда, осы кезеңнің қолжазбаларында және басқа да жазба деректерде бұл эпикалық қаһармандардың ортағасырлық тарихи сахнадағы белсенді рөлі жан-жақты қарастырылады. Эпостың негізгі мазмұны ноғай халқының азаттығы, халқының амандығы, олардың өздеріне жиі шабуыл жасайтын қалмақтар мен қызылбас әскерлерінің шабуылдарынан өзін және туған жерін қорғағаны туралы баяндалады.

Циклдің үш буынының біріншісінің негізгі өзегі – «Едіге» дастаны. Негізінде, Едіге мен оның ұрпақтары туралы әңгіме «Қырық батыр» циклінің негізін құрайды. Одан кейінгі барлық дастандар оның шежіресіне жататын адамдарға арналған.

Түйін сөздер: циклизация, Қырық батыр, Едіге, эпикалық бақ, дастан.

G.F. Shakhriyar

Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

Edigei in the cycle of epics about “Forty Batyrs”: the history of studying versions and variants

Abstract. The epic event “Girch Batyrs” (“Forty Batyrs”), traditional for the Kazakh literary environment, consists of three different cycles: “Anshibai Batyr and His Descendants”, “Karadon Batyr and His Descendants”, “Zhyry about Different Batyrs”. The cyclization of the epics about Edigei and his descendants is included in the cycle “Anshibai Batyr and His Descendants”, which is the first of three rings of the cyclization “Forty Batyrs”. The epics included in this series are dedicated to heroes who came from the Mangit clan and in many cases were historical figures. Cyclization is a poetic expression of the story of the Golden Horde and its successor, the Nogai Horde.

The cyclization “Forty Batyrs” contains almost all the heroic epics of the Golden Horde and the Nogai Horde. Which versions of the epic will be included in the cyclization depends on the zhirav-storytellers. Medieval chronicles, manuscripts of this period and other written sources examine in detail the active role of these epic heroes in the medieval historical scene. The main content of the epic tells about the freedom of the Nogai people, the safety and well-being of the people, they defend themselves and their homeland from the attacks of the Kalmyks and the army of the Qizilbash, which often attacked them.

The main core of the first of the three links of the cyclization is the saga “Edigei”. In fact, the story of Edigei and his descendants forms the basis of the cycle “Forty Batyrs”. All the sagas that followed him were dedicated to people belonging to his genealogy.

Keywords: cyclization, “Girch Batyr” (Forty Batyrs), Edigei, link, epic.

Сведения об авторе:

Шахрияр Г.Ф. – PhD, Институт фольклора Национальной Академии наук Азербайджана, отдел Фольклора тюркских народов, Баку, Азербайджан.

Shakhriyar G.F. – PhD, Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Department of Folklore of Turkic Peoples, Baku, Azerbaijan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

XҒТАР 17.71.91; 18.41.51

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-279-298>

Ғылыми мақала

Домбыра: түрлері, таралу аймағы және жыршылық өнердегі орны

А.Ж. Шәріп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)

Аңдатпа. «Домбыра» деп аталатын музыкалық аспап түркі халықтарының (қазақ, өзбек, башқұрт, ноғай, татар, лақай) және онымен іргелес бірқатар этностың (тәжік, қалмақ, хазара) мәдениетінде маңызды рөл атқарады. Мақалада домбыраның инструменталды музыкадағы қолданысын емес, жыршылық өнердегі орнын зерттеу мақсат етіп қойылған. Бұл тақырып бұрын ғылыми тұрғыдан арнайы қарастырылған жоқ. Автор өзінің шетелдік ғылыми іссапарлары барысында домбыраға қатысты ғылыми орталықтардан, музейлерден және информанттардан жинақтаған фото, аудио және жазба деректерін іріктеп пайдаланған. Домбыра туралы бірқатар мәлімет өзбек бақшыларының өз ауыздарынан бейнетаспаға жазып алынған. Домбыраның жасалу ерекшеліктері шеберлердің тәжірибесі бойынша баяндалады. Домбыраның бақшылықпен (шамандықпен) байланысы талданып, жыршылар арасында оны дәріптеу салты қалыптасқаны сөз болады. Мақалада «домбыра» атауының пайда болу төркіні туралы болжамдар, соған байланысты пікірлер келтіріледі. Мақала салыстырмалы-тарихи, синхрондық және құрылымдық-функционалдық зерттеу әдістеріне жүгінген. Зерттеу нәтижелері түркі халықтарының дәстүрлі ауызша поэзиясының көбіне музыкамен бірлікте жасағанын, жыршылар мен импровизатор ақындар өз шығармаларын музыкалық аспаптың, соның ішінде домбыраның сүйемелімен орындағанын және бұл аспаптың таралу аймағының кең болғандығын көрсетеді.

Түйін сөздер: домбыра, түркі халықтары, музыка, ауызша поэзия, жыршылық өнер.

Түсті: 05.11.2024; Мақұлданды: 16.11.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

Кіріспе

Жазбаша үлгіге жеткенге дейін түркі халықтарының ауызша поэзиясы негізінен музыкамен бірлікте жасаған. Жалпы баспа жүзінде таратуға арналмаған импровизациялар тыңдаушы алдында автордың өз тарапынан көбіне музыка аспабының сүйемелімен және әуенмен орындалған жағдайда ғана өтімді сипат алған [1, 92-93 бб.]. Бастауы Қорқыт Атаға телінетін қобыз аспабы тек оғыз озандары ғана емес, басқа да бірқатар түркі халықтарының жыршылық өнерінде және ғұрыптық тәжірибесінде қолданысымен белгілі. Өз шығармашылығында алтай кайчылары *топшуур*, хакас хайджылары *топчил хомыс* пен *чадыған*, қарақалпақ жыраулары мен бақсылары *қобыз* және *аламойнақ дутар*, әзербайжан ашықтары *саз*, түрікмен бақшылары *дутар*, қырғыз ырчылары мен ақындары *қомуз*, қарашай-малқар жырчылары *қыл қобыз* секілді музыкалық аспаптарды пайдаланған. Бұл ретте домбыраның да орны айырықша. Домбыра тек қазақта ғана емес, оның аздаған фонетикалық айырмамен аталатын түрлері өзбекте, тәжікте, лақайда, башқұртта, татарда, ноғайда, қалмақта, хазарада бар немесе болған.

Ш. Уәлиханов XIX ғасырдың орта шенінде қазақ даласында қобыз бен жыр үлгісін домбыраның және өлеңнің мүлде ығыстырып шығарғаны туралы жазды [2, 283 б.]. Бұл үдеріске хандық құрылыстың жойылуымен бірге жыраулар институтының тоқырауға ұшырағаны, Ресей патшалығы тарапынан бақсылыққа ресми түрде тыйым салынғаны әсерін тигізбей қалмады. Сол дәуірде қазақ арасына келіп дін таратқан алғашқы қожа, молдалар да халықтың байырғы салт-санасына шүйліккені, сөйтіп домбыра тартуға, өлең шығаруға, ән айтуға қырын қарағаны туралы мәліметтер жолығады. Мысалы, «Қашағанның Есқали сұпыға айтқаны» атты шығармасы – соның әдебиет тарихындағы бір айғағы [3, 10-18 б.]. Бірақ қазақ домбырасы өміршеңдік танытты. Шоқан екі шекті домбыра туралы сөз қозғаса, сол он тоғызыншы ғасырдың информаторы Б. Дауылбаев 1850 жылдың жазында Семей өңірінен Торғай өлкесіне келген атақты Орынбай ақынның түрлі жиындарда өнер көрсеткен кезде қолына үш шекті домбыра ұстап жүргендігін айтады [4, 108 б.].

1-сурет. Үш шекті қазақ домбырасы. XX ғасырдың бірінші жартысы. Гейдар Әлиев орталығының көрме залы. Баку (Әзербайжан)

М.Әуезов домбыраның бергі заманға елдің бұрынғы аса бай, ырғақ-сазы сан қилы өлеңдік мұрасын және күрделі аспаптық әуендерін сақтап жеткізгендігіне, ақындардың суырыпсалма айтыстары, аңсарлы ойға толы өткір де өзекті толғаулары соның арқасында туғандығына ерекше мән берген [5, 220 б.]. Сөйтіп, домбыраның инструменталдық музыка саласындағы және ақындық-жыршылық өнердегі екі жақты қызметін тұтастықта қарастырып, оның жалпы ұлт мәдениетін дамытуға қосқан үлесін ашып көрсеткен.

Башқұрт пен татар домбыралары (башқұртша – думбыра, татарша – думбра) XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында қолданыстан шығып қалғаны, оның орнын мандолина, скрипка, балалайка секілді аспаптар басқаны – тарихи факт. Ұлт-азаттық қозғалыстың алдыңғы шебінде жүрген башқұрт жыршылары – *сәсәндер* эпикалық шығармалар мен құбайырларды домбыраның сүйемелімен орындаған. Патша өкіметі сәсәндерді қудалап, нәтижесінде домбыраға тыйым салған. Жошы ұлысынан жеткен фольклорлық мұра – «Төлек пен Сусұлу» (тат. «Заятүләк белән Сусылу»; башқ. «Заятүләк менән Һыуһылыу») эпосының қаһарманы ғашығына сүйіспеншілігін білдіру үшін өз қолымен домбыра жасап алады. Татар тілінде домбыраға байланысты мақал-мәтелдер сақталып қалған. «Тауарих-и Бұлғария» еңбегінің авторы Тәжеддин Жалшығұл (башқ. Тажетдин Ялсығол; тат. Тажетдин Ялчығол) өзінің XVIII-XIX ғасырлар тоғысына тиесілі қолжазбасында домбыраның нобайын сызып, оны «думбра бит төрки», яғни «түрк домбырасы» деп атаған [6, 70-71 бб.]. Қазір реконструкцияланған башқұрт пен татар домбыралары қолданысқа енгізілген.

Өзбек домбырасы XX ғасырдың 50-жылдарының ортасына дейін зерттеу нысанына айналмаған. Мысалы, Хорезм өлкесінде ол мүлде пайдаланылмаған. Ташкент, Самарқан, Бұхара уәлаяттары мен Ферғана алқабының кенттері мен қышлақтарында да тарала қоймаған. Көпшілік оны қазақтың музыкалық аспабы деп таныған. Домбыра негізінен Өзбекстанның Сұрхандария мен Қашқадария уәлаяттарына тән. Ол – дастан орындайтын бақшылар мен шайырлардың тұрақты сүйемел аспабы. Қазақ пен өзбек домбыраларының айырмашылығы жөнінде Ф.Кароматов өзінің «Өзбектің домбыра музыкасы» атты кітабында баяндаған [7, 3-12 бб.].

Қалмақ домбырасы «домбр» деп аталады. Қарағай ағашынан және тақтайдан жасалады. Үш бұрышты шанағының артқы жағы қалың, бет жағы жұқа. Қос шекті, жеті пернелі. Шегі бұрын қойдың ішегінен жасалған [8, 46-50 бб.]. П.С.Паллас өзінің «Моңғол халықтары туралы тарихи мәліметтер жинағы» («Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften») деп аталатын еңбегінде қалмақ домбырасын қысқаша сипаттаған. «Жаңғар» эпосы домбыраның сүйемелімен айтылған. Қалмақ домбырасы қазақ домбырасының ықпалымен пайда болған деген пікір бар.

Зерттеу әдістері

Әзербайжан, Тәжікстан, Өзбекстан, оның ішінде Қарақалпақстан, Ресей Федерациясы құрамындағы Башқұртстан, Татарстан, Тыва, Хакасия республикаларына жасалған зерттеу сапарлары барысында түркі халықтарының музыкалық аспаптары, солардың

қатарында домбыра туралы академиялық және ұлттық-мәдени орталықтардан, кітапханалардан, музейлерден, сондай-ақ информанттар мен жыршылардан тақырыпқа қатысты эмпирикалық мәліметтер жинақталды; аудио- және бейнежазбалар жасалды, фотосуреттер алынды. Өзбекстанның Сұрхандария уәлаятындағы Шерабад дастаншылық мектебі өкілдерімен сұхбат және сауалнама ұйымдастырылды, өзбек бақшыларының домбыра сүйемелімен айтқан эпикалық жырлары тыңдалды. Зерттеу барысында түрлі мәдениет аясындағы құбылыстарды тарихи-генетикалық немесе салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан таразылауға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдіс, бірнеше мәдениеттің белгілі бір кезеңдегі өзара сабақтастығы мен байланыстарын жинақы түрде талдауға жол ашатын синхрондық әдіс пайдаланылды. Сонымен қатар құрылымдық-функционалдық әдіс зерттеу нысанын жеке бөліктер бойынша қарастырып, олардың ішкі қарым-қатынасын және қызметін анықтауға септігін тигізді. Мақалада пәнаралық байланысқа мән беріліп, фольклор, әдебиеттану, тілтану, музыкатану, аспаптану мәселелері ретіне қарай қамтылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақ домбырасының жасалу жолдары мен түрлері. Домбыра аспабының жасалу ерекшеліктері жөнінде шеберлердің өз аузымен айтылған мәліметтерді республикалық телеарналардың хабарларының негізінде жинақтап бердік.

«Абай» телеарнасында көрсетілген хабарда (12.06.2023) *тоғыз пернелі қалақ домбыра* шебері Нарбек Оханов келесіні баяндайды: Аспапты соғу үшін алдымен ағаш дайындалады. Ол алдын ала кептіріледі немесе кебу ағаштан таңдап алынады. Ағаш кептірудің тәсілдері бар. Кейінгі ұрпаққа ағаш дайындап кететін шеберлер де болған. Асылы, табиғи жолмен кептірген жөн. Әуелі домбыраның нобайы сызылады, қағаздан кесіліп қалып жасалады. Мысалы, қарағай – жұмсақ ағаш; тез кебеді; қоңыр, көне дыбыс береді. Ағашты таңдағанда бұтақтың орналасуын, жарықтың қай жерден бітетінін білген жөн. Шеберде сезім болу керек. Қақпақты біреу шыршадан, біреу қарағайдан жабады. Ол шебердің талғамына байланысты. Қақпақтың бетіне жаңғақ ағашын жұқалап желіммен бекітеді. Бұл аспаптың ұзақ сақталуы үшін қажет. Құлағын шәмшат ағашынан жасайды. Ол – қатты ағаш [9].

Шебер Алмас Мұстапаев осы телеарнаның тағы бір хабарында (10.08.2020) домбыраның түрлеріне тоқталады; олардың таралу аймағын көрсетеді және сипаттамаларын береді. *Қалақ домбыра* Арқада, Жетісуда, Шығыста тараған. Ол майқарағай, самырсын, шыршадан жасалады. Бұлар – қол жетімді ағаштар. Қатты ағаштар көп пайдаланылмайды. Асты – кварта, үсті – квинта. Мойны – 50 см, жалпы ұзындығы – 88 см. Қазақ даласында *тұмар домбыра* кең тараған. Оны тартатын кісілер көп емес. Солардың бірі – атақты әнші Қайрат Байбосынов. *Тамшы домбыра* батыс өңіріне тән. Дина, Махамбет тартып, Құрманғазының бүкіл күйі осы домбырадан туған. Қазір бұл аспап түрі кенжелеп қалған, онша танымал емес. Бүгінгі күні көп пайдаланылатыны – классикалық *қозықұйрық домбыра*. *Үш шекті домбыраны* Жарқын Шәкәрім қолданған. Бұрын домбырада 9 немесе 7 перне болған. Қазір – 19 перне. Қақпақтың бетін қатты ағашпен жабады. Кем дегенде

үйеңкімен. Мойынның өзегі – шамшат; ол ылғал тартпайды. Желімді ірі қара малдың сірнесінен жасаған, терісінен алған. Пернеге тобылғының жіңішке шыбығын, қайыңның қабығын, сіңір, жібек байлаған. Бұл заманда технология дамыған [10].

«Жібек жолы» телеарнасында (09.12.2022) шебер Нұрлан Ділманов домбыраны қарағаштан, жаңғақтан, алмадан, өріктен жасайтынын, бұл үшін көбіне жергілікті ағаштарды пайдаланатынын сөз етеді. Күйші, музыка зерттеушісі Жанғали Жүзбаев «бұғалық», «сағалық», «үкі», «шошақ» ұғымдарына түсініктеме береді [11].

Танымал шебер Жолаушы Тұрдығұлов Kazakh TV (15.05.2017), «Абай» (14.07.2020), «Қазақстан» (15.06.2017) телеарналары түсірген хабарларда өз тәжірибесімен бөліседі. Оның пайымынша: домбыра жасайтын ағаш жеткілікті дәрежеде құрғақ болуға тиіс; кесілгеннен кейін төрт-бес жыл уақыт өтуі қажет; ағаштың тығыздығы жоғары болса, дыбыс та солай қанық болады; алма, алмұрт дыбысты жақсы өткізеді; балқарағай, қайың – жұмсақ ағаштар; үйеңкі қатты болғандықтан, эстрадаға ыңғайлы келеді. Ол домбыраның түрлі бөліктерін жасау үшін шынар, қарағаш, африкалық полисандр пайдаланады екен [12].

Ж.Тұрдығұлов Михаил, Эммануил Романенколардың домбырасы көбіне бұйра қайыңнан жасалғандығын, олардың үйеңкі ағашын пайдаланғанын, өзі де сол дәстүрді ұстанатынын айтады. Домбыраның бет ағашы – шырша; мойыны – қарағаш, полисандр. Бұған қатты ағаштар пайдаланылады. Шебер: «Домбыраның басын «алақан» деп атайды. Домбыра – перзентің сияқты. Ол дыбысын шығарғанға шейін қиялданасың, ойланасың, уайымдайсың. Қуануың да мүмкін. Барлық ниетіңді салып отырып жасасаң, аспап жақсы шығады. Домбыраның қалай шығатыны тапсырыс берушінің мінез-құлқына да байланысты. Біреудікі сәтті, біреудікі сәтсіз шығады. Бір тиекте жүз түрлі құпия бар», - деп сыр ақтарады [13].

Ж.Тұрдығұловтың талабы бойынша, көктеп тұрған ағашты кесуге болмайды, өйткені оның бойында минералды сулар көп. Ондай ағаш жарылғыш болады. Ағашты қыста кескен абзал. Аязды кезде кессе тіпті жақсы. Өйткені аяз қысқанда, оның барлық сөлі тамырына кетеді екен. Тіршілігі тоқтап тұрған ағаштың жарылу процесі өте аз болады. Тез кебеді. Негізгі өлшем – дыбыс. Домбыраның бауыры жұмсақ болу керек. Пайдаланатын ағаш түрлері – бұйра үйеңкі, шырша, қарағаш [14].

Қазақтың тұңғыш органиолог ғалымы, көрнекті шебер Қамар Қасымов өз дерегінде Эммануил Романенко, Молдан Әлдербаев домбырасының шанағын жаңғақтан, бет тақтайын қайыңнан, мойынын Тянь-Шань қарағайынан жасағандығын жеткізеді [15].

Шебер Азат Үсенбаев домбыраларының шанағы – бұйра қайың, беті – шырша боп келеді екен. Ол Рамазан Стамғазиев, Қаршыға Ахмедияров, Жанғали Жүзбаев, т.б. атақты өнерпаздарға домбыра соғып беріпті [16].

Шебер Аманжан Садуақасовтың басқалардан ерекшелігі: ол домбыраны Ақтоғайдың аршасынан жасайды. Мұндай аспапты кезінде Әміре пайдаланған. Арша таудың күнге жағында кемі 50-100 жыл ақсөңке болып кеуіп жатады. Домбыраны шауып та, құрастырып та жасайды. Бет ағашқа көп нәрсе байланысты. Ол – құпия. Шеберлер сырын айтпайды. Ағаштың қадірін тану үшін шеберге қасиет ата-бабасынан дарыған болуға тиіс [17].

З.Жәкішеваның қазақтың музыкалы аспаптары туралы зерттеу кітабында домбыраның кейбір түрлері (үшем домбыра, бүктемелі домбыра, желбезекті домбыра, қуыс мойын домбыра, қоссаз, шіңкілдек, үш шекті домбыра) мен оларды жасауда пайдаланылатын ағаштар (шамшат, үйеңкі, қарағай, т.б.) туралы жалпы мәлімет берілген [18, 112-116; 164-166 бб.].

2-сурет. Өзбек қоңыраттарының қадым домбырасы.
Термез қаласы. Сұрхандария уәлаяты (Өзбекстан)

Өзбек домбырасының жасалу жолдары, ерекшеліктері және оны дәріптеу салты. Бақшылардың (өзбектің эпикалық жыршылары – А.Ш.) ең жақын серігі, тыңдаушымен байланыстағы ең жақын жәрдемшісі болған домбыра өте байырғы аспаптардың қатарында есептеледі [19, 66 б.]. Зерттеушілер С.Исмаилова мен Ә.Суннатиллаев: «Бақшы – өз елінің өткір тілі. Бақшының екі дүниесі бар. Біріншісі – саз, екіншісі – сөз. Бақшы дастанды, термені, эпосты жырлағанда, ол дастандар мен термелерін өз сазы мен сөзі және домбырасынсыз елестете алмайды. Саз бен сөз – бақшының серігі. Сол себепті де саз бен сөз бақшының дүниесі боп саналады. Бақшының сазы – домбыра аспабы», - деп жаза отырып, оның жаратылысы хақында өте көп әпсана мен рауаяттар бар екендігін тілге тиек етеді. Олардың баяндауынша, домбыра аспабы тұт, жаңғақ, арша ағаштарынан жасалады; қақпағының кесесіне желімделместен ішектен есілген жіппен қатты тартып байланады; шектері ешкінің шегінен есіп әзірленеді; мойнына перне байланбайды; дыбыс ауқымы 1,5 октаваны қамтиды [20, 101 б.]. Б.Сафаров та: «Бұл аспаптың сүйемелімен жыршылар дастан, терме айтады. Дастан орындауды музыка аспабынсыз елестете алмаймыз», - дейді [21, 793 б.].

Домбыра жасау өнері кез келген адамға қонбайды. Ұзақ жылдар басқа салада жұмыс істеген, қазір Сұрхандария уәлаятының Бәндіхон қышлағында тұратын 30 жылдық тәжірибесі бар кәнігі шебер Нұрмұрат Шәйдиловтің шаңырағына арнайы барып, мейман болғанда өз аузынан естігеніміз: бір күні түсінде оған ұсталардың ұстазы Тәжі баба

Аллаяр аян берген екен. Содан осы кәсіпке бет бұрады. Шебердің ұлы – Сафар Шәйдилов өнерімен елге танылып, Өзбекстан Республикасының халық бақшысы атағын алған. Әулеттің үлкенінің әңгімесіне құлақ түрсек, домбыраның арғы тарихы 2,5-3 мың жылға тереңдеп кетеді. Бүгінгі домбыра миуалы дарақтардан, яғни жеміс ағаштарынан, атап айтқанда, алмұрттан, тұттан, өріктен, жаңғақтан жасалады. Шебер әсіресе биік тауда өсетін алмұрт ағашынан соғылатын домбыраның үні бәрінен де сапалы шығады дегенді айтты. Аспапты сырламаған жөн, себебі дауысы қысымға түседі. Оған қойдың, ешкінің шегін таққан; өзбекше «тар» деп атайды. Домбыраның әуезі бақшының әуезімен сәйкесуге тиіс. Ешқандай домбыраның үні бір-бірін қайталамайды. Сиқыры да сонда. Домбыра жасалатын ағаш желтоқсанның басында жапырағы қурап, тіршілігі тоқтағаннан кейін кесіп алынады. Қабығымен бірге жалпағынан жатқызылып, жерге көміледі. Сегіз айдан бір жылға дейін лайдың ішінде жатады. Екі басын клеенкаға орап тастайды. Шірік ішіне түспеуі керек. Үстінен су ағады; сонда керегі қалады, шіритіні кетеді. Жұмыс сабырды, тағатты қажет қылады. Ағаш бабына келгенше, арада екі-үш жыл өтеді.

Халық бақшылары Шомурад Тоғаев, Шоберді Болтаев пен сұрхандариялық домбыра ұстасы Шапағат Маматқұлов бабаның пікірінше де, ең үні зор домбыра алмұрт ағашынан жасалады екен [19, 68 б.].

«Жүрегімнің жары болған домбырам» атты кітаптың құрастырушысы У. Хәкимов та «Айна» («Oyina») порталына берген сұхбатында: «Бабаларымыз домбыраны тек миуалы ағаштардан жасап келген. Ұсталар кеш күз – қарашаның аяғы мен желтоқсанның басында – күллі ағаш ұйқыға кеткен кезде жеміс бермеген ағаштарды кескен. Домбыра жасалатын ағаш кемінде алты айдан тоғыз айға, кейде бір жылға дейін жерге көміп қойылған. Әдетте бір домбыра даяр болып, бақшының қолына жетіп барғанша кемі екі жылдай уақыт кетеді», - дейді. Ол домбыра жасалатын негізгі ағаштардың қатарына жаңғақты, шиені, шабдалыны, пістені, бадамды, тұтты жатқызады Ауғанстанда домбыра өзінің ескі қалыбын сақтаған. Ал өзбектерде қазір домбыраға микрофон орнататын үрдіс пайда болыпты. Андижандық ұста Әбдумәлік Мәдрәйімов домбыраның заманауи үлгісін ұсынған. Бірақ ол, мысалы, Әбдімұрад Рәхимов бақшының көңілінен шықпаған [22].

3-сурет. Шебер Нұрмұрат Шәйдиловтің қолынан шыққан домбыралар.
Бәндіхон қышлағы.Сурхандария уәлаяты (Өзбекстан)

Өнертанушы О.Хакимов «Бақшылық мектептерде домбыра тартуды үйрету» атты мақаласында бұл аспапты жасаудың келесі технологиясын баяндайды. Ағаштардың жуан тұсынан 30-32 см етіп кесіп алып, жерге үш ай көміп қояды. Кейін жерден қазып шығарып, домбыра шанағын үңгіп жонып алады. Мұнан соң дестесіне кіріседі. Ағаштың жіңішке бөлігінен 55-60 см кесіп алады да, десте пішініне келтіреді. Дестенің үш бөлігі әр түрлі гаджак пішініне ұқсатылады. Дестенің бұл ұшы шанақ бөлігіне түрлі нәрселермен мықтап бекітіледі. Шанақтың үстіңгі бөлігіне қалыңдығы 0,5 см ағаш жонып, тегістеп, талдан қақпақ жасайды, жіппен байлайды. Домбыраның гаджак бөлігі екі жерден тесіліп, тағылған шекті тарту үшін екі құлақ орнатады. Домбыраның даусы шығу үшін қақпақтың ортасына тиек қойып, оны дестенің мойын бөлігіне арнайы жіппен бекітеді. Гаджак бөлігінің бүйірінен тесік жасап, оған салпыншақ байлап қояды [23, 43-44 бб.].

Бір жылда бір ұста он домбыра жасауы мүмкін. Бірақ олардың ешқайсысы бірін-бірі қайталамайды. Біреуінің өлшемінде, біреуінің даусында айырма болады. Бұл, бір жағы, оның қандай ағаштан жасалғанына байланысты болса, сондай-ақ ұстаның жүрек мейірі, көңіл қалауы да әсерін тигізеді. Өзбек (қоңырат) домбырасында перне жоқ. Бақшылардың байырғы түсінігі бойынша, әуез көктен құйылып түсуге тиіс. Өзбек домбырасының өлшемдері де әрқилы. Мысалы, әйгілі бақшы Ерғаш Жұманбұлбұлоғлының музейінде сақталған домбырасы ықшам және кішкене. Ұзындығы 40-50 см аралығы. Бұл ағаш жетпегендіктен емес, дәстүрге байланысты нәрсе.

Өзбекстан Республикасының халық бақшысы Әбдіназар Пойоновтың: «Домбыра болмаса біз ешкім емеспіз», – деген сөзі бар. Өзбек бақшылығында домбыраға мадақ айту дәстүрі кең тараған. Мысалы, дастанға кіріспес бұрын олар басқа термелермен қатар, көбіне «Домбырам» деген тақырыпта арнау орындаған. Фазыл Юлдашоглы, Пулкан шайыр, Абдулла шайыр, т.б. бақшылардан жазып алынған бірқатар мәтін үлгісін 1939 жылы Х.Зарифов «Өзбек фольклоры» атты жинағында алғаш рет жариялаған. Сол рәсім әлі күнге дейін жанды жалғасын тауып келеді. Бұған Сұрхандария уәлаяты Байсын түменінің Моншақ қышлағында тұратын Орал бақшы Рахимовпен жолыққан сәтте көз жеткіздік. Ол сол дағдыдан жаңылмаған күйі ә дегенде «Сөйле, менің домбырам» деп жырлай жөнелді (Толығырақ қараңыз: «Байсын жұртқа барғанда. «Түркістан» газеті. 07.04.2023 ж.).

«Домбырам» атты терме бүгінгі өзбек бақшыларының әрбірінің репертуарында кездеседі. Олар бұл аспапқа деген құрметін түрленде жырлайды. Мысалы, Өзбекстанның халық бахшысы Шоберді Болтаев өз арнауында «аспандағы құстарды сайратып берген домбырам» дейді. Тағы бір халық бақшысы Қәххар Рахимов болса: «Керуен жүре алмайды жолдан айырылса, Домбыра сайрамас қолдан айырылса. Бұл дүниеге қайран қалдым, домбырам, Надандар жылайды пұлдан айырылса», - деп толғайды [24]. Бүгінгі танымал бахшылардың термелерінен мысалдар келтіре кетейік [25, 12-13 б.].

Қадыр бақшы:

Қахрамонни кўрганингда мақтайсан,
Дангасага дуч келганда тўхтайсан,
Оҳанларга, ўзинг куйларга бойсан,
Товушингни саз чиқаргин, дўмбирам.

[Қаһарманды көргеніңде мақтайсың,
Даңғазаға тап келгенде тоқтайсың.
Әуендерге, өзің байсың жырларға,
Дауысыңды шығарғайсың, домбырам].
Чары бақшы Өмірғлы:
Авлодлардан ошиб келган, дұмбирам,
Сўз бойлигин ташиб келган, дұмбирам,
Сой селидай тошиб келган, дұмбирам,
Куйдан куйга жўшиб келган, дұмбирам,
Сўзга илҳом қўшиб келган, дұмбирам.
[Ұрпақтардан асып келген, домбырам,
Сөз байлығың тасып келген, домбырам,
Тау суындай тасып келген, домбырам,
Күйден күйге жошып келген, домбырам,
Сөзге шабыт қосып келген, домбырам].

Бақшылардың өміріне арналған кітапшалар да, олардың шығармалар жинағы да көбіне домбыра туралы термемен басталатынын көруге болады.

Өзбектің эстрада әншілерінің репертуарында да «Домбыра» атты әндер мол. Мысалы, Өзбекстанның халық әртісі Азадбек Назарбеков, белгілі әншілер Хасилә Рахимова, Наргиза Әзимова, Махмұд Намазов, Жасурбек Мавлонов осы аттас өлеңдерді орындайды. Олар Youtube арналарына орналастырылған. Бұл әндердің мәтіндерінде «Мінер болсам – үзеңгісіз тұлпарым, ұшар болсам – айға қонар сұңқарым, Көз моншағым, тағып жүрген тұмарым», «Бақшылардың жорасы, аспаптардың төресі», «Той десең келеді жақсылар, Сұрханнан келеді бақшылар, домбыра қолымда күйлесем, жұртымды мақтап ап ойнасам», т.с.с. бейнелі сөздер кездеседі.

Л.Потапов көптеген Сібір халықтарында, оның ішінде Саян-Алтай таулы қыратын мекендейтін түркітерде бақсы ойыны кезінде оның даңғырасы (бубен) үстіңгі немесе астыңғы әлемге саяхаттап қайту үшін қажетті мініс көлігі ретінде рәмізделетінін айтады [26, 75 с.]. Ол жылқы, марал, түйе (ақ атан) түрінде бейнеленген.

Фольклортанушы Е.Тұрсынов та сол ізбен түркі-моңғол халықтарының (басқа да барлық халықтардағы секілді) шамандарына ортақ түсініктерге сәйкес, шаманның қобызы (даңғыра, сыпыртқы) оның мініс көлігі боп табылатындығы туралы жазады [27, 87 с.]. Ғалым аңыздық Қорқыттың желмаясын қолындағы қобызына балайды. Осы арада бақсылық пен жыршылық арасындағы байланыс көрініс береді. Мысалы, Ш.Уәлиханов қазақ даласында төкпе ақын Жанақ қайтыс болғаннан кейін жыршылық үшін қобыздың дәурені өте бастағанын, оны тек бақсылар ғана жын шақырғанда пайдаланып жүргенін аңғартқан болатын [2, 281-28 с.]. Расында да, «Рүстем төреге айтқан сөзінде» Жанақ қобызын бейнелі түрде «қарағайға», «жел желісті желмаяға» теңеп, үш жүздің баласын (шамандықтағы үш әлеммен барабар) соған мініп аралайын деп айтады. Және ол «қарағайсыз керекке жарамайтынын» де ескертіп өтеді, яғни қолындағы аспабын осылай әспеттейді.

Шоқан заманындағы қазақтың мәдени ортасында жыр үлгісін өлең пішіні, қобыз аспабын екі шекті домбыра ығыстырып шығара бастаса, өзбек елінде бақсының «мініс көлігі» сипатындағы функция домбыраға телінгендігін көруге болады. В.Жирмунский мен Х.Зарифов бақшының дастан айтуға кірісердегі әрекеттерін сипаттай отырып, оның бара-бара таңды таңға ұратын шабыты «қайнаған» сәтінде «Бедаври минип хайдадим» («Бәдәуи мініп зауладым») деген тіркесті қолданатынын, мұндағы «бәдәуи» оның жылқы (бедеу ат) кейпіндегі домбырасы екендігін саралайды [28, 30 с.].

К.Райхл жазғандай, «Түрк эпосы әлемінің барлық бейнелері әйтеуір қалай болса да жылқымен байланысты» [29, 98 с.]. Мысалы, Әбдіназар Пойонов «Домбырам» термесінде домбырасына «әр жаққа тұлпардай шабасың» деп сөйлесе, Исмаилхан бақшы Әнуаров аспапқа қарата «бақшылардың тұлпарысың, домбыра» дейді. [30, 304-312 б.].

Бақшылықтағы «домбыра төңкеру» рәсімі кезінде мынадай жолдар айтылған [31, 195 б.]:

Сени уйдан олип чиқтим бұктарип,
Сен юрибсан улфатингни ахтариб,
Мен қуяйин сени энди тўнтарип,
Ярим кеча ҳадди булди, жонивор.
[Сені үйден алып шықтым өңгеріп,
Сен жүріпсің достығыңды жөн көріп,
Мен қояйын сені енді төңкеріп,
Жарым түннің іші болды, жануар].

Мұндағы бақшының *жонивор* («жануар») деп отырғаны – қолындағы домбырасы.

Хакастың топчил хомус және тываның игил аспаптарының басына жылқы бейнесінің орнатылуы да түркі халықтары дүниетанымындағы түпкі туыстықты аңғартады.

Тәжік домбырасының ерекшеліктері. Тәжік тіліндегі музыкалық терминдерді зерттеген ғалым Г.Шакарбеков өзінің диссертациялық жұмысында: «Думбура – тәжік халқының аспабы» [32, 56], – дейді. Әр жерде «думбра», «думбура», «думбура», «думбрак», «думбара» дыбыстық нұсқалары кездеседі.

Тәжікстан Республикасы Ғылым академиясы Ә.Рудаки атындағы Тіл және әдебиет институтының жетекші ғылыми қызметкері Абдухалик Нуриевич Набиевтың айтуы бойынша, домбыра Тәжікстанның оңтүстігінде – Бадахшанда, Зеравшанда, Күлябта, Пенджикентте таралған; домбыра күйлері, домбыра ансамблі бар; эпосты, мысалы, «Көроғлы» дастанын сүйемелдеуге пайдаланылады; аспапты жасаған кезде ағаштың түрлерін таңдайды. Осы институттың аға ғылыми қызметкері Мубашир Акборзордың болжамына сәйкес, «домбыра» сөзі «кесілген құйрық» (дом – құйрық, бура – кесу) деген мағынаны береді (бейнежазба материалынан. Душанбе қ., 2024 ж., сәуір).

4-сурет. Лақай домбырасы. Тәжікстанның ұлттық мұражайы.
Душанбе қаласы (Тәжікстан)

Тәжікстанда домбыра тұттан, өріктен, жаңғақтан, аршадан (кесесі мен дестесі), шынардан (қақпағы), талдан жасалады екен. Ұзындығы 70-80 см шамасы. Шеберлер кесесі мен дестесін кейде бірге, кейде бөлек шабады. Қақпағының жоғары жағында үш тесігі болады.

Музыкатанушы Х.Нурмотзаде «Тәжікстан Республикасы музейлері коллекцияларындағы музыкалық аспаптар» атты зерттеу кітабында басқа аспаптармен (дудар, керней, рубаб, тор, танбур, ғижак, қобыз, дойра, нағара, т.б.) қатар, ел музейлерінің қорында сақталған домбыралар туралы да мағлұмат береді. Оның дерегіне сүйенсек, осындай орындарда «домбыра» атаулы 60 аспап тіркелгендігін көреміз [33, 168-222 бб.].

Сақталған орнына байланысты домбыра саны мынадай: Тәжікстан Республикасы Президенті атқару аппараты Ұлттық музейі – 17, А.Дониш атындағы Тарих, археология және этнология институтының музейі – 11, Зиедулло Шахиди атындағы Республикалық музыкалық мәдениет музейі – 4, Гурминж Завқибеков атындағы Музыкалық аспаптар музейі – 1, Шахринав ауданының тарихи-өлкетану музейі – 3, Ғисар қаласының тарихи-өлкетану музейі – 1, Хоруғ қаласындағы Қырғызбек Хушқадамов атындағы тарихи-өлкетану музейі – 1, Ходжент қаласындағы Соғды уәлаяты тарихының музейі – 1, Пенджекент қаласындағы Ә.Рудаки атындағы тарихи-өлкетану мемлекеттік музейі – 4, Ходжент қаласынадағы Журабек Муродов атындағы музей, Ходжент қаласындағы «Тәуелсіздік» тарихи-мәдени кешен – 5, Куляб қаласының 2700-жылдығы тарихи-өлкетану музейі – 3, шайыр әрі халық жыршысы Саидәлі Вализаданың музей-үйі – 3, Куляб қаласындағы «Шеберлер» музейі – 3, Даңғара ауданы республикалық музей-қорығы – 1, Бохтар (Қорғантөбе) қаласындағы Хатлон тарихи-өлкетану музейі – 1.

Музейге домбыра тапсырғандардың қатарынан басқалармен бірге Тәжікстан Республикасының халық хафизі (жыршысы), «Көроғлы» дастанының атақты орындаушысы Хикмат Ризоның есімін көре аламыз. Оның әкесі қолөнер шебері болып, өзге аспаптармен қоса домбыра да жасаған [34, 31 с.]. Ал Хикмат Ризоның домбыра сүйемелімен жыр айтқанын дәлелдейтін фактілер бар. Біріншіден, оның сақталып

қалған бір фотосындағы тартып отырған аспабы Х.Нурмотзаде кітабындағы KB-446/1 сериялық нөмірмен тіркелген домбыра түріне сәйкеседі. Екіншіден, 2021 жылғы 15 шілдеде Тәжікстан Республикасының Ұлттық музейінде ашылған «Музыкалық аспаптар – ұлттық мәдениет насихатшысы» атты көрмеде Хикмат Ризоның домбырасы да қойылған [35].

5-сурет.Тәжік домбырасы. Гурминдж Завқибеков атындағы музыкалық аспаптар мұражайы. Душанбе (Тәжікстан)

Түркі халықтарынан ауысқан тәжік дастандары нұсқаларының бір ерекшелігі – олардың қара сөзсіз, тек поэтикалық үлгіде, көмеймен айтылып, *думбрактың* сүйемелімен жырланатындығы. Тәжікстанның оңтүстігінде тараған бұл аспапты кейде «дutori майда» («кішкентай дутар») деп те атайды, өйткені көлемі шағын және өзбек домбырасы секілді пернесіз боп келеді.

Тәжік халқының таулы аймақта таралған музыкалық-поэтикалық жанры – *фалак* дутар, рубаб, дойра, т.б. аспаптармен қатар домбыраның сүйемелімен де орындалған.

«Домбыра» сөзінің этимологиясы туралы Қ.Жұбановтың: «Домбыра» сөзінің қайдан шығып, қайдан қойғаны туралы тіл мамандары осы күнге дейін бір пікірге келе алған жоқ. Бұл туралы түрліше жорамалдар бар» [36, 21 б.], – деген сөздері әліге шейін өзінің өзектілігін сақтаған. Ғалым үндіеуропашыл оқымыстылардың «домбыра» сөзін үнді – парсы – араб тілдері тізбегінен пайда болған делінетін «тамбур» немесе парсыша «дәнба» - «құйрық» және «бәрә» - «қозы» қосылып, «дәнба-бәрә» – «қозықұйрық» сөзінен шықты дейтін болжамына қарсылық танытады. Мұның ғылыми сипатын мойындамайды. Оның ойынша, орысша «домра», қазақша «домбыра», арабша «тамбур», бенгалша «тамыр», грекше «тамир» – бәрі де көне заманда «музыканың иесі боп саналған бір тотемнің аты болуы керек».

Осы орайда зерттеушілер Қайролла Жүзбасовтың, Ерік Көкеевтің жорамалдары бар. Алғашқысы «домбыра» атауын «дөпбұра», «дәлбұра», «дембұра» дегеннен шығарса, екіншісі «том» түбірінен «төмпештеу», «төпелеу», «таптау» сияқты тұйық етістіктер өрбіп, соңынан ұяңданып «домға» айналған деп санайды. Күйші, ғалым Айтжан Есенұлы (Тоқтаған) болса «быра» бөлігіне ой салып, оны ностратикалық лексикадан қалған жұрнақ деп болжайды да, орыс тіліндегі «бренчать», «бряцать» сөздерімен шендестіріп, «домбыраның» мағынасы «қолдың саласымен немесе бес саусақпен ішекті шерту» дегенді білдіреді деп түйіндейді. Бірақ мұның түбегейлі пікір емес екендігін ескертеді [37, 9 б.].

Біз «домбыра» сөзі туралы бұрын баспасөзде жарияланған мақаламызда сөз етіп, оның шығу төркінін бақсының «жануар кейпіне енген жаны» – *тын-бура* арқылы түсіндіруге тырысқан болатынбыз [38]. Енді сол ойымызды толықтыра түссек. В.Жирмунский, Х.Зафаров, Е.Тұрсынов, т.б. зерттеушілердің пікір-пайымы мен өзбек бақшыларының домбыраға арналған термелерінің мәтіндеріне сүйене отырып, жоғарыда көз жеткізгеніміздей, бақсылардың үш әлемді шарлататын даңғырасы немесе қобызы секілді, шабыт үстінде домбыра да жыршының жылқы (ат, тұлпар, арғымақ) кейпіндегі «мініс көлігіне» айналатындығын байқадық. Кезінде А.В.Анохин Алтай түркілерінің түсінігі бойынша, даңғырада бейнеленген *bura ~ pura* қам (шаман) мініп, саяхат жасайтын мифтік жылқыны, ал тар мағынасында оның жаны орналасқан орынды білдіретінін, сондықтан да ол жылқы *tъn-bura* (тын-бура), яғни сөзбе-сөз айтқанда «жан-бура, жан-жылқы» дегенді аңғартатыны туралы жазған еді. Айталық, телеуттер үшін тын-бура («*tyn bura*») – шаманның жаны, рәсімді атқаруына немесе рухтармен жақын байланысқа түсуіне мүмкіндік беретін сезім күші. Тын-бура шәкіртке беріледі, сөйтіп сабақтастық жүзеге асады. Қарсылас шамандар сайысқа түскенде бір-бірінің *тын-бурасын* ұрлауға тырысады [39].

Ендеше, домбыра мен тын-бура арасында байланыс болуы ықтималдығын назарда ұстаған жөн деп ойлаймыз.

Қорытынды

Домбыра аспабы тек инструменталдық музыкада ғана емес, жыршылық (әншілік) өнерде де кеңінен қолданылады. Бұл ретте XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында қобызды домбыра ығыстырған. Ресей империясы билігі орнаған соң башқұрт сәсәндері дәстүрлі функциясынан айырылып, домбыра мүлде қолданыстан шыққан. Татарларда да домбыраның орнын мандолина, скрипка, балалайка секілді аспаптар басып, ел жадында бұл аспап туралы бірқатар мақалдар мен мәтелдер ғана сақталған. Башқұрттар мен татарлар қазіргі кезеңде реконструкцияланған домбыраны пайдаланып жүр.

Домбыра – өзбек бақшыларының ажырамас серігі. Олар дастандар мен термелерді тек осы музыкалық аспаптың сүйемелімен ғана орындайды. Өзбек бақшылары арасында домбыраны дәріптеу салты қалыптасып, ол туралы өз тарапынан терме шығару дәстүрге айналған. Өзбекстанның Сұрхандария мен Қашқадария уәлаяттарында бұл осы күнге дейін желісі үзілмей, жалғасын тауып келеді.

Тәжікстандағы домбыра түрлері мен таралу аймағы оның түркі халықтарымен тығыз мәдени байланыстарын көрсетеді. Бұл елдің музейлерінде басқа музыкалық аспаптармен қатар, домбыраның көптеген түрлері сақталған. Тәжік хафиздері эпикалық шығармаларды, әсіресе «Көроғлы» дастанын жырлағанда осы аспаптың сүйемеліне жүгінген. Музыкалық-поэтикалық жанрға жататын *фалак* та домбыраның сүйемелімен орындалады.

Қазақ, өзбек, тәжік домбыраларын жасау технологиясының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл әр шебердің жеке қолтаңбасымен бірге, аспап соғу үшін таңдалатын жеміс ағаштарының түрлеріне де байланысты. Қазақ домбырасына перне тағылса, өзбек пен тәжік домбыралары пернесіз боп келеді. Олар пішіні мен өлшемдері жағынан да айырықшаланады.

«Домбыра» сөзінің түп-төркіні туралы әртүрлі пікірлер ұшырасады. Болжамдардың барлығын ескере отырып, мақалада оның мағынасын Алтай бақсылығында кездесетін тын-бура сөзімен ұштастыра қарау ұсынылады.

Қаржыландыру. Мақала ҚР ҒЖЖБМ гранттық қаржыландыратын ИРН АР14869710 «Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Автордың қосқан үлесі.

А.Ж. Шәріп – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Изелбаев М.Х. Боронғонан аманат. – Өфө: Китап, 2007. – 344 б.
2. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.
3. Күржіманұлы Қ., Мөңкеұлы М. Шығармалары. – Алматы: Нұрлы Press.kz, 2014. – 285 б.
4. Даулбаев Б. Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области, с 1830 по 1880 год//Записки Оренбургского отдела Императорского русского географического общества. Выпуск четвертый. – Оренбург: Типография Б.Бреслина, 1881. – С. 98-117.
5. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-том. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 448 б.
6. Макаров Г. Музыкально-инструментальная культура татар позднего средневековья// Музыка. Искусство, наука, практика. - 2017. – № 2 (18). – С.67-81.
7. Кароматов Ф. Узбекская домбровая музыка. – Ташкент: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 259 с.
8. Эрендженев К. Э. Золотой родник: о калмыцком народном творчестве, ремеслах и быте. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1990. – 126 с.
9. Шебер. Көне домбыра жасау. Нарбек Оханов («Абай» телеарнасы) [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ASP7PtmAHFU> (қаралған уақыты: 26.11.2024).

10. Шебер. Абай домбырасы («Абай» телеарнасы) [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bNnA6yBL2gQ> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
11. Домбыра. Қазақ бренді («Жібек жолы» телеарнасы). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IfWeUAu-NRw> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
12. Атакәсіп №7 (Kazakh TV). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ipXxrgkxWA> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
13. Шебер. Жолаушы Тұрдығұлов («Абай» телеарнасы). [Электронды ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8S_lxNB8xtc (қаралған уақыты: 26.11.2024).
14. Келбет. Жолаушы Тұрдығұлов - қолөнер шебері, ҚР Мәдениет қайраткері («Қазақстан» ұлттық арнасы). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=df7d8TG4SzU> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
15. Архивтегі аманат. Домбыраның өндіріске келу тарихы («Абай» телеарнасы). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qKPUH76836M> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
16. Шебер. Азат Үзенбаев: домбыра жасауда ағаштың сапасына мән беру керек («Хабар» телеарнасы)//[Электрондыресурс].URL:<https://www.youtube.com/watch?v=ERwFuL5lNH0&t=11s> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
17. Аршадан домбыра жасайтын жалғыз шебер Аманжан Садуақасов (Ruh Qaragandy арнасы). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K8mwUcIDjRQ> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
18. Жәкішева З. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Алматы: Алматыкітап, 2022. – 232 б.
19. Toshmatov O', Turatov S. Ko'hna cholg'ular ijrochiligi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: "Tafakkur" nashriyoti, 2016. - 198 b.
20. Ismoilova S., Sunnatillayev A. Doston ijrochiligida ovozni yo'lga qo'yish masalalari// Journal of integrated education and research. – 2022. - №1 (7). – 101-103 b.
21. Safarov B. Do'mbira sozining tuzilishi, imkoniyatlari va doston ijrochiligida tutgan o'rni// "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal. Vol. 3. Issue 2. June 2022. B.793-798.
22. O'ktam Hakimov: Yangi do'mbiraga ehtiyoj bormi? [Электронды ресурс]. URL: <https://www.oyina.uz/uz/article/634> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
23. Hakimov O. Vaxshichilik maktablarida do'mbira cholg'usini o'qitish// Central Asian journal of education and innovation. – Vol. 2, Issue 11, Part 3 November 2023. – P.43-46.
24. Vaxshiyona. Vaxshichilik san'ati haqida bahs va munozaralar («Сұрхандария» телеарнасы) // [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZMLCWqVIJKU> (қаралған уақыты: 26.11.2024).
25. Эргашев А. Шерали бахши Шодмон бахши ўғли.Рисола. – Қарши, 2021. – 64 б.
26. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев: Историко-этнографический очерк / Отв. ред. А.П. Окладников. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 196 с.
27. Турсунов Е. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
28. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – 520 с.
29. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. Пер. с англ. В.Трейстер под ред. Д.А.Функа. – М.: Восточная литература, 2008. – 383 с.

30. Турсунов С., Парадаев Т, Турсунова Н, Муртазаев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатнинг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. – Тошкент: “Tafakkur”, 2015. – 168 б.
31. Раззоқов Ҳ, Мирзаев Т, Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 360 б.
32. Шакарбеков Г. С. Лексико-семантический анализ музыкальных терминов в таджикском и английском языках. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности «Теоретическая, прикладная и сравнительно-сопоставительная лингвистика (филологические науки)». – Душанбе, 2024. – 180 с.
33. Нурматзода Ҳ. Созҳои мусиқӣ дар коллексияҳои осорхонаҳои Чумхурии Тоҷикистон (масоили гирдоварӣ, ҳифз, омӯзиш ва оммавигардонӣ). – Душанбе: Дониш, 2023. – 249 с.
34. Рахимзода К. вопросу о творческой индивидуальности таджикского сказителя эпоса гургули Хикмата Ризо// Мероси фаръангӣ - Культурное наследие - Cultural heritage. – 2020. – № 3 (51). – С.30-38.
35. Открытие выставки «Музыкальные инструменты как популяризатор национальной культуры» в Национальном музее Таджикистана// [Электронный ресурс]. URL: (<https://www.facebook.com/minculture.tj/posts/d41d8cd9/1926026154242803/>) (қаралган уақыты: 26.11.2024).
36. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. – Алматы: Өнер, 1990. – 208 б.
37. Есенұлы А. Күй – Тәңірдің күбірі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1996. – 208 б.
38. Шәріп А. Дәуір дидарындағы домбыра. – Егемен Қазақстан. – 2021. – 2 шілде.
39. Значение термина «bura ~ ruḡa» у Алтайских турок (в связи с культом коня и оленя). Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН // [Электронный ресурс]. URL: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikat/03/03_03/978-5-02-038314-2 (қаралган уақыты: 26.11.2024).

References

1. Idelbaev M.Kh. Borongonan amanat [The Legacy of the Ancestors] (Kitap, Ufa, 2007, 344 p.). [in Bashkir]
2. Valikhanov Ch. Sobranie sochineniya v pyati tomakh. Tom 1. [Collected Works in Five Volumes. Volume 1] (Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, Alma-Ata, 1984, 432 p.). [in Russian]
3. Kurzhimanuly K., Monkeuly M. Shygarmalary [Works] (Nurly Press.kz, Almaty, 2014, 285 p.). [in Kazakh]
4. Daulbaev B. Rasskaz o zhizni kirgiz Nikolaevskogo uezda Turgaiskoi oblasti, s 1830 po 1880 god [Story of the Life of the Kyrgyz of Nikolaevsky District, Turgai Province, from 1830 to 1880]. Proceedings of the Orenburg Division of the Imperial Russian Geographical Society. Issue Four. (Printing House of B. Breslin, Orenburg, 1881. – pp. 98-117). [in Russian]
5. Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy. 27-tom [The Complete Works in Fifty Volumes. Volume 27] (Zhibek joly, Almaty: 2007, 448 p.). [in Kazakh]
6. Makarov G. Muzykal'no-instrumental'naya kul'tura tatar pozdnego srednevekov'ya [Musical and Instrumental Culture of the Tatars of the Late Middle Ages] Muzyka. Iskusstvo, nauka, praktika [Music. Art, Science, Practice], 2 (18), 67-81 (2017). [in Russian]
7. Karomatov F. Uzbekskaya dombrovaya muzyka [Uzbek Dombra Music] (State Publishing House of Artistic Literature, 1962, 259 p.). [in Russian]

8. Erenzhenov K. E. Zolotoi rodnik: o kalmytskom narodnom tvorchestve, remeslakh i byte [The Golden Spring: On Kalmyk Folk Art, Crafts, and Everyday Life] (Kalmyk Book Publishing House, 1990, 126 p.). [in Russian]
9. Sheber. Kone dombra zhasau. Narbek Okhanov («Abay» telearnasy) [Master-hand. Making the Ancient Dombra. Narbek Okhanov] («Abay» TV channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ASP7PtmAHFU> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
10. Sheber. Abay dombyrasy («Abay» telearnasy) [Master-hand. Abay's Dombra] ("Abay" TV channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=bNnA6yBL2gQ> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
11. Dombyra. Qazaq brendi («Zhibek joly» telearnasy) [Dombra. Kazakh Brand] ("Silk Road" TV Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=IfWeUAu-NRw> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
12. Atakesip №7 (Kazakh TV) [Ancient craft №7] Available at: (Kazakh TV) <https://www.youtube.com/watch?v=-ipXxrgkxWA> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
13. Sheber. Zholaushy Turdygulov («Abai» telearnasy) [Master-hand. Jolaushy Turdyghulov] ("Abai" TV Channel) Available at: https://www.youtube.com/watch?v=8S_lxHB8xtc (accessed 26.11.2024) [in Kazakh]
14. Kelbet. Zholaushy Turdygulov - qolöner sheberi, QR Mädeniet qairtkeri («Qazaqstan» ulttyq arnasy) [Portrait. Jolaushy Turdyghulov - folk artisan, Honored Worker of Culture of the Republic of Kazakhstan] ("Kazakhstan" National Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=df7d8TG4SzU> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
15. Arkhivtegi amanat. Dombyranyn ondiriske kelu tarikhy («Abai» telearnasy) [Archive Legacy. The History of the Dombra's Production] ("Abai" TV Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=qKPUH76836M> (Accessed: 26.11.2024) [in Kazakh]
16. Sheber. Azat Uzenbaev: dombyra zhasaуда agashtyn sapasyna man beru kerek («Xabar» telearnasy) [Master-hand. Azat Üzenbaev: In Making the Dombra, Attention Must Be Given to the Quality of the Wood] ("Habar" TV Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ERwFuL5lNH0&t=11s> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
17. Arshadan dombyra zhasaityn zhalgyz sheber Amanzhan Saduqasov (Ruh Qaragandy arnasy) [The Only Dombra Maker from Arsha, Amanjan Saduqasov] ('Ruh Qaragandy' Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=K8mwUcIDjRQ> (Accessed: 26.11.2024). [in Kazakh]
18. Jäkişeva Z. Qazaqtyn dasturli muzykalyq aspaptary [Traditional Musical Instruments of the Kazakhs] (Almatikitap, Almaty, 2022, 232 p.). [in Kazakh]
19. Toshmatov O', Turatov S. Ko'hna cholg'ular ijrochiligi. O'quv qo'llanma [Performance of Ancient Musical Instruments]. Textbook ("Tafakkur" Publishing House, Toshkent, 2016, 198 p.). [in Uzbek]
20. Ismoilova S., Sunnatillayev A. Doston ijrochiligida ovozni yo'lga qo'yish masalalari [Issues of Sound Production in the Performance of Epic Poetry] // Journal of integrated education and research, – 1 (7), 101-103 (2022). [in Uzbek]
21. Safarov B. Do'mbira sozining tuzilishi, imkoniiatlari va doston ijrochiligida tutgan o'rni [The Structure of the Dombra's Sound, Its Potential, and Its Role in the Performance of Epic Poetry] // "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, Volume 3, Issue 2, 793-798 (2022). [in Uzbek]
22. O'ktam Hakimov: Yangi do'mbiraga ehtiyoj bormi? [O'ktam Hakimov: Is There a Need for a New Dombra?] Available at: <https://www.oyina.uz/uz/article/634> (accessed 26.11.2024). [in Uzbek]

23. Khakimov O. Bakhshichilik maktablarida do'mbira cholg'usini o'qitish [Teaching the Dombra in Bakshi Schools] // Central Asian Journal of Education and Innovation, Volume 2, Issue 11, Part 3, 43-46 (2023). [in Uzbek]
24. Bakhshiyona. Bakhshichilik san'ati haqida bahs va munozaralar («Surxandariya» telearnasy) [Baxshiyona. Discussion and Debates on the Art of Bakshi] ("Surkhandarya" TV Channel) Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ZMLCWqVIJKU> (Accessed: 26.11.2024). [in Uzbek]
25. Ergashev A. Sherali Baxshi Shodmon Baxshi o'g'li. Risola [Sherali Bakshi, Shodmon Bakshi's Son]. Treatise (Qarshi, 2021, 64 p.). [in Uzbek]
26. Potapov L.P. Etnicheskii sostav i proiskhozhdenie altaytsev: Istoriko-etnograficheskiy ocherk / Otv. red. A.P. Okladnikov [Ethnic Composition and Origin of the Altai People: Historical and Ethnographic Essay] / Ed. by A.P. Okladnikov (Nauka, Leningrad Branch, L., 1969, 196 p.). [in Russian]
27. Tursunov E. Istoki tyurkskogo fol'klora. Qorqyt [Origins of Turkic Folklore. Qorqyt] (Dayk-Press, Almaty, 2001, 168 p.). [in Russian]
28. Zhirmunskiy V. M., Zarifov Kh.T. Uzbekskii narodnyi geroicheskii epos [Uzbek National Heroic Epic] (State Publishing House of Fiction, Moscow, 1947, 520 p.). [in Russian]
29. Raykhl K. Tyurkskiy epos: traditsii, formy, poëticheskaya struktura. Per. s angl. V.Treyster pod red. D.A.Funka [Turkic Epic: Traditions, Forms, Poetic Structure] Translated from English by V. Treyster, edited by D.A. Funk (Oriental Literature, Moscow, 2008, 383 p.). [in Russian]
30. Tursunov S., Paradaev T, Tursunova N, Murtazaev B. O'zbekistonada baxshichilik san'atning shakllanishi va taraqqiyoti tarixi [The History of the Development and Formation of the Bakshy Art in Uzbekistan] ("Tafakkur", Toshkent, 2015, 168 p.). [in Uzbek]
31. Razzokov X, Mirzaev T, Sobirov O., Imomov K. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi [Uzbek Oral Poetic Creativity] (O'qituvchi, Toshkent, 1980, 360 p.). [in Uzbek]
32. Shakarbekov G.S. Leksiko-semanticheskii analiz muzykal'nykh terminov v tadjhikskom i angliyskom yazyakh. Dissertatsiya na soiskaniye uchyonnoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk po spetsial'nosti «Teoreticheskaya, prikladnaya i sravnitel'no-sopostavitelnaya lingvistika (filologicheskkiye nauki)» [Lexical-Semantic Analysis of Musical Terms in Tajik and English Languages] Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty "Theoretical, Applied, and Comparative Linguistics (Philological Sciences) (Dushanbe, 2024, 180 p.). [in Russian]
33. Nurmatzoda H. Sozhoi musiqi dar kolleksiyahoi osorkhonahoi Jumhuriyi Tojikiston (masoili girdiavori, hifz, omuzish va ommavigarboni) [Musical Folklore in the Collections of the Museums of the Republic of Tajikistan (Preservation, Study, and Public Popularization)] (Donish, Dushanbe, 2023, 249 p.). [in Tajik]
34. Rakhimzoda K. Voprosu o tvorcheskoy individual'nosti tadjhikskogo skazitelya eposa Gurguli Khikmata Rizo [On the Creative Individuality of the Tajik Epic Storyteller Gurguli Hikmat Rizo] // Merosi faranghi - Kul'turnoe naslediye - Cultural heritage, 3 (51), 30-38 (2020) [in Russian]
35. Otkrytie vystavki «Muzykal'nye instrumenty kak populyarizator natsional'noy kul'tury» v Natsional'nom muzeye Tadjhikistana [Opening of the exhibition "Musical Instruments as Promoters of National Culture" at the National Museum of Tajikistan] Available at: <https://www.facebook.com/minculture.tj/posts/d41d8cd9/1926026154242803/> (Accessed: 26.11.2024). [in Russian]
36. Jubanov Q. Shygarmalar men estelikter [Works and Memories] (Öner, Almaty, 1990., 208 p.). [in Kazakh]

37. Yesenuly A. Kuy – Tanirdin kubiri Kuy [The Murmur of the Deity] (Daik-Press, Almaty, 1996, 208 p.). [in Kazakh]

38. Sharip A. Daur didarindaki dombyra [The Dombra in the Face of Time] Egemen Qazaqstan, July 2, 2021

39. Znachenie terminá «bura ~ puуra» u Altayskikh turkov (v svyazi s kultom konya i olenya) [The Meaning of the Term "bura ~ puуra" among the Altai Turks (in relation to the cult of the horse and the deer)] Electronic Library of the Museum of Anthropology and Ethnography named after Peter the Great (Kunstkamera) Available at: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikat_or/03/03_03/978-5-02-038314-2 (Accessed: 26.11.2024). [in Russian]

А.Ж. Шарип

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Домбыра: виды, ареал распространения и ее место в сказительском искусстве

Аннотация. Домбыра – музыкальный инструмент, занимающий важную роль в культуре тюркских народов (казахов, узбеков, башкир, ногайцев, татар, лакайцев) и ряда других этносов (таджиков, калмыков, хазарейцев). В статье рассматривается не использование домбыры в инструментальной музыке, а её место в искусстве эпического пения. Эта тема ранее не была специально изучена с научной точки зрения. Автор использует фото-, аудио- и письменные материалы, собранные в ходе зарубежных научных командировок, в том числе из научных центров, музеев и от информантов. Некоторые сведения о домбыре были записаны на видеопленку от узбекских бахши. Особенности изготовления домбыры изложены на основе опыта мастеров. Исследуется связь домбыры с шаманскими практиками, а также традиция её почитания среди эпических певцов. В статье приводятся гипотезы о происхождении названия «домбыра» и соответствующие мнения. В статье используются сравнительно-исторический, синхронный и структурно-функциональный методы исследования. Результаты исследования показывают, что традиционная устная поэзия тюркских народов создавалась в сочетании с музыкой, а эпические певцы и поэты-импровизаторы исполняли свои произведения в сопровождении музыкальных инструментов, включая домбыру, и что область распространения этого инструмента была весьма широка.

Ключевые слова: домбыра, тюркские народы, музыка, устная поэзия, эпическое пение.

A.Zh. Sharip

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Dombra: Types, Distribution Area, and Its Role in Epic Art

Abstract. The dombra is a musical instrument that plays a significant role in the cultures of Turkic peoples (Kazakhs, Uzbeks, Bashkirs, Nogais, Tatars, Lakais) and several other ethnic groups (Tajiks, Kalmyks, Hazaras). This article examines not the use of the dombra in instrumental music, but its

role in the art of epic singing. This topic has not been specifically studied from a scholarly perspective before. The author utilizes photo, audio, and written materials collected during foreign research trips to scientific centers, museums, and informants. Some information about the dombra was recorded on video by Uzbek bakhshis. The specifics of dombra craftsmanship are discussed based on the experience of masters. The connection between the dombra and shamanic practices, as well as the tradition of its veneration among epic singers, is explored. The article presents hypotheses about the origin of the name "dombra" and corresponding opinions. The article uses comparative-historical, synchronic, and structural-functional research methods. The research results demonstrate that the traditional oral poetry of Turkic peoples was created in conjunction with music, and that epic singers and improvising poets performed their works accompanied by musical instruments, including the dombra. The geographical area of the instrument's distribution is found to be quite extensive.

Keywords: dombra, Turkic peoples, music, oral poetry, epic singing.

Автор туралы мәлімет:

Шәріп А.Ж. – филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sharip A.Zh. – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.01.09
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-299-307>

Kazak türkçesi güney bölgesi ağızlarında ünlülerin durumu

K.B. Semiz^{id}, Zh.B. İbragimov^{id}

Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

(E-mail: kenan.semiz@ayu.edu.kz, zhumaqali.ibragimov@ayu.edu.kz)

Özet. Bir dilin tarihi dönemlerini, değişik dil bilgisi şekillerini ve söz varlığını izleyebileceğimiz en önemli yollardan biri de ağızlardan geçmektedir. Bu sayede dillerin tarihi gelişim süreçlerini tespit etmek daha bir mümkün hale gelmektedir. Ağızlarla ilgili yapılan çalışma ve ortaya konulan materyaller ağız atlaslarının oluşturulmasında önemli bir yere sahiptir. Dillerden elde edilen malzemeleri çıkararak atlaslarının çıkarılması, birbirine uzak coğrafyalarda hayatını sürdüren lehçelerin birbiriyle mukayeseli çalışmalar yapılmasına da olanak sağlar. Bu bağlamda Türk dilinin muhtelif coğrafyalarında yapılan ağız araştırmaları daha da önem arz etmektedir. Türk dili ve lehçelerinin henüz aydınlatılmamış bazı meselelerine çözüm olabileceği düşüncesiyle çalışmamızda Kazakistan'ın güney bölgesindeki Türkistan ve Kızılorda vilayetleri arasında yaşayan Kazak Türklerinin ağız özelliklerini temel almış bulunmaktayız. Söz konusu ağız ünlüleri durumu bakımından incelenecek ve standart Kazak Türkçesinden farklılıkları ortaya konulacaktır.

Sovyetler Birliği'nin siyasi baskılarına uzun yıllar maruz kalan Kazak Türkçesinin ağızlarına ait diyalektoloji çalışmaları yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Toplumdaki siyasi baskı Türkolojinin çalışma imkanlarını da kısıtlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber Kazak Türkçesinin diyalektoloji araştırma ve incelemelerinde bir ivmelenme söz konusudur. Son otuz yıldır Kazak Türkçesinin diyalektleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu noktadan hareketle dilin kendine özgü özelliklerinin kayıt altına alınması, dildeki değişimin takip edilmesi ve söz varlığının tespiti bu açıdan çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: ağız, güney bölge, fonetik, ünlülerin durumu.

Giriş

Ağızlar, dildeki tabii seyri açısından değerlendirildiğinde, dilin kendine özgü olan nevi şahsına münhasır belirgin özelliklerinin tespit edilmesi, dildeki gelişmenin ve değişimin takip edilmesi ve dilin söz varlığının ortaya konulması açısından son derece kıymetlidir.

Yazı dilinde unutulup gitmiş birçok sese, eke ve kelimeye ait veriler ağızlarda yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden, dilin tarihi seyir içerisinde geçirdiği değişme ve gelişme süreçlerini tespit etmede ağızlar çok önemli bir rol oynar. Ağızlarla ilgili derlenen metinlerde ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalarda ölçünlü dilin çeşitli düzeydeki sorunlarının çözümüne ilişkin ciddi veriler yer almaktadır [1].

Kazak Türkçesinin ağız çalışmaları, Kazak dil biliminin diğer alanlarına göre daha geç araştırılmaya başlanan bir bilim alanıdır. 1937’de Kazak Türkçesinin ağız özelliklerinin incelenmesi amacıyla İ. Kenesbayev’in başkanlığında Ağız Araştırmaları Komisyonu kurulmuştur. Kazak ağız özelliklerinin derlenmesi için Kazakistan’ın çeşitli vilayetlerine Kazak diyalekt uzmanları gönderilmiş ve derlenen dil malzemeleri üzerinde ses bilgisi, şekil bilgisi, kelime hazinesi açısından birtakım incelemeler yapılmıştır. Daha sonra 1945 yılında Kazak Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Bölümünün yanı sıra Kazak dilinin tarihini ve diyalektolojisini araştıran bir bölüm açılmıştır. Bugüne kadar 80 yıllık bir geçmişi olan Kazak Türkçesi ağızları üzerinde monografi, makale, ders kitapları, tez, diyalektoloji sözlükleri ve bazı sınıflandırmalar gibi birçok çalışma yapılmıştır.

Bu makalede yalnızca ünlülerin durumu üzerinde durulmuştur. Söz konusu çalışmadaki amacımız Kazak Türkçesinin ağız araştırmalarındaki eksikliklerini tespit etmek ve incelediğimiz bölge ağızlarının Türk dili ve lehçelerinin ağızları içindeki konumunu belirlemektir.

Sonuçlar ve tartışma

Ünlüler. Ünlü Türleri Kazak Türkçesinde kullanılan ünlü sayısı 9 adetten oluşmaktadır. Bunlar: *a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü* [2]. Kazak Türkçesinde ünlüler çıkış yerlerine, dudakların aldığı duruma ve çene açısına göre üç gruba ayrılır. Ünlülerin tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Kazak Türkçesinin Ünlü Tablosu

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e, ä	ï	ö	ü

Alafon ünlüler. Kazak Türkçesinin temel ünlülerinin yanı sıra Türkistan ve Kızılorda arasındaki köy ağızlarında çeşitli nedenlerle meydana gelen alafon ünlüler bulunmaktadır.

/á/ ünlüsü: Yarı geniş, yarı dar, düz kalın /a/ ile /ı/ arası bir ünlüdür. Geniş ünlülerin yarı daralması bazı /y/, /d/, /z/, /l/, /r/, /n/ ünsüzlerinin tesiriyle oluşmaktadır. *aráda* < *arada* “arada, arasında”; *ánōw* < *anaw* “şu, o”; *amáy* < *almay* “almadan”; *qılawızáta* < *qılawızata* “qılawızata”; *ádam* < *adam* “insan”; *aynalásında* < *aynalasında* “etrafında” [6].

/ê/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, geniş, ince /e/ ile /ö/ arasında bir ünlüdür. Düz ünlü e'nin yarı yuvarlaklaşması yuvarlak /o/, /ö/, /ü/ ünlülerinin veya dudak /b/, /w/ ünsüzlerinin tesiriyle yarı yuvarlaklaşma oluşmaktadır. *köwêygeni < köbeygeni “çoğaldığı”; yekêwmüz < yekewmiz “ikimiz”; şöbêre < şöbere “torunun çocuğu”; wölügbên < ölikpen “ölüyle”; tömên < tömen “aşağı”; tölêw < tölew “ödemek”; dünyê < dünye “dunya”* [6].

/i/ ünlüsü: Düz, dar, kalın, düşmekte olan /i/ ünlüsüdür. Bu olay vurgusuzluk nedeniyle kelime ortası ve kelime sonunda görülmektedir. Araştırma bölgesi ağızlarında bol örneklerle rastlamaktayız. *arasína < arasına “arasına”; qadínas < qatınas “irtibat, ilişki”; joldarína < joldarına “yollarına”; atínan < atınan “atından”; asína < qasına “yanına”; sonímen < sonimen “kısaca”; nandí < nandı “ekmeği”* [6].

/j/ ünlüsü: Düz, dar, ince, düşmekte olan /j/ ünlüsüdür. Bu olay vurgusuzluk nedeniyle kelime ortası ve kelime sonunda görülmektedir. Araştırma bölge ağızlarında bolca örnek bulunmaktadır. *keljnimiz < kelinimiz “gelnimiz”; üstjine < üstine “üstüne”; yéndj < yendi “şimdi”; gisjiler < kisiler “kişiler”; bārj < bāri “hepsi”; töljine < töljine “hayvan yavrusuna”; diydj < deydi “diyor”* [6].

/ú/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, dar, kalın /ı/ ile /u/ arasında bir ünlüdür. Yarı yuvarlaklaşmanın sebebi yuvarlak ünlüler veya dudak ünsüzlerinin tesiriyle oluşmaktadır. *turúb < turıp “yaşayıp”; nurún < nurın “nurun”; qudúq < qudıq “kuyu”; bunúñ < bunıñ “bunun”; urúlar < urılar “hırsızlar”; burúb < burıp “çevirip”; ulúm < ulım “oğlum”* [6].

/ü/ ünlüsü: Yarı yuvarlak, yarı düz, dar, ince /i/ ile /ü/ arasında bir ünlüdür. Yarı yuvarlaklaşmanın sebebi yuvarlak ünlülerin tesiridir. *üstünön < üstinen “üstünden”; közüne < közine “gözüne”; üyüne < üyine “evine”; bölüned < bölinedi “ayrılır”; qusöyün (< Ar. husein) “huseyin”* [6].

/ú/ ünlüsü: Yuvarlak, dar, kalın, düşmekte olan /u/ ünlüsüdür. Daraltma özelliği olan /y/ ünsüzünün önünde bulunduğu kısılmaktadır. *úyalam < uyalamın “utanırım”* [6].

/ü/ ünlüsü: Yuvarlak, dar, ince, düşmekte olan /ü/ ünlüsüdür. Daraltma özelliği olan /y/ ünsüzünün önünde bulunduğu kısılmaktadır. *üylöndürüw < üylendiriw “evlendirmek”; üylörün < üylerin “evlerini”; üyrötösün < üyretesiñ “öğreteceksin”* [6].

Uzun Ünlüler. Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü: /ā/ /ī/ /i/ /ō/ /ū/ /ö/ /ü/ [3]. Kazak Türkçesi ve ağızlarındaki birincil uzun ünlü kalıntılarına genel olarak bakıldığında, birincil uzun ünlülerin korunmadığı bilinmektedir. Derlediğimiz metinlerde ise genellikle Türkçenin normal ünlüleri vardır ve Ana Türkçedeki bazı birincil uzun ünlülerin izine rastlanmaktadır. Arapça ve Farsça gibi alıntı kelimelerin içerisinde kendi uzunluğunu koruyan kelimeler de vardır. Bazı Kazakça kelimeler çeşitli ses olayları sonucunda uzun ünlüleri meydana getirmiştir. Kaynak kişilerin konuşmalarında, vurgu ve tonlamadan meydana gelen uzunluklar da bulunmaktadır.

Birincil Uzun Ünlüler. Yakut Türkçesi tek heceli sözcüklerdeki birincil uzun ünlüleri oldukça düzenli şekilde korumuştur. Ana Türkçe /ā/, /ī/, /ū/ ve /ü/ ünlüleri değişmeden kaldıkları halde /ē/, /ō/, /ö/ ünlüleri /ie/, /uo/, /üö/ tarzında ikizleşmişlerdir [4]. Ana Türkçedeki birincil /ē/, /ō/, /ö/ uzun ünlülerin Yakut Türkçesinde ikiz ünlü olarak geliştiği gibi Kızılorda ve Türkistan ağızı konuşmasında aslı uzunluklar /ye/, /^wo/, /^wö/ şeklinde telaffuz edilmektedir. Birincil uzun ünlülerin izleri sadece kelime başında görülmektedir. Kızılorda-Türkistan arası ağızında asli uzun ünlülerin örnekleri şunlardır:

/e/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *yèki* (<AT. *ēki) “iki”; *yèl* (<AT. *ēl); “halk, millet”; *yèrte* (<AT. *ēr) “erken”; *yègesi* (<AT. *ēdi) “sahip, iye”; *yèsik* (<AT. *ēşik) “kapı”; *yègedi* (<Yak. *ieḡ* <AT. *ēk-) “ekecek”; *yèni* (<Yak. *ien* <AT. *ēn) “eni, genişliği” [6].

/o/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *won* (<Yak. *uon* <AT. *ōn) “on”; *wonab* (<AT. *ōyna) “oynap”; *woy* (<AT. *ōy) “fikir, düşünce”; *woy* (<AT. *ōy) “oymak”; *wot* (<Yak. *uot* <AT. *ōt) “ateş”; *wosaq* (<AT. *ōçak) “ocak”; *worta* (<AT. *ōtra) “orta”; *wol* (<Yak. *uol* <AT. *ōl) “ol” [6].

/ö/ ünlüsüyle başlayan kelimelerde: *wokirib* (<AT. *ōki) “öğürüp”; *wosgen* (<Yak. *üöske* <AT. *ōs) “büyümüş”; *wöz* (<AT. *ōz) “öz, kendi” [6].

İkincil Uzun Ünlüler. Metinlerde ikincil uzun ünlüler ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, hece kaynaşması ve vurgu, tonlama gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir.

Ünsüz Düşmesi ve Erimesi Sonucu Ortaya Çıkan Uzun Ünlüler. Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı eserinde: “İç seste bir ünlü ile akıcı, sızıcı ve patlayıcı tonlu ünsüzlerden biri arasında bulunan ve buldukları heceyi kapayan -k (>-g-), -g-, -ğ-, -l-, -ñ-, -l- ünsüzleri düştükleri ya da eriyip ünlüye evrilerek kayboldukları zaman, kendilerinden önceki ünlüleri uzatırlar” [5] demektedir.

Derlediğimiz metinlerde /l/, /n/, /ñ/, /r/, /ğ/ ünsüzlerin yanında açık ünlülerin bulunması nedeniyle bu ünsüzler kaybolarak önündeki ünlüyü uzatmaktadır. *wotırğamız* < *wotırğanbız* “oturuyorduk”; *qāḡı* < *halqı* “halkı”; *tāi da* < *taḡı da* “yine de”; *āma* < *alma* “elma”; *mēmin* < *menmin* “benim”; *wolādan* < *olardan* “onlardan”; *tōiz* < *toḡız* “dokuz”; *jōiḡḡa* < *jōñiḡḡa* “yonca” [6].

Hece Kaynaşmasından Doğan Uzun Ünlüler. İki ünlü arasındaki /ğ/ [< /g/ /ğ/] ve /y/ ünsüzlerinin süreklileşip kaybolması sonucu iki ayrı heceyi tek hece haline getirmesiyle meydana gelen uzunluklardır (Akar, 2004: 36). Koç ve Doğan “aslî uzun ünlülerin Kazak Türkçesinde istisnalar dışında bulunduğunu ve bu uzatmaların ses yığılmasına bağlı ses düşmeleriyle oluştuğu çok açıktır” [5] demektedir. İncelediğimiz metinlerde iki ünlü arasında /l/, /n/, /y/, /r/, /g/, /b/ ünsüzlerin süreklileşerek iki veya üç sesin birleşmesinden ve ses yığılmasından doğan uzun ünlüler bulunmaktadır. Uzun ünlülerin bulunduğu kelimeler şunlardır: *bātırdıñ* (<Tü./Moğ. *baḡa+tor*) “yiğit, cesur, alp”; *āri* (< *anḡaru) “hem, öte”; *ās* < *alıs* “uzak”; *sōmenen* < *sonımenen* “kısacası”; *bāmız* < *babamız* “babamız”; *yēb* < *yegip* “ekip” [6].

Vurgu ve Tonlamaya Bağlı Uzun Ünlüler. Vurgu bir kelimedede diğerlerinden kuvvetli bir şekilde çıkarılan hece üzerindeki baskıdır. Vurgulu hece çıkarılırken üzerine hususi bir şekilde basılır. Bir hece üzerinde basılan bu baskı, bu vurgu onu diğer hecelerden kuvvetli bir söylenişe sahip kılar (Ergin, 2013: 103). Kaynak kişilerimizin konuşmasında görülen uzun ünlüler şahısların ağız hususiyetlerine göre uzatılmaktadır. *qāḡıqtiki* < *qalıqtiki* “halka ait”; *bārımtaşılar* < *barımtaşılar* “gaspçılar”; *bārılıḡınıñ* < *barılıḡınıñ* “hepsinin”; *ārnayı* < *arnayı* “özel”; *āday* < *aday* “aday”; *bōrşımdı* < *borışımdı* “vazifemi”; *kōbşülüḡü* < *köpşiligi* “çoğunluğu” [6].

Alıntı Kelimelerde Korunan Uzun Ünlüler. Derlediğimiz metinlerde bazı alıntı kelimeler uzunluklarını korumaktadır. Ancak bu uzun ünlüler Arapça ve Farsçadaki gibi uzunluk değil, normal ünlülerden biraz uzun olan ünlülerdir. *kāzir* (<Ar. *ḡāzir*) “şimdi”; *zōrḡa* (<Far. *zūr*) “zor”; *künāḡḡār* (<Far. *gunāḡḡār*) “günahkâr”; *duwāna* (<Far. *divāne*) “divane”; *ārim* (<Ar. *ār*) “ar, namus”; *nāmısumız* (<Ar. *nāmūs*); *namusumuz*; *dāri* (<Far. *dāru*) “ilaç”; *padişāsı* (<Far. *pādşāh*) “padişah” [6].

Alıntı Kelimelerde Korunmayan Uzun Ünlüler. Derlediğimiz metinlerde alıntı kelimelerdeki uzunlukların normal süreye dönüştüğü görülmektedir. Metinlerde oldukça bol örneklerle rastlamaktayız. *dāstūr* (<Far. *destūr*) “âdet, gelenek”; *tāwib* (<Ar. *tabīb*) “tabip”; *bāle* (<Ar. *belā*)

“belâ”; *namaz* (<Far. *namâz*) “namaz”; *ükümed* (<Ar. *hükümet*) “devlet”; *keremet* (<Ar. *kerâmet*) “keramet” [6].

Kapalı /è/ Ünlüsü.

/è/ ünlüsü: Kapalı /e/, /i/ - /e/ değişikliğinin bir safhası olup açık /e/ ile /i/ arasında bir vokaldir (Ergin, 2013: 103). Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde, ön seste ve ilk hecede i ünlüsü yanında kapalı e (è) ünlüsünün varlığı da bilinmektedir [7].

Kazak Türkçesi yazı dilinde bulunmayan Kapalı /e/ sesine bölge ağızlarında rastlanmaktadır. Kapalı /e/ sesi çoğunlukla ilk hecede görülmektedir. Kapalı /e/ sesiyle konuşulan örnekler şunlardır: *bés* “beş”; *yéndi* “şimdi”; *jér* “yer”; *yémes* “değil”; *déğen* “diyen”; *yégin* “ekin”; *kéyin* “sonra”; *yégiz* “ikiz”; *jéti* “yedi” [6].

Kısa Ünlüler. Kısa söylenen ünlü sesleri, genellikle dar ünlülerde görülmektedir. Derlediğimiz metinlerde kısa ünlüler, kelime başında söylenen kısa ünlüler ve çeşitli ses olaylarından oluşan ünlüler olmak üzere iki başlık altında değerlendirilir.

Kelime Başında Kısa Ünlüler.

/i/ ünlüsü: Normal /i/ ünlüsünden daha kısa bir ünlüdür. /l/ ve /r/ ünsüzleriyle başlayan kelimelerin önünde görülür. Genellikle bu örnekler alıntı kelimelerde görülmektedir. *íras* (<Far. *râst*) “rast, gerçe”; *írayanı* (<Rus. *rayon*) “bölgesi”; *íradıyoğa* (<Fr. *radio*) “radyoya”; *ílahab* (<Ar. *laqab*) “lakap” [6].

/i/ ünlüsü: Normal /i/ ünlüsünden daha kısa bir ünlüdür. /l/ ve /r/ ünsüzleriyle başlayan alıntı kelimelerin önünde duyulur. Genellikle alıntı kelimelerde görülür. *íleviy* (<Rus. *leviy*) “sol”; *íriyza* (<Ar. *râzî*) “razi”; *írásim* (<Ar. *resm*) “tören”; *írenjip* (<Far. *rencide*) “rencide”; *íletenat* (<Fr. *leytenant*) “teğmen”; *íráziz* (<Rus. *razezd*) “bölge” [6].

/ú/ ünlüsü: Normal /u/ ünlüden daha kısa bir ünlüdür. /y/ ünsüzünün önüne geldiğinde kısalmaktadır. *úyalam* < *uyalamın* “utanırım” [6].

/ú/ ünlüsü: Normal /ü/ ünlüden daha kısa bir ünlüdür. /y/ ünsüzünün önüne geldiğinde kısalmaktadır. *úylöndürüw* < *üylendiriw* “evlendirmek”; *úylörün* < *üylerin* “evlerini”; *úyrötösüñ* < *üyretesiñ* “öğreteceksin” [6].

Çeşitli Ses Hadiselerinden Doğan Kısa Ünlüler. a) Orta hecedeki dar ünlülerin vurgusuzluğu sebebiyle ünlüler kısalmaktadır.

/i/ ünlüsü: *malımız* (<Ar. *māl*) “mal mülkümüz”, *atímen* < *atımen* “adı ile”, *qasína* < *qasına* “yanına”, *jañagıday* < *jañagıday* “deminki gibi”, *awdanındağı* < *awdanındağı* “ilçesindeki”, *atında* < *atında* “adında”, *baldarına* < *baldarına* “çocuklarına” [6].

/i/ ünlüsü: *birbirine* < *birbirine* “birbirine”, *ketkenin* < *ketkenin* “gittiğini”, *wödizedin* < *wötkizetin* “geçiriyordu”, *kegenime* < *kelgenimen* “geldiğime”, *iytine* < *iytine* “köpeğine”, *gelini* < *kelini* “gelini” [6].

b) Kelime sonu ünlü ile bitip ünlü ile başlayan kelime geldiğinde iki ünlünün birisi kısılır ya da ikisi de kısılır.

/i/ ünlüsü: *mınanı alamin* “bunu alacağım”, *qarsı alarsıñ* “karşılarınsın”, *aqadı eken* “akıyormuş”, *tāgı arasında* “yine arasında”, *balıǵsı eken* “balıkçıymış”, *atadı eken* “atıyormuş” [6].

/i/ ünlüsü: *yekı üş* “iki üç”, *yeldi aralab* “yurdu gezip”, *yekı wortada* “iki ortada”, *árnarseni äytäd* “her şeyi söyler”, *yekı aparıb* “iki götürüp” [6].

c) -p zarf-fiil ekiyle yapılan iki heceli kelimelerin ikinci hecesindeki dar ünlülerde kısalma olur.

bārīb < *barıp* “gidip”, *salīb* < *salıp* “koyup”, *alīb* < *alıp* “alıp”, *pisīb* < *pisip* “pişip”, *tamīb* < *tamıp* “damlayıp”, *qalīb* < *qalıp* “geride kalıp” [6].

d) Kaynak kişinin ünlüyle biten birden çok heceli kelimelerin vurgusuz konuşması sonucunda kısalma ortaya çıkmaktadır. *diydī* “diyor”; *yēndī* “şimdi”; *bārī* “hepsi”; *ālī* “hâla”; *nandī* “ekmeği”; *arnayī* “özel”; *gozī* “kuzu”; *janaspaydī* “yaklaşmıyor”; *aytadī* “söylüyor”; *qalasī* “şehri” [6].

İkiz Ünlüler (Diftong). Kelimelerin veya eklerin bünyesinde bulunan -ğ-, -h-, -h-, -n-, -ñ-, -v-, -y- ünsüzleri eriyip kaybolduktan sonra, bu ünsüzlerin iki tarafında bulunan ünlüler yan yana gelmektedir. Yan yana gelen iki ünlünün bir nefeste veya aynı hecede telâffuz edilmesine ikiz ünlü adı verilir [8]. Derlediğimiz metinlerde /ğ/, /q/, /ñ/, /l/, /y/ ünsüzlerinin erimesi sonucunda tespit edilen ikiz ünlü örnekleri şunlardır:

Eşit İkiz Ünlüler. Boğumlanma süresi eşit olan aynı türden iki ünlünün yan yana gelmesi eşit ünlü türüdür. İnceleme alanımızda görülen eşit ünlüler şunlardır: aa: *maan* < *mağan* “bana”; *vala şaam* < *vala şağam* “çoluk çocuğum”; *qaan* < *qalğan* “kalan”; *aam* < *ağam* “abiyim”; *caa* < *jaña* “demin”; *anaan* < *anağan* “ona”; ää: *jääldegi* < *jaña älgidegi* “az önceki”;

ee: *kee jatıp* < *kele jatıp* “gelirken”; *deen* < *degen* “diyen”;

oa: *qoad* < *qoyadı* “koyacak”; *boan* < *bolğan* “olmuş”; *soan* < *soğan* “ona”; *woağda* < *wol jaқта* “o tarafta”; *woan* < *wogañ* “ona”;

ea: *mean* < *mağan* “bana”; *déatırım* < *dép jatırımın* “diyorum”;

ao: *jañaorgandı* < *jañaqorgandı* “janakorganı” [6].

Alçalan İkiz Ünlüler. İkiz ünlünün birincisi ikinciye göre daha vurgulu ve daha geniş olan ikiz ünlülerdir. İnceleme bölgemizde görülen ikiz ünlüler şunlardır: aı: *jañaıday* < *jañağıday* “az önceki gibi”; *süyteddāını* < *süyteddağını* “öyle yapacak ve”; *tamaina* < *tamağına* “boğazına”; *bérjainda* < *bérjaiğnda* “bu tarafında”; *tāıda* < *tağıda* “yine de” [6].

Yükselen İkiz Ünlüler. İkiz ünlülü olan seslerin ikincisi vurgulu olan veya birinci ögeye göre daha geniş olan ikiz ünlülerdir. İnceleme bölgemizde görülen ikiz ünlüler şunlardır: ıa: *şıar* < *şığar* “belki” [6].

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin siyasi baskılarına uzun yıllar maruz kalan Kazak Türkçesinin ağızlarına ait diyalektoloji çalışmaları yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Toplumdaki siyasi baskı Türkolojinin çalışma imkanlarını da kısıtlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber Kazak Türkçesinin diyalektoloji araştırma ve incelemelerinde bir ivmelenme söz konusudur. Son otuz yıldır Kazak Türkçesinin diyalektleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır.

Sanayileşmenin etkisiyle tarım ve hayvancılığın zayıflaması, kırsal kesimlerde yaşayan insanların iş bulma ümidiyle büyük şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Radyo ve televizyonla beraber kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve yaygınlık kazanması ağız özelliklerinin yitilmesine ve kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla yerel kültürü belirleyen en büyük unsurlardan biri olan ağız özelliklerinin bir an önce belirlenip değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle dilin kendine özgü özelliklerinin kayıt altına alınması, dildeki değişimin takip

edilmesi ve söz varlığının tespiti bu açıdan çok önemlidir.

Bu gerekçelerle biz de Kazak Türkçesi diyalektoloji alanına katkıda bulunabilmek amacıyla Kazakistan'ın güney bölgesindeki ağız hususiyetleri ünlülerin durumu yönünden incelemeye çalıştık. Bu çalışmamızda Kazak Türkçesinin güney bölgesinde daha önce yapılan ağız çalışmalarından farklı olarak şu yeniliklere yer verilmiştir. a) Daha önce çalışma yapılmamış olan Kızılorda ve Türkistan arası ağızları tespit edilmiştir. b) Kazak Türkçesi diyalektolojisine “metin” odaklı veri sağlanmıştır. c) Kayıt altına alınan metinler yazıya aktarılmak suretiyle deşifre edilmiştir. d) Saha çalışması çerçevesinde kaynak kişilerle görüşülerek bizzat yerinde kayıtlar alınmıştır.

Yazarların katkısı.

K.B. Semiz – edebiyatla çalışma, dil materyallerinin toplanması ve analizi, gereksinimlere göre bilimsel bir makalenin hazırlanması.

Zh.B. İbragimov – bilimsel bir makalenin amaç ve hedeflerini tanımlama, araştırma materyal ve yöntemlerini kullanarak çalışma, teorik materyalleri toplama ve analiz etme.

Кайнаққа

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar // Gazi Akademik Bakış, 2016. – №19. – S. 169-182
2. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы // Халықаралық зерттеулер журналы. – 2002. – Том: 4, 9-басылым. – 221-238 б.
3. Eltazarov J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında // Tehlikedeki Türk Dilleri, 2016, Cilt 3, S. 81-115
4. Koç K. Türkistan Diyalektisinin Söz Koru // Vocabulary of Turkistan Dialect, 2014, 302 p.
5. Sakhipova F. Kazak Türkçesinin Merkezî Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları // Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007
6. İbragimov Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak ağızları // Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2020
7. Нақысбеков Ө. Қазақ тілінің оңтүстік диалектілері тобы. – Алматы: Ғылым, 2010. – 187 б.
8. Shalbayev A. IX-XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları [Sir Derya Oghuzs in the IX-XI Centuries] // Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000

References

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar (Gazi Akademik Bakış, 2016, №19, S. 169-182) [in Turkish]
2. Kaliyev G., Sarıbayev Sh. Kazak Diyalektologiyası [Kazakh dialectology] (Journal of International Studies, 2002, Vol 4, Issue 9, P. 221-238) [in Kazakh]
3. Eltazarov J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında (Tehlikedeki Türk Dilleri, 2016, Cilt 3, S. 81-115)

4. Koç K. Türkistan Diyalektisiniñ Söz Korı [Vocabulary of Turkistan Dialect] (2014, 302 p.) [in Turkish]
5. Sakhipova F. Kazak Türkçesinin Merkezî Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007) [in Turkish]
6. İbragimov Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak ağızları (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2020) [in Turkish]
7. Naqysbekov O. Qazaq tilinin ontustik govorlar tobi [A group of southern Dialects of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 2010, 187 p.) [in Kazakh]
8. Shalbayev A. IX-XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları [Sir Derya Oghuzs in the IX-XI Centuries] (Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000) [in Turkish]

К.Б. Семиз, Ж.Б. Ибрагимов

Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

Қазақ тілінің оңтүстік аймағы диалектісінде дауысты дыбыстардың көрінісі

Аңдатпа. Тілдің тарихи кезеңдерін, грамматикасын және лексикасының әр түрлі формаларын қадағалайтын маңызды әдістердің бірі – диалектілер. Осылайша тілдік зерттеу әдәсі бойынша тілдердің тарихи даму процестерін анықтауға мүмкіндік туады. Диалектілер туралы зерттеулер мен анықталған материалдар диалект атластарын жасауда маңызды саналады. Диалектілерден алынған материалдарды анықтау арқылы тіл атластарын жасау және бір-біріне алыс географиялардағы диалектілерді салыстырмалы түрде зерттеуге де мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда түркі тілдерінің әр түрлі географияларында жүргізілген диалектілік зерттеулердің маңызы зор. Біздің бұл зерттеуіміз Қазақстанның оңтүстік аймағындағы Түркістан және Қызылорда облыстары арасында тұратын қазақтардың диалектілік ерекшеліктерін негізге ала отырып, түрікі тілдері мен диалектілерінің кейбір мәселелерінде шешімі болуы мүмкін деген мақсатта жүргізілді. Қарастырылып отырған аймақтағы халықтың диалектілерінде қолданылған дауысты дыбыстардың ерекшелігі зерттеліп, олардың стандарт қазақ тілінен айырмашылығы анықталды.

Ұзақ уақыт бойы Кеңес кезеңіндегі саяси қысымға ұшыраған қазақ-түрік тілдерінің диалектілеріне қатысты диалектологиялық зерттеулер жеткілікті деңгейде зерттелмеді, бұл өз кезегінде түркітанудың зерттеу мүмкіндіктерін тежеді. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған мерзімнен бастап қазақ-түрік тілдері бойынша диалектологиялық зерттеулер жүргізуде жеделдету байқалды. Соңғы отыз жылда қазақ-түрік тілдерінің диалектілеріне қатысты көптеген зерттеулер жүргізілді деуге болады. Жергілікті мәдениетті айқындайтын маңызды элементтердің бірі болып табылатын диалектілік сипаттарды анықтап, бағалау – маңызды сипатқа ие.

Түйін сөздер: диалект, оңтүстік аймақ, фонетика, дауысты дыбыстардың ерекшелігі.

К.Б. Семиз, Ж.Б. Ибрагимов
Университет Ахмеда Ясауи, Туркестан, Казахстан

Положение гласных в диалекте южного региона казахского языка

Аннотация. Диалекты – один из важнейших способов проследить исторические периоды, грамматику и различные формы словарного запаса языка. Таким образом, можно методом лингвистического исследования определить процессы исторического развития языков. Исследование диалектов и идентифицированные материалы важны для создания атласов диалектов. Создание языковых атласов путем выявления материалов из диалектов и сравнительного изучения диалектов в отдаленных географических регионах. В этом контексте большое значение будут иметь диалектные исследования, проводимые в разных регионах турецкого языка. В данном исследовании мы провели исследование, основанное на диалектных особенностях казахов, проживающих между Туркестанской и Кызылординской областями южного региона Казахстана, с целью найти решение некоторых проблем тюркских языков и диалектов. Гласные звуки, используемые в говорах народов рассматриваемого региона, изучаются с точки зрения их особенностей и определяются их отличие от общеказахского языка.

Долгое время диалектологические исследования казахско-тюркских диалектов, подвергавшихся политическому давлению в советский период, не были достаточно изучены, что в свою очередь ограничивало исследовательские возможности тюркологии. С момента обретения Республикой Казахстан независимости наблюдается активизация диалектологических исследований казахско-тюркских языков. Можно сказать, что за последние тридцать лет было проведено много исследований по диалектам казахско-тюркских языков. Важно выявлять и оценивать диалектные особенности, которые являются одним из важнейших элементов, определяющих местную культуру.

Ключевые слова: диалект, южный регион, фонетика, особенности гласных звуков.

Yazarlar hakkında bilgi:

Semiz K.B. – PhD, kıdemli öğretim görevlisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan.

Ibragimov J.B. – PhD, kıdemli öğretim görevlisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan.

Семиз К.Б. – PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Ибрагимов Ж.Б. – PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

FTAMP 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-308-318>

Түркі тілдері лексикасын зерттеудің аспектілері

Б. Құлжанова^{ID}, А. Жүзбаева^{ID}, Н. Ильясова^{ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: bahit777@mail.ru, ar-aika@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдерінде кездесетін жекелеген сөздердің фонетикалық, морфологиялық, семантикалық жағынан даму және өзгеру ерекшеліктері сөз болады. Түркі тілдерінің базалық лексикасын зерттеу барысында түрлі фонетикалық заңдылықтар мен құбылыстар маңызды. Соңғы жылдары ғылымда анықталған заңдылықтар соның дәлелі. Мақалада сөздің алғашқы формасын табуда лексеманың фонетикалық, морфологиялық, семантикалық жақтарын бірлікте қарастыра отырып зерттеу үлкен нәтижеге алып келетініне назар аударылады. Демек, фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарды ескере отырып талдау кешенді жұмыс болып табылады. Мақалада тамыр және сабақ фитонимдерінің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы салыстырмалы түрде сөз болады. Сөздегі дыбыстық, мағыналық өзгерістер қарастырылады. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың неліктен орын алмастырғаны жеке-жеке талданып, әр тілдің ерекшеліктері сөз болады. Сөздердің құрамы түбір мен қосымшаларға ажыратылады. Атаулардың шығу тегі туралы ғалымдардың айтқан этимологиялық болжамдары талданады. Қазіргі қазақ тілінде сабақ және тамыр сөздерінен қандай тіркестер пайда болғаны да қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, заңдылықтар, фитонимдер, дыбыстық сәйкестіктер, аффрикат.

Кіріспе

Соңғы жылдары қазақ тіл білімінде сөздің шығу тегін анықтауға мүмкіндік беретін түрлі фонетикалық заңдылықтар мен фоно-морфологиялық құбылыстар жан-жақты зерттелуде. Түркі тілдерінде мұндай заңдылықтардың 30-ға жуық түрі бар. Атап айтқанда, сингармонизм құбылысы, дауыссыздардың ассимиляциясы, дыбыстардың өзгерісі

Түсті: 05.03.2024; Мақұлданды: 16.10.2024; Онлайн қолжетімді: 25.12.2024

(әртектес және біртектес дыбыстар сәйкестігі), дыбыстардың әлсізденуі (редукция) немесе түсіп қалуы (элизия, синкопа, апокопа), дыбыстардың ұзаруы (геминация, созылыңқы дыбыстар), дыбыстардың қосылуы (протеза, эпентеза, эпитеза), орын алмастыруы (метатеза), бұдан өзге ішкі флексия қалдықтары, фузиялық құбылыстар (жылысу, сіңісу, ығысу), дауысты-дауыссыз дыбыстардың түпкітегінің анықталуы, т.б. Аталған фонетикалық заңдылықтардың көмегімен тіл фактілерін диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан зерттеуге болады.

Тіл білімінде фоно-морфо-семантика ұғымы туралы алғаш сөз қозғаған ғалым Э.В. Севортян сөздің мағынасын, сөз құрамындағы түрлі дыбыстық өзгерістерді зерттеу кезінде лексеманың фонетикалық, морфологиялық, семантикалық жақтарын бірлікте қарастыра отырып зерттеу үлкен нәтижеге алып келетінін айтқан болатын. Тілші «участвуя в этимологической разработке, такая методика позволяет вместе с тем более достоверно разграничивать или идентифицировать гетерогенные лексемы», - дейді [1, 3]. Кейін қазақ тіл білімінде сөздің шығу төркінін анықтау үшін тілдегі түрлі құбылыстар мен заңдылықтарды меңгеру қажет екендігін академик Ә. Қайдар айтқан болатын. Ғалым барлық этимологиялық мектептер мен бағыттар этимологизация барысында этимологиялық нысанның өлшемдерінің қажеттілігін мойындайтынын алға тартты. Бұл параметрлерді ғалым этимологиялық реконструкцияның үш аспектісі – фонетикалық, морфологиялық, семантикалық немесе зерттеудің критерийлері деп атады [2, 14].

Этимологияның морфологиялық критерийлері бойынша аффикстердің негізгі және одан туындаған құрылымының мағынасы анықталып, қазіргі кезде құрамы ажыратуға келмейтін түбір-негіздерді түбірге және аффикстік морфемаға жіктеу, байырғы түбірлерді жаңғырту мәселелері зерттелуде. Өлі түбірлер анықталып, жаңа зерттеулерге негіз болды. Мұндай талдаудардың нәтижесінде, сөздің этимологиясын анықтап, сөзжасамның ортақ корпусын жасауға мүмкіндік туып отыр.

Түбіртек теориясының негізін қалаушы ғалым Б. Сағындықұлы тарихқа белгісіз дәуірлерде қалыптасқан түбіртектердің біздің заманымызға дейін фонетикалық, морфологиялық және семантикалық өзгерістерге ұшырап, алғашқы формасын жоғалтқанын дәлелдеді. Тілімізде қазіргі таңда түбір ретінде танылып жүрген сөздер бірнеше түбіртектің бір-біріне сіңісуінен пайда болғаны анықталды. Нәтижесінде сөйлем, сөз тіркесі, сөз, морфема, фонема сияқты тілдік бөлшектердің қатарына түбіртек (архесилаб) атты алтыншы тілдік бірліктің бар екенін дәлелдеп, тың теорема жасап шықты.

Сондай-ақ ғалым Ж. Манкеева мәдени лексиканы тарихи-танымдық тұрғыдан қайта жаңғырту үшін тарихи-салыстырмалы, тарихи және морфо-семантикалық қағидаттарды ұсынады. «Егер оны тарқатып түсіндірер болсақ, синхрондық тұрғыдан біртұтас лексикалық бірлік ретінде ұсынылатын көптеген атаулар – диахрондық тұрғыдан фонетикалық, морфологиялық және семантикалық заңдылықтар күшімен бірігіп, ажырамастай кіріккен, ұзаққа созылған агглюнативтік дамудың жемісі» [3, 262], – деп көрсетеді. Ғалым бұл қағидаларды бірлікте қарастыра отырып зерттеу үлкен нәтижелерге алып келетініне баса назар аударады.

Материал және әдістер

Соңғы жылдары түркі тілдері лексикасын зерттеу аясы кеңейді. Алдымен түркі тілдерінің диалектілері мен говорлары, ескерткіштер тілі зерттелді. Екітілді сөздіктер жасалынды. Қазіргі уақытта жекелеген тілдердің диалектологиялық және этимологиялық сөздіктері жарық көруде. Қазіргі түркі тілдерінің лексикасын зерттеуде маңызды міндеттер тұр. Ол түркі тілдерінің сөздік қорын белгілі бір жүйемен – кешенді түрде зерттеу. Қазіргі салыстырмалы зерттеулер үшін сөзді тек фонетикалық немесе грамматикалық ерекшеліктері негізінде талдау маңызды емес. Ең алдымен оларды жеке топтарға біріктіріп, жалпы тақырып аясында қарастыру, яғни лексикалық микрожүйелер құру арқылы зерттеу аса маңызды. Сондықтан қазіргі түркі тілдерінің лексикалық қабатын келесідей тақырыптық топтар негізінде жүйелеп, лингвомәдени аспектіде зерттеу қолға алынып жатыр:

1. Табиғат (өлі және тірі табиғат, Жер және Күн жүйесі, су, ауа райы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, т.б.);

2. Адам (адамның дене мүшелері, құрылысы, денсаулығы, ауру түрлері, адамның ішкі жан-дүниесі, мінезі, психологиялық-эмоционалдық жай-күйлері);

3. Қоғам (отбасы және туыстық қатынастар, ұжым, адамның қажеттіліктері, мемлекет, мемлекеттік құрылымдар);

4. Таным (субъективті және объективті танымдық үдерістер, сезім, қабылдау, есте сақтау, назар аудару, кеңістіктегі қозғалыс, уақыт, т.б.). Мұндай зерттеулер түркі тілдерінің ерте заманнан бастап осы күнге дейінгі этнолингвомәдени байланыстарын толық көрсетеді деп ойлаймыз.

Түркі тілдеріне ортақ сөздерді зерттеу барысында жоғарыда аталған тақырыптық топтар негізінде жүйелеп, салыстырмалы әдісті қолдана отырып талдау үлкен жетістіктерге алып барады. Біз бұл мақалада алғашқы тақырыптық топқа жататын өсімдікке қатысты тамыр және сабақ сөздерін талдаймыз.

Тақырыпқа тікелей қатысты М.Қашқаридың «Түркі тілінің сөздігі (А.Егеубай аударған) [11], Э.В.Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (I II том) [1], бірнеше ғалым редакциясын басқарған «Көне түркі сөздігі» (1969), А.М. Щербактың «Сравнительная фонетика тюркских языков» (1970) [8], К. Мусаевтың «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» (1975) [9], Ә.Қайдардың «Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері» (2014) [2], сондай-ақ, Ж.А.Манкеева [3] мен Б. Сағындықұлының [12] еңбектері алынды.

Түркі тілдері лексикасының бастауында М. Қашқари тұр. М. Қашқари түркі тілдерінің тұңғыш салыстырмалы сөздігін жасады, түркі тілдері диалектологиясының негізін қалады. Сонымен қатар түркі жұртының мәдениеті, дәстүрі, этнографиясы, әдебиеті мен өнері жағынан түрлі деректер келтірді. Кез келген түркі тілдерін зерттеуші маман тілдік деректі М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрік» еңбегінен алатыны сөзсіз.

I Петр кезінде түркі тілдерін қарқынды және жүйелі түрде зерттеу байқалады. XVIII ғасырда ұйымдастырылған экспедициялар түркі халықтарына қатысты лингвистикалық және экспедициялық материалдар жинап, түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігін басып шығаруға негіз болды. XIX ғасырда түркі тілдері жайындағы зерттеулер тереңдей түсті.

Бұл кезеңде В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты 4 томдық сөздігі шықты. Сөздікте Алтай және батыс сібір халықтарының тілдерімен қатар, фольклоры, этнографиясы қамтылды. Бұл қатарға А.М. Казембектің, Н.И. Ильминскийдің, И.Н. Березиннің еңбектерін де жатқызуға болады.

Ал ХХ ғасырдың басында орыс ғалымдары зерттей бастаған түркітану ғылымы жаңа деңгейге көтерілді. Жоғарыда аталған дереккөздер орыс және Еуропа лингвистикасы үшін негізгі ғылыми ақпарат көзіне айналды. Бұл кезеңде түркі тілдері жеке-жеке зерттеле бастады. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасына қатысты еңбектер пайда болды. Фонетика, морфология, синтаксис салалары салыстырмалы түрде зерттелді. Сөздердің түбірі мен қосымшасы ажыратылып, құрамы талданды, сөз таптары зерттелді. А.М.Щербактың «Сравнительная фонетика тюркских языков», Н.А.Баскаковтың «Историко-типологическая фонология тюркских языков», Б. Серебренников пен Н. Гаджиеваның «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» атты еңбектері түркология ғылымы үшін өшпес туындыларға айналды. Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы да назардан тыс қалған жоқ. Э.В.Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» мен бірнеше ғалым редакциясын басқарған «Көне түркі сөздігі» түркі тілдерінің лексикасынан мол мағлұмат береді. Ғалым К. Мусаевтың 1975 жылы жарық көрген «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» атты еңбегі түркі тілдері базалық лексикасын салыстырмалы түрде жүйелеп берген алғашқы еңбек болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Адамзат үшін өсімдіктер дүниесінің маңызы өте зор. Олай дейтініміз, өсімдіктер болмаса, ауада оттегі де болмас еді. Оттегі болмаса, тіршілік иелерінің өмір сүрмейтіні белгілі. Сондықтан, өсімдіктер – тіршіліктің тірегі. Түркі халықтары ежелден-ақ өсімдіктер дүниесіне жауапкершілікпен қарап, олардың қасиетін, ерекшеліктерін байқаған. Халық медицинасында ем ретінде пайдаланған. Сондықтан фитонимдер түркі халықтарының зерттеу объектісіне айналған.

Өсімдік атауларында кез келген халықтың мәдени құндылықтары сақталады. Мұндай деректерді түркі тілдеріндегі өсімдік атауларын зерттеп жүрген қырғыз ғалымы Д.М. Тулегенованың еңбектерінен кездестіруге болады. Фитонимдер тілдің лексика-семантикалық жүйесінде номинативті ғана емес, сонымен қатар, прагматикалық, экспрессивтік және т.б. қызметтер атқарады. Тілші ғалым М. Аппаев балқар тіліндегі өсімдік атауларының балқар тілінің көркеюіне, балқар этносының мәдени дамуына әсер ететінін алға тартады. Атақты түрколог Э. Севортян да фитонимдер мен зоонимдер көшпенділердің дүниетанымының қалыптасуына, ойлауына әсер етіп, табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынасты анық көрсететінін алға тартады.

Тамыр – өсімдіктің су мен қоректік затты жеткізіп тұратын түбі, тарамы [4, 780]. М. Қашқари сөздігінде *tamur* деп берілген. Тарихи жазба ескерткіштерде тамыр сөзі қан жүретін жол (қан тамыр) мағынасында жұмсалғаны туралы деректерді кездестіруге болады. Бұл атау түркі тілдерінің көпшілігінде тамыр, ал оғыз тобы тілдерінде көк

формасында жұмсалып, көгеру, көктену мағынасын береді. Сонымен қатар, түркі тілдерінің біразында түбір деген сөз әрі математикалық, әрі лингвистикалық термин ретінде жұмсалса, өзбек тілінде бұл атау ең жақын дос, туыс мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде де алыс-беріс жасап жүретін дос, бауыр, туыс адамдарды тамырлас деп жатады. Демек, тамыр сөзі қазіргі түркі тілдерінде жаңа мағынаға ие болып, тіпті, математика, лингвистика салаларында терминдік дәрежеге көтерілген.

Қазақ тіліндегі өсімдік мүшелері мен олардың құрылысына қатысты терминдер туралы ғалым Ш. Қ. Күркебаев тамыр сөзінен тамыр өңі, тамыр ұшы, тамыр түкшесі, тамыр оймақшасы, тамыр атпасы, тамырсабақ, тамыртүйнек, тамыржеміс [5, 42-45 б.] секілді көптеген біріккен, туынды және тіркесті терминдер пайда болғанын айтады. Академик Ө. Айтбаев өз зерттеулерінде «түркі тілдерінің көпшілігіне ортақ сөздер (түбірлер) кейін терминологиялық лексиканың дамуына да негіз болды», - деген [6, 24 б.] пікірі осының дәлелі.

Тамыр атауы қазіргі қазақ, қарақалпақ, башқұрт, қырғыз, ноғай, татар, хакас тілдерінде *тамыр*, өзбек, ұйғыр тілдерінде *томир*, құмық тілінде *тамур*, чуваш тілінде тымар, якут тілінде тымыр, әзірбайжан, түрік, түркімен, гагауз тілдерінде *дамар*, тува тілінде *дамыр* болып айтылады. Түркі тілдерінде қатаң *m*-мен ұяң *ɖ* дауыссыздары сөздің бастапқы және ортаңғы позицияларында еркін алмасады. *T-ɖ* сәйкестіктерінен түзілген варианттар қазақ тілінде де кеңінен таралған.

Сөз басында *ɖ*-мен басталып, ұяңданып естілуі, әдетте, оғыз тілдерінің, ал *m*-мен басталып, қатаң дыбысталуы қыпшақ тілдерінің белгісі деп қаралады. Дегенмен, бұл ереже, қатып қалған, мызғымас қағида емес. Қатаңдардың сөз басында қолданылуы оғыз тобындағы тілдерде кездесіп жатса, ұяңдар осы позицияда қыпшақ тобындағы тілдерде де ұшырасатындығын ғалым Г. Раева дәлелдеген. Бұл пікірді Б. Серебренников пен Н. Гаджиеваның еңбегінен де кездестіре аламыз. «Наблюдаемое в тюркских языках озвончение начального *m*, т.е. превращение его в *ɖ*, нельзя назвать регулярным фонетическим законом. Это процесс стихийный. Об этом свидетельствуют довольно многочисленные несоответствия, ср. тур. *дөкмек* «лить», но азерб. *төкмех*; гаг *дан* «заря», тур. *тан*; тур. *тепе* «холм», «пригорок», туркм. *депе*; тур. тырнак «ноготь», но туркм. *дырнақ* и.т.д. [7, 39 с.]»

Өзбек тілінде тамир сөзі томир болып айтылады. Түркі тілдерінің дыбыстық құрамы туралы зерттеулердің барлығында сөз басында *a* езулік дауыстысы өзбек тілінде *o* еріндігіне ауысатыны туралы жазылған. Өзбек тілінде *a*-ның *o*-ға ауысуы туралы А.М. Щербак былай деп жазады: Максимальная степень огубленности может быть отмечена в узбекском языке, в котором **a* отразился в виде *o*, ср. от «лошадь», бош «голова», ол «братъ», бор «идти», топ «находить» [8, 144]. Бірақ мұны да *m-ɖ* сәйкестігі сияқты қатып қалған қағида емес деп қабылдағанымыз жөн. Мысалы: өзбекше *бармоқ* қазақша «бармақ», сол сияқты, *сайламок* «сайлау», *сақламок* «сақтау», *ташламок* «тастау», *кайнамок* «қайнау», *қарамок* «қарау». Берілген мысалдардың барлығы сөздің алғашқы буынында *a* ашық дауыстысымен айтылған.

Өзбек тіліндегі *a*-ның *o*-ға айналуын олардың құрамына енген тайпа тілдерінің әсері деп қарауға негіз бар. Өзбек халқының құрамына тек қана түркі тайпалары емес,

иран тектес халықтардың да орта ғасырларда сіңісіп кеткені тарихи шындық. Көшпелі түркілер Орта Азияның егін жайы мен қалаларын жаулап алумен қатар тұрғындарын да ассимиляцияға ұшыратты. Қандай тіл болмасын, қолданыстан шыққан уақытта да ол өз ізін қалдырады дейді ғалым М. Томанов.

Тамыр атауының дыбысталуында байқалатын келесі бір ерекшелік – тамыр атауының өзбек, ұйғыр тілдерінде тамир//томир болып, яғни екінші буында жуан дауыстының жіңішке дауыстымен айтылуы. Түркі тілдерінің барлығында дауыстылар жуанды-жіңішкелі болып үндесетіні белгілі. Алайда, бұл ерекшелік өзбек, ұйғыр тілдерінде сақталмайды. Оның себебі аталған екі тілде де жуан дауысты ы қысаңының жоқтығы деп білеміз. Өзбек тілінде бар-болғаны 6 дауысты дыбыс болса (*u, y, (ноқат), a, o, э(e)*), ұйғыр тілінде 8 дауысты дыбыс бар (*u, e, ə, a, ʏ, ø, y, o*). Сондықтан, өзбек, ұйғыр тілдерінің басқа түркі тілдерінен айырмашылығы – дауыстылардың жуан-жіңішке болып үндеспеуі.

Түркі тілдерінде *a*-ы дауыстыларының сәйкестігі жиі орын алады. Әсіресе, якут, тува, чуваш, тофа тілдерінде *a*-ның орнына *ы* қолданылады: тамыр-тымар бал-пыл, алтын-ылтан, сақта-сыхла, т.б. Бұл сәйкестіктердің себебін әлі күнге дейін ешкім түсіндіріп бере алмады. Алайда тілші А.М. Щербак: «Появление *ы* на месте *a* невозможно объяснить ни характером вокализма непервых слогов, ни особенностями непосредственного фонетического окружения; изменение *a* в *ы* наблюдается в начале слова, после любых согласных и перед любыми согласными, независимо от качества гласных последующего слова», дей келе *a*-ы дауысты дыбыстарының сәйкестігін ататілдің белгілі бір диалектілік тобының ерекшелігі болуы мүмкін деп санайды [8, 145]. Ал, қырғыз, қазақ, өзбек тілдерінің дыбыс жүйесіндегі ерекшеліктерін зерттеген ғалым М.Тұрсынова аталған тілдердегі бұл сәйкестікті ерін үндестігімен байланыстырады. Ғалым Б.А. Серебренников болса, *a* дыбысының *ы*-ға айналу себебін екпіннің әсерінен редукцияға ұшырау нәтижесінде пайда болуы мүмкін дейді де, бұл сәйкестік әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігін алға тартады: «однако при всех предложенных объяснениях того, как из общетюркского *a* выработалось чувашское *ы*, остается открытым существенный вопрос о причинах этого предполагаемого фонетического процесса [7, 29].

Тамыр екі мағынаны береді дедік. Біріншісі – өсімдіктерге тиесілі орган, екіншісі – қан жүретін жол. Екі мағынаның қайсысы алғашқы екенін айту қиын. Түркі тілдерінің оғыз тобы *kök* сөзін қолданады. М. Қашқари сөздігінде көк сөзі тек, негіз мағыналарында жұмсалған. Қазақта көктамыр деп қанды ағзадағы әрбір мүшеден жүрекке алып келетін ірі қан тамырын атайды. Егер жүрекке белгілі бір мөлшерде қан келмесе, жүрек өз қызметін тоқтатады, яғни, адамның дәм-тұзы таусылады. Өсімдіктерде де тамыр ең негізгі орган болып саналады. Тамыр өлсе, өсімдік тіршілігін тоқтатады. Бұл жерде семантикалық байланысты байқауға болады. Ал, оғыз тобы тілдері қолданатын *kök* лексемасы кейіннен пайда болған.

Сөздің шығу төркіні туралы түркологияда екіжақты пікір бар. Біріншісі, тілші К. Мұсаев былай дейді: Тамыр, по-видимому, образовано от глагола тара «разветвляться, расходиться, распространяться», дей келе, оның даму схемасын былай береді: тарам>тамар>тамыр и.т.д. [9, 225].

Ғалымның тамыр сөзінің даму жолын тарқатып айтар болсақ, алдымен, тара сөзіне етістіктен есім тудыратын *-м* аффиксі жалғанған. Тілдің дамуы барысында буынаралық метатеза құбылысының нәтижесінде сөз ортасындағы *p* дауыссызы сөз соңындағы *m* үндісімен орын алмастырған. Соңында *a* дыбысы екпіннің әсерінен *ы* дыбысына айналған.

Екінші пікір **tam* түбіріне *-ур* аффиксі жалғануы арқылы жасалған деген Э.Р. Тенишевтің пікірі. *Ур* аса ежелгі түркі тілінде түбір етістіктің қызметін атқарған, қазір фонетикалық өзгерістерге ұшырап, түбірге сіңісіп кеткен жұрнақ. Бұл орайда, ғалым Э.Р. Тенишев былай дейді: «глагол **tam* имеет первичное значение «гореть, пылать». Аористные формы, субстантивируясь, принимали значение «пламя, языки пламени». Между языками пламени, которые вырываясь, из одного источника, могли быть и короткими и длинными, и корневой и кровеносной системой есть внешнее сходство» [10, 108]. Ғалымның аористік форма деп айтып отырғаны сөз соңындағы *-ar*, *-ur*, *-ur* етістіктің өткен шақ формасы.

М.Қашқари, Ж. Баласағұн еңбектерінде *tamu*, *tamuy* сөздері тозақ, тозақ оты мағыналарында қолданылады. [*tamu* қариғын ашар *tavar* – тозақ есігін мал ашар, [11, 316]. Жалпы, діни ұғымда *тамұқ* тозақ отын бейнелейді. Көне ескерткіштер тілінде *там* сөзі жану, жалындау мағыналарында қолданылған. Проф. Б. Сағындықұлы *тамду*, *тамдуқ*, *тамға*, *таму*, *тамуғ-тамуқ* тұлғаларының көне заманда «от» ұғымын бергендігін алға тарады.

Сөздің түбірі жаңа сөздер тудыруда өте актив. Мысалы, *тамырлану*, *тамыр жаю*, *тамырын ұстау* етістігімен қатар *көк тамыр*, *күре тамыр*, *тамыршы* секілді медициналық атаулар мен *қарақалпақ тілінде* *мың тамыр* атты өсімдік атауы жасалған. Сонымен қатар, бұл атау қазақ тілінде негіздес, шығу төркіні бір мағынасында да жұмсалады.

Сабақ – өсімдіктің тамырынан басына дейінгі бұтақты, жапырақты бөлігі [4, 694]. Түркі тілдерінде **sabaq*, **sa:p*, **su:buq* сөздері синонимдік қатар түзетінін байқадық.

Сабақ сөзі қазіргі түркі тілдерінің ішінде қазақ, қарақалпақ, ноғай, шор тілдерінде *сабақ*, қырғыз, татар тілдерінде *сабак*, өзбек, тува тілдерінде *савак*, түркімен, ұйғыр тілінде *сапақ*, хакас, якут тілдерінде *сабауа*, чуваш тілінде *сапака*, башқұрт тілінде *хабак* болып айтылады.

Бұл мысалдардан сөз ортасындағы *n-b-v* дауыссыздарының алмасуын байқаймыз. *П-б* дауссыздарының түркі тілдерінде сөздің барлық позициясында бірін-бірі оңай алмастыру сияқты белгілері – сөз жоқ, бұл дыбыстардың әуелі бір фонемадан өрбігендігінің нышаны.

Мысалдардан башқұрт тіліндегі *хабак* сөзі өзіне назар аудартып тұр. Алайда, бұл сәйкестіктің себебін проф. Б. Сағындықұлы өз еңбектерінде жан-жақты тоқталған. Ғалымның зерттеуі бойынша, күрделі *T[C/Ш]* аффрикаты жойылып, жаңадан қалыптасқан *тс* (*ц*), *тш* (*ч*) аффрикаттарына ыдырай бастаған кезде аффрикаттар құрамындағы *с* мен *ш* элементтері әлсіреп, бірте-бірте жойылғаннан кейін, олардың орнына *h* және *й* дыбыстары пайда болады. Түркі тілдеріндегі *с* дауыссызы башқұрт тілінде *h*: *һыйыр-сыйыр*, *һүт-сүт*, *һаран-сараң*, т.б. Қазақ тіліндегі соғыс сөзі башқұрт тілінде *һуғыш*. Ескерткіштерде – *тоқуш*. Бұдан *с-h-t* сәйкестігі шығады. Мұны сөз басындағы *й-дж-ж-*

m-d-ш-ч-с-з... сәйкестігінің белгілі бір бунағы (звеносы) деп түсінуіміз керек [12, 30].

Э.С. Севортян сөздігінің 7-бөлімінде *са:п сөзінің үш түрлі мағынасы беріледі: 1) белгілі бір құралдың/заттың сабы; 2) скрипканың мойны; 3) өсімдіктің сабағы.

Екінші мен үшінші қатардағы сөздер құралдың сабы мағынасын білдіретін сөздің метафоралануы арқылы жасалып, кейін пайда болған атаулар. Бұл атау Көне түркі сөздігінде *sap – соединять, составлять* [13, 485]. Ал академик Ә. Қайдар берген түркі тілдеріндегі бір буынды түбірлер сөздігінде *сап – рукоятка, черенок, ручка деп берілген. Сонда, сабақ сөзі *сап архетипіне кішірейту мағынасында жұмсалатын *-ақ* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған деп айтуға негіз бар.

Ағаштың жаңа өсіп келе жатқан бөлігі мағынасында жұмсалатын шыбық сөзі М.Қашқари сөздігінде жіңішке, майысқақ бұтақ дегенді білдіреді. Көне ұйғыр тілінде *subuq*, түрік тілінде *subuq*, әзірбайжан тілінде *subuq*, қарақалпақ тілінде *subuq*, өзбек, ұйғыр тілдерінде *siwiq*. Шыбықты сабақ сөзі секілді түбір мен қосымшаға ажыртасақ, шып+ық, яғни түбірге кішірейту мағынасын беретін *-ық* жұрнағының қосылуы арқылы жасалған. Демек, сап және шып екеуі бір сөз. Түркі тілдерінде *с-ш* сәйкестігі жиі кездеседі. Қазақ тілінде де екі дыбыс бір-бірімен еркін алмасады. Мысалы: мысық-мышық, сүйінші-шүйінші, тысқары-тышқары, есек-ешек, т.б. Дауысты *а-ы* дыбыстарының алмасуы да кең тараған құбылыс.

Сабақ сөзінен қазақ тілінде сабақша деген жұрнақ арқылы жасалған туынды термин, *сабақ буыны* атты күрделі термин және *үш қырлы сабақ* деген тіркесті терминдер пайда болған.

Қорытынды

Түркі тілдері бір тектен шығып, туыстас болғанымен, әрқайсысының өзіндік даму жолдары, фонетикалық, грамматикалық, семантикалық тұрғыдан өзгеру, түрлену заңдылықтары бар. Жоғарыда келтірілген мысалдар осы даму, өзгеру заңдылықтарынан хабар береді. Ең жиі кездескен ерекшелік – дауысты мен дауыссыз дыбыстар сәйкестігі болды.

Бұл атаулар жаңа сөздер тудырып қана қоймай, жаңа тіркестер жасауға негіз болған. Мысалы, тамыр сөзінен тамыр өңі, тамыр түкшесі, тамыр ұшы, көк тамыр секілді тіркестер пайда болса, сабақ сөзінен сабақша, сабақ буыны, үш қырлы сабақ деген тіркестер пайда болған. Сонымен қатар белгілі бір құралдың сабы мағынасында метафораланып, жаңа тіркес құраған. Ал бұтақ атауы даму барысында жаңа семантикалық мағынаға ие болып отыр.

Талдауға объект болған түбір тұлғалы өсімдік атаулары туынды түбір екендігі анықталды, тіл тарихшылары оларды түбір мен қосымшаға ажыратып берді. Жоғарыда аталған өсімдік атауларының көбі түбір мен қосымшадан құралған туынды түбір болып саналады. Мақаланы қорытындылай келе, түркі тілдерінің базалық лексикасын зерттеуде фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарды ескере отырып талдау кешенді жұмыс болып табылатынына көз жеткіздік.

Авторлардың қосқан үлесі.

Н. Ильясова – әдебиетпен жұмыс, талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Б. Құлжанова, А. Жүзбаева – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»). – Москва: Наука, 1978. – 229 б.
2. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 256 б.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 638 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі./ жалпы ред.басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Күркебаев Ш. Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1994.
6. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. Алматы, – 1988.
7. Серебренников Б. Гаджиева Н. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. – Баку: Маариф, 1979. – 301 б.
8. Щербак А.Н. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 204 б.
9. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – Москва: Наука, 1975. – 356 б.
10. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 2001. – 822 б.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): III том/ Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
12. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 504 б.
13. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 б.

References

1. Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar turkskih yazykov (obsheturkskie i mejturkskie osnovy na bukvy "B") [Etymological Dictionary of Turkic Languages (Common Turkic and Inter-Turkic Bases Starting with the Letter "B")] (Nauka, Moscow, 1978, 229 p.). (in Russian)
2. Qaidar A. Gylymdagy gumyr. Qazaq tili etimologiasynyn gylymi-teorialyq negizderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] (Sardar, Almaty, 2014, 256 p.) (in Kazakh)
3. Mankeeva Zh. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Ai, Almaty, 2014, 638 p.). (in Kazakh)
4. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi / zhalpy red.basqargan T. Zhanuzaqov [Explanatory dictionary of the Kazakh language/ general ed.head T. Zhanuzakov] (Daik-Pres, Almaty, 2008, 968 p.). (in Kazakh)

5. Kurkebaev Sh. Osimdik musheleri men olardyn qurylym-qurylysyna qatysty terminder. Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya [Terms related to plant organs and their structure. The dissertation was prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences] (Almaty, 1994). (in Kazakh)
6. Aitbaev O. Qazaq terminologiasynyn qalyptasuy men damuy [Formation and development of Kazakh terminology] (Almaty, 1988). (in Kazakh)
7. Serebrennikov B. Gadzhieva N. Sravnitelno istoricheskaya gramatika turkskih yazykov [Comparatively historical grammar of the Turkic languages] (Maarif, Baku, 1979, 301 p.). (in Russian)
8. Sherbak A.N. Sravnitelnaya fonetika turkskih yazykov [Comparative phonetics of the Turkic languages] (Nauka, Leningrad, 1970, 204 p.). (in Russian)
9. Musaev K. Leksika turkskih yazykov v sravnitelnom osveshenii [The vocabulary of the Turkic languages in comparative coverage] (Nauka, Moscow, 1975, 356 p.). (in Russian)
10. Sravnitelno-istoricheskaya gramatika turkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages] (Nauka, Moscow, 2001, 822 p.). (in Russian)
11. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi (Diyani lugat-it-turik): III tom/ Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A.Egeubay [Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-Turkish)] (Hant, Almaty, 1998, 600 p.). (in Kazakh)
12. Sagyndyquly B. Tandamaly tuyndylar [Selected works] (Ush qiyan, Almaty, 2009, 504 p.). (in Kazakh)
13. Drevneturkskii slovar. [Ancient Turkic dictionary] (Nauka, Leningrad, 1969, 677 p.). (in Russian)

Б. Кулжанова, А. Жузбаева, Н. Ильясова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аспекты изучения лексики тюркских языков

Аннотация: В статье рассматриваются особенности фонетического, морфологического, семантического развития и изменения некоторых слов, встречающихся в тюркских языках. При изучении базовой лексики тюркских языков важны различные фонетические закономерности и явления. Закономерности, выявленные в науке в последние годы, свидетельствуют об этом. В статье делается акцент на том, что изучение фонетической, морфологической, семантической сторон лексемы, рассматривая ее в единстве при нахождении этимологии слова, приводит к большому результату. Следовательно, анализ с учетом фоно-морфо-семантических закономерностей является комплексной работой. В статье рассматривается использование слов корень и стебель растения в современных тюркских языках. Рассматриваются звуковые, смысловые изменения в слове. Анализируются соответствия гласных и согласных звуков и фонетические особенности каждого тюркского языка. Состав слов подразделяется на корень и присоединение аффиксов. Анализируются этимологические предположения ученых о происхождении этих слов. А также рассматриваются какие словосочетания произошли в современном казахском языке от слов корень и стебель.

Ключевые слова: тюркские языки, закономерности, фитонимы, звуковые соответствия, аффрикат.

B. Kulzhanova, A. Zhuzbayeva, N. Ilyassova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Aspects of studying the vocabulary of the Turkic languages

Abstract. The article examines the features of phonetic, morphological, semantic development and changes of some words found in the Turkic languages. When studying the basic vocabulary of the Turkic languages, various phonetic patterns and phenomena are important. The patterns revealed in science in recent years attest to this. The article focuses on the fact that the study of the phonetic, morphological, semantic sides of the lexeme, considering it in unity when finding the etymology of the word, leads to a great result. Therefore, the analysis taking into account phono-morpho-semantic patterns is a complex work. The article discusses the use of the words root and stem of a plant in modern Turkic languages. Sound and semantic changes in the word are considered. The correspondence of vowel and consonant sounds and phonetic features of each Turkic languages are analyzed. The composition of words is divided into the root and the attachment of affixes. The etymological assumptions of scientists about the origin of these words are analyzed. It also examines which phrases originated in the modern Kazakh language from the words root and stem.

Keywords: Turkic languages, patterns, phytonyms, sound correspondences, affricate.

Авторлар туралы мәлімет:

Құлжанова Б. – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жүзбаева А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ильясова Н. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Kulzhanova B. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhuzbayeva A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ilyassova N. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2024-149-4-319-338>

Инстаграм желісіндегі қазақ тіліндегі гендерлік антипаремияларға шолу

Ө.Қ. Абдиров^{id}, Қ.Т. Бибеков*^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: orken1996@mail.ru, kanysh.bibekov@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада инстаграм желісінде тарап жүрген кейбір қазақ тіліндегі гендерлік антипаремиялар жайы баяндалады. Зерттеу барысында қазақ инстаграм желісіндегі гендерлік антипаремияларды шолып, оларға сипаттама беру мақсат етілген. Тақырып аясында жинақталған материалдар сараланып, мазмұны мен құндылығына және құрылымына талдау жасалған. Талқылау барысында антипаремиялардың қоғамға прагматикалық әсері статистикалық әдіс арқылы анықталған. Антипаремиялардың мазмұны мен жасалу жолы түсіндіріліп, дәстүрлі инварианттармен салыстыра сипаттама берілген. Сипаттама беру барысында лексика-семантикалық, синтаксистік ерекшеліктер ескеріліп, мақал-мәтелдердің шығу көздері мен себебі жайлы этнолингвистикалық тұжырымдар жасалған. Кейбір антипаремиялардың жасалу уәждері және қазақ мақал-мәтелдерінің дәстүрлі құрылымын анықтау кезінде логикалық талдаулар мен амалдар қолданылған.

Паремияларды кешенді зерделеу келесідей қадамдардан тұруы қажет: зерттеу жұмыстары мен қолданыста жүрген талдауларды саралап, паремиялардың түсіндірме және функционалдық сөздігін түзу және жинақталған сөздік бойынша паремиялардың мүмкіндігінше этимологиясына бойлау. Бұл паремиялардың шығу тегі мен семантикасын анықтауға мүмкіндік береді. Осы кезеңге дейінгі тақырыптық топтарға жіктеп келген паремиялардың морфологиялық, синтаксистік және логикалық құрылысын айқындау және жинақталған мәліметтерге сүйене отырып дәстүрлі қазақ ойлау жүйесінің алгоритмін жасау. Міне, осындай қадамдардан кейін паремиялық қор қайта тіріліп, ұлттық таным мен ойлау жүйесін айқындауда негізгі рөл атқара алады.

Түйін сөздер: антипаремия, антимақал, гендерлік лингвистика, паремнология.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – көптеген халықтардың мәдениетінің ажырамас бөлігі және алдыңғы буынның даналығы мен тәжірибесін жеткізеді. Осы анықтаманы тезис ете отырып, қандай да бір халықтың мәдениеті мен өмір тәжірибелері өзгерген кезде мақал-мәтелдерінде өзгеріс пайда болады дей аламыз. Бұл құбылыс қазақ мақал-мәтелдеріне де қатысты. Қазір әлемдік және отандық зерттеулерде мақал-мәтелдердегі өзгерістердің әсерінен пайда болған туынды мақал-мәтел немесе туынды даналық сөздер «антимақал» деп қарастырылып жүр [1, 121-140 б.]. Біз мақалада өзгеріске ұшыраған паремиялардың мәселесіне тоқталып, қазақстандық инстаграмдағы таралып жүрген гендерлік антипаремияларға шолу жасаймыз. Зерттеулерде мақал мен мәтелді қатар қарастыру заңдылыққа айналып кеткен. Біз де дәстүрден ауытқымай (зерттеу мақсатымыз жеке қарастыру болмағандықтан) мақалға да, мәтелге де қатысты, ортақ «антипаремия» терминін ұсынамыз. Сонымен қатар мақаламызда «антипаремия» терминіндегі «анти» қосымшасын дәстүрлі мақал-мәтелдерге аксиологиялық тұрғыда қайшы келген паремияларды атауда қолдандық.

Соңғы XX-XXI ғасырлардағы ақпарат пен мәдениет алмасуларының жылдамдығынан, құндылықтардың да өзгеруі үдей түсті. Мұндай өзгерістер тілдік тұлғаның сөздік және саналық аясына әсері өте зор. Себебі құндылықтардың лингвистикалық таңбасы – сөз және сөйлеуден туатын үлкенді-кішілі бірліктер, сондай бірліктердің бірегейі – паремиялар. Олар тілімізде кейде тұрақты қалыпта, кейде өзгертілген күйде қолданылып жүр. Осы кезге дейін «мақал-мәтелдер тұрақты бірлік, олар өзгертілмеуі қажет» делінетін қоғамдық консервативті пікірлердің болғанын білеміз, бұл пікірлер өте маңызды және өзекті болып қала бермек. Өйткені мақал-мәтелдер – өзі «өмір сүрген» кезеңнің құндылығын белгілеуші маркерлік белгілердің бірі, сонымен қатар өзгеріс шамасы мен оның мазмұнын, бағытын, себебін де осы бірліктердің деформациясына талдау жүргізе отырып анықтауға болады. Ал шынайы қолданыста мақал-мәтелдер модификацияға ұшырай отырып, әлемдік мәдени жылысулар мен кірігулердің әсерін тануға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердегі тақырыптық және құрылымдық өзгерістер мен олардың актуалдылығын анықтау тіл ғылымына ғана емес, мәдениеттану мен әлеуметтану үшін де маңызды процесс. Қазақ тілі әлемдік тілдердің ішінде сандық технологияға бейімделіп жатқан тілдердің бірі болғандықтан, ғаламтордағы мақал-мәтелдердің өзгерісін бақылау қажеттілігі арта түспек. Осындай қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында мақалада инстаграм желісіндегі гендерлік түркі, қазақ мақал-мәтелдерінің өзгерістеріне шолу жасалынады. Шолу барысында антипаремия ұғымына жекелей тоқталамыз және олардың пайда болу себептеріне, жасалу уәждеріне, прагматикалық әсеріне тоқталамыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы инстаграм желісіндегі қазақ мақал-мәтелдеріндегі өзгерістерді сипаттауға бағытталғандықтан, іздеу, жинақтау, саралау, талдау, салыстыру әдістері

қолданылды. Жекелей алғанда аксиологиялық тұрғыдан құндылықты бағалау әрекеті де ара-тұра қолданылды. Антипаремиялардың әлеуметтің назарын аударта алу қабілетін анықтау барысында инстаграм желісінің өзі ұсынатын қаралымдары мен лайк (лүпіл) сандарын және пікірлерді қоса есептеуде статистикалық есептеу жүргізілді. Аталған әдістер арқылы антипаремиялардың мазмұндық сипатынан бөлек, прагматикалық потенциялына да сандық тұрғыда баға беруге болады. Кей ұғымдар мен сөздерге түсінік беру үшін логикалық талдау жасалып, шартты формулаларға да жүгіндік.

Әдебиеттерге шолу

Мақал-мәтел – ділмардан шығып, халық санасында сарапталып осы күнге дейін екшеліп жеткен әлем халқына ортақ мұра. Ал сол мұраның грамматикалық, мазмұндық, функционалдық, прагматикалық қабаттары да классикалық жолмен қалыптасып жеткен. Дүниежүзінің данышпандарының қалдырған осынау мұрасын халқы қажетінше қолданып келеді. Ғаламдағы адамзаттық құндылықтардың ауысуы ғылыми жаңалықтардың ашылуы, жаулаушылықтар, сауда және мәдени көштен туындайтынын білеміз. Қазіргі кезде ғаламдағы ақпарат алмасу жылдам жүзеге асып жатыр, сәйкесінше құндылықтар да жылдам жылыстауда. Мұның салдарынан ойлау мен сөйлеу жүйесінің өзгеруде. Бұл өзгерістер қасаң қағидаға сүйенген, сан ғасыр өзгеріссіз келе жатқан паремиологиялық қабатқа да жетуде.

Антипаремия – бұл қызықты тілдік құбылыс. Қазіргі уақытта мақал-мәтелдерді қолданушылар, әсіресе белгілі бір трансформацияларды бастан өткеріп, ілгергі буыннан мұраға қалған мазмұнды өзгертуде. Олар паремиялардың мазмұнында жатқан ақыл-кеңестер мен нұсқауларға қарсы жаңа философияны ұсынады. Бұл өзгерістер өткен кезең мен қазіргі шындықты бейнелейді. Осылайша, ескі даналық сөздерге жаңа көзқарас туындайды. Солайша дәстүрлі паремиялар жаңа тіршілік күйіне өтеді.

Паремиологтардың пікірінше, трансформацияланған мақалдардың феномені бұрыннан бар динамикалық құбылыс болып табылады және соңғы онжылдықтарда оның көлемі соншалықты өсті, "псевдомақал" бастапқы мақалдардан гөрі жиі кездеседі. Алайда, антимақалдардың алғашқы жинақтары тек 1980 жылдары жарық көрді. Неміс паремиологиясының маманы В.Мидер алғаш рет "трансформацияланған мақалдар" терминін зерттеп, оларды сипаттау үшін "антимақал" терминін енгізді [2]. Біз зерттеуіміздің басында аталмыш терминнің орнына «антипаремия» терминін қолданатынымыз жайлы ескерткен болатынбыз.

Антипаремия бастапқы паремияның мағыналық антиподы ретінде құрастырылған сөз ойыны ретінде анықталады. Егер паремия немесе мақал үйретуші рөл атқарса, антипословица моральдық және тілдік нормаларды мазақтап, бұзуға бағытталған. Б.Ю. Норманның айтуынша, мақал-мәтелдердің көпшілігі ескі, яғни халықтың қазіргі емес, өткен рухани жағдайын көрсетеді. Бұл халықтың өмірі әртүрлі факторларға байланысты үнемі өзгеріп отыратынын, сондықтан көзқарастар, түсініктер, идеологиялар мен моральдың өзгеретінін білдіреді. Мұның бәрі табиғи түрде паремияларда көрініс табады [3,173 б.]. Ә.Қайдар «Мақал-мәтелдердің үйреншікті, дәстүрлі қолданысында олардың

құрамдас элементтері реті де, саны жағынан да, тұлғасы жағынан да тұрақты болады» десе де, уақыт өте келе осы паремиялардың негізінде жаңа түсініктер қалыптасатынын ескертеді [4]. Айтушы ойды я жағдаятты бағалау, сараптау, әртараптандыру секілді басқа да прагматикалық мақсаттарына сәйкес мақал-мәтелдерді өзгертіп, бұрмалап жатады. Жоғарыда айтылған жаңа түсініктер сол ілкі паремиялар негізінде қалыптасады десек те болады. Себебі қалыптанған стереотиптерге жанама жаңа ой, жаңа түсінік немесе қарама-қайшы құндылық пайда болғанда, сол ұстанымдағы кейбір авторлар әуелгі паремияларды бұрмалап пайдаланады. Алайда Ә.Қайдар бұл жағдайдың олардың жалпы мазмұнына, мағынасына, тұтас сөз тіркесінің негізіне, образына еш әсер етпейтінін ескертеді. Ғалым мұндай мақал-мәтелдерді «тұлғалық түрленуге байланысты, тіл тәжірибесінде бір-ақ рет қолданылатын» өзгертін «инварианттар» деп атаған. Қалай десек те мақал-мәтел тілдің өзі секілді жанды құбылыс екені сөзсіз. Өзгерістерінің де түрлі уәждері болады. Осы кезеңге дейін мақал-мәтелдердегі өзгерістер құрылымына, мазмұнына, мақсатына қарай жіктеліп жүрді. Ғалым Ә.Қайдар мақал-мәтелдер құрамдық өзгеріске жеңіл-желпі түрде ұшырайды дей келе, оларды: парадигматикалық варианттар, синонимдік варианттар, эллипсистік варианттар, метатезалық варианттар деп топтастырды [4, 109 б.]. Бұл көзқарасқа ешқандай дау жоқ. Паремиялық бірліктерді лингвистикалық тұрғыда қарастырудың өзі енді қалыптасып келе жатқан саланың бірі. Осы кезеңге дейін мақал-мәтелді ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде немесе фразеологизм нысаны ретінде қарап келдік. Ал антропоцентристік тұрғыдан зерделеу мақал-мәтелдерге неолингвистикалық тораптарға жол ашты. Біздіңше, адам өзекті парадигма тұрғысынан кешенді зерттеу жасау үшін паремиялық бірліктерді «тіршілігін» динамикалық күйде бақылап, нәтижесін үнемі талдап отыру қажет. Мәселен, қандай мақсатта, қалай, қашан қолданылғаны, әсері, ілкі және жапсар құндылықтарының өзгерісі, қолданушылар және олардың әлеуеті, адресаттар мен олар туралы деректер саралануы қажет. Бұл кешенді талдаулар тілдік қордың хронологиясын түзуге, өзгерісін болжауға әсер етеді. Адам санасы ақпарат тұтынатын және өндіретін ортада жетіледі десек, сондай ортаның бірі – инстаграм желісі. Инстаграм Meta платформасының құрамындағы әлеуметтік желі ретінде адамдарға шынайы өмір иммитациясын сезіндіруге ұмтылып келе жатыр. Сол себепті мұндағы қазақша дискурс элементтерін зерттеу аса маңызға ие. Егер инстаграм секілді платформалар көздеген межесіне жетер болса, біз виртуалды түрде әртүрлі кезеңдерге саяхат жасай аламыз. Онан да маңыздысы шынайы өмір иммитациясына илана бастасақ, шынайы өмір қажеттіліктерін мейлінше сонда өтейтін боламыз. Қажеттіліктердің басым бөлігі коммуникациялық (негізінен, платформа коммуникациялық мақсатта құрылған болатын) бағытта болғандықтан, біз үшін маңыздысы: ұлттық коммуникациялық бірліктеріміздің сапалы сандық қоры мен қолдану алаңын кеңейту болып отыр. Е.Аасланд [5], Г.Омарбекова [1] зерттеулерінде мақал-мәтелдердің мақсатты қолданыстарының әсерінен интернет алаңдарында өзгеріске түсіп жатқаны жайлы кеңінен қарастырылған. Расында, қазіргі интернет тораптарында, әсіресе, әлеуметтік желілерде мақал-мәтелдердің өзгеріске ұшырауын жиі байқаймыз. Ал соңғы кезеңдерде гендерлік мақал-мәтелдердің инварианттары оқтын-оқтын ұшырасып жүр. Қазақ тіліндегі әлеуметтік желі контенттерінде әлеуметтік,

экономикалық, тұрмыстық тақырыптардағы антипаремиялар үйреншікті құбылысқа айналып кеткенімен, гендерлік тақырыпта антипаремиялардың пайда болуы соңғы он жылдыққа тән деп ойлаймыз. Себебі де әлеуметтік желі тұтынушыларының қоғамдық-саяси және әлеуметтік жағдайларға белсене араласуы секілді. Әсіресе жалпы қоғамдық стереотиптерге қарсылығы бар тұлғалар өз ойын антипаремиялар арқылы білдіру жиілігі артқан. Жалпы осындай әрекеттерден біз осыған шейін қалыптасқан стереотиптердің әсерін, қоғам өкілдерінің стереотиптерге реакциялары мен пайда болған ішкі құндылықтарын парықтай аламыз. Бұл жағдай ілкі паремияны жаңа күйге түсіріп, инвариант тудыра алады. Ал ондағы прецеденттік қасиет жоғала қоймайды. Себебі паремиялар ақпарат жеткізудің ерекше қасиетіне ие. Ол қасиет – сабақтастырғыш қасиет. Қарсылықтың өзі алғашқы көзқарастың барын жоққа шығармайды. Сол арқылы ілкі ақпаратқа қол жеткізуге үнемі мүмкіндік болады. Жалпы гендерлік мақал-мәтелдердің прецедентті феномені бізге дейін де қаралған. А.Игисина мен Г.Раева өз зерттеулерінде қазақ әйелінің болмысын көрсететін ұлттық прецедентті феномен ретінде мақал-мәтелдерді де қарастырады. Зерттеу нәтижесіне мен қорытындысын сараптай келе мақал-мәтелдер арқылы қазақ әйелінің стереотипті тілдік бейнесін байқауға болады. Гендерлік тақырыптағы мақал-мәтелдерді зерттеу нысаны еткен Ш.Мажитаева мен А.Тажикеева «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің уәжділігі (гендерлік қыры)» мақаласында мақал-мәтелдердің гендерлік ерекшеліктерін анықтау үшін оларды қоғаммен тығыз байланыстырып қарастыру қажеттігін айтады. Авторлар әйелдер мен ерлерге қатысты мақал-мәтелдерді Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейінгі деп екі топқа бөледі. Мысалы, Қазан төңкерісіне дейінгі мақал-мәтелдерде әйелдердің ерлерге қарағанда қоғамдағы орнының әлдеқайда төмен екенін байқауға болады: "Алтын басты әйелден, бақыр басты еркек артық", "Қатын бастаған көш оңбас", "Қатын бастаған ел қараң қалады", "Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа"[6: 93-108]. Қазан төңкерісінен кейінгі саяси-әлеуметтік өзгерістер көрсетілген мақал-мәтелдермен мазмұндас паремиялар қолданысына біраз өзгеріс әкелгенімен, ел ішінде әлі де белсенді қолданыста екенін жоққа шығара алмаймыз. Құндылықтардың алмасуына қарамастан осындай мақал-мәтелдер халық жадынан шыға қоймаған. Демек халық белгілі мерзім аралығында паремиялық қордың заңды иесі ретінде оларды қажетіне сай еркін қолданады, кейде өз когнитивтік жүйесінің эталоны ретінде бекітіп, аксиологиялық бағытын айқындайды. Ал жалпы халықтық құндылыққа сәйкес келмеген кезде пассивті қабатқа өткізеді немесе өзгертіп қолданады. Біздің нысанымызда өзгертіп қолданудың енді байқалып келе жатқан «өнімі» – инстаграм желісіндегі гендерлік антипаремиялар.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мақал-мәтелдерегі ойлар кеше-бүгін туған ойлар мен көзқарастар емес. Тіпті бір паремиядағы салыстырулар, теңеулер мен кеңестер бір кезеңде тұмаған болуы да мүмкін. Жинақталған көзқарастар мен қысқартылған, қосылған, алмастырылған немесе кеңейтілген паремиялардың туындысы болуы әбден мүмкін. Алайда онда не құрылым, не мазмұн/қарсы мазмұн сақталып өзінің түпкі сипатын жоймайды. Себебі қолданушы

оны өзгерткен кезде белгілі шарттылыққа сүйенеді. Соның арқасында ілкі нұсқа қайта ортаға шығып отырады. Мақал-мәтелдердегі астарлы ой мен кеңестерге қарсылық XIX ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің көрнекі өкілі Абай шығармаларында да кездеседі. Абай өзінің бесінші қара сөзінде: «Қазақтар: «Ә, Құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» – деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың, әуелі: – «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым – береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр. Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен», – деп қазақ мақалдары арқылы өз халқының сол кезеңдегі позициясын сынға алады [7]. Кейінірек «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей» деп келетін Абайдың шығармашылығының үзіндісі мақалға айналып, ел ішіне кең тарады. Ақын қара сөздерінде бұдан да өзге мақал мазмұнын сынай қараған алғашқы айқын қарсылықтар молынан кездеседі. Алайда Абай мақалды құрылымдық я мазмұндық жағынан өзгертіп қолданғанын байқамаймыз.

Осы кезге дейін қоғамдық-әлеуметтік үндеулер мен көзқарастар тікелей жарияланып келсе, соңғы жылдары кейбір авторлар қалыптанған тілдік стереотиптерге құрылымдық және мазмұндық өзгерістер енгізу тәсілін пайдалануда. Тілді тірі құбылыс десек, өзгерістер жүруі заңды, оны байлап-матап ұстау мүмкін емес. Кейбір паремиялық инварианттар осындай жаңа дәуірге бейімделуден туындап жатады. Кейде жағдаятқа байланысты синонимдік қатарлар пайдаланылғаны болмаса, түпкі мағынаға мақсатты түрде қарсылық сезілмейді. Ал кей авторлар әзілдеу мақсатында немесе қолданысы ұтымды шығу үшін дыбыстық өзгерістер жасап жатады. Бұл бір реттік қолданыстарды мақсатты құндылықтық қарсылығы болмағандықтан антипаремия деп атау қиын. Біздіңше, халықтық стереотиптен туындаған және жасалу уәжі дәстүрлі паремия құндылығына қарсы мақал-мәтелдер ғана антипаремия қатарына ену қажет. Себебі дәстүрлі мақал-мәтелдердің көпшілігі универсал тақырыптарға арналған, яғни ондағы сөз емес, сөз астары, айтпақ ойы маңызға ие. Мысалы «Ел боламын десең бесіңді түзе/Ел боламын десең блогыңды/шекараңды түзе» қолданысында алғашқы нұсқаға қарсылық байқалмайды. Керісінше сол айтылған тәмсіл мен ақылға үстеме кеңес берілген. Мұны ауытқу немесе жаңа/төл авторлық қолданыс десек болғандай. Ауытқуларды тіркеп, зерттеу қажет-ақ. Алайда оларды анти паремияларға кіріктіріп жіберу қателік секілді. Себебі мақалдың өзі сөзге тек көрік беру үшін қолданылмайды, сәйкесінше мақал-мәтелді көріктендіру үшін жасалған өзгеріс те ілкі

мақалдың мақсатына қарсылық келтірмейді. Әуелі мақалдың прагматикалық мақсаты, қалыпты мазмұн интенциясын айқындап алу қажет. Әдетте инварианттар негізгі мазмұнның перифериялық аймағында жатады. Ал қазіргі антипаремиялар дәстүрлі паремияға және инварианттарына да мақсатты түрде қарсы уәжде шығарылып жүр. Сондай паремиялардың бірі – «Әйел бастаған көш оңады (04.06.2024)». @tanda.bilim(эл. мекенжай: <https://www.instagram.com/tanda.bilim?igsh=MXh5ZjV4ZGJ5ejR30A==>) деген атаумен белгілі парақшада жарияланған осы антипаремия тақырып бөлігі ретінде алынған. Пост мазмұнында әлемдегі ел басқарған әйел президенттерге тоқтала келе, «200 жылда алғаш рет әйтеуір дегенде Мексиканы әйел президент басқаратын болды» делінген. Автор «Біздікі (Қазақстан авт.) жарты ғасырға созылмай тұрғанда әрекет етейік» деп, оқырманға гендерлік теңдік немесе феминистік үндеуін жолдайды. Бізге дәстүрлі қолданыстан «Қатын бастаған көш оңбайды, Құралай бастаған құс оңбайды (ауызекі: [https://sn.kz/okigalar/70243-ku-ralai-degen-kandai-zharatylys/Қатын_әйел_бастаған_көш_оңбас\(ауызекі\)_Қатын_бастаған_ел_\(халық\)_қараң_қалар](https://sn.kz/okigalar/70243-ku-ralai-degen-kandai-zharatylys/Қатын_әйел_бастаған_көш_оңбас(ауызекі)_Қатын_бастаған_ел_(халық)_қараң_қалар) (БС: 65-66 Т)» секілді мақалдар белгілі. Аталмыш антипаремия осы қолданыстарға қарсы мақсатта шығарылса керек. Зерттеу барысында мақалдың «Бозбаланың бастаған елі оңбайды, Құралай бастаған киік оңбайды (БС: 66 Т)» нұсқасын да көзіміз шалып қалды. Алайда автор белсенді қолданыстағы нұсқасына қарсылық білдіру жолын таңдаған секілді. Ендеше антипаремияның мазмұны мен дәстүрлі қолданыстағы паремияның мазмұнына аз-кем шолу жасап көрейік. Паремияның өзі ескерту мақсатында айтылғаны анық. Ер мен әйелді салыстыру, олардың құқығын анықтау мәселесі қазір өте кең тарап жатыр. Екі мақалдың мазмұнына логикалық және семантикалық талдау жасап көрейік.

Паремия: "Әйел бастаған көш оңбас"

Тура мағынасы: Бұл мақалдың мағынасы әйелдің жетекшілік етуі тиімсіз немесе табысқа жеткізбейді дегенді білдіреді. Мұнда әйелдердің жетекшілік ету қабілеттеріне күмән білдірілген немесе дәстүрлі гендерлік рөлдерге негізделген теріс көзқарас көрсетілген.

Антипаремия: "Әйел бастаған көш оңады"

Мағынасы: Бұл мақал әйелдің жетекшілігі табысты болуы мүмкін немесе қоғамға пайда әкелуі мүмкін дегенді білдіреді. Мұнда әйелдердің жетекшілік ету қабілеттеріне оң көзқарас білдірілген.

Паремияға логикалық талдау:

Қоғамдық және мәдени контекст:

Мұндай мақалдар патриархалды қоғамдарда кең таралған, онда ер адамдарға жетекшілік ету рөлі тән деп саналады;

Тарихи тұрғыдан көптеген қоғамдарда әйелдердің білім алу, саясатқа араласу немесе бизнес жүргізу мүмкіндіктері шектеулі болған.

Жалпылау:

Мақал жеке әйелге немесе жеке жағдайға негізделмеген. Ол барлық әйелдерге бірдей қатысты деген жалпылама көзқарасты білдіреді;

Логикалық тұрғыдан мұндай жалпылама пікір қате болуы мүмкін, өйткені әр адам жеке қабілеттері мен мүмкіндіктеріне байланысты әртүрлі жағдайларда әртүрлі нәтижелер көрсете алады.

Паремияның астарлы мағынасына талдау: Мақалдың бірнеше қолданысы барын жоғарыда атап өттік. Мақалдың ілкі нұсқасын іздестіру барысында «Бозбаланың бастаған елі оңбайды, Құралай бастаған киік оңбайды (БС: 66 Т)» деген мақалды да көзіміз шалды. Оны қоса-қабат тексеруге себеп болған «Қатын бастаған көш оңбайды, Құралай бастаған құс оңбайды (ауызекі:<https://sn.kz/okigalar/70243-ku-ralai-degen-kandai-zharatylys>) қолданысындағы «құралай» сөзі. «Құралай» деп жалпылама киік баласын атайтыны бәрімізге мәлім. Алайда *Құралай бастаған киік оңбайды*~*Құралай бастаған құс оңбайды* деген инвариантын салыстыра қарасақ, «құралай» сөзінің құсқа да қатысы барын аңғарамыз [<https://sozdikqor.kz/soz?id=337697&a=QURALAI>]. *Бозбала*~*құралай* жұбында жас ерекшелігі бойынша салыстыру логикалық қисынға келеді. Ал *қатын*~*құралай* нұсқасына келсек, аналогиялық тұрғыда логикалық қисынсыздық байқалатындай көрінеді. Ендеше, екі сөздің коннотациялық мағыналарына үңіліп көрелік. Денотатты мағынада «қатын» сөзі *ердің жұбайы, хан тұқымының қызы, әйелі* деген мағынада ұғынылса, коннотатты мағынасында *сужүректік, қорқақтық* қасиеттері бар. Мысалы, Сен емессің, емессің! *Сен емессің! Жақсылық көрген емес сенен ешкім. Сен өсекші қатынсың, ер емессің! Алаңысың төбелес, ерегестің* (<https://sozdikqor.kz/soz?id=173049&a=QATYN>) – деген өлең жолдарынан аңғаратынымыз да сол «ер» мен «қатын» сөздерінің астарында тек жыныстық мағына жатқан жоқ. Мұнда ерлік жақсылық, бір сөзділік, батырлықпен сипатталса, қатындық өсекшілікпен, жамандықпен, қорқақтықпен сипатталған. Ахмет Йгүнеки де өзінің «Ақиқат сыйы» атты еңбегінде: «*Білімді әйел – ер, надан еркек – әйел*» деп келтірген [8:36]. Түркі әдебиетінің ислами түсінікпен астасқан кезеңінен хабар беретін бұл еңбекте «ер» мен «әйел» сөздері білімділік пен надандықтың символы ретінде бинарлы көрініс тапқан. *Қатын*~*қорқақ*~*надан* сөздеріне ортақ негативті коннотация бар дейтін болсақ, логикаға сай «құралай» құстың да сондай «әлсіздігі» болуы қажет. Ақтамберді жыраудың «*Тобыршықты әндіген Толтыра тартар ма екеміз?! Тобылғы түбі құралай, Бытыратып атар ма екеміз!*» деп келетін өлең жолдарындағы құралайды ағаш пен бұта түбін паналайтын майда құс деп тануға болады. Демек «Әйел бастаған көш оңбас» мақалындағы басты адресат әйел жынысты кісі емес, оны инвариант паремиядағы «Бозбаланың бастаған елі оңбайды...» деген бөлігі айқын аңғартып тұр. Екі паремия да «әйел, қатын, бозбала, құралай» сөздері «әлсіз, қорқақ/надан, әлжуаз, кішкентай» сипаттармен үндеседі.

Жоғарыдағы талдауларға сүйене келе, паремияны тура мағынада түсінген автор мақал мазмұны әйел жынысына қарсы айтылған деп ұғып, ақпарат(пост) жазу барысында антипаремия жасауы мүмкін деп топшылаймыз.

Прагматикалық әлеуеті: Зерттеу жасалған уақытта @tanda.bilim парақшасында 5546 жазылушы болды. Оның 356-сы аталған постқа оң көзқарас танытып, «лайк» басқан және 12 пікір жазылған. Пікірлердің екеуі – меритократияны жақтаса, қалғандары пост интенциясына қосылған. @tanda.bilim танымдық парақша екенін ескерсек, антипаремияның негізсіз екеніне ешкім назар аудармағаны келесідей екі ойға жетелейді: 1) паремияның астарлы мағынасын түсінбегендіктен антипаремиядағы позицияға қосылған; 2) басты назарда саяси гендерлік теңдік болғасын, паремия антипаремияның дұрыс нұсқасын зерттейді.

Инстаграм желісіндегі антипаремиялардың қолданылуында авторлардың тарапынан дұрыс нұсқасына немесе инварианттарына түсініктеме беріле бермейді. Себебі пост жазудағы мақсат басқаша болуында деп түсінеміз. Жоғарыда айтқанымыздай кей паремияны пост мақсатына қарай да қолданып жатады. Соның бірі «Айналып келген ат қазығына оралмасын» антипаремиясы. Автор инстаграм желісінде @akerke_abilkhan(эл. мекенжай: https://www.instagram.com/akerke_abilkhan?igsh=ODF2dzlhN3lrNmZ3) атымен тіркелген. Антипаремия 2023 жылдың 4 қыркүйегінде жарияланған. Антипаремияның «*Ат айналып қазығын табады, Су айналып жазығын табады*», «*Ат айналып қазығын табар, Ер айналып елін табар*», «*Арқанды ат қазығына оралар*» (БС: 65-66 Т) деген дәстүрлі нұсқасы мен инварианттарын «Бабалар сөзі» көптомдығынан таба аламыз. Автор өз жазбасында: «*Ат айналып қазығын табар, Ер айналып елін табар*» деген әжептәуір мақал бар қазақта. Бірақ бұл мақалдың алғашқы сөйлемін біздің қоғам басқа әйелге басы ауып кеткен, тоқал алып алған, жүріс жүретін еркектердің жат қылығына кешірім беру ретінде, әрі ақтап алу мақсатында жиі қолданатыны рас. Осы мақсатта қолданатын мағынасына талдау жасаймын, мақалға емес!» деп ескертіп кеткен (<https://www.instagram.com/reel/Cwxy1PsL17x/?igsh=MTRsamk5YWN3MW9pNQ==>). Жазба мазмұнына назар сала келе, мәтінде *ат – ер, қазық – әйел* метафоралары қолданылғанын және «отбасын/әйелін тастаған еркектің қайтып келгені керек емес» деген нарративті байқаймыз. Сонымен бірге автор мақалдың бірінші бөлігі тек атқа қатысты, яғни ол «малға жарасатын тірлік» дейді. Паремияның мағынасына және логикалық құрылымына талдау жасап көрейік:

Паремияның синхронды күйіне назар салып, халықтың қолданысына қарай ел мен жерге қатысты мақал екенін айқын аңғаруға болады. Мақалдағы *ат, айнал, қазық, ер, ел* сөздері көшпелі өмір салтын ұстанған халыққа тән. Қазақ халқы ертеден төрт мезгілде төрт түрлі қонысты мекен етіп, мал жайын бағып, белгілі аймақта айнала көшіп жүрген. Одан бөлек жаугершілік заманда жұрты қалып, елден еріксіз жырақ кеткен ерлер де біраз болған. Жерінен жырақ кеткен жылқы да, елінен алыс кеткен ер де түбі туған мекеніне оралады немесе сол аймаққа деген сағынышпен жүреді деген қазақ халқына тән түсінік ежелден бар. Ө.Әлімгерейұлы «Тегінде мал атаулының қай-қайсысы да тіпті ит-мысыққа дейін өзі өскен қонысын, құдығы мен қорасын, үйін тәуліктің қай шағында да жаңылыспай табады. Әкемнің айтуынша, біздің өңірде 1949 жылдың қысы қары қалың, аязды, боранды болыпты. Малшы болғасын күні бойы үйір-үйір жылқыны өрістері бойынша түгендеп, тебіндеп жайылар шөбі бар ықтынды жерге жинақтап, өзі іңірлетіп үйге қайтады. Бірақ, кейде аяқ астынан ауа райы күрт бұзылып, қар бұрқайды, боран соғады. Онда көз көрсетпес ақтүтек үдеп, үй қайда, өзің қайда екенді де білмей қалатын кез болады. Амалсыздан астындағы атыңа сенсең, тізгінді бос жіберіп, соған ерік бересің. Ондайда қорадан шөп, қолдан жем жеген, қолда ұстап-тұтқан мініс атың қандай боранда да дес бермей тастай түннің өзінде маңдайын туған үйге, өз қорасына тірейтін көрінеді. Міне, жершілдік.» – деп, жылқы малының өз үйін қандай жағдайда да тауып келетіні жайлы айтады [9].

Паремияның тура мағынасының өзі қазығынан алыс кетпейтін ат пен елінен алыс кетпейтін ер жайлы. Инварианттар да табиғат жағдайындағы судың жазыққа қарай жайыла ағатынын суреттеп осы мағынаны түспалдайды.

Логикалық құрылымы:

Аналогия: Мақал аттың өз қазығына қайтуымен адамның өз еліне оралуын салыстырады.

Жалпы мағына: Адам қандай жағдайға түспесін, өмірінің қиын-қыстау кездерінде де, туып-өскен жерін, елін аңсап, оралуға ұмтылады.

Шартты байланыс: Аттың айналып келуі мен адамның айналып келуі ұқсас процестер ретінде беріледі, бірақ екеуі де өмірде қайталанатын табиғи құбылыстар ретінде қарастырылады.

Логикалық қатынас:

Метафора: Аттың айналып келуі адамға қатысты метафора ретінде қолданылады.

Универсализм: Мақал жалпы адамзаттық құндылықтарды көрсетеді, өйткені туған жерге, отанға оралу сезімі көптеген мәдениеттерде кездеседі.

Біздіңше, паремияның әйелінен алыс кетіп, кейін қайта оралатын еркек жайлы нұсқасы ХХ ғасырдағы қазақтың белгілі ақыны әрі сыншы, аудармашысы Жарасқан Әбдірашев жанынан туындаса керек. Олай дейтін себебіміз ақынның жары Н.Нұрғалиқызы ақын жайлы естелігінде: «Ұзақ уақыт өлең тумай, өз жанын өзі жеп, қайда қоярын білмей бір сергелдең күйге түсетін-ді. Ары-бері жүріп алатын. Не болмаса жанарын бір нүктеге қадап, үнсіз ұзақ отыратыны бар. Ондай сәттерде «жігітшілік» құрып, біраз уақыт «жолаушылап» кететін тұстары да болған. Сондай сәттерде туған: «Ат айналып қазығын табады, Жарасқан айналып Нәзігін табады» деген әзілге құралған өлеңнің астарында үлкен сыр жатыр.» – деп сыр шертеді [10]. Ақынның күрделі жағдайдан шығу интенциясынан туған антипаремия осылайша ел арасына кең тараған болуы мүмкін. Вальтер өз еңбегінде бұл типтегі антипаремиялардың (Вальт. антимақал) туу себебі жайлы: «Антимақалдардың пайда болуының бір себебі – тілдік экспрессивтілік заңдылықтарының жүзеге асуы. Бұл заңдылықтар өмірдегі монотондықты әзіл, юмор және күлкі арқылы жеңілдетуге деген қажеттіліктен туындайды. Күлкі – өмірлік жағдайларға белсенді қатынас құралы болып саналады. Философияда күлкі комизммен байланыстырылады. Антимақал басқа жанрлар сияқты комедиялық әсерлерді қалыптастыруда маңызды құралдардың бірі ретінде танылған және оны осы қасиеті арқылы пародияның бір түріне жатқыза аламыз. Пародия, көбінесе, танымал мәтінге еліктеуге бағытталған болса, антимақал белгілі бір жағдайларды әзілмен және ирониямен қарастыратын мини-пародия ретінде сипатталады» деген пікір білдіріп, оларға мини-пародиялық сипат береді [11]. Біздіңше, мұндай қолданыстар ілкі паремия уәжіне қатысты жаңылыс я жаңа түсінік тудырып қана қоймайды, мақалды жаңа мақсатта қолдануға мүмкіндік ашады.

Аталған антипаремия негіз болған пост жарияланған мерзімінен бастап 140000 қаралым, 4783 лайк, 307 пікір жинаған. Пікірлердің 60% астамы антипаремия мен автордың талдаған нұсқасына жақсы баға берсе, біразы мақал мазмұны бұрмаланғаны жөнінде пікір қалдырған, ал қалғаны түрлі «эмодзи» арқылы авторға қолдау білдірген. Отбасылық мәселелер қай кезде болсын маңызды болған. Антипаремиялар да осы мәселеге байланысты ой қозғаушыларға тиімді құрал болуға қабілеттілігін танытуда.

Инстаграм желісіне 2017 жылдың қараша айында тіркелген, қазір @manshuq_media (эл. мекенжай: https://www.instagram.com/manshuq_media?igsh=dmd5dDkwMHk1bGQ0)

атымен 33,1 мың оқырманға тұрақты ақпарат таратып отырған агенттік парақшасында да бірнеше гендерлік сипаттағы антипаремиялар ұшырасады. Аталған агенттік өздерін әйелдер қоғамдастығы ретінде таныстырады. Парақшада негізінен әйелдердің құқығы, денсаулығы және әлеуметтік рөлі секілді тақырыптарда мәселе қозғалады. Сол тақырыпта жазылған посттардың бірінде келесідей антипаремиялар легін көзіміз шалды: *Асық ойнаған озар, Доп ойнаған тозар* →← *Феминист болған озар, Сексист болған тозар; Жақсы әйел ері ұялар іс қылмайды* →← *Жақсы әйел өзіне ұнамайтын іс қылмайды; Заман бұзыларда әуелі әйел бұзылады* →← *Заман бұзыларда әуелі еркек құтырады; Бір қыз тұрмысқа шықса, Мың қыз түс көреді* →← *Бір қыз жетістікке жетсе, Мың қыз шабыттанады; Қайтып келген қыз жаман* →← *Қайтып келген қызда нелерің бар?; Қатын бастаған көш оңбас* →← *Қатын бастаған көш көкке көтерілер (Бұл антипаремияға мағыналас антипаремия жоғарыда талданды); Екі әйел басы қосылса, Үшінші әйелдің соры* →← *Екі әйел қосылса, Үшінші әйелдің қолдауы* (https://www.instagram.com/p/C7gZ_Pn taBW/?igsh=MXQ5bGJnNGtzeHc0MQ==).

1. Асық ойнаған озар, Доп ойнаған тозар →← Феминист болған озар, Сексист болған тозар

Лингвистикалық талдау: «Асық ойнаған озар, Доп ойнаған тозар»

Сөздік құрамы: «Озар» (алға шығу) және «тозар» (кері кету) сөздері контрастты білдіреді. «Асық» – дәстүрлі қазақ ойыны, «доп» – қазіргі заманғы спорт түрі.

Құрылымы: Қарама-қарсылықты білдіретін қос параллель тіркес арқылы пікір айтылған. Дәстүрлі нұсқалардың бірінде: *«Доп ойнаған тозар, Асық ойнаған озар. Бәрінен де қой бағып,*

Көтенін жеген озар»-деп келеді (БС:65-66 ТТ.). Аналогия жасай отырып, нәтижені көрсетеді.

Семантикасы: Дәстүрлі және қазіргі құндылықтарды салыстырып, дәстүрдің ұтымдылығын айқындайды. Паремия негізінен тура мағынада қолданылады. Өйткені ойын мен кәсіп атаулары нақты көрсетілген. Аталған ойын түрлеріне қатысты сәйкес келетін концептілерде сақталған астар мағына байқалмайды және қолданыстарда кездесе қоймайды.

Синтаксистік құрылымы: Бірдей құрылымдық формадағы екі тәуелсіз сөйлем, мұнда субъект (асық ойнаған, доп ойнаған) және предикат (озар, тозар) қатысқан.

Логикалық байланыс: Қарама-қарсы екі әрекетті салыстыру арқылы қарама-қайшылықты көрсетеді. Бір әрекет оң нәтижеге, екіншісі теріс нәтижеге әкеледі деп тұжырымдалады.

«Феминист болған озар, Сексист болған тозар». Сөздік құрамы: Мұндағы «феминист» және «сексист» сөздері әлеуметтік қозғалыстарды білдіреді. «Озар» және «тозар» сөздері алдыңғы мақалдағыдай қолданылған.

Құрылымы: Әлеуметтік терминдерді пайдалана отырып, контрастты көрсететін параллель тіркес.

Семантикасы: Гендерлік теңдікті қолдау табысқа, ал гендерлік дискриминация кері кетуге әкеледі дегенді білдіреді.

Синтаксистік құрылымы: Бірдей құрылымдық формадағы екі тәуелсіз сөйлем, мұнда субъект (феминист болған, сексист болған) және предикат (озар, тозар) қолданылған.

Логикалық байланыс: Гендерлік әрекеттерді салыстыру арқылы қарама-қайшылықты білдіреді. Феминизмді қолдау оң, ал сексизм теріс нәтижеге әкеледі деп тұжырымдалады.

2. Жақсы әйел ері ұялар іс қылмайды →← Жақсы әйел өзіне ұнамайтын іс қылмайды
Лингвистикалық талдау: «Жақсы әйел ері ұялар іс қылмайды»

Сөздік құрамы: «Жақсы әйел» және «ері ұялар іс» тіркестері қолданылған. «Ұялар» сөзінің мағынасы – ұятқа қалу, намыстану.

Құрылымы: Әйелдің әрекеттері күйеуінің беделіне қатысты бағаланған.

Семантикасы: Әйелдің ерінің беделін сақтауы қажет деген моралдық нұсқау. Жалпы жұрт мақалды Абайдыкі дегенімен, біз дәлме-дәл осындай үзінді ақын шығармашылығында кездеспейтінін байқадық. Паремия негізі делінетін «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде «Ер ұялар іс қылмас қатын зерек» деген жол бар(<https://abai.kz/kz/post/view?id=286>). «Зерек қатын» тіркесіндегі «зерек» сөзі «аңғарымпаз, алғыр, ақылды» деген мағыналарға ие. Алайда мұны, дәл осы контексте, «жақсы» сөзімен мағыналас деуге келмейді. Мұның сыры осы жол кездесетін шумақтан алдыңғы шумақтарда жасырын жатыр.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,

Мінезіне көз жетпей, көңіл бөлме! - деген шумақтағы соңғы екі жол автор «жақсы әйел» болудың алғашқы постулатты шартын айқындайды. Одан соңғы үш шумақта алдыңғы ойды толықтырады да, төртінші шумақтың алғашқы жолында:

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.

Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,

Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек – дей отырып «жақсы әйел» ассоциациясын шоғырландырады. Демек әйел бірден жақсы болып кетпейді. Әуелі «ақыл, ес, мінез» қалыптасытырып, «зеректік» танытса ғана «жақсы» атана алады. Сайып келгенде логикалық тіл «ердің ұяты ≈ әйелінің қасиеті мен әрекеті» дегенге меңзейді.

Синтаксистік құрылымы: Бір тиянақты сөйлем, мұнда субъект (жақсы әйел) және объект (ері ұялар іс) пен предикат (қылмайды) біріктірілген.

Логикалық байланыс: Әйелдің қасиеті мен әрекеттері ерінің беделіне ықпал ететіні туралы дәстүрлі логикалық байланыс. Субъект және оның әрекеті нәтижесінде пайда болатын әсер түсіндіріледі.

«Жақсы әйел өзіне ұнамайтын іс қылмайды»

Сөздік құрамы: «Жақсы әйел» және «өзіне ұнамайтын іс» тіркестері пайдаланылған.

Құрылымы: Әйелдің жеке қалауына негізделген моральдық нұсқау.

Семантикасы: Әйелдің өз таңдауына сәйкес әрекет етуі керек деген ойды білдіреді.

Синтаксистік құрылымы: Бір тиянақты сөйлем, мұнда субъект (жақсы әйел), объект (өзіне ұнамайтын іс), және предикат (қылмайды) біріктірілген.

Логикалық байланыс: Әйелдің қасиеті, әрекеттері оның жеке қалауына негізделген логикалық байланыс. Субъект және оның әрекеті нәтижесінде пайда болатын әсер түсіндіріледі.

3. Заман бұзыларда әуелі әйел бұзылады →← Заман бұзыларда әуелі еркек құтырады.

Лингвистикалық талдау: «Заман бұзыларда әуелі әйел бұзылады»

Сөздік құрамы: «Әйел бұзылады» тіркесі қолданылған. «Бұзылады» сөзі моральдық немесе мінез-құлықтық құлдырауды білдіреді.

Құрылымы: Әйелдердің қоғамдағы өзгерістерге алғашқы болып бейімделетінін білдіреді.

Семантикасы: Әлеуметтік немесе моральдық құндылықтардың өзгеруіне әйелдердің мінез-құлқы басты әсер етеді деген түсінік.

Синтаксистік құрылымы: Паремияны синтаксистік тұрғыда мезгіл мәнді жай сөйлемге жатқызамыз. Паремия құрылысына «қашан?» деген сауалға жауап беретін компонент (заман бұзыларда) және негізгі бөлік (әуелі әйел бұзылады) қатысқан. Алайда мұнда ойдың толымсыздығы байқалады. Олай деуімізге «әуелі» сөзі себеп. Егер «әуелі» болса, содан кейінгі ойдың да реті болуы заңдылық. Демек сөйлемді толымсыз деп тануға болады.

Логикалық байланыс: Логикалық тұрғыда уақыт пен әрекет байланысады. Синтаксистік сипатындағы толымсыздық осы логикалық үйлесімсіздіктен туып отыр. Жалпы сипаттамасына келсек, паремияны заман өзгергенде бірінші болып әйелдердің мінез-құлқы бұзылады, одан соң «х» бұзылады деген реттілікпен түсіндіруге болады.

«Заман бұзыларда әуелі еркек құтырады»

Сөздік құрамы: «Еркек құтырады» тіркесіндегі «құтырады» сөзі ер адамдардың, контекст бойынша айтсақ, «желігуін, қағынуын» білдіреді. Заманның бұзылуы алдыңғы талдаудағыдай мезгілді және оқиғаның реттілігін, салдарын көрсетеді.

Құрылымы: Ер адамдардың мінез-құлқын қоғамдағы өзгерістерге байланыстырады.

Семантикасы: Әлеуметтік немесе моральдық құндылықтардың өзгеруіне ер адамдардың мінез-құлқы басты себеп, ал салдары – заманның бұзылуы.

Синтаксистік құрылымы: Антипаремия алдыңғы дұрыс мақалдың құрылымымен тең дәрежеде. Толымсыз сөйлем келесі әрекет субъектісі «х»-ті қажет етеді.

Логикалық байланыс: Мұнда да субъектілер реті бойынша бір процеске түсетінін меңзейді. Қалай болғанда да субъектілер арасындағы байланыс байқалады. Процестен тыс қалу жайлы паремияда да антипаремиядада мүлдем айтылмаған.

4. Бір қыз тұрмысқа шықса, Мың қыз түс көреді →← Бір қыз жетістікке жетсе, Мың қыз шабыттанады

Лингвистикалық талдау: «Бір қыз тұрмысқа шықса, Мың қыз түс көреді»

Сөздік құрамы: «Тұрмысқа шықса» және «түс көреді» тіркестері қолданылған. «Түс көру» – армандау мағынасында.

Құрылымы: Жеке оқиғаға әсер ететін жанама әсерлерді сипаттайды.

Семантикасы: Тұрмысқа шығуды үлкен жетістік ретінде көрсетеді.

Синтаксистік құрылымы: Бір шартты бағыныңқы сөйлем, мұнда шартты бөлік (бір қыз тұрмысқа шықса) және негізгі бөлік (мың қыз түс көреді) қатысқан.

Логикалық байланыс: Шартты жағдай мен нәтиже арасындағы логикалық байланыс көрсетіледі. Бір оқиға басқа бір оқиғаға (тұрмысқа шығу арманына) әсер етеді.

«Бір қыз жетістікке жетсе, Мың қыз шабыттанады»

Сөздік құрамы: «Жетістікке жетсе» және «шабыттанады» тіркестері пайдаланылған.

Құрылымы: Жеке жетістіктің жалпыға әсерін сипаттайды.

Семантикасы: Жетістікке жету басқа қыздарға мотивация беретінін көрсетеді.

Синтаксистік құрылымы: Бір шартты бағыныңқы сөйлем, мұнда шартты бөлік (бір қыз жетістікке жетсе) және негізгі бөлік (мың қыз шабыттанады) біріктірілген.

Логикалық байланыс: Шартты жағдай мен нәтиже арасындағы логикалық байланыс көрсетіледі. Бір оқиға басқа бір оқиғаға (жетістік шабытқа) әсер етеді.

5. Қайтып келген қыз жаман →← Қайтып келген қызда нелерің бар?

Лингвистикалық талдау: «Қайтып келген қыз жаман»

Сөздік құрамы: Қайтып келген – тұрмыстан қайтқан, ажырасқан.

Қыз – контексте тұрмыста болған әйел адамды білдіреді.

Жаман – теріс баға, жағымсыздықты білдіреді.

Құрылымы – тұрмыстық процеске деген негативті жалпы көзқарасты білдіреді.

Семантикасы: Ажырасқан қыз төркініне жек көрінішті болады дегенді білдіреді.

Синтаксистік құрылымы: паремияда тиянақты ой баяндалады. Мұнда субъект (қайтып келген қыз) және предикат (жаман) қатысқан.

Логикалық байланыс: Субъект пен оның қасиеті арасындағы логикалық байланыс. Қайтып келген қыздың мінез-құлқына аксиологиялық тұрғыда теріс баға беріледі.

«Қайтып келген қызда нелерің бар?»

Сөздік құрамы:

Қайтып келген – тұрмыстан қайтқан, ажырасқан.

Қыз – контексте тұрмыста болған әйел адамды білдіреді.

Нелерің бар? – сұраулы тіркес, жағымсыз пікірге күмән білдіреді.

Құрылымы: Негативті көзқарасқа деген үшінші тараптан берілген сұрау.

Семантикасы: Ажырасқан қызға қолдау және оның жеке өмірінде жалпы жұрттың не жұмысы барын сұрап, «жеке өмір шекарасын» бұзбауды талап қылады.

Синтаксистік құрылымы: Бір сұраулы сөйлем, мұнда субъект (қайтып келген қыз) және объект (нелерің бар) қатысқан.

Логикалық байланыс: Субъектке қатысты неге теріс баға беріліп тұрғаны туралы сұрақ. Бұл логикалық құрылым теріс пікірдің негізсіздігін сұрақ ретінде көтереді.

6. Екі әйел басы қосылса, Үшінші әйелдің соры →← Екі әйел қосылса, Үшінші әйелдің қолдауы

Лингвистикалық талдау:

«Екі әйел басы қосылса, Үшінші әйелдің соры»

Сөздік құрамы:

Екі әйел – Әйел адамдардың саны.

Басы қосылса – Бірігу, бірлесу.

Үшінші әйел – Басқа бір әйел, жағдайға тікелей қатыспайтын тұлға.

Соры – Бақытсыздық, қиындық.

Құрылымы: Екі әйелдің бірігуі үшінші әйелге қиындық әкеледі деген түсінік.

Семантикасы: «Басы қосылу» деген сөздің бірігу, кеңесу, үйлену деген бірнеше мағынасы бар. Нақ осы мақалда «әңгімелесу, кеңесу, ақылдасу, мәжіліс құру» мәні көрсетіліп тұр деуге негіз бар. Себебі мақалдың тағы бір инвариантында «Екі қатынның басы қосылса, базар болар» деп келеді. «Балалы үй – базар, Баласыз үй – мазар» делінетін нұсқасындағы «базар» лексемасы позитивті коннотацияда болғанымен, қазақ танымындағы «базар»-дың «әңгімелесетін, жаңалық еститін орын» екенін де естен шығармау қажет. Әйел адамдардың кеңесуінің, әңгімелесуінің тағы бір негативті коннотациясына теңестірілетін сөз – «өсек». Яғни жинап, жүйелесек паремияда «екі әйел қосылса, келесі әйелдің сыртынан әңгіме айтылып, тағдыры шешіледі» деген ауыс мағына қолданылыған. Мұнда «сор – бақытсыздық» мағынасындағы тура мағына емес, сыртынан өсектеу арқылы үшінші әйелді күндейді деген түсінік берілген деп топшылаймыз.

Синтаксистік құрылымы: Шартты бағыныңқы сөйлем. Шартты бөлік «екі әйел басы қосылса» және негізгі бөлік «үшінші әйелдің соры».

Логикалық байланыс: Бірінші жағдай орындалса (екі әйелдің қосылуы), басқа жағдайға (үшінші әйелге қиындық) әкеледі деген стереотипті тұжырым.

«Екі әйел қосылса, Үшінші әйелдің қолдауы»

Сөздік құрамы:

Екі әйел – Әйел адамдардың саны.

Қосылса – Бірігу, бірлесу.

Үшінші әйел – Басқа бір әйел.

Қолдауы – Жәрдем, қолдау көрсету.

Құрылымы: Үшінші әйелге қолдау екі әйел яғни көп боп біріккенде ғана көрсетіледі деген түсінік.

Семантикасы: Мұнда антипаремия мазмұны дұрыс паремияның мазмұны мен құндылығына қарсы екені айқын көрініс тапқан. «Екі әйел қосылып өсектемейді, керісінше қолдайды» деген мағыналық қабаты соның дәлелі. Бұл жағдайда автор дұрыс паремия астарын түсініп, мақсатты бұрыс паремия жасауға тырысқан. Бұлай ерекшелеу себебіміз, авторлар көптеген антипаремияларды жасау барысында мақал-мәтелдің астар мағынасын түсінбей, жаңа паремия жасауға тырысады. Біздіңше, ондай бұрыс паремияларды антипаремия деу орынсыз секілді.

Синтаксистік құрылымы: Синтаксистік құрылымы алдыңғы дұрыс нұсқасымен шамалас.

Логикалық байланыс: Гендерлік мәселенің ішіндегі «бір жыныстылар арасындағы бірін-бірі» қолдау мәдениеті мақалдың логикалық байланысына әсер еткен секілді. Оның үстіне қазақ танымындағы «бірлік күшіне сенім» екі паремиядан да көрініс тапқан секілді. «Бірлік күшіне сену» қазақ халқының басқа паремияларының да пайда болу

уәжіне айналған десек қателеспейміз. Қазақ танымындағы «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Саусақ бірікпей, ине ілікпейді», «Көп түкірсе, көл болар», мақалдарында $n=s*a$ теңдеуімен пара-пар шарттылық байқалады. Мұндағы: n – нәтиже; s – атқарушы саны ($s \geq 1$); a (көп күш қажет ететін әрекет қиындығының мәні) $=1/2$. Мысалы: Біздің жағдайда атқарушы $s=2$ тең. Олай болса $n=2*1/2=1$. Мұндағы екі(2) әйел бірігіп жасаған жұмыс яғни өсек нәтижесі $n=1$ болып отыр. Заңдылыққа сүйене отырып кішкене өсектің айтушысына қарай үлкен жала немесе қауесетке айналып ұлғаюы мүмкін екенін аңғарамыз. Қазақ паремияларына тән осындай логикалық заңдылықтарды анықтап, жүйелеу өте маңызды. Бұл арқылы біз мақал-мәтелдерді тек тақырыптық топтарға жіктеумен шектелмей, олардың энтотлингвистикалық алгоритмін де жасай аламыз. Осылайша қазақ халқының танымы мен ойлау жүйесінің заңдылықтарын анықтауға жаңа жол ашылады деп сенеміз.

Жоғарыдағы назарымызға ілігіп, талдау объектімізге айналған антипаремиялар 2024 жылдың 28 мамырында жарияланған. Пост 44 күннің ішінде 2987 лүпіл, 119 пікір жинаған. Посттағы антипаремиялардың прагма-потенциясын осы сандық деректер мен пікірдегі оқырмандардың реакциясы мен жазбаларынан аңғаруға болады. Жалпы 97,5% пікір қалдырушы әйелдер қауымы. Сәйкесінше қолдауға негізделген, ұсынысы қоса айтылған пікірлер мол.

Қорытынды

Паремиялар негізін ежелгі дәуірлерден алып жатқанымен, әрі статикалық әрі динамикалық құбылыс деуге келеді. Олардың динамикалық күйін антипаремиялардан көре аламыз. Талданған антипаремиялар да осы сөзімізге дәлел бола алады. Біршама дұрыс (дәстүрлі) қолданыстарды қарастыру кезінде ілкі паремия мен антипаремия арасындағы алшақтықты анықтауға мүмкіндік алдық. Тақырып бойынша қарастырылған диапазон соншалықты кең дей алмаймыз, алайда қазіргі гендерлік антипаремиялардың көпшілігін феминистік бағыттағы антиперемиялар құрайтынына көзіміз жетіп отыр. Олай болуының негізгі себебі де халық санасындағы паремиялардың стереотиптік қуаты болса керек. Сол таптаурындарға деген қарсылықты таныту мақсатында жасалған антипаремиялардан патриархалды қоғамға деген қарсылыққа қоса ерлер қауымына деген реніш пен ашуды да байқадық. Әлемдік ахуалды бажайлап қарасақ, бұндай құбылыс осы бағытта жұмыс жасайтын авторлар мен қоғамдастықтарға тән құбылыс екенін аңғарамыз. Алайда антипаремияларды жасау барысында кейбір авторлар негізді уәждеме мен символизм, ауыспалы мағына деген маңызды факторларды елемейді. Мұның салдары негізгі паремия мен дәстүрлі инварианттарды дұрыс түсінбеуге алып келуі мүмкін. Антипаремияларды іздестіру барысында байқағанмыз: авторлар мен желі қолданушыларының біразы әйелдерге қатысты паремияларда мизогиндік сипат мол десе, біразы мизандриялық коннотациялар байқалады дейді. Бұл алдағы зерттеу тақырыбымызға айналары сөзсіз. Паремиялық қорды жинақтау және топтау жұмыстары да толық жүргізіліп болды деп айта алмаймыз. Соған қарамастан ескеретін жайттың бірі, жинақталған паремияларды тақырыптық жағынан ғана топтастыру жеткіліксіз. Паремияларды кешенді зерделеу

келесідей қадамдардан тұруы қажет: зерттеу жұмыстары мен қолданыста жүрген талдауларды саралап, паремиялардың түсіндірме және функционалдық сөздігін түзу; жинақталған сөздік бойынша паремиялардың мүмкіндігінше этимологиясына бойлау. Бұл паремиялардың шығу тегі мен семантикасын анықтауға мүмкіндік береді; осы кезеңге дейінгі тақырыптық топтарға жіктеп келген паремиялардың морфологиялық, синтаксистік және логикалық құрылысын айқындау; мұнан соңғы әрекет жинақталған мәліметтерге сүйене отырып дәстүрлі қазақ ойлау жүйесінің алгоритмін жасау. Міне, осындай қадамдардан кейін паремиялық қор қайта тіріліп, ұлттық таным мен ойлау жүйесін айқындауда негізгі рөл атқара алады.

Авторлардың қосқан үлесі.

Қ.Т. Бибеков – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Ө.Қ. Абдиров – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Омарбекова Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу барысы. Болашақ зерттеулерге ұсыныс // А.Яссауи университеті. Түркология институты. Түркология. – Түркістан, 2022. - Т. 2 (110) . - Б. 121-140.
2. Mieder W. Antisprichwörter. Verlag für deutsche Sprache. – USA: Indiana University, 1983. - Vol. 2. – 235 p.
3. Норман Б.Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков). – Минск: БГУ, 2009. – 183 с.
4. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
5. Aasland Erik. Contrasting two Kazakh proverbial calls to action: using discourse ecologies to understand proverb meaning – making // Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship. - New York: Peter Lang, 2024. – Vol. 41. No. 1. - P.1-10.
6. Игисинава А.С., Раева Г.М. Қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары сериясы». – Алматы, 2022. – Т. 64, № 1. – Б. 93-108
7. Құнанбайұлы А. Қара сөздері: 5-сөз. [Электронды ресурс]. URL: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=22> (қаралған күні: 15.03.2024)
8. Йүкнәкий Ә. Этәбәтул һәқайиқ. – Алмута: МИР, 2018. – 104 б.
9. Әлімгерейұлы Ө. Ат айналып қазығын табады. Мерейлі мекен. [Электронды ресурс]. URL: <https://merei-m.kz/2021/02/27/at-ajnalyp-azy-yn-tabady/> (қаралған күні: 15.03.2024)
10. Алдабергенқызы Т. Ат айналып қазығын табады, Жарасқан айналып Нәзігін табады. [Электронды ресурс]. URL: <https://turkystan.kz/article/75281-at-aynalyp-azy-yn-tabady-zharas-anaynalyp-n-zigin-tabady> (қаралған күні: 15.03.2024)

11. Вальтер Х., Мокиенко В.М. Прикольный словарь (антипословицы и антиафоризмы). – Москва: Олма Медиа Групп, 2004. – 381 с.

References

1. Omarbekova G. Kazak makal-matelderinin zerttelu barysy. Bolashak zertteulerge usynys. [The process of studying Kazakh proverbs and sayings. Recommendation for future research], A. Yassau universiteti. Tyurkologiya instituty. Tyurkologiya [A. Yassawi University. Institute of Turkology. Turcology], 2 (110), 121-140 (2022). [in Kazakh]
2. Mieder W. Antisprichwörter. Verlag für deutsche Sprache. (Indiana University, USA, 1983, Vol. 2, 235 p.). [in German]
3. Norman B.Yu. Lingvisticheskaya pragmatika (na material russkogo I drugikh slavyanskikh) [Linguistic pragmatics (based on the material of Russian and other Slavic languages)] (BSU, Minsk, 2009, 183 p.). [in Russian]
4. Kaidar A.T. Khalyk danalygy (kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu) [Folk wisdom (Explanatory Dictionary of Kazakh proverbs and research)] (Tolganai-T, Almaty, 2004, 560 p.). [in Kazakh]
5. Aasland Erik. Contrasting two Kazakh proverbial calls to action: using discourse ecologies to understand proverb meaning – making // Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship, 41, 1, 1-10 (2024).
6. Iginova A.S., Raeva G.M. Kazak aielinin bolmysyn sipattaityn ulttyk pretsedentti fenomender [National precedent phenomena characterizing the nature of the Kazakh woman], Abylai khan atyndagy KazKhK zhane ATU khabarshysy, Filologiya gylymdar seriyasy [Bulletin of the Kazakh National University named after abylai Khan, "series of Philological Sciences"], 64, 1, 93-108 (2022). [in Kazakh]
7. Kunanbaiuly A. Kara sozderi: 5-soz [Words of edification: word 5.] [Electronic resource]. Available at: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=22> (Accessed: 15.03.2024). [in Kazakh]
8. Iuknakii A. Atabatul hakaiik. (MIR, Almaty, 2018, 104 p.). [in Bashkir]
9. Alimgereiuly O. At ainalyp kazagyn tabady. Mereili meken [The horse finds the peg spinning. Mereyli address]. [Electronic resource]. Available at: <https://merei-m.kz/2021/02/27/at-ajnalyp-azyyn-tabady/> (Accessed: 15.03.2024). [in Kazakh]
10. Aldabergenkyzy T. At ainalyp kazagyn tabady, Zharaskan ainalyp nazigin tabady [The horse will find the peg, the Fit will find the tender]. [Electronic resource]. Available at: <https://turkystan.kz/article/75281-at-aynalyp-azyyn-tabady-zharas-an-aynalyp-n-zigin-tabady> (Accessed: 15.03.2024). [in Kazakh]
11. Valter Kh., Mokienko V.M. Prikol'nyi slovar' (antiposlovitsy I antiafarizmy) [Funny dictionary (anti-theologians and anti-aphorisms)] (Olma Media grup, 2004, 381 p.). [in Russian]

О.К. Абдиров, К.Т. Бибеков

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Обзор гендерных антипаремий на казахском языке в сети instagram

Аннотация. Статья посвящена некоторым гендерным антипаремиям на казахском языке, распространяемым в Instagram. В исследовательской работе были рассмотрены гендерные антипаремии в казахской сети Instagram и даны их описания. В рамках темы проанализированы собранные материалы, проанализированы содержание, ценность и структура. В ходе обсуждения прагматическое влияние антипаремий на общество определялось статистическим методом. Объясняется содержание и цель создания антипаремий, дается характеристика, сравнимая с традиционными инвариантами. При описании были учтены лексико-семантические, синтаксические особенности, сделаны этнолингвистические выводы об источниках и причинах возникновения пословиц. При определении мотивов создания некоторых антипаремий и традиционной структуры казахских пословиц использовались логические анализы и приемы.

Комплексное изучение паремий должно состоять из следующих этапов: анализа исследовательских работ и существующих анализов, составление толкового и функционального словаря паремий, а также максимально возможное углубление в этимологию паремий на основе составленного словаря. Это позволяет определить происхождение и семантику паремий. Определить морфологическую, синтаксическую и логическую структуру паремий, которые к настоящему моменту были классифицированы по тематическим группам, и на основе собранных данных создать алгоритм традиционной казахской системы мышления. Только после таких шагов паремический фонд может быть возрожден и сыграть ключевую роль в определении национального знания и мышления.

Ключевые слова: антипаремия, антипословица, гендерная лингвистика, паремиология.

O.K. Abdirov, K.T. Bibekov

L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Review of Gender Antiparems in the Kazakh Language on the Instagram Network

Abstract. The article is devoted to some gender antiparems in the Kazakh language, distributed on Instagram. The research work examined gender antiparems in the Kazakh Instagram network and gave their descriptions. Within the framework of the topic, the collected materials were analyzed, the content, value and structure were analyzed. During the discussion, the pragmatic influence of antiparems on society was determined using a statistical method. The content and purpose of creating antiparems is explained, and a characteristic comparable to traditional invariants is given. The description took into account lexico-semantic and syntactic features and made ethnolinguistic conclusions about the sources and reasons for the emergence of proverbs. When determining the motives for the creation of some antiproverbs and the traditional structure of Kazakh proverbs, logical analyzes and techniques were used.

A comprehensive study of paremias should consist of the following stages: analysis of research works and existing analyses, compilation of an explanatory and functional dictionary of paremias, as well as the greatest possible depth in the etymology of paremias based on the compiled dictionary. This allows us to determine the origin and semantics of paremias. Determine the morphological, syntactic and logical structure of paremias, which have so far been classified by thematic groups, and create an algorithm of the traditional Kazakh system of thinking based on the collected data. Only after such steps can the paremic fund be revived and play a key role in determining national knowledge and thinking.

Keywords: antiparemia, antiproverb, gender linguistics, paremiology.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдиров Ө.Қ. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бибекөв Қ.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Abdirov O.K. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bibekov K.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Жиёмбай Б.С.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2024. – 4(149). – Астана: ЕҰУ. – 339 б.
Шартты 51,3 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 31.12.2024

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)